

บัว

องค์ประกอบประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรมไทย

กองวรรณกรรม และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
พิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๔๐

บัว : องค์ประกอบประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรมไทย

ฤดีรัตน์ กายราศ

ค้นคว้าเรียบเรียง

กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
กรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๔๐

บัว : องค์ประกอบประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรมไทย

พิมพ์ครั้งแรก ๑,๕๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๔๐

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

กรมศิลปากร, กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

บัว : องค์ประกอบประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรมไทย...

กรุงเทพฯ : กรม, ๒๕๔๐.

๓๕๙ หน้า

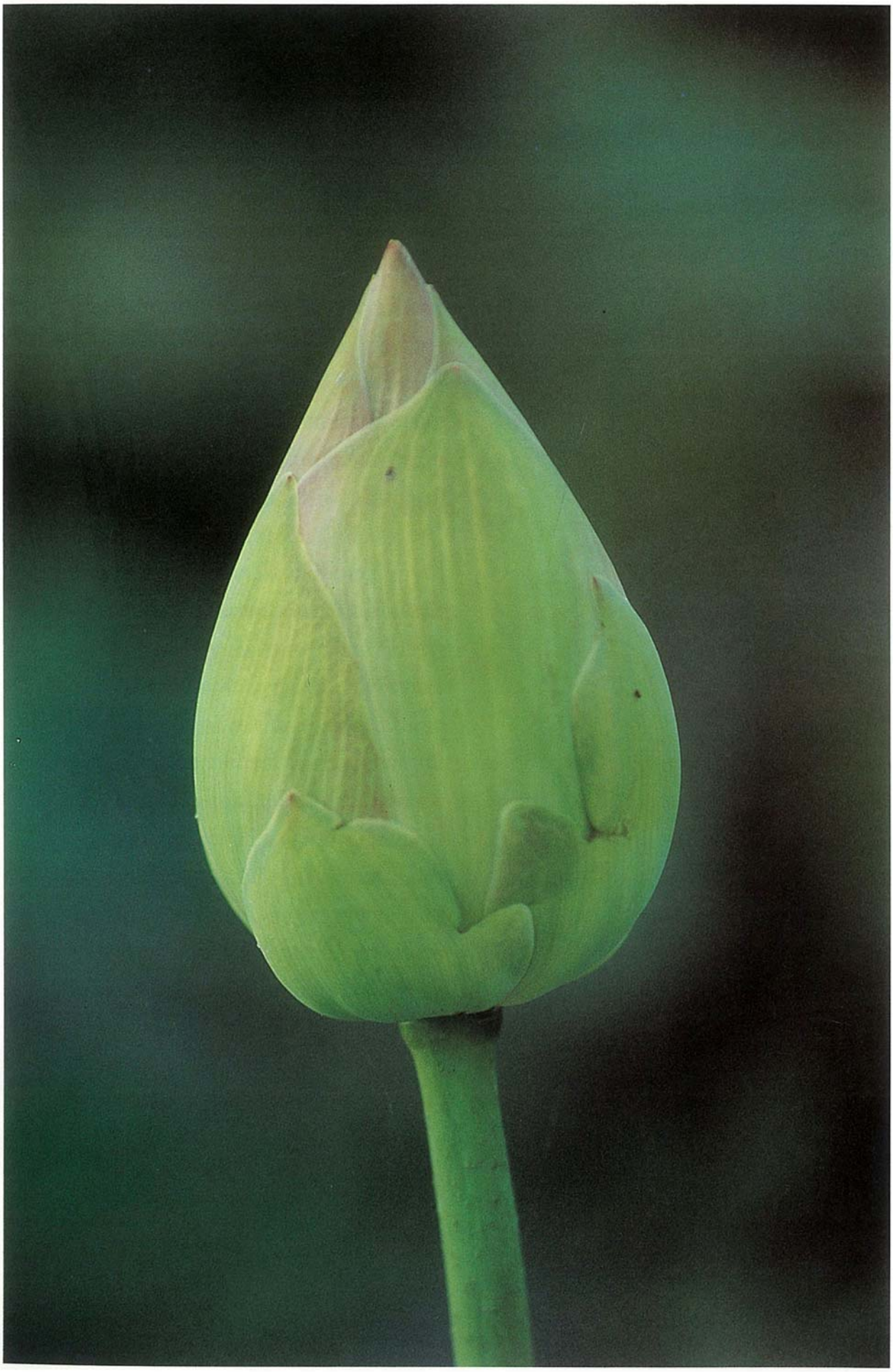
๑. ศิลปกรรมไทย... ประวัติศาสตร์ ๒. วัฒนธรรมไทย ๓. ไทย...ประวัติศาสตร์

I ฤดีรัตน์ กายราศ, ผู้เรียบเรียง. II. ชื่อเรื่อง

๗.๐๙.๕๙๓

ISBN : 974-419-125-2

ที่ปรึกษา	นางสาวศิวะลีย์ ภู่เพ็ชร์ (ผู้อำนวยการกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์) นางสาวฉวีงาม มาเจริญ (หัวหน้ากลุ่มงานวัฒนธรรมและจารีตประเพณี)
ค้นคว้าเรียบเรียง	นางฤดีรัตน์ กายราศ
คณะบรรณาธิการ	นางสาวฉวีงาม มาเจริญ นางฤดีรัตน์ กายราศ นางศิริพร จุลภมร
ถ่ายภาพ	นางฤดีรัตน์ กายราศ
ภาพลายเส้น	นายวัฒนะ บุญจับ
อนุเคราะห์ภาพ	สำนักราชเลขาธิการ สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
ออกแบบปก	นายวัฒนะ บุญจับ นายศักยภาพ ชมจินดา
ออกแบบศิลปกรรมและพิมพ์	บริษัทสำนักพิมพ์ ชมรมเด็ก จำกัด ๑๒๒/๑๐๗-๑๑๐ ถนนประชาอุทิศ ๙๑/๑ เขตราษฎร์บูรณะ กรุงเทพฯ ๑๐๑๔๐

คำนำ

หนังสือเรื่อง *บัว : องค์ประกอบประวัติศาสตร์ศิลปวัฒนธรรมไทย* นี้เป็นผลงานค้นคว้าเพื่อศึกษาวิเคราะห์เรื่องราวเกี่ยวกับพืชพันธุ์ไม้น้ำที่เรียกว่า *บัว* ให้เห็นว่านอกจากคุณค่าด้านความงามและมีความหมายอันเป็นสิริมงคลแล้ว ยังทรงคุณประโยชน์นานัปการและเข้ามาแทรกอยู่ในวิถีชีวิตชาวไทยจนเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปถึงความสำคัญว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งศิลปวัฒนธรรมไทยอย่างหนึ่ง

นับตั้งแต่แรกเริ่มที่พระพุทธศาสนาได้หยั่งรากลงสู่ดินแดนแหลมทอง ความนิยม *บัว* สัญลักษณ์แห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและสัญลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนาก็เริ่มเจริญงอกงามขึ้นในดินแดนแห่งนี้ด้วย ครั้นเมื่อชนชาติไทยได้อพยพเข้ามาตั้งหลักปักฐานอย่างมั่นคงพร้อมกับการรับนับถือพระพุทธศาสนา ซึ่งเผยแผ่อยู่ในขณะนั้นแล้ว คตินิยมบัวก็ได้เข้ามาสู่วิถีชีวิตไทย โดยพระพุทธศาสนาเป็นสื่อสำคัญ ประกอบกับพืชพันธุ์ของบัวตามสภาพแวดล้อมธรรมชาติทั่วไปมีส่วนสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตอันเรียบง่าย สุขสงบของคนไทยอย่างใกล้ชิด จึงนำไปสู่การผูกพันเข้ากับตำนานประวัติเมือง สถานที่ หรือการตั้งถิ่นฐานใหม่ๆ นำไปเป็นแนวคิด ตลอดจนพื้นฐานการสร้างกิจกรรมทางวัฒนธรรมและจารีตประเพณี และสร้างสรรค์ศิลปกรรมแขนงต่างๆ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ยังมีร่องรอยหลง

เหลือเป็นหลักฐานสืบทอดให้เราได้ศึกษาวิวัฒนาการได้อย่างกระจ่างชัด ดังนั้นเรื่องราวของประวัติศาสตร์ และศิลปวัฒนธรรมที่มีบัวเป็นองค์ประกอบ จึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่ง

ในการจัดทำหนังสือเล่มนี้ นอกจากเนื้อหาทางวิชาการแล้ว นางฤดีรัตน์ กายราศ นักอักษรศาสตร์ ๗ กลุ่มงานประวัติศาสตร์ ยังได้จัดหาภาพบัวและสิ่งอันเกี่ยว เนื่องกับบัวนำมาประกอบไว้เพื่อเพิ่มคุณค่าความงามแก่หนังสือด้วย

กรมศิลปากร หวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือเรื่อง *บัว : องค์ประกอบประวัติศาสตร์ศิลปวัฒนธรรมไทย* นี้ คงจะอำนวยประโยชน์ในด้านเผยแพร่ความรู้ทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปกรรม วรรณกรรม และวัฒนธรรม ตามสมควร

(นายนิคม มูสิกะคามะ)
อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
ตุลาคม ๒๕๔๐

สารบัญ

บทที่		หน้า
๑	กำเนิดบัวในดินแดนประเทศไทย	๑๔
	หลักฐานเกี่ยวกับบัวในประเทศไทย	๑๖
	การจำแนกสายพันธุ์บัวที่มีอยู่ในประเทศไทย	๒๑
	บัวสาย อุบลชาติ	๒๑
	บัวหลวง ปทุมชาติ	๒๔
๒	ที่มา ความหมาย และความสำคัญของบัวจากประวัติศาสตร์ตำนานในลัทธิศาสนา	๒๘
	บัวในศาสนาพราหมณ์	๓๓
	ประวัติความเป็นมาของศาสนาพราหมณ์	๓๓
	ความสัมพันธ์ของบัวกับเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์	๓๕
	ความสัมพันธ์ของบัวกับมนุษย์ในศาสนาพราหมณ์	๔๒
	ความสัมพันธ์ของบัวกับสัตว์ในศาสนาพราหมณ์	๔๕
	บัวในศาสนาพุทธ	๔๗
	ความสำคัญของบัว สัญญาณแห่งการเริ่มต้น	๔๗
	บทบาทสำคัญของบัวในพุทธประวัติ	๔๙
	ดอกบัวในความหมายแห่งเวไนยสัตว์	๕๕
	บทบาทของบัวในตำนานพระพุทธศาสนา	๕๗
	บัวความหมายแห่งพระรัตนตรัย	๖๑
	ความสำคัญของบัวในลัทธิมหายาน	๖๔
๓	ทัศนคติ และค่านิยมบัวในสังคมไทย	๗๔
	ประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย	๗๕
	มูลเหตุแห่งความนิยมบัวของสังคมไทย	๘๐
๔	บทบาทและอิทธิพลของบัวในประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรมไทย	๘๘
	บัวในศิลปกรรมไทย	๘๙

บทที่ หน้า

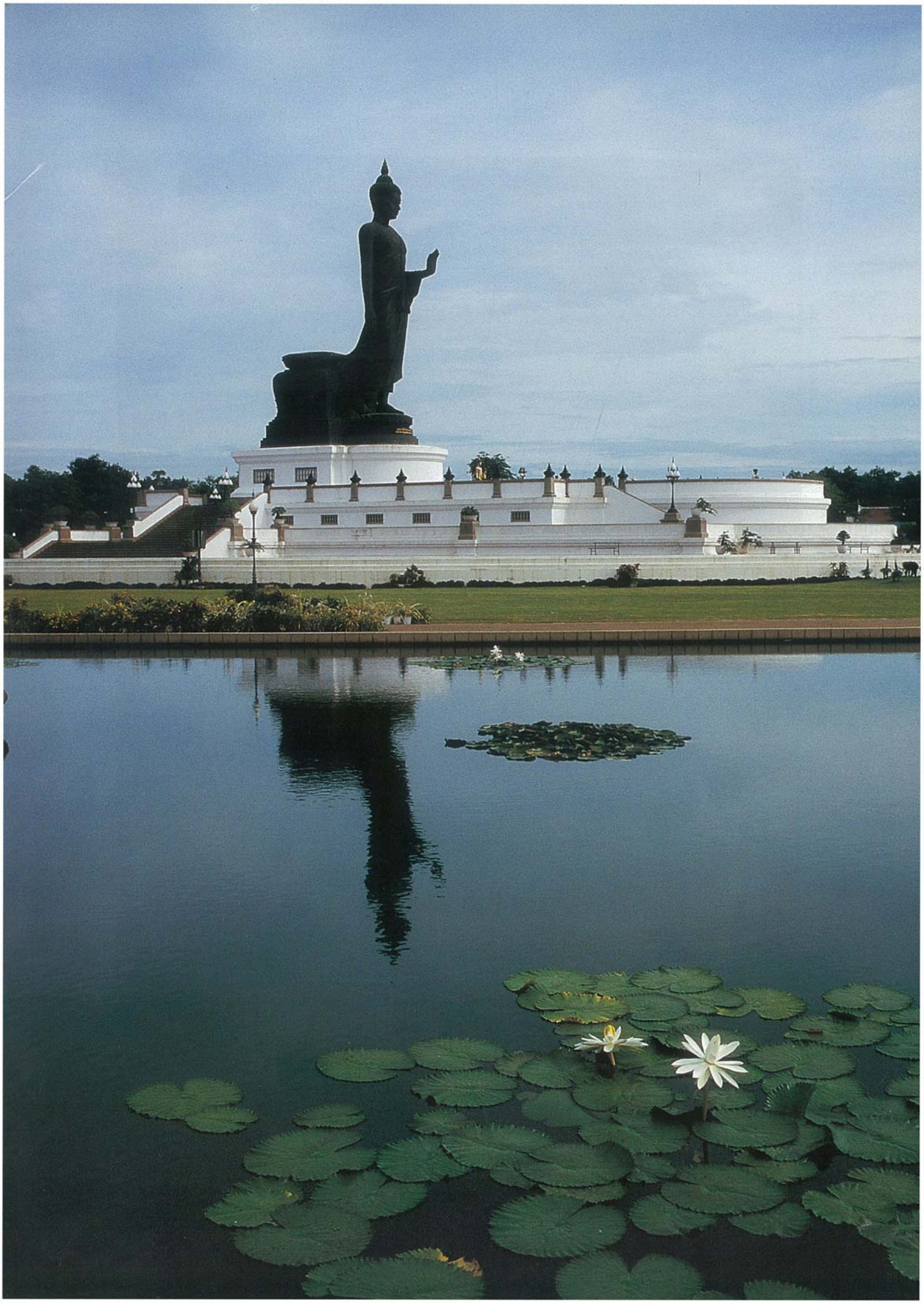
บัวในศิลปกรรมแบบรูปทรงธรรมชาติ ๙๐
บัวในศิลปกรรมแบบศิลปะประดิษฐ์ ๙๔
บัวในศิลปกรรมแบบศิลปะประยุกต์ ๙๘
บัวในสถาปัตยกรรมไทย ๑๐๕
ฐานบัว ๑๐๕
เจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม ๑๑๐
เจดีย์ทรงยอดดอกบัวเหลี่ยม ๑๑๑
ปล้องไฉน ๑๑๒
กลีบบัว : ลวดลายประดับสถาปัตยกรรม ๑๑๔
ลายดอกบัวตูม ๑๒๘
บัวหัวเสา ๑๓๑
ซุ้มรูปกลีบบัว ๑๓๗
ดาวเพดาน ๑๓๘
บัวกับการตกแต่งสถาปัตยกรรมในรูปแบบต่างๆ ๑๔๓
บัวในงานประติมากรรมไทย ๑๖๓
พระพุทธปฏิมากร ๑๖๓
พระพิมพ์ ๑๗๑
ใบเสมา ๑๗๕
บัวในงานจิตรกรรมไทย ๑๗๘
ประวัติความเป็นมาของบัวในงานจิตรกรรมไทย ๑๗๘
บัวในงานประณีตศิลป์ไทย ๑๙๐
ประวัติความเป็นมาของบัวในงานประณีตศิลป์ไทย ๑๙๐
เครื่องทอง ๑๙๑
เครื่องเงิน ๑๙๖
เครื่องมุก ๒๐๒
เครื่องไม้จำหลัก ๒๐๔
เครื่องปั้นดินเผา ๒๒๐

บทที่ หน้า

บัวในนาฏศิลป์และดุริยางคศิลป์ไทย ๒๓๕
บัวในนาฏศิลป์ ๒๓๕
ชุดนาฏศิลป์ที่มีบัวเป็นองค์ประกอบ ๒๓๙
บัวในดุริยางคศิลป์ ๒๔๔
บัวในดนตรีไทย ๒๔๔
บัวในบทเพลงไทย ๒๔๕
บัวว่าด้วยชื่อเพลงไทย ๒๔๘
บัวในบทเพลงไทยสากล ๒๕๐
บัวในภาษาและวรรณกรรมไทย ๒๖๔
บทบาทของบัวในภาษาและวรรณกรรมไทย ๒๖๔
การมีกำเนิดเป็นทิพย์ ๒๖๕
ที่มาและความหมายของบัวเบญจพรรณ ๒๖๗
การสร้างสรรค์เชิงพรรณนาโวหาร ๒๗๓
ความเชื่อในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างดอกบัว
กับดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ ๒๘๗
อัจฉริยภาพแห่งภูมิปัญญาของกวี ๒๘๙
ความสัมพันธ์ระหว่างบัวกับวิถีชีวิตไทย ๒๙๕
บัวเกี่ยวกับเสื้อผ้า และการแต่งกาย ๓๐๒
บัวกับงานศิลปหัตถกรรม ๓๐๔
บัวกับความงามแห่งสรีระร่างกาย ๓๐๕
บัวในความหมาย ภาษิต และสำนวนต่างๆ ๓๑๒
บัว ชื่อกลอนกลบท ๓๒๒
บัวกับความหมายศัพท์ภาษาวรรณคดีบางคำ ๓๒๘

๕ บทสรุป และวิเคราะห์ บทบาทบัว ผลกระทบเมื่อวิถีชีวิต
ของสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไป ๓๓๔

๖ ภาคผนวก : สังเขปความสำคัญเกี่ยวกับบัว ๓๔๗

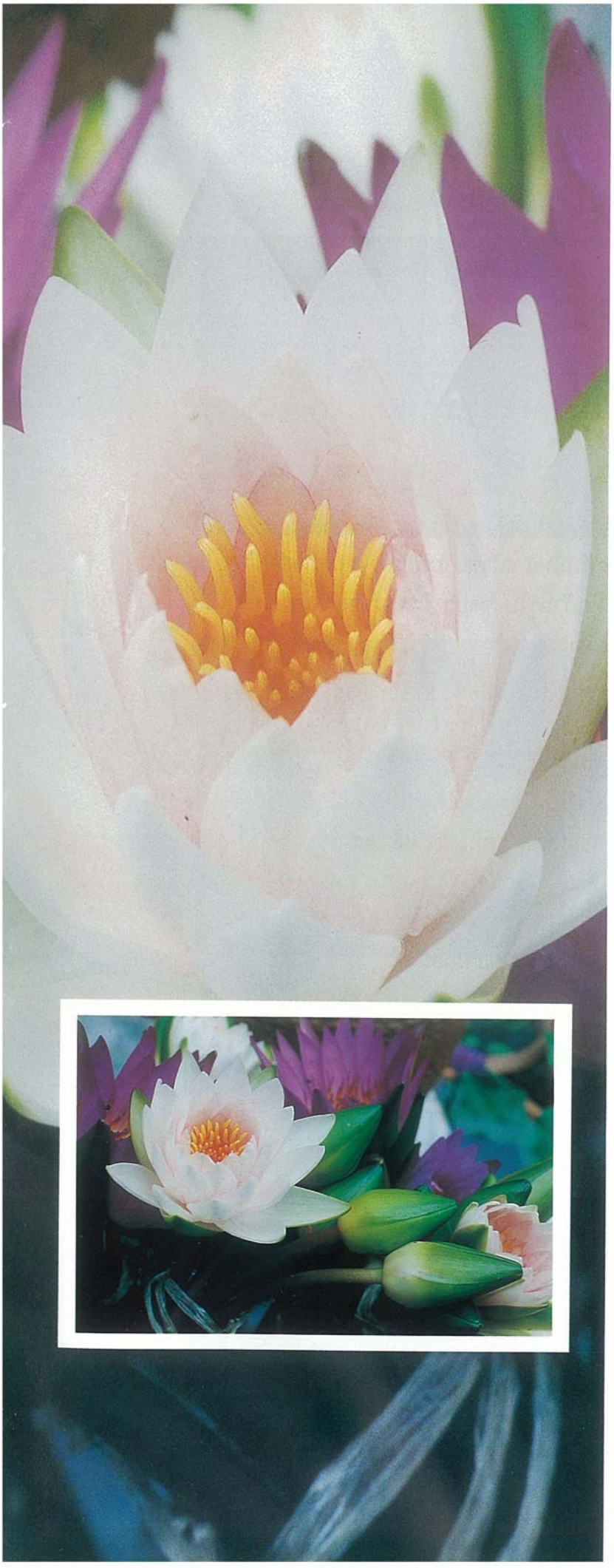

แม้ดอกบัวสายสวยสดที่เตรียมไว้ทูลเกล้าฯ ถวายตั้งแต่เช้าจะเหี่ยวเฉาลง แต่หัวใจของคุณยายชาว จังหวัดอุบลราชธานี คงจะเบิกบานประดุจดอกบัวรับแสงอรุณ เมื่อทรงยื่นพระหัตถ์รับดอกบัวดอกนั้น ด้วยรอยพระสรวล อันเปี่ยมล้นด้วยพระเมตตา เมื่อคราวเสร็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นครั้งแรก เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๘

(ภาพพระราชทาน)

(ทนนพิธีระพหมนาย)

ภาพที่ ๒๓ ค.พ. นกเกษม ๕๑ อดีต สมาชิกเรือนตัวหงัด กำนันตอกเอ หอรหสกเต้
ถนนพระพุทธ หน นกเสษฐีประหลอดเต้ใช้ พนมมือรอพระพุทธหมายเป็นอย่างดีในขณะที่ท่านเจ้าอาวาสวัดป่าใช้ ให้ศีล

บทที่ ๑
กำเนิดบัวในดินแดนประเทศไทย

บัวเป็นพืชพันธุ์ไม้น้ำชนิดหนึ่ง กำเนิดจากเมล็ดเจริญเติบโตด้วยไหล แล้วขยายเป็นหัว และหน่อซึ่งฝังอยู่ในโคลนตม แตกก้านชูใบ ชูดอก ขึ้นเบ่งบานเหนือผิวน้ำ เป็นเลิศแห่งความงามทั้งรูปทรง สีสัน ตลอดจนกลิ่นหอมละมุนละไม จึงได้รับการขนานนามว่าเป็นราชินีแห่งไม้น้ำ

ตามหลักพฤกษศาสตร์ บัวจัดว่าเป็นไม้ล้มลุกอายุหลายปี แพร่ขยายพันธุ์ได้รวดเร็ว สามารถเจริญเติบโตได้ดีในแอ่งน้ำจืดที่มีท้องน้ำเป็นดินเลนไม่ลึกนัก ทั้งในภูมิอากาศเขตร้อนและเขตหนาว เป็นไม้ดอกไม้ประดับที่ได้รับความนิยมไปทั่วภูมิภาคของโลกมาแต่โบราณโดยเฉพาะในทวีปเอเชีย ประมาณว่าปัจจุบันมีบัวชนิดต่างๆ อยู่เป็นจำนวนมากถึง ๕๐๐ สายพันธุ์เป็นอย่างน้อย

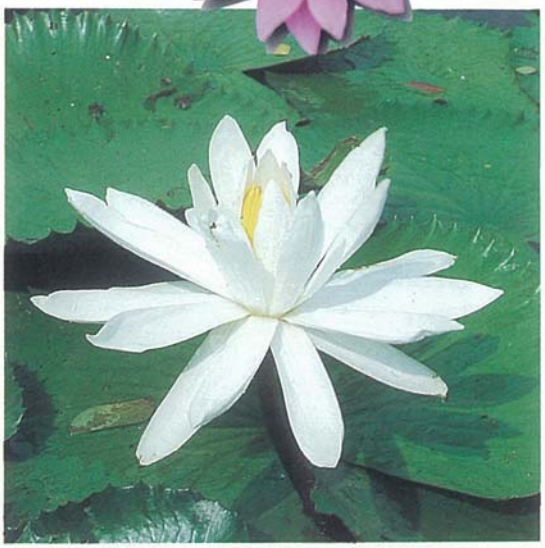

หลักฐานเกี่ยวกับบัวในประเทศไทย

การที่บัวเป็นพันธุ์ไม้น้ำที่สามารถเจริญเติบโตแพร่ขยายพันธุ์ได้ดี จึงมีอยู่หลายแห่งในโลก ซึ่งแต่ละแห่งต่างก็ให้ความสำคัญแก่บัวในลักษณะที่แตกต่างกันไป ประเทศในภูมิภาคแถบเอเชียจะมีตำนานเรื่องราวเกี่ยวกับบัวเกือบทุกประเทศ ถิ่นประเทศไทยก็น่าจะมีบัวกำเนิดเป็นพืชพันธุ์พื้นเมืองด้วยเช่นกัน ได้มีหลักฐานกล่าวถึงบัวเป็นลายลักษณ์อักษรในหลักศิลาจารึก[๑] ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศักราช ๑๘๙๗ มีถ้อยคำจารึกว่า *"ในรามอาวาสนั้นขุดตระพัง...บัวหลายพรรณเป็นบูชาบ่ให้ขาด..."* ย่อมแสดงว่ามีการนิยมปลูกบัวเพื่อเป็นไม้ดอกไม้ประดับ และเป็นดอกไม้สำหรับบูชาพระศาสนามาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว หากแต่มิได้กล่าวในรายละเอียดว่าเป็นบัวชนิดใด จากวรรณกรรมสมัยสุโขทัย เรื่องไตรภูมิพระร่วง หรือเตภูมิกถา พระราชนิพนธ์พระมหาธรรมราชาที่ ๑ ได้พรรณนาความงามของฉัททันตสระในป่าหิมพานต์ ชมพูทวีปว่า

---

[๑] ศิลาจารึกวัดเขากบ เมืองปากน้ำโพ จังหวัดนครสวรรค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพบใกล้กับรอยพระพุทธบาทของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาลิไท) เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๔ ด้านที่ ๑ จารึกด้วย อักษรไทย (ไม่มีไม้หันอากาศ) สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นพร้อมพระรามเจดีย์ พระรามวิหารที่รามอาวาสบนยอดเขาสุมนกูฏ (คือเขากบ) ชื่อผู้สร้าง (ไม่ปรากฏในคำจารึก) สร้างอุทิศส่วนกุศลให้พระยารามผู้เป็นน้อง

ในกลางฉัททันตสระนั้นมีน้ำนั้นใสงาม บ่มิรู้เศร้าแลมิรู้แห้งด้วยปริมณฑลรอบได้ ๖๐๐,๐๐๐ วา แลถัดน้ำนั้นมานอกนั้นมีป่าผักตบเป็นอยู่เวียนรอบคอบหนาได้ ๘๐๐,๐๐๐ วา ถัดป่าผักตบนั้นมาชั้นนอกมีป่านิลุบล แลมีดอกอันงามอยู่รอบสระนั้นได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดป่านิลุบลมาชั้นนอกมีดอกรัตตุบลเป็นอยู่รอบ โดยกว้างได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดรัตตุบลชั้นนอกมีป่าดอกเสตุบล ออกมานอกมีป่าดอกจงกลนีเป็นอยู่รอบ โดยกว้างได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดป่าจงกลนีออกมามีป่าดอกบัวแดงเป็นอยู่รอบโดยกว้าง ๘,๐๐๐ วา ถัดบัวแดงออกมามีดอกบัวขาวอยู่รอบโดยกว้าง ๘,๐๐๐ วา ถัดป่าบัวขาวออกมานอกมีดอกกมุทเป็นอยู่รอบ กว้างได้ ๘,๐๐๐ วา แลดอกบัว ๗ สิ่งนั้น จัดกันอยู่ชิดอันสด ดอกผักตบเป็นหมู่งามนัก ถัดดอกบัว ๗ สิ่งนั้นมานอกมีดอกผักตบเป็นอยู่รอบโดยโสด โดยหนา โดยกว้างได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดป่าผักตบมานอกแถบขอบฝั่งน้ำเพียงท้องช้าง น้ำนั้นใสงาม บ มิเหม็น

ฉัททันตสระน่าจะเป็นภาพสะท้อนให้เห็นถึงสภาพแหล่งน้ำในเมืองสุโขทัย ซึ่งมีกล่าวไว้ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง (หลักที่ ๑) ว่า *"เบื้องตะวันออก เมืองสุโขทัยนี้...มีทะเลหลวง"* ซึ่งหมายถึงที่มีน้ำขังเป็นบริเวณกว้างใหญ่ คงจะอุดมด้วยพืชพันธุ์ไม้น้ำต่างๆ อาทิเช่น บัว ตะกวน (ผักบุ้ง) พังโพย (พังพวยน้ำ) ผักตบ ซึ่งช่วยให้น้ำใสจืดสนิท ทั้งเป็นแหล่งพักอาศัยและเพาะพันธุ์ของเหล่าสัตว์น้ำ แต่เนื่องจากชื่อของบัวที่ปรากฏอยู่ในคำประพันธ์นั้นบางอย่างมีอยู่ในอรรถกถาภาษาบาลีอันเป็นภาษาซึ่งเผยแพร่มาถึงเมืองสุโขทัยพร้อมกับพระพุทธศาสนา

จึงยังมิอาจกล่าวสรุปได้ว่า *"บัวดอก ๗ สิ่ง"* นั้นจะเป็นบัวพันธุ์พื้นเมืองของไทยเสียทั้งหมดหรือไม่ อาจมีการนำพันธุ์เข้ามาปลูกโดยผู้ไปเที่ยวเสาะแสวงหาพระ-ธาตุจนถึงเมืองอินเดียและลังกา หรือการนำมาของพระสงฆ์ชาวสิงหล เช่นเดียวกับการนำกิ่งพระศรีมหาโพธิหรือไม้กะทิงจากเมืองสิงหลมาประดิษฐานไว้ยังเมืองสุโขทัย แล้วแพร่ขยายพันธุ์จนเป็นที่รู้จักแพร่หลายกลายเป็นไม้พื้นเมืองของไทยในทุกวันนี้

ในวรรณคดีไทยมีการพรรณนาความถึงบัวนานาพันธุ์ไว้ดังเช่น

ดอกบัวผ้ายจับบัว ภมรมัวเมาซราบ อาบละอองเกสร สลอนบุษบาบาน ตระการดอกบัวแดง แฝงบัวขาวคลี่คล้อย สร้อยสัตบรรณบงกช ระรวยรสกลิ่นจงกล นิโลตบลโกมุท อุบลบุษบัวเผื่อนฉลับ...

(**ลิลิตพระลอ** - สมัยอยุธยา)

สระศรีชื่อว่าโบกขรณีสี่เหลี่ยม เปี่ยมไปด้วยน้ำใสสะอาด มีประทุมมัจฉาชาติควรจะชื่นชม อุดมด้วยรุกขชาติมีกุ่มเกษเป็นอาทิแออัด เรียงรายดังราชวัตรวงรอบ ในคันขอบโบกขรณี อปฺปฏิตนฺทิยํ มิได้มีมลทินโทษ น้ำนั้นหวานเอมโอชรสโอชา ฟุ้งไปด้วยกลิ่นกมลาประทุเมศเป็นหมู่ๆ วิเศษสัตบงก์ ทั้งอุบลสัตบรรณแลลินจงวิจิตรตา

(**กาพย์มหาชาติ** – สมัยอยุธยา ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิต แต่งในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ประมาณปี พ.ศ. ๒๑๔๕ – พ.ศ. ๒๑๗๐)

บัวงามบัวเผื่อนพร้อม สลับสลอน
นิลุบลบานขจร กลิ่นเกสี้ยง
แพงพวยทวยอ่อน โอนยอด ยังแฮ
เลงลบานล้วนเลี้ยง ลูกเรื้อรวงงาม

(**โคลงนิราศนครสวรรค์** – สมัยอยุธยา พระศรีมโหสถแต่งเมื่อครั้งตามเสด็จสมเด็จพระนารายณ์มหาราชไปรับช้างเผือกที่เมืองนครสวรรค์ ในปี พ.ศ. ๒๒๐๑)

อุบลสัตตบงกชขึ้น แลลาน ใจเอย
ตูมส่งพันใบบาน เบิกสร้อย
สัตตบุษย์สัตตบรรณพาน หายาก
บัวเผื่อนเกลื่อนนับร้อย เรี่ยน้ำรำไร

(**โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส** – สมัยรัตนโกสินทร์)

ริมลำคลองท้องทุ่งดูวุ้งเวิ้ง ด้วยน้ำเจิ่งจอกผักขึ้นหนักหนา
ดอกบัวเผื่อนเกลื่อนกลาดดาษดา สันตะวาสายติ่งต้นลินจง

(**นิราศพระประธม** – สมัยรัตนโกสินทร์)

ที่บางแห่งโกมุทบุษบัน เป็นพืชพรรณติดต่อกอไสว
บ้างชูดอกออกฝักแล้วชักใบ แลไปล้วนกุมุทจนสุดตา
เหล่าบัวสายรายกอกันห่างห่าง พอสางสางก็ตระการบานบุปผา
ทั้งกระจับตับเต่าสันตะวา ในคงคาหลายอย่างต่างต่างพรรณ

(**บทเสภาเรื่องขุนช้าง ขุนแผน** – สมัยรัตนโกสินทร์)

การจำแนกสายพันธุ์บัวที่มีอยู่ในประเทศไทย

ประเทศไทย มีพันธุ์บัวชนิดต่างๆ เป็นที่รู้จักของ คนไทย มาแต่โบราณ ซึ่งสามารถจำแนกออกได้เป็น ๒ ชนิดคือ

บัวสายหรืออุบลชาติ มีชื่อทางพฤกษศาสตร์ว่า Nymphaer หรือ Water Lily มีดอกและใบลอยแตะผิวน้ำ ใบกลม แผ่นใบด้านบนเป็นมัน ริมใบเป็นขอบไม่มีหยัก ก้านใบ ก้านดอกอ่อนเรียบ กลีบดอกชั้นนอกเรียบ มักมีสีเขียว เจริญเติบโตได้ดีในทุกสภาพอากาศ

ชอบน้ำนิ่งที่มีการไหลเวียนถ่ายเทได้ ต้องการระดับน้ำตื้นลึกประมาณ ๑๕-๑๕๐ เซนติเมตร บัวประเภทนี้แม้จะมีในทวีปเอเชียมาแต่ดึกดำบรรพ์ แต่ก็เชื่อกันว่าเป็นพันธุ์ไม้ดั้งเดิมของทวีปแอฟริกามาก่อน แล้วได้รับความนิยมในทวีปเอเชียต่อๆ มา บัวสายมีอยู่มากในไทย จะพบเห็นเสมอในท้องนาเวลาหน้าน้ำ ออกดอกเล็กๆ บานสล้างมีอยู่หลายชนิดด้วยกัน ได้แก่

บัวสายบานกลางวันชนิดดอกเล็ก (Nymphaea stellata Willdenow) ได้แก่

บัวเผื่อน ดอกมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางเพียง ๕-๗ เซนติเมตร ชูดอกเหนือผิวน้ำเล็กน้อย บานในตอนเช้าหุบเย็น ลักษณะดอกชั้นนอกมีสี่กลีบ สีเขียวมีกระสีม่วง กลีบในซ้อนกันสองชั้น กลีบดอกยาวมีสีขาว ปลายกลีบสีม่วงครามอ่อนๆ เกสรตัวผู้สีเหลืองปลายแหลม กลิ่นหอมอ่อนๆ ใบสีเขียวมันเป็นเงา ขอบใบหยักเป็นคลื่นโค้งไม่จักแหลม หลังใบสีแดง

บัวสายบานกลางวันชนิดดอกใหญ่ (Nymphaea capensis Thunberg) ได้แก่

บัวผัน คล้ายบัวเผื่อนแต่มีขนาดใหญ่กว่า เมื่อแรกบานตอนเช้าเป็นสีครามอ่อน แล้วต่อมาเปลี่ยนเป็นสีม่วงเม็ดมะปรางตั้งแต่สีอ่อนไปจนถึงสีเข้ม

บัวขาบ ทางภาคเหนือเรียกว่า *ป้านดำ* หรือ *ป้านสังก๋อน* มีชื่อในวรรณคดีว่า *นิลุบล นิโลตบล* ดอกมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๑๕ เซนติเมตร มีสีม่วงคราม กลีบชั้นนอกเป็นสีม่วงเข้ม เกสรสีเหลืองส่วนปลายเป็นสีม่วงคราม ไม่ใคร่มีกลิ่นหอม บานตลอดวัน

บัวสายบานกลางคืน (Nymphaea lotus Linn) ดอกจะเริ่มบานในเวลาเย็นและหุบในเวลาเช้าหรือเที่ยงวันของวันรุ่งขึ้น ได้แก่

บัวสัตตบรรณ *รัตตอุบล* หรือ *บัวแดง* มีสีแดงอมชมพู เกสรสีน้ำตาลแดง กลิ่นหอมอ่อนๆ ขนาดดอกโตประมาณ ๑๖-๒๒ เซนติเมตร ดอกบานสูงกว่าระดับผิวน้ำ มีขนที่ก้านชูดอก ใบสีเขียวเป็นมัน ขอบเป็นจัก ท้องใบสีแดงเลือดหมู เห็นเส้นใบชัดเจน ก้านสีเขียวอมน้ำตาล

บัวเศวตอุบล *โกมุท* หรือ *บัวขาว* ดอกมีขนาดปานกลาง กลีบดอกชั้นในมีขนาดเล็กกว่า ชั้นนอก เรียงซ้อนกันรอบฐานรองดอกประมาณ ๑๙-๒๑ กลีบ เกสรสีเหลือง กลิ่นหอมอ่อนๆ กลีบเลี้ยงสีเขียว ก้านชูดอกตั้งตรงเหนือผิวน้ำเล็กน้อย ใบเขียวเป็นมันขอบจักแหลมกว้างลึก ก้านใบสีเขียวปนเหลืองมีขนสั้นนุ่ม

บัวกินสาย ทั้งต้นและดอกมีขนาดใหญ่กว่าบัวเผื่อนบัวผัน ดอกสีขาว กลีบดอกด้านนอก เป็นสีชมพูอ่อน กลีบใหญ่ปลายมน เรียงซ้อนไม่หนาแน่นนัก ขนาดดอกบานเต็มที่ประมาณ ๑๕-๒๐ เซนติเมตร ก้านดอกโตขนาดปลายนิ้วก้อย มีขนเล็กน้อย ใบสีเขียวขี้ม้า ขอบจักแหลม คล้ายฟันเลื่อย ท้องใบสีเลือดหมูมีขนเล็กน้อย

บัวขม มีดอกสีขาวขนาดเล็ก สายเล็ก หัวมีรสขม จึงเรียกว่า บัวขม

บัวสายบานตลอดเวลา (Nymphaea lotus) ได้แก่

บัวจงกลนี ดอกสีชมพูอ่อน ขนาด ๑๒-๑๓ เซนติเมตร ลักษณะคล้ายดอกกุหลาบ เนื่องจากกลีบดอกดูขยุกขยิกเรียวเล็กซ้อนกันแน่นจนไม่มีเกสรตัวผู้และเมล็ดไม่สมบูรณ์ เกสรสั้นสีชมพูเข้มกลิ่นหอม ดอกบานลอยบนผิวน้ำ ใบสีเหลืองอ่อน และสีเขียวขี้ม้า ขอบใบจักกว้างปลายแหลม ชอบสภาพน้ำลึก

นอกจากนี้ยังมีบัวสายอีกพันธุ์หนึ่งของชนิด Nymphaea nouchale Burm มีชื่อปรากฏในวรรณคดีไทยว่า *ลินจง* หรือ *เลนจง* ดอกสีชมพู เป็นบัวของไทยมาแต่ดั้งเดิมเช่นกัน

ชาวไทยรู้จักบัวสายโดยเฉพาะบัวเผื่อน บัวผัน บัวกินสายเป็นอย่างดี เนื่องจากเป็นพืชน้ำที่พบเห็นอย่าง *"เกลื่อนนับร้อย เรี่ยน้ำรำไร"* ซึ่งมีก้านชูดอกหรือที่เรียกว่า สายบัว ใช้เป็นอาหารทั้งต้ม ผัด แกง แม้แต่ใช้แทนผักสด เครื่องจิ้ม เครื่องหลนต่างๆ บัวสายบางชนิด ไม่ใคร่พบเห็นทั่วไปในแหล่งน้ำธรรมชาติได้แก่ จงกลนี สัตตบุษย์ สัตตบรรณ ดังมีกล่าวไว้ในคำประพันธ์ว่า *"สัตตบุษย์ สัตตบรรณพาน หายาก"* น่าจะเป็นพันธุ์ไม้ที่มาจากต่างถิ่น มิได้มีกำเนิดอยู่ในไทยตามธรรมชาติ แต่ดอกมีความสวยงาม จึงนิยมนำมาปลูกเป็นไม้ดอกไม้ประดับ สายของบัวเหล่านี้มีความกระด้าง จึงไม่นิยมนำมารับประทาน

บัวหลวงหรือปทุมชาติ มีชื่อทางพฤกษศาสตร์ว่า Nelumbo หรือ Lotus มีแหล่งกำเนิดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีก้านใบและดอกเป็นตุ่มขรุขระระคายมือ แข็งและมีความยาวจนสามารถชูดอกและใบสูงพ้นระดับน้ำ ภายในก้านมีน้ำยางสีขาว เมื่อถูกอากาศจะเป็นเส้นใย ฐานดอกรูปกรวย กลีบซ้อนกัน ๒-๓ ชั้น กลีบดอกร่วงเร็ว เกสรสีเหลืองปลายเป็นตุ่มขาวล้อมรอบ ฝักกลมบรรจุเมล็ดสีเขียวอมเหลืองหลายเมล็ดอยู่ภายใน บัวหลวงทุกพันธุ์บานในตอนกลางวัน หุบในเวลากลางคืน เจริญเติบโตได้ดีในน้ำนิ่งที่มีการไหลเวียนถ่ายเทได้ มีระดับความลึกไม่เกิน ๒-๕ เมตร

บัวหลวงซึ่งพบว่ามีสายพันธุ์อยู่ในประเทศไทยมาแต่โบราณ ได้แก่

บัวหลวงสีชมพูหรือสีแดง ดอกลา (Sacred lotus) หรือ *ปทุม ปัทมา โกกนท* มีดอกขนาดใหญ่ ดอกตูมเป็นรูปทรงกรวยปลายเรียวแหลม โคนกลีบสีเหลือง เรียงซ้อนกันประมาณ ๓ ชั้น มีกลีบเลี้ยง ๒ ชั้น กลีบดอกมองเห็นเส้นเด่นชัด

บัวหลวงสีชมพู ดอกซ้อน (Roseum plenum) หรือ *สัตตบงกช* ดอกมีขนาดใหญ่ ดอกตูม ทรงกลมป้อม เวลาบานจะเห็นกลีบเล็กๆ รูปรี สีขาวปนชมพูซ้อนแน่นอยู่รอบฝัก ๒-๓ ชั้น กลีบดอกเป็นสีชมพู กลีบเลี้ยงซึ่งหุ้มด้านนอกสุดเป็นสีเขียวอมชมพู เส้นกลีบดอกมองเห็นไม่เด่นชัดนัก ฝักจะมีเมล็ดลีบ

บัวหลวงสีขาว ดอกลา (Hindu lotus) หรือ*บุณฑริก* ลักษณะคล้ายบัวหลวงสีชมพูหรือปทุมทุกประการ ผิดกันแต่มีกลีบดอกสีขาวเด่นชัด กลีบชั้นนอกและชั้นในมีขนาดเล็กกว่าชั้นกลาง กลีบเลี้ยงซึ่งหุ้มด้านนอกสุดเป็นสีเหลืองอมเขียว ดอกเมื่อตูมเป็นสีเขียวอ่อน

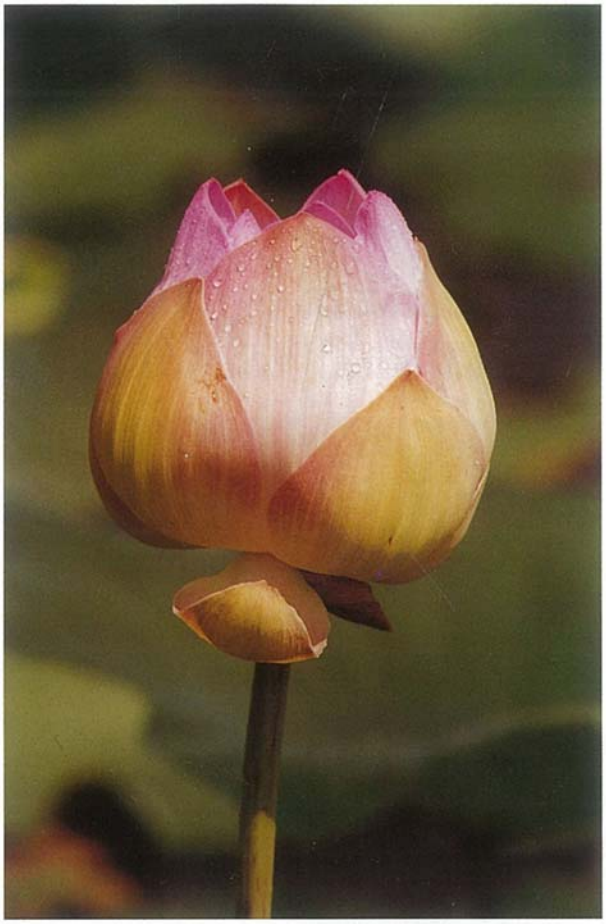

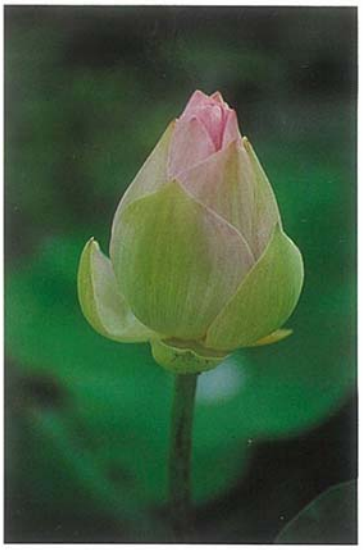
บัวหลวงสีขาว ดอกซ้อน (Magnolia lotus) หรือ *สัตตบุษย์* ดอกสีขาวขนาดใหญ่ กลิ่นหอมมาก ดอกตูมทรงกลมป้อม เมื่อบานจะเห็นกลีบเล็กสีขาวซ้อนอยู่ภายใน กลีบดอกสีขาวหมดจด กลีบเลี้ยงชั้นนอกสุดสีเขียวอมขาว เส้นกลีบดอกมองเห็นไม่เด่นชัด

บัวหลวงเป็นพันธุ์ไม้ที่มีดอกสวยงาม กลิ่นหอมเย็นชื่นใจ แทบทุกส่วนของบัวหลวงไม่ว่าราก ใบ ดอก หรือเมล็ด มีคุณประโยชน์นับอเนกอนันต์ คนไทยมีค่านิยมต่อบัวหลวงว่าเป็นดอกไม้อันสูงส่ง และมีความเกี่ยวพันกับวิถีชีวิตตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

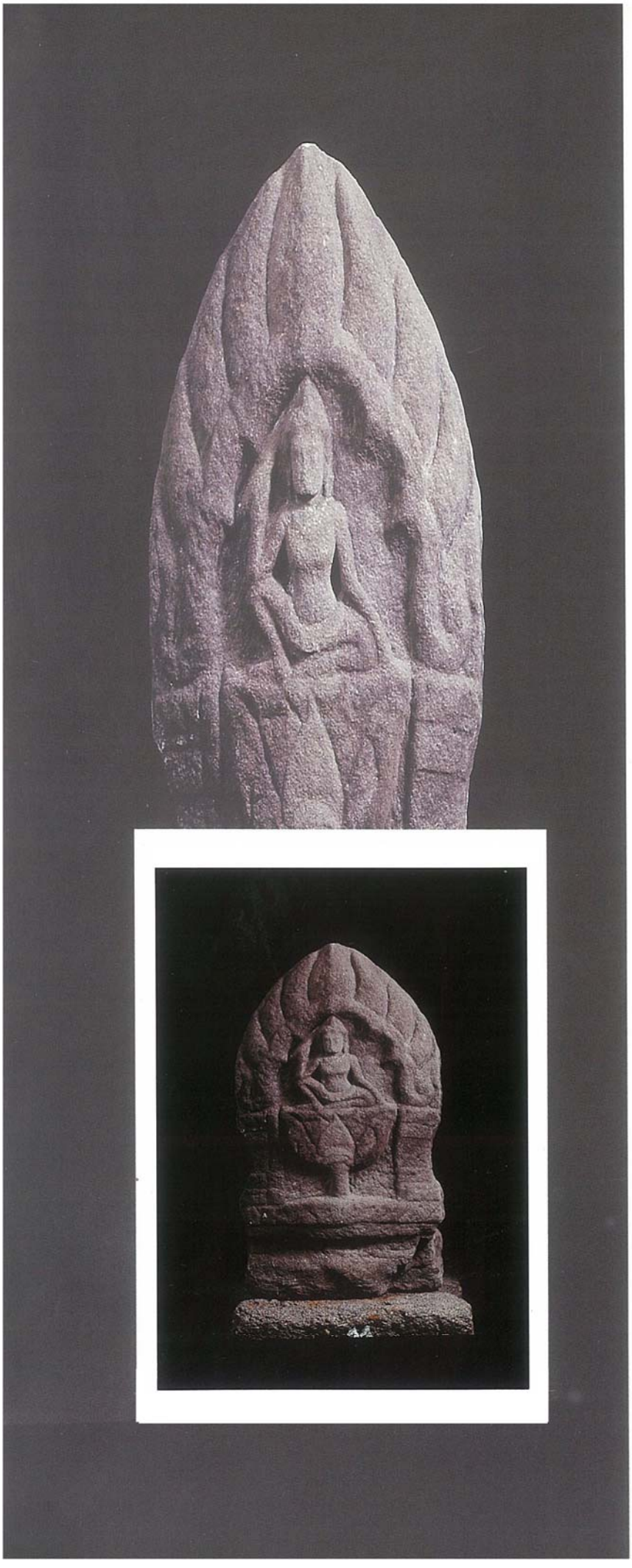
บัวหลวงที่มีถิ่นกำเนิดตามธรรมชาติในดินแดนไทยน่าจะเป็นบัวหลวงสีชมพูหรือสีแดงซึ่งเรียกว่า *ปทุม* หรือ *ปัทมะ* ส่วนพันธุ์ดอกสีขาวที่เรียกว่า *บุณฑริก สัตตบงกช* และ *สัตตบุษย์* เป็นพันธุ์ที่หายากกว่า เข้าใจว่าเป็นพันธุ์ที่นำมาจากถิ่นอื่น

บทที่ ๒
ที่มา ความหมาย และความสำคัญของบัวจากประวัติศาสตร์ตำนานในลัทธิศาสนา

บัว เป็นคำในภาษาไทย มีความหมายว่าเป็นพืชน้ำชนิดหนึ่ง การที่บัวเป็นพันธุ์ไม้ที่ได้รับยกย่องว่ามีความสำคัญอยู่ในประวัติและตำนานลัทธิศาสนาของอินเดียมาแต่ดึกดำบรรพ์ บัวจึงมีความหมายปรากฏอยู่ในภาษาบาลีสันสกฤตหลายความหมาย

บัวได้ชื่อว่า *บงกช* หมายถึง *เกิดแต่ตม* มาจากธรรมชาติการกำเนิดของบัวที่แม้อยู่ในเปือกตมอันสกปรก แต่ก็สามารถหลีกพ้นซูก้านใบและผลิดอกขึ้นเหนือน้ำ งามผุดผ่อง สะอาดปราศจากมลทินส่งกลิ่นหอมฟุ้งจรุงใจ เปรียบเสมือนมนุษย์ผู้มีพื้นเพกำเนิดจากแหล่งต่ำทราม แต่สามารถดำรงตนให้เป็นคนดี อยู่ในสังคมได้อย่างเป็นสุขเพราะมีธรรมะค้ำจุนจิตใจ

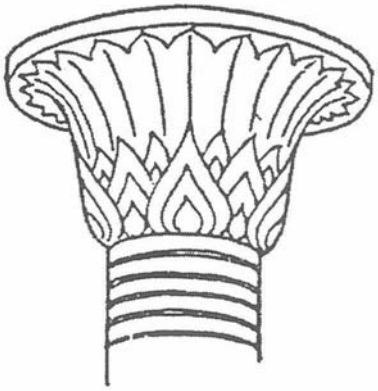
บัวได้ชื่อว่า *กมล* แปลว่า *ใจ* หมายถึง การมีจิตใจที่ดีงามบริสุทธิ์ ผ่องแผ้วประดุจดอกบัว มีผู้เปรียบรูปพรรณสัณฐานแห่งหัวใจมนุษย์ว่าคล้ายดอกบัวตูมจึงเรียกหัวใจว่า *ดวงกมล* หัวใจของมนุษย์ผู้ใดหากได้เห็นแจ้งถึงธรรมะแห่งพระพุทธองค์ และน้อมรับพระธรรมอันประเสริฐนั้นไว้ในดวงจิตแล้ว ก็จะปรากฏความอิ่มเอมเบิกบานประดุจดอกบัวคลี่บานรับแสงอรุณ บทสวดมนต์ทำนองสรภัญญะที่คุ้นเคยกันดีบทหนึ่ง ได้เปรียบเทียบถึงพระหฤทัยแห่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอันทรงตัดแล้วซึ่งกิเลสมารทั้งปวงว่า

หนึ่งในพระทัยท่าน ก็เบิกบานคือดอกบัว
ราคีบ่พันพัว สุวคนธกำจร

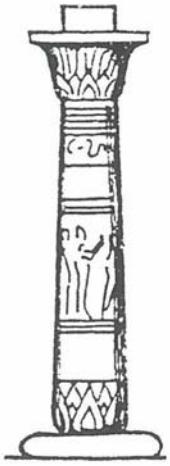
บัวเป็นดอกไม้อันทรงคุณค่าทั้งความงามและคุณประโยชน์นานัปการ ดอกบัวเพียงดอกเดียวไม่ว่ากำลังตูมหรือบานกลับมีความงามล้ำลึกยิ่งกว่ามวลบุปผาลดาชาติซึ่งนำมาผูกร้อยรวมกันเป็นช่อ วัฏจักรของบัวยังแฝงไว้ด้วยปรัชญาชีวิต ซึ่งชี้นำให้เห็นถึงธรรมะหลายประการ ดังนั้น บัวจึงได้ชื่อว่าเป็นดอกไม้แห่งปรัชญา โดยเฉพาะปรัชญาทางตะวันออก และยังมีสายสัมพันธ์ใกล้ชิดต่อวิถีชีวิตตลอดจนความเชื่อในลัทธิศาสนาต่างๆ ของชาวตะวันออกอย่างลึกซึ้ง

ชาวอียิปต์โบราณ เป็นชนชาติที่นิยมนับถือดอกบัวสายหรืออุบลชาติ บัวได้แพร่หลายมาสู่อียิปต์จากเมล็ดซึ่งติดมากับชาวเปอร์เซียที่เข้ามารุกรานอียิปต์ประมาณ ๗๐๘ ปี ก่อนคริสตกาล และได้แพร่ขยายพันธุ์ไปในแม่น้ำไนล์ ชาวอียิปต์นั้นให้ความนับถือแม่น้ำไนล์ประดุจเทพเจ้า จึงนิยมสิ่งต่างๆที่ดำรงอยู่ในแม่น้ำไนล์ด้วย ดังนั้นบัวซึ่งเจริญงอกงามตามฝากฝั่งแม่น้ำซึ่งมีกระแสน้ำไหลชะล้างให้สะอาดอยู่เสมอ จึงเป็นเครื่องหมายของความบริสุทธิ์ นอกจากนี้ชาวอียิปต์โบราณยังสังเกตว่าดอกบัวสายหรืออุบลชาติเบ่งบานรับแสงอาทิตย์ยามรุ่งอรุณ แล้วจะหุบลงเมื่อดวงอาทิตย์ลับขอบฟ้า ดอกบัวสายจึงเป็นสัญลักษณ์ของเทพครองฟ้า ซึ่งหมายถึงดวงอาทิตย์ มีนามว่า *เทพเอมอน* หรือ *รา* มีรูปเป็นเด็กนั่งบนดอกบัว

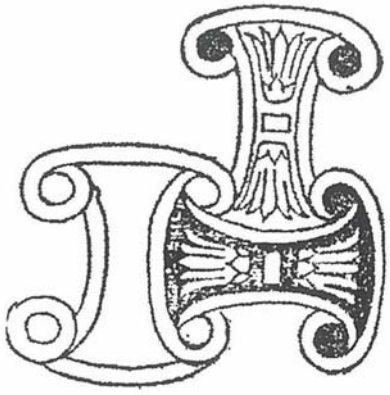

บัวหัวเสา สถาปัตยกรรมของอียิปต์ในรูปทรงของดอกบัวสาย

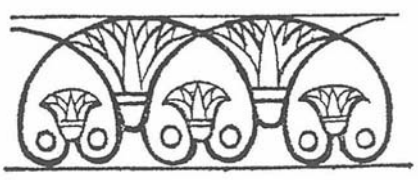

ดอกบัวสาย องค์ประกอบในสถาปัตยกรรมอียิปต์รูปแบบต่างๆ

ดอกบัวสาย
ได้รับความนิยมนำมา
ออกแบบเป็นลวดลายต่างๆ
ในงานศิลปกรรม
ของอียิปต์โบราณ

ชาวเอเชียส่วนใหญ่มีค่านิยมอันสูงส่งต่อดอกบัวหลวงหรือปทุมชาติ อาจเป็นเพราะมีกำเนิดอยู่อย่างแพร่หลายในดินแดนแถบนี้ ดังนั้นดอกบัวทั้งดอกตูมและบานจะได้รับการนำมาเป็นสัญลักษณ์เครื่องอุปโภคสำคัญประจำองค์ของเหล่าเทพเจ้าทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์

ชาวอินเดียและลังกา ยกย่องให้บัวหลวงเป็นดอกไม้ประจำชาติ ดอกบัวหลวงได้รับการนำมาเป็นฐานรองรับรูปเคารพซึ่งเรียกว่า *ปัทมาสนะ กมลาสนะ* หรือ *ปัทมาภะ-ปาทปีฐะ* ส่วนดอกบัว กอบัว ในสภาพธรรมชาติ ได้เป็นต้นแบบของ *ปุรณะกลศ ปุรณฆฏะ* โดยจะทำเป็นลวดลายรูปภาชนะหม้อน้ำบรรจุบัวทั้งก้านใบและดอกบัว แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์อันมีความหมายว่าให้ประสบผลสำเร็จในทุกสิ่งที่ปรารถนา และช่วยให้บังเกิดทรัพย์สมบัติทั้งปวง

ชาวจีน เรียกดอกบัวว่า *เหลียนฮวา* หรือ *เหอฮวา* ซึ่งแปลว่า การปรองดองกัน รวมกันและการต่อเนื่องไม่จบสิ้น เป็นความหมายทางสิริมงคล จากธรรมชาติดอกบัวต่างจากต้นไม้อื่นที่มักออกดอกก่อนจึงจะมีผล แต่บัวนั้นจะผลิดอกและออกผลในเวลาเดียวกัน ชาวจีนจึงนิยมนำดอกบัวมาประกอบเป็นสัญลักษณ์ต่างๆ เป็นการอวยพร เช่น ภาพฝักบัวอันอุดมด้วยเมล็ด หมายถึง การอวยพรให้มีบุตรในเร็ววัน ภาพนกกระยางกับดอกบัว อวยพรให้ได้เป็นขุนนางตลอดไป ภาพเด็กอุ้มปลาและถือดอกบัวหมายถึงให้มีเหลือมีใช้ติดต่อกันทุกๆ ปี ภาพดอกบัวออกจากตลับมีเห็ดหลิงจือ หมายถึงให้รักใคร่ปรองดองและสมปรารถนา ฯลฯ

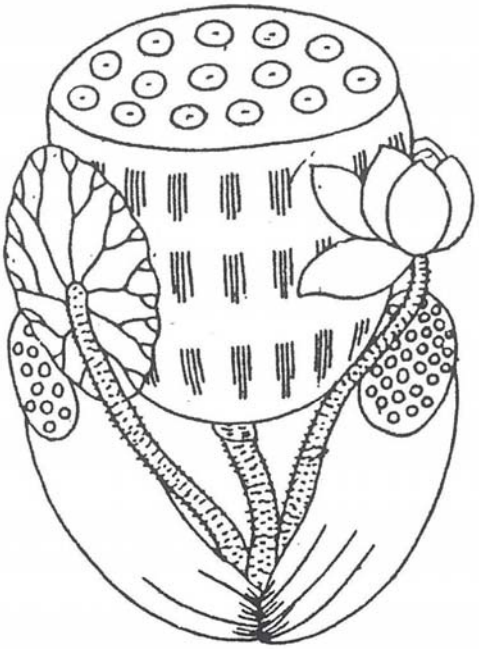
ภาพอีหลู้เหลียนเคอ
นกกระยางกับดอกบัวมีความหมายว่า
ขอให้ได้เป็นขุนนางตลอดไป

ภาพเหลียนฮวา
ลายดอกบัว มีความหมายว่า เป็นลายสิริมงคล

ภาพเหลียนเหนียนอิ่วอวี๋
เด็กอุ้มปลามีดอกบัว มีความหมายว่า
ให้มีเหลือมีใช้ติดต่อกันทุกๆ ปี

ภาพอิงเหอเต๋อโอ่ว
ฝักบัวขนาดใหญ่อุดมด้วยเมล็ด
มีความหมายว่า ให้มีบุตรในเร็ววัน

ชาวพม่า นิยมนำบัวหลวงมาใช้ในพิธีกรรมเพื่อความยั่งยืน

ชาวไทย โดยเฉพาะพุทธศาสนิกชนยกย่องบัวหลวงว่าเป็นดอกไม้ชั้นสูงที่จะนำมาใช้สักการบูชาพระรัตนตรัยและใช้ในพิธีการทางศาสนา ดอกบัวจึงเป็นดอกไม้ประจำพระพุทธศาสนาในประเทศไทย

เนื่องจากที่มาและความหมายของบัวมีต้นเค้ามาจากประวัติและตำนานในลัทธิศาสนาเป็นสำคัญ จึงขอนำเรื่องราวของบัวเกี่ยวกับลัทธิศาสนามาเสนอให้ทราบดังนี้

บัวในศาสนาพราหมณ์

ประวัติความเป็นมาของศาสนาพราหมณ์

ดินแดนอันกว้างใหญ่ไพศาลของอินเดียนับเป็นอู่อารยธรรมใหญ่แห่งหนึ่งของโลกแต่เดิมมามีชนเผ่าผิวดำเชื้อสายดราวิเดียน ซึ่งถูกเรียกว่า *มิลักขะ ทัสยุ* หรือ *ทาส* ตั้งถิ่นฐานอยู่จนกระทั่งประมาณ ๑,๔๐๐-๑๕๐๐ ปีก่อนคริสตกาล ก็ได้มีชนชาติอารยันเชื้อสายอินโดยูโรเปียน ซึ่งเรียกตนเองว่า *อริยกะ* อพยพจากภูมิลำเนาเดิมแถบทะเลสาบแคสเปียน เข้ามายึดครองและขับไล่พวกมิลักขะให้ถอยร่นลงไปทางใต้ จนต้องไปอยู่อาศัยในบริเวณปลายแหลมสุดของอินเดียและเกาะลังกาในที่สุด ชาวอริยกะนี้เป็นบรรพบุรุษของชาวอินเดียในปัจจุบัน

ลัทธิความเชื่อดั้งเดิมของชาวมิลักขะนับถือภูติผีปีศาจ เทวดาในธรรมชาติ มีความเชื่อว่าแผ่นดิน ภูเขา ต้นไม้ ดอกไม้ ตลอดจนสิงห์สาราสัตว์ต่างๆ เป็นต้นกำเนิดแห่งเผ่าพันธุ์ของตน ส่วนชาวอริยกะเมื่อก่อนอพยพลงมานั้นนับถือลัทธิอารยัน มีความเชื่อว่าเทวดาเป็นเจ้าของโลกธาตุที่มนุษย์ต้องอาศัยและมีอำนาจบันดาลความเป็นไปในการดำเนินชีวิต ทั้งยังนิยมในลัทธิบูชาไฟเพื่อทำพิธีพลีกรรม และสวดอ้อนวอนให้เทพเจ้าเหล่านั้นช่วยเหลือและคุ้มครองตน ชาวอริยกะได้พยายามต่อต้านและทำลายลัทธิความเชื่อของชาวมิลักขะให้หมดสิ้นไป เช่นการใช้ไฟทำลายลัทธิบูชางูหรือนาค แต่ก็มิสามารถลบล้างความเชื่อเหล่านี้ได้ เนื่องจากเป็นความเชื่อที่หยั่งรากลึกอยู่ในพื้นประเพณีเดิม การบวงสรวงภูตผีปีศาจต้นไม้และสัตว์ต่างๆ จึงยังคงดำเนินอยู่ตลอดมา ทั้งยังแฝงอยู่ในเรื่องราว ตำนาน พงศาวดาร ในรูปของการกำเนิดอันพิสดาร เป็นต้นว่าชาวคันธารซึ่งนับถือม้าและน้ำ ก็ยกเอาแม่น้ำสินธุให้เป็นมารดาของม้า ส่วนชาวภารตะที่นับถือพรหมเชื่อว่ามารดาของชาวภารตะทั้งปวงคือนางคงคา จึงเรียกนามแม่น้ำว่า *คงคา* และเชื่อว่าเป็นมารดาของนาค เป็นต้น

นอกจากนี้ในนิทานพื้นบ้านของยุคต่อๆ มา มักมีเรื่องราวการกำเนิดของมนุษย์ จากสัตว์ ต้นไม้ หรือดอกไม้ อาทิเช่น กุมาร กุมารี ที่เกิดในรอยเท้าสัตว์ หรือนางงามผู้กำเนิดในดอกบัว เป็นต้น เหล่านี้ล้วนสืบมาจากความเชื่อตามลัทธิดั้งเดิมของชาวมิลักขะทั้งสิ้น

ลัทธิอารยันนั้นต่อมาได้มีการปรับปรุงในหลักการของลัทธิจนกระทั่งเกิดความเปลี่ยนแปลงจนลัทธิเดิมเสื่อมลงกลายเป็นลัทธิใหม่ คือ *ลัทธิพราหมณ์* ดังนั้นลัทธิศาสนาพราหมณ์จึงมีกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดีย โดยชาวอารยันที่อยู่ในอินเดียเป็นผู้ก่อตั้งขึ้น

ศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาที่มีคัมภีร์ไตรเพทเป็นหลักปฏิบัติในการทำพิธีพลีกรรมบูชา และมีคัมภีร์พระเวทเป็นคู่มือในการประกอบพิธี โดยมีนักบวชซึ่งนับถือว่าเป็นบุคคลสำคัญผู้มีสติปัญญารอบรู้ศิลปะวิทยาการทั้งปวง เรียกว่า *พราหมณ์* เป็นผู้กระทำพิธี พิธีพลีกรรมตามลัทธิพราหมณ์จะมีการตั้งแท่นบูชาไฟเพื่อให้เปลวไฟและควันพวยพลุ่งขึ้นบูชาเทพเจ้าบนสรวงสวรรค์ มีการบวงสรวงด้วยเนยและน้ำโสมซึ่งเป็นน้ำจากเถาไม้ชนิดหนึ่ง พร้อมการสวดขับกล่อมสรรเสริญให้เทวดาพอใจ และช่วยเหลือตามความต้องการ นอกจากนี้ยังมีการสังเวยโดยวิธีปัญกรรมคือฆ่าสัตว์บูชายัญหลักความเชื่อของลัทธิพราหมณ์นี้มีว่าพระพรหม เป็นพระเป็นเจ้าที่เป็นประธานอันยิ่งใหญ่เพียงพระองค์เดียว ทรงเป็นผู้สร้างโลกธาตุจึงมีนามว่า *ธาดา* หรือ *วิธาดา* แปลว่า ผู้ทรงไว้ *โลเกศ* แปลว่า จอมโลก และ *ปรเมษฐ์* ผู้ยิ่งใหญ่ในสวรรค์

ในมานวธรรมศาสตร์ได้กล่าวถึงกำเนิดของพระพรหมและการสร้างจักรวาลว่า

เมื่อโลกยังว่างเปล่าอยู่นั้น พระอาตมภู คือผู้เกิดได้ด้วยตนเองปรารถนาจะสร้างสิ่งทั้งปวงจากร่างของพระองค์ จึงสร้างน้ำขึ้นก่อน แล้วนำน้ำเชื้อปล่อยลงในน้ำนั้น เกิดเป็นไข่สีทองมีแสงเหมือนดวงอาทิตย์ ต่อมาไข่ทองแตกออกเป็นสองซีก ซีกเบื้องบนเป็นท้องฟ้ากับทิศทั้ง ๘ ซีกเบื้องต่ำเป็นแผ่นดิน และระหว่างซีกโลกทั้งสองนั้นทรงสร้างสถานที่อันเป็นนิรันดร์ของน้ำ พระพรหมก็ประสูติในนั้นเช่นกัน จึงมีนามว่า *หิรัณยครรภ์* และทรงเป็นบรรพบุรุษของโลกทั้งปวง

ลัทธิศาสนาพราหมณ์มีการแตกแยกออกเป็นหลายนิกาย ลัทธิฮินดูก็เป็นนิกายหนึ่งที่แยกสาขามาจากลัทธิศาสนาพราหมณ์ โดยดัดแปลงแก้ไขและปรับปรุงหลักการของศาสนาพราหมณ์ตามความเห็นของคนในยุคสมัยต่อมา

ลัทธิศาสนาฮินดูยังคงมีความเชื่อว่า น้ำซึ่งเป็นสสารอย่างแรกที่เริ่มมีขึ้นในจักรวาลทำให้เกิดสิ่งมีชีวิตขึ้น ผู้เป็นพระผู้เป็นเจ้าอันสูงสุดของศาสนามีนามที่มาจากศัพท์ *นารา* แปลว่า น้ำ สนธิ กับ *อยน* แปลว่า เคลื่อนไหว รวมเป็น *นารายณ์* แปลว่า ผู้เคลื่อนไหวอยู่ในน้ำ พระนารายณ์เสด็จไปบรรทมอยู่ในน้ำ คือ ในเกษียรสมุทรหรือทะเลน้ำนมเป็นบางครั้ง จากคัมภีร์วราหะปุราณะซึ่งกล่าวถึงการสร้างโลกตามคติของลัทธิศาสนาฮินดูว่า พระนารายณ์พระผู้เป็นเจ้าผู้ยิ่งใหญ่เหนือมวลเทพทั้งปวง เรียกว่า *ปรพรหม* ทรงรำพึงถึงการที่จะสร้าง

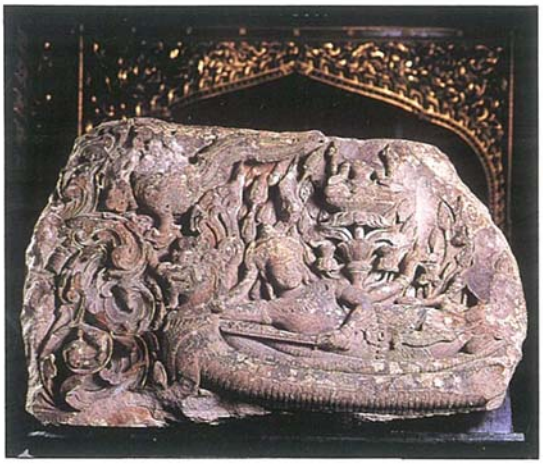
โลกให้เกิดขึ้น แต่เนื่องจากทรงเป็นอรูปกเทพที่ไม่มีตัวตนจึงไม่สามารถทำการใดได้เองตามพระประสงค์ ดังนั้นทรงแบ่งภาคออกเป็นองค์พระวิษณุพร้อมประทานอานุภาพอันยิ่งใหญ่ เพื่อให้ปฏิบัติภารกิจตามที่ปรพรหมทรงมีพระประสงค์ พระวิษณุเมื่อบังเกิดขึ้นมาแล้วได้เสด็จประทับเหนือบัลลังก์อนันตนาคราชในเกษียรสมุทร ทรงรำพึงถึงทิพยกายกำเนิดแห่งพระองค์ เมื่อบรรทมหลับไปก็สุบินนิมิตถึงพระกรณียกิจที่จะทรงสร้างสรรค์สิ่งต่างๆ พลันก็บังเกิดดอกบัวหลวงผุดขึ้นจากพระนาภี มีพระพรหมสี่พักตร์ประทับอยู่ ณ ใจกลางดอกบัวนั้น พระพรหมนี้เองคือผู้สร้างสรรพสิ่งต่างๆ ขึ้นในจักรวาล จากการที่พระวิษณุมีดอกบัวผุดขึ้นจากพระนาภีจึงมีนามว่า *ปัทมนาภะ* มีความหมายว่า *สะดือดอกบัว* จึงเป็นความเชื่อของช่างชาวฮินดูว่าพระนาภีของพระวิษณุเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ก้านบัวเป็นเขาพระสุเมรุ ดอกบัวเป็นโลกจักรวาล กลีบบัวและเกสรเป็นภูเขาต่างๆ ที่อยู่รายรอบภูเขาพระสุเมรุนั้น

ศาสนาฮินดูนี้เมื่อกาลเวลาล่วงเลยมา ได้เกิดความคิดความเชื่อแตกต่างกันไปกลายเป็นนิกายใหญ่น้อยสลับซับซ้อน แต่ละนิกายได้แต่งคัมภีร์สรรเสริญเกียรติคุณเทพเจ้าที่ฝ่ายตนนับถือให้มีฤทธิ์อำนาจเป็นเลิศเหนือเทพองค์อื่นๆ ชิงความเป็นใหญ่กัน เกิดเป็นความแตกแยก ไม่สามัคคีกัน จนกระทั่งเกิดลัทธิที่คิดรวมพระผู้เป็นเจ้าทั้งสามภาคได้แก่พระพรหมผู้สร้าง พระวิษณุผู้บริหาร และพระศิวะผู้สังหาร เข้าด้วยกัน คือ *ลัทธิตรีมูรติ* เพื่อลดความขัดแย้งนั้น อย่างไรก็ตาม ลัทธินิกายต่างๆ ที่เกิดขึ้นเหล่านี้เมื่อรวมแล้วต่างก็คือศาสนาพราหมณ์ซึ่งเป็นปฐมกัลป์ของลัทธิศาสนานิกายทั้งปวงในอินเดีย และหากพิเคราะห์จากคัมภีร์อันเป็นแก่นของลัทธินิกายต่างๆ นั้นแล้ว จะพบว่าบัวได้รับยกย่องว่าเป็นพืชน้ำสำคัญเปรียบเหมือนชีวิตที่ถือกำเนิดจากน้ำ และก่อให้เกิดมวลสรรพชีวิตทุกรูปแบบ จึงปรากฏเกี่ยวพันกับเทพเจ้าทั้งหลายมากกว่าพันธุ์ไม้อื่นใด คติความนิยมในเรื่องดอกบัวนี้ได้สืบทอดจากลัทธิปรัมปราตั้งแต่ ๓,๐๐๐ ปี ล่วงมาแล้วจนถึงปัจจุบัน

ความสัมพันธ์ของบัวกับเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์

เทพเจ้าทั้งหลายในศาสนาพราหมณ์ผู้เป็นบุคลาธิษฐานของอำนาจธรรมชาติซึ่งมีเรื่องราวการกำเนิดเกี่ยวเนื่องกับดอกบัว และมีดอกบัวเป็นสัญลักษณ์สำคัญ ดังนั้นจึงนิยมใช้ดอกบัวทั้งตูมและบานเป็นสัญลักษณ์เครื่องอุปโภคสำคัญประจำพระองค์ของพระเป็นเจ้า

พระพรหม เทพเจ้าที่ได้รับยกย่องว่าเป็นเทพผู้สร้างสรรพสิ่งในจักรวาล มีน้ำพระทัยเยือกเย็น กอปรด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ทรงมีกำเนิดจากดอกบัว จึงมีนามว่า *กันชะชะ* มักสถิตบนดอกบัวแดง จึงมีนามว่า *กมลาสน์* แปลว่าผู้มีดอกบัวแดงเป็นอาสนะ

ทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ จากปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์
สลักภาพดอกบัวหลวงผุดขึ้นจากพระนาภี มีพระพรหมประทับ ณ ใจกลางดอกบัวนั้น

และ *สโรชิน* แปลว่า ผู้ทรงไว้ซึ่งดอกบัว การที่ทรงประทับบนอาสนะดอกบัวเสมอนี้ คงจะเนื่องมาจากทรงมีกำเนิดจากดอกบัวที่ผุดขึ้นจากพระนาภีของพระนารายณ์ ทรงมีหงส์เป็นพาหนะ บางครั้งจึงมีนามเรียกว่า *พระกมลาสน์ครรไลหงส์*

พระนารายณ์ หรือ *พระวิษณุ* สถิตในสวรรค์ชั้นไวกูณฐ์ ดังมีความพรรณนาในคัมภีร์มหาภารตะว่า แผ่นดินเป็นทองทั้งแผ่น วัดโดยรอบได้สองหมื่นโยชน์ วิมานทั้งปวงล้วนแล้วไปด้วยแก้วมณี เสาและเครื่องประดับในวิมานนั้นๆ ทำด้วยพลอยต่างๆ มีน้ำคงคาใสไหลผ่านจากสวรรค์ชั้นสูงลงมาเป็นมหานที ในสวรรค์ชั้นนี้มีสระอยู่ห้าสระ ดอกบัวสีน้ำเงิน แดง และขาวบานสะพรั่ง พระนารายณ์ประทับบนอาสนะดอกบัว พระกรทั้งสี่ทรงสังข์ จักร คทา และปัทมะ หรือดอกบัวแดง ซึ่งปัทมะนี้เป็นสัญลักษณ์แทนแผ่นดิน เพราะแผ่นดินหรือโลกนั้นในปัทมบุราณ กล่าวว่าเดิมเป็นดอกบัวทอง และการที่ทรงถือดอกบัวซึ่งอนุโลมว่าเป็นแผ่นดินนั้น อีกนัยยะหนึ่งคือ อำนาจพลังของเทพผู้คุ้มครอง ซึ่งพระวิษณุคือเป็นเทพผู้คุ้มครองหรือผู้บริหารโลกนั่นเอง ดังนั้น เมื่อใดเกิดทุรยุคขึ้นในโลก พระนารายณ์จะอวตาร ลงมาปราบปรามยุคเข็ญนั้นให้หมดสิ้นไป มีตำนานเกี่ยวกับพระวิษณุกับดอกบัวว่า เมื่อครั้งกฤตยุคคือในช่วงที่โลกมีอายุอยู่ประมาณ ๑,๗๒๘,๐๐๐ ปี พระวิษณุได้เสด็จออกจากกรุงพาราณสีในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ลงอาบน้ำในแม่น้ำคงคา ทรงมีดำริจะทำการบูชาพระศิวะด้วยดอกบัว ๑,๐๐๐ ดอก แต่ปรากฏมีเพียง ๙๙๙ ดอก ขาดอยู่อีกเพียง ๑ ดอก จะครบจำนวนพัน จึงควักลูกตาข้างหนึ่งออกบูชาแทน ชาวฮินดูผู้นับถือนิกายไพษณพจึงมีพิธีเกี่ยวกับดอกบัว โดยจะนำดอกบัว ๑,๐๐๐ ดอก ไปถวาย พระวิษณุที่เทวาลัยเป็นประจำทุกปี เรียกว่า *พิธีไวกูณฐจตุรทศี*

ภาพวาดเทพเจ้าศาสนาฮินดูของอินเดีย

พระพรหม

พระนารายณ์และพระลักษมี

พระคเณศ

พระสุริยาทิตย์

พระนารายณ์หรือพระวิษณุ ประดิษฐานภายในศาลบริเวณ
ถนนศิริพงษ์ เสาชิงช้า เป็นที่เคารพบูชาของชาวฮินดูในไทย

พระลักษมี มเหสีพระนารายณ์ ตามคัมภีร์รามายณะกล่าวว่ามีกำเนิดจากฟองน้ำ เมื่อครั้งที่เทพและอสูรร่วมกันกวนน้ำอมฤตจากเกษียรสมุทร ตามคติชาวฮินดู พระลักษมีเป็นเทวีผู้มีรูปโฉมงดงาม กายสีทอง ภูษาสีเหลือง มีกลิ่นกายหอมดังดอกบัว ฟุ้งขจรไปไกลถึง ๒๐๐ โยชน์ พระกรทรงถือดอกบัวแดงหรือปัทมะ และจะประทับยืนหรือนั่งบนดอกบัวเสมอ จึงมีนามเรียกขานว่า *พระศรีเทวีแห่งดอกบัว* เมื่อคราวที่พระนารายณ์อวตารเป็นพราหมณ์เตี้ยในปางวามนาวตาร พระลักษมีได้ตามเสด็จมากำเนิดในดอกบัวแดงจึงมีนามว่า *ปัทมา* หรือ *กมลา* ชาวฮินดูนับถือว่าพระลักษมีเป็นเทพนารีผู้อำนวยโชคและความมั่งคั่ง ทรงมีน้ำพระทัยเมตตาเสมอ จึงมีการจัดพิธีบูชาเพื่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองในโภคทรัพย์ และใช้ดอกบัวสีแดงหรือปัทมะเป็นเครื่องสักการะสำคัญในพิธีบวงสรวงนั้น

เทวรูป Shri Lakshmi Narayan
ณ เทพมณเฑียรสมาคมฮินดูสมาช ภายในโรงเรียนภารตวิทยาลัย เสาชิงช้า กรุงเทพฯ

พระสุรัสวดี มเหสีพระพรหม ตามคัมภีร์มหาภารตะและรามายณะกล่าวว่า เป็นเทวีผู้มีรูปโฉมงดงาม ผิวกายขาวผุดผ่อง ทรงอาภรณ์สีขาว พระกรทั้งสี่ทรงถือ พิณ ถ้วยน้ำ คัมภีร์และดอกบัวหลวง หมายความว่า ทรงเป็นเทพแห่งดนตรีการขับร้อง เป็นเจ้าแห่งแม่น้ำทั้งปวง เป็นเทพแห่งอักษรศาสตร์ให้ความอุปถัมภ์แก่การศึกษา ดังนั้น เด็กชาวฮินดู เมื่อจะเริ่มเรียนอ่านเขียนหนังสือ จะต้องบูชาพระสุรัสวดีเป็นปฐม และที่ทรงดอกบัวนั้นก็มีความหมายว่าทรงเป็นผู้กำเนิดน้ำอันนำมาซึ่งความชุ่มชื่นอุดมสมบูรณ์ ทรงมีนกยูงเป็นพาหนะ

พระคงคา ตามคัมภีร์พระเวทว่า เป็นธิดาองค์แรกของพระหิมวัตกับนางเมนา และเป็นเชษฐภคินีของพระอุมา ทรงเป็นเทวีผู้มีความงาม กายสีขาว สามเศียร หกกร บางครั้งทรงถือคัมภีร์ บางครั้งทรงถือดอกบัวหลวง ซึ่งหมายถึงความบริสุทธิ์สะอาดปราศจากมลทิน มีปลาเป็นพาหนะ เดิมนั้นพระคงคาอยู่บนสวรรค์ แต่ท้าวภคีรถได้ทำพิธีอัญเชิญให้ไหลลงสู่พื้นโลกเพื่อชำระอัฐิพระโอรสทั้งหกหมื่นให้พ้นจากบาปมลทิน ชาวอินเดียจึงนิยมชำระร่างกายและทิ้งเถ้ากระดูกลงในแม่น้ำคงคาด้วยความเชื่อประการเดียวกันนี้

พระคเณศ หรือ *พระวิฆเนศวร* เป็นโอรสพระอิศวรกับพระอุมา ลักษณะรูปกายเป็นมนุษย์ อ้วนเตี้ย ท้องพลุ้ย เศียรเป็นช้าง กายสีแดง สี่กร ทรงถือบ่วงบาศ ขอช้าง บางครั้งทรงถือวัชระ จักร สังข์ คทาหรือดอกบัว มีหนูเป็นพาหนะ ชาวฮินดูนับถือพระคเนศเป็นเทพแห่งความรู้ ศิลปวิทยาการทั้งปวง เป็นเทพเจ้าเหนือการรจนาหนังสือ และเป็นใหญ่เหนืออุปสรรคความขัดข้องทั้งปวง กำเนิดพระคเณศทำไมจึงมีเศียรเป็นช้าง ต่างมีเรื่องราวเป็นตำนานกล่าวโดยพิสดารหลายเรื่อง อาทิเกิดขึ้นจากการบริภาษของพระนารายณ์ในงานโสกันต์ ทำให้เศียรพระคเณศขาดหายไป พระวิศวกรรมได้นำศีรษะของช้างซึ่งนอนหันศีรษะไปทางทิศตะวันตกมาต่อไว้แทน พระคเณศจึงมีเศียรเป็นช้างแต่บัดนั้น

ในตำราสร้างโลกมีเรื่องราวว่า สมัยไตรดายุคพระเป็นเจ้าสามภพมาประชุมพร้อมกัน พระอิศวรมีเทวโองการให้พระเพลิงทำเทวฤทธิ์ เกิดเป็นเปลวเพลิงออกจากช่องพระกรรณทั้งสองมีรัศมีสว่างรุ่งเรือง ที่กลางเปลวเพลิงนั้นเบื้องขวามีเทวกุมารพระองค์หนึ่งมีพระพักตร์เป็นช้าง พระกรขวาทรงตรีศูล พระกรซ้ายทรงดอกบัว มีอุรเคนทร์เป็นสังวาล นั่งชาณุมณฑล พระเป็นเจ้าจึงให้นามว่า *ศิวบุตรพิฆเนศวร* ส่วนทางเบื้องซ้ายมีเทวกุมารนามว่า *พระโกญจนาเนศวรศิวบุตร* เป็นช้างสามพักตร์ หกพระกร พระกรหนึ่งเกิดเป็นช้างเผือก ๓๓ เศียร ชื่อ *เอราวัณ* อีกพระกรหนึ่งเกิดเป็นช้างเผือก ๓ เศียร ชื่อ *คิรีเมฆคละไตรดายุค* ส่วนพระกรอื่นๆ เกิดเป็นช้างเผือกตระกูลต่างๆ ในโลก พระกุมารทั้งสองนี้เป็นเทพที่หมอช้างทั้งหลายได้ไหว้บูชา

เทวรูป Shri Ganapati (Ganesha)
ณ เทพมณเฑียรสมาคมฮินดูสมาช ภายในโรงเรียนภารตวิทยาลัย เสาชิงช้า กรุงเทพฯ

ในคัมภีร์สกันธะปุราณะมีอุปาขยานคือเรื่องแทรก เล่าเรื่องพระคเณศตอนหนึ่งว่า ครั้งหนึ่งพระคเณศทรงหนูมาจากพรหมโลก หนูซึ่งพระคเณศทรงมานั้นตกใจงู ทำให้พระคเณศพลัดตกลงมา พระจันทร์เห็นเข้าก็หัวเราะขึ้นด้วยความขบขัน พระคเณศโกรธจึงสาปพระจันทร์ว่าถ้าปรากฏให้ผู้ใดเห็นผู้นั้นจะถูกใส่ความโดยไม่มีความผิด พระจันทร์จึงต้องหนีไปหลบซ่อนอยู่ในดอกบัวทุกคืน พระพฤหัสบดี ต้องช่วยอ้อนวอนพระคเณศให้ใจอ่อนยกโทษให้เพียงแต่คงคำสาปไว้เฉพาะวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๐ อันเป็นวันบูชาพระคเณศ ดังนั้นในวันนี้ชาวฮินดูจะไม่มองพระจันทร์ หากใครพลั้งเผลอต้องทำพิธีล้างบาปโดยการอดอาหารในวันแรม ๔ ค่ำแทน

ดอกบัวเป็นดอกไม้ที่มีความสำคัญสำหรับพระคเณศ เนื่องจากชาวฮินดูเชื่อว่าเป็นเครื่องเทวูปโภคแห่งองค์พระคเณศ ดอกบัวที่ทรงถือจะเป็นชนิดดอกบัวสายสีน้ำเงินซึ่งบานรับแสงจันทร์ในเวลากลางคืน และในพิธีบูชาพระคเณศในวันเพ็ญเดือน ๖ ซึ่งถือว่าเป็นเดือนประสูติ ชาวฮินดูจะเขียนรูปดอกบัว ๘ กลีบ ด้วยกระแจะจวงจันทร์ แล้ววางรูปพระคเณศพร้อมเครื่องสังเวยลงบนรูปดอกบัวนั้น

พระอัคนี หรือ *พระเพลิง* เป็นเทพเจ้าที่มีความสำคัญและเป็นที่นับถือมานานตั้งแต่ยุคสมัยไตรเพท ซึ่งนับถือลัทธิบูชาไฟ พระอัคนีเป็นบุรุษมีสองพักตร์ สี่กร มีลิ้น ๗ ลิ้น พระกายเป็นสีเพลิง ภูษาสีม่วง มีควันเป็นมงกุฎ ทรงรถเทียมด้วยม้าสีแดง บางครั้งทรงแกะหรือระมาด (แรด) เป็นพาหนะ พระอัคนีมี ๘ กร ทรงอาวุธหลายชนิด เช่น ศร ชื่อ *อาคเนยศาสตร์* โตมรที่ประกอบด้วยเปลวเพลิง และยังทรงถือดอกบัวด้วย ทำให้มีนามว่า *อนชหัสต์* แปลว่ามือถือดอกบัว ดอกบัวน่าจะหมายถึงพลังงานแห่งธรรมชาติ คือ เปลวไฟ อันมีศักยภาพในการชำระสิ่งที่เป็นมลทิน

พระสุริยาทิตย์ หรือ *พระอาทิตย์* เป็นเทพนพเคราะห์มิได้สถิตอยู่บนเทวโลกเป็นการถาวร แต่ต้องโคจรให้แสงสว่างและความอบอุ่นอยู่ระหว่างเทวโลกและมนุษยโลกเป็นประจำ ทรงรถเทียมด้วยม้า ๗ หัว ๗ ตัว พร้อมด้วยสารถี ชื่อ *อรุณ* พระอาทิตย์มีรูปเป็นบุรุษร่างเล็ก กายสีแดง มีรัศมีรุ่งโรจน์รอบตัว ภูษาสีเหลืองอ่อน อาภรณ์แก้วปัทมราช ทรงถือดอกบัวแดงหรือปัทมะอยู่สองพระหัตถ์ด้วยทรงเป็นผู้ประทานแสงตะวันอันอบอุ่นให้เกิดพลังอันงอกงามแก่สิ่งมีชีวิต สอดคล้องกับการเบ่งบานของปัทมะหรือดอกบัวแดงที่เผยกลีบดอกรับแสงอาทิตย์เป็นสำคัญ ดังนั้นดอกบัวแดงหรือปัทมะจึงเป็นเทวูปโภคของพระสูรยเทพและมีความหมายแห่งพลังอำนาจ ส่วนอีกสองพระหัตถ์ พระหัตถ์หนึ่งทรงห้ามอุปัทวันตราย อีกพระหัตถ์หนึ่งประทานพร หากมิได้ทรงรถ พระอาทิตย์จะประทับนั่งบนแท่นดอกบัว พระอาทิตย์ เป็นเทพที่มนุษย์โลกมีความผูกพันใกล้ชิดและให้ความเคารพบูชาอย่างสูงมาแต่โบราณ ก่อนเทพอื่นใด

ความสัมพันธ์ของบัวกับมนุษย์ในศาสนาพราหมณ์

ดอกบัวมิได้เพียงแต่เกี่ยวข้องกับการกำเนิดแห่งเทพเจ้าเท่านั้น หากการกำเนิดของมนุษย์ผู้มีบุญญาธิการ และสัตว์ที่นับถือว่าเป็นสัตว์ชั้นสูง ดอกบัวก็มีส่วนเข้ามาเป็นองค์ประกอบเพื่อเสริมบุญญาบารมีแสดงถึงความเป็นทิพย์เป็นสิ่งพิเศษเหนือสิ่งใด นอกจากนี้คติความเชื่อของชาวฮินดูยังมีว่าดอกบัวเป็นเครื่องหมายของมดลูกคือที่อยู่ของทารกในครรภ์อีกด้วย

ท้าวอโนมาตัน กษัตริย์แห่งพระนครศรีอยุธยา ต้นวงศ์ของพระราม ถือกำเนิดจากดอกปทุมชาติ ดังมีเรื่องราวในนารายณ์สิบปางว่า เมื่อคราวเกิดทุกข์เข็ญด้วยหิรันตยักษ์ม้วนแผ่นดิน พระนารายณ์อวตารลงมาเป็นเสวตวราหะ (หมู) ปราบหิรันตยักษ์สำเร็จแล้วได้เสด็จ ไปบรรทมยังเกษียรสมุทรและกระทำเทวฤทธิ์ให้ดอกปทุมชาติขึ้นจากพระอุทร มีพระกุมารบังเกิดในดอกปทุมชาตินั้น พระนารายณ์ได้พาพระกุมารไปถวายต่อพระอิศวร พระอิศวรได้ประทานพระนามว่า *อโนมาตัน* พร้อมกับทรงมีเทวโองการให้ฤษีทั้ง ๔ นามว่า *ยุทธ อักขระ ทหะ และยาคะ* ลงมาสร้างเมืองในป่าซึ่งมีต้นชุมเห็ดเป็นไม้สำคัญ ประทานนามว่า *พระนครศรีอยุธยา* แล้วทรงมอบให้ท้าวอโนมาตันสถิตเป็นปฐมกษัตริย์สืบไป ดังบทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ของรัชกาลที่ ๑ ได้เริ่มเรื่องด้วยการกล่าวถึงปฐมวงศ์พระรามว่า

แล้วกลับเป็นองค์พระทรงครุฑ ถือเทพอาวุธเงื้อง่า
เหาะทะยานผ่านขึ้นเมฆา ตรงมาเกษียรสมุทรไทย
ครั้นถึงเข้าที่บรรทมสินธุ์ กลางมหาวารินกว้างใหญ่
เหนือบัลลังก์หลังนาคอำไพ สะกดใจร่ายเวทพิธีการ
บังเกิดเป็นประทุมเกสร อรชรรับแสงพระสุริย์ฉาน
ขึ้นในอุทรแล้วเบิกบาน มีพระกุมารโฉมยง
อยู่ในห้องดวงโกเมศ ดังพรหมเรืองเดชคัลไลหงส์
จึงพระจักรกฤษณ์ฤทธิรงค์ อุ้มองค์กุมารนั้นเหาะมา

นางสีดา ในเรื่องนารายณ์สิบปาง ตอนรามจันทราวตาร เมื่อพระนารายณ์อวตารเป็นพระรามเพื่อปราบทศกัณฐ์นั้น พระลักษมีได้อวตารลงมาเป็นนางสีดาด้วย ซึ่งกำเนิดของนางสีดานั้นดอกบัวมีบทบาทสำคัญในส่วนเสริมสร้างบุญญาธิการเช่นกัน โดยเริ่มต้นเมื่อพิเภกทำนายว่า พระธิดาซึ่งประสูติจากทศกัณฐ์และนางมณโฑนั้นเป็นกาลกิณีแก่ญาติวงพงศาแห่งกรุงลงกา ทศกัณฐ์จึงมีบัญชาให้สุกสารเสนานำผอบใส่พระธิดาไปทิ้งน้ำ

ครั้นถึงท่ามกลางสาคร *นามกรวัลวานทีศรี*
ก็ทิ้งลงในวนวารี *ตามมีบัญชาพระยายักษ์*
ด้วยบุญสมเด็จพระอัคเรศ *เกิดเป็นปทุมเมศเท่ากงจักร*
รับผอบโฉมยงนงลักษณ์ *ขุนยักษ์ไม่เห็นก็กลับมา*

(**ธามเกียรติ์** พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑)

ดอกบัวได้นำผอบใส่พระธิดาลอยไปติดท่าน้ำหน้าอาศรมพระชนก พระชนกพบเข้าจึงนำไปเลี้ยงไว้ แต่ต่อมาก็ระลึกขึ้นว่าการที่ทรงสละราชสมบัติมาก็เพื่อบำเพ็ญเพียรให้บรรลุญาณสมาบัติ จึงนำพระธิดาใส่ผอบตามเดิมแล้วนำไปฝังดินไว้

เมื่อนั้น *พระมหาดาบสพรตกล้า*
ครั้นหลุมสำเร็จดังจินดา *จึงตั้งสัตยาวาที*
แม้นางจะได้ร่วมเศวตฉัตร *กับองค์จักรพรรดิ์เฉลิมศรี*
จรรโลงโลกาประชาชี *ธาตรีเป็นสุขสถาวร*
จงบันดาลดวงทิพย์ปทุมมาศ *อันโอภาสด้วยกลิ่นเกสร*
ผุดขึ้นมาในดินดอน *รับผอบบังอรด้วยบุญญา*
เดชะความสัตย์พระมุนี *ทั้งบุญพระลักษมีเสน่หา*
ก็เกิดเป็นบัวทองโสภา *ขึ้นมากลางหลุมดังใจ*
เบิกบานเกสรขจรรส *พระดาบสหยิบเอาผอบใส่*
แล้วสั่งศิษย์ผู้ร่วมหฤทัย *จงกลบเกลี่ยดินให้เสมอดี*

(**ธามเกียรติ์** พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑)

ต่อมาเมื่อพระชนกได้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุซึ่งญาณสมาบัติแล้ว ก็รำลึกถึงพระธิดาบุญธรรมที่ฝังดินไว้ จึงทำการไถดินเพื่อค้นหา

พบซึ่งดวงทิพย์ปทุมมาลย์ *โอภาสกลีบก้านสดใส*
ส่งกลิ่นหอมรื่นชื่นใจ *อำไพบานแย้มขจายจร*
เห็นทั้งผอบสุวรรณรัตน์ *จำรัสในห้องเกสร*
ดั่งมณฑาทิพย์อรชร *จับแสงทินกรพรายพรรณ*
เปิดขึ้นเห็นโฉมพระธิดา *งามยิ่งนางฟ้าในสวรรค์*
นรลักษณ์พักตราวิลาวัณย์ *รับขวัญแล้วอุ้มนางเทวี*

(**ธามเกียรติ์** พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑)

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตอน ทศกัณฐ์ยกทัพมาตีกรุงลงกา

ด้วยกลไกลอันลี้ลับมหัศจรรย์ ที่ธรรมชาติสรรค์สร้างประดิดประดอยดอกบัวให้มีรูปทรงงดงามเกินกว่าที่จะเข้าใจด้วยสติปัญญาของมนุษย์ ก่อให้เกิดจินตนาการอันกว้างไกล นำไปสู่เรื่องราวตำนาน เล่าขานกลายเป็นคติความเชื่อ หยั่งรากกลายเป็นวัฒนธรรมประเพณีถ่ายทอดสืบเนื่องกันมา

ความสัมพันธ์ของบัวกับสัตว์ในศาสนาพราหมณ์

ชาวอินเดียนับถือว่าช้างเป็นสัตว์สิริมงคล โดยเฉพาะช้างเผือกจะได้รับยกย่องว่าเป็นสัตว์คู่บ้านคู่เมืองและคู่พระบารมีแห่งองค์พระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ยังเชื่อว่าช้างสามารถบันดาลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร บันดาลให้ฝนตกตามฤดูกาล ขจัดความแห้งแล้งและโรคระบาดให้หมดสิ้นไป เมื่อช้างเป็นสัตว์ประเสริฐดังนี้แล้วก็ย่อมมีกำเนิดในที่สูงส่งด้วยเช่นกัน ผู้นับถือลัทธิไวษณพนิกายซึ่งมีพระนารายณ์เป็นเทพเจ้าสูงสุด เชื่อว่าช้างมีกำเนิดจากดอกบัว ซึ่งเป็นดอกเดียวกับที่ผุดจากพระนาภีของพระนารายณ์ โดยมีพระพรหมธาดาสถิตอยู่ ณ ห้องเกสรของดอกบัวนั้น เรื่องราวตอนนี้พ้องกับปฐมแห่งตำราคชศาสตร์ของอินเดีย ซึ่งมีอยู่ในหมวดภาคผนวกของคัมภีร์อถรรพเวทว่า ดอกบัวหลวงดอกนี้มี ๘ กลีบ ๑๗๓ เกสร พระนารายณ์ได้นำไปถวายพระอิศวรยังเขาไกรลาส พระอิศวรนำมาแบ่งออกเป็น ๔ ส่วน จากนั้นประทานเกสรบัวจำนวน ๘ เกสร แก่พระนารายณ์ พระอัคนีได้ ๑๓๕ เกสร พระพรหมได้เกสร ๒๔ เกสร กับกลีบบัวทั้งหมด ๘ กลีบ ส่วนที่เหลืออีก ๘ เกสร เป็นของพระองค์เอง จากนั้นพระผู้เป็นเจ้าทั้งสี่นำชิ้นส่วนของดอกบัวทั้งหมดมาประสิทธิ์ประสาทให้อุบัติเป็นคชชาติขึ้นในโลกรวม ๔ ตระกูลด้วยกันคือ *อิศวรพงศ์ พรหมพงศ์ วิษณุพงษ์* และ *อัคนิพงศ์* ตามตำราคชศาสตร์ได้จำแนกช้างทั้ง ๔ ตระกูลนี้ออกเป็นช้างต่างๆ อีก ๑๘๑ ชาติ รวมมีจำนวนเท่ากับเกสรบัว ๑๗๓ เกสรและกลีบบัวอีก ๘ กลีบ

ในคัมภีร์ปุราณะ มีเรื่องราวกล่าวถึงกำเนิดของช้าง *ไอราวตะ* หรือ *เอราวัณ* อันเป็นสิ่งหนึ่งซึ่งเกิดจากการกวนเกษียรสมุทร ช้างนี้มีคุณสมบัติพิเศษในการบันดาลให้เกิดเมฆและฝน เพื่อขจัดความแห้งแล้ง ชื่อ *ไอราวตะ* จึงแปลว่าเมฆ ฟ้าแลบ และฝน ต่อมาได้เป็นพาหนะของพระอินทร์ เทพผู้มีความสำคัญองค์หนึ่งในศาสนาพราหมณ์ และเป็นเทพเจ้าแห่งฝน ช้างไอราวตะ หรือช้างเอราวัณนี้มีลักษณะพิเศษและพิสดารยิ่งนัก คือเป็นช้างเผือกผิวกายขาวผ่อง สามารถเนรมิตกายให้มีความสูงถึง ๑๕๐ โยชน์ มี ๓๓ เศียร บนเศียรประดิษฐานมณฑปแก้วสูงถึง ๑๒ โยชน์ และบัลลังก์แก้วกว้าง ๑ โยชน์ เป็นที่ประทับของพระอินทร์ เศียรหนึ่งมีงา ๗ งา งาหนึ่งยาวประมาณ ๕๐ โยชน์ แต่ละงามีสระโบกขรณี ๗ สระ แต่ละสระมีบัว ๗ กอ ในแต่ละกอมีดอกอยู่ ๗ ดอก แต่ละดอกมี ๗ กลีบ แต่ละกลีบมีเทพธิดาฟ้อนรำอยู่ถึง ๗ องค์

ภาพสลักบนเสาศิลาที่เมืองสาญจี ประเทศอินเดีย
เป็นภาพแสดงความสัมพันธ์ของช้างและดอกบัวอันเป็นสัญลักษณ์แห่งความสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์

เรื่องราวการกำเนิดของช้างตามความเชื่อของลัทธิศาสนา แสดงให้เห็นว่าช้างเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญสำหรับชาวอินเดียเช่นเดียวกับดอกไม้สำคัญคือดอกบัว ซึ่งทั้งสองสิ่งนี้ต่างมีความเกี่ยวเนื่องกันอย่างน่าอัศจรรย์ กล่าวคือ มีต้นกำเนิดจากแห่งเดียวกันคือ น้ำ มีความหมายอย่างเดียวกันคือ หมายถึงความอุดมสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ และต่างก็เป็นสัญลักษณ์แห่งมารดาของโลก คือ *พระศรี* หรือ *พระลักษมี*

บัวในศาสนาพุทธ

บัวเป็นพืชพันธุ์ไม้ที่มีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนามากกว่าพันธุ์ไม้อื่นใด จึงได้รับยกย่องให้เป็นดอกไม้สัญลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนา ความนิยมในดอกบัวว่าเป็นดอกไม้สูงส่งและศักดิ์สิทธิ์นั้น มีมาแต่ดั้งเดิมในสังคมชาวอริยกะยุคไตรเพท จนกระทั่งอีก ๖๕๐ ปีต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในสมัยยุคภารตวรรษ ซึ่งอยู่ระหว่างยุคไตรเพทกับยุคปุราณะ คตินิยมเรื่องดอกบัวก็ยังคงสืบทอดอยู่เป็นพื้นประเพณี และสามารถเข้ารูปรอยกันได้อย่างสนิท ทั้งสองลัทธิศาสนา คือทั้งพราหมณ์และพุทธต่างก็เชื่อว่าบัวเป็นต้นไม้ต้นแรกที่เกิดขึ้นในโลก คำว่า *ปทุม* ในภาษาบาลีจึงแปลว่าต้นไม้ต้นแรก อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างก็ยังมีเช่น ฝ่ายศาสนาพราหมณ์มุ่งเน้นว่า ดอกบัวเป็นที่กำเนิดของเทพเจ้าเพื่อมาอุปถัมภ์โลก ส่วนศาสนาพุทธมุ่งหมายว่าดอกบัวเป็นสัญญาณหรือนิมิตให้ทราบถึงจำนวนผู้ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอสงไขยหนึ่งๆ ดังนั้นดอกบัวในศาสนาพุทธจึงมีความหมายเป็นสัญลักษณ์แทนพระองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า การที่บัวได้รับยกย่องว่ามีความสำคัญยิ่งดังนั้นจึงทำให้ในคัมภีร์พุทธศาสนาล้วนมีเรื่องราวของบัวแทรกอยู่ด้วยเสมอ แสดงให้เห็นว่าบัวเป็นดอกไม้ที่ได้รับความนิยมอย่างยิ่งในคติของชาวภารตวรรษแล้วสืบเนื่องไปยังชนชาติอื่นๆ ที่เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา

ความสำคัญของบัว สัญญาณแห่งการเริ่มต้น

จากคัมภีร์โลกสัณฐานทางคติฝ่ายพระพุทธศาสนา กล่าวถึงจักรวาลและการเกิดโลกว่า หลังจากไฟประลัยกัลป์ที่ไหม้รุ่งโรจน์โชตนาการจนถึงสวรรค์ดับลงหมดสิ้นแล้ว อากาศก็มืดมิดด้วยหมอกควันหนาทึบ ฝนเริ่มโปรยลงมา หนาหนักขึ้นทุกที จนมีเมล็ดใหญ่ราวภูเขา น้ำไหลบ่าท่วมท้นจนเต็มแสนโกฏิจักรวาล จากนั้นเกิดมีลมพัดตะล่อมน้ำจนรวมกันเป็นก้อนเหมือนหยดน้ำบนใบบัว แล้วน้ำก็แห้งงวดลงจนเห็นแผ่นดิน สวรรค์ตอนต่อลงมายุบตัวลงเป็นวุ้น กลายเป็นก้อนดินที่ผุดขึ้นคล้ายดอกเห็ด ส่งกลิ่นหอมมีรสโอชา โลกที่เคยมืดมิดก็บังเกิดพระอาทิตย์ พระจันทร์ ส่องสว่าง ต้นไม้ต้นแรกที่เกิดขึ้นคือกอบัว กอบัวจึงเป็นสัญญาณแห่งการเริ่มต้นของกัปใหม่ บรรดาพรหมซึ่งอยู่ในชั้นสุทธาวาสจะพากันลงมาดูนิมิตแห่งดอกประทุมว่าจะมีพระพุทธเจ้าบังเกิดมาตรัสรู้ในกัปใหม่หรือไม่ หาก

กอบัวไม่มีดอกเรียกว่า *สูญกัป* หมายความว่าจะไม่มีพระพุทธเจ้ามาตรัสเป็นพระสัพพัญญูโปรดสัตว์โลก เหล่าสุทธาวาสพรหมก็จะเศร้าโศกเสียใจว่ามนุษยโลกแห่งกัปใหม่จะลุ่มหลงมัวเมา ละเว้นจากการปฏิบัติธรรมอันเป็นครรลองแห่งพระนิพพาน เมื่อละจากการเป็นมนุษย์ก็จะตกอยู่ในจตุรบาย ในส่วนพรหมโลกก็จะปราศจากซึ่งทวยเทพ หากกอบัวนั้นมีดอกบัวเกิดขึ้น บรรดาพรหมก็จะพากันโสมนัสชื่นชมยินดี ด้วยมีหนทางที่จะนำไปสู่ความสำเร็จ ในบรรดาผลนิพพานอันเป็นเอกันตบรมสุข และพรหมโลกก็จะพรั่งพร้อมด้วยเหล่าพรหมและทวยเทพทั้งปวง กัปที่เกิดใหม่ จึงเป็น *อสูญกัป* หมายถึงกัปที่จะไม่ว่างเปล่าอีกต่อไป

ดอกบัวแต่ละดอกซึ่งเกิดจากกอบัวต้นไม้ต้นแรกของกัปใหม่นี้จะมีจำนวนแทนพระพุทธเจ้าหนึ่งพระองค์ หากมีหนึ่งดอกเรียกว่า *สารกัป* สองดอกเรียก *มัณฑกัป* สามดอกเรียก *วรกัป* สี่ดอกเรียก *สารมัณฑกัป* ในกัปที่กำลังดำเนินอยู่เวลานี้มีชื่อว่า *ภัททกัป* เนื่องจากมีดอกบัวจำนวน ๕ ดอกปรากฏอยู่ในก้านเดียวกัน จึงมีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้ในภัททกัปนี้จำนวน ๕ องค์ด้วยกัน และได้ทรงบังเกิดแล้วสี่พระองค์ คือ *พระกุกกุสันโธ พระโกนาคมน์ พระกัสสป* และ*พระสมณโคดม* พระพุทธเจ้าพระองค์สุดท้ายที่จะมาตรัสรู้ต่อไปในภายภาคหน้า คือ *พระศรีอาริยเมตไตรย์*

บทบาทสำคัญของบัวในพุทธประวัติ

คติทางพุทธศาสนานิยมให้เกิดทิพยปทุมชาติเป็นปาฏิหาริย์เพื่อรองรับหรือเป็นที่ประทับของมหาบุรุษหรือพระพุทธเจ้า ตลอดจนผู้มีบุญญาบารมี เข้าทำนองเดียวกับทางศาสนาพราหมณ์ที่จัดให้ดอกบัวเป็นทิพยอาสนะของพระผู้เป็นเจ้า เพราะกำเนิดของดอกบัวที่สามารถหลีกพ้นจากโคลนตมขึ้นผลิบานเหนือน้ำดังนั้นกำเนิดของอัจฉริยบุคคลจึงควรเป็น *ปัทมสมภพ* คือเกิดจากดอกบัว ด้วยเหตุนี้ดอกบัวจึงกลายเป็นเครื่องหมายศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิศาสนา ในตำนานมูลศาสนากล่าวถึงตอนก่อนที่พระสมณโคดมพุทธเจ้าจะเสด็จมาตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณในภัททกัปว่า ก่อนหน้านั้นพระพุทธองค์เคยเสวยภพชาติเป็นพระยาอติเทโวเจ้าเมืองกรัณฑกะพร้อมกับศิริคุปต์อำมาตย์ซึ่งต่อไปจะได้ตรัสรู้เป็นพระศรีอริยเมตไตรย์ทั้งสองพระองค์ทรงมีโอกาสเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเมื่อยังมีพระชนม์ชีพอยู่ [๑] ซึ่งในครั้งนั้น ผู้มาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้ามีพระนามว่า *พรหมเทโว* ได้เสด็จมายังเมืองกรัณฑกะเพื่อจัดเทศนาธรรมจักร ครั้นถึงก็ทรงเปล่งพระรัศมีรุ่งเรืองเจิดจ้าไปทั่วกรัณฑกะนคร กระทำให้พระยาอติเทโวสะดุ้งตกพระทัย ศิริคุปต์อำมาตย์ออกไปดูเหตุการณ์จึงพบมหาบุรุษประกอบด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๑ ประการ ก็ทราบทันทีว่าเป็นพระพุทธเจ้าเสด็จมา จึงนำความกราบทูลให้พระยาอติเทโวรีบเสด็จออกมาต้อนรับ เมื่อได้ทราบข่าว พระยาอติเทโวก็บังเกิดผรณาปีติเสด็จก้าวพระบาทลงทางสีหบัญชรแทนการลงทางบันไดปรางค์ปราสาท ทันใดนั้นดอกบัวหลวงประมาณเท่ากงเกวียนก็ผุดขึ้นจากพื้นดินมารองรับด้วยอำนาจศรัทธาแรงกล้า ดอกบัวหลวงได้นำไปสู่สำนักของพระพรหมเทโวพุทธเจ้า จากนั้นทรงก้าวลงจากดอกบัวเพื่อเข้าไปสักการะด้วยดอกไม้ พร้อมทั้งอธิษฐานตั้งความหวังเป็นพระพุทธเจ้าในภายภาคหน้า

ในทศชาติชาดก ซึ่งเป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญพระบารมีเพื่อปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณนั้น ก็ได้มีการกล่าวถึงบทบาทของบัวอยู่ในหลายชาติ อาทิจากเรื่องมโหสถ

---

[๑] การได้มีโอกาสเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าขณะยังมีพระชนม์ชีพอยู่ นับเป็นหนึ่งในธรรม ๘ ประการ ที่สมเด็จพระโปราณทีปังกรพุทธเจ้าตรัสถึงธรรม ๘ ประการว่า ชาติเกิดเป็นมนุษย์หนึ่ง เป็นผู้ชายหนึ่ง ประกอบด้วยเหตุปฏิสนธิหนึ่ง ได้เห็นพระพุทธเจ้าเมื่อยังมีชีวิตหนึ่ง ได้บวชเป็นภิกษุหนึ่ง ได้บวชเป็นฤษีหนึ่ง ได้บริจาคชีวิตให้เป็นทานเพื่อประโยชน์แก่พระโพธิญาณหนึ่ง มีความรักใคร่พอใจในพระโพธิญาณหนึ่ง หากธรรมทั้งแปดนั้นเต็มพร้อมบริบูรณ์ในชาติใด พระพุทธเจ้าทุกพระองค์จึงจะทรงทำนายได้ว่าผู้นั้นจักได้เป็นพระพุทธเจ้าในภายภาคหน้า

ชาดก มีเรื่องราวว่าครั้งหนึ่งมโหสถเถียงกับเสนกว่าปัญญากับทรัพย์อย่างใดประเสริฐกว่ากัน เสนกว่าทรัพย์นั้นประเสริฐกว่า และยกเอาเรื่องราวของโควินทเศรษฐี ขึ้นเป็นอุทธาหรณ์ว่า โควินทเศรษฐีมีทรัพย์ถึง ๘๐ โกฏิ แต่ไร้ปัญญาทั้งรูปร่างก็ทรลักษณ์ เวลาพูดมีน้ำลายไหลยืดออกจากร่องปากทั้งสองข้าง ถึงกระนั้นยังมีสตรีสาวรูปร่างประดุจนางอัปสร แต่งตัวด้วยอาภรณ์อันวิจิตรถือดอกบัวเขียวคอยรองน้ำลายอยู่ทุกขณะ พวกนักเลงที่ต้องการดอกบัวได้พากันมาคอยเก็บดอกบัวทางช่องหน้าต่างไปล้างน้ำลายออกแล้วนำมาประดับกายเสมอ

จากเรื่องมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมาร อันประกอบด้วยพระคาถา ๑๐๑ คาถา กล่าวถึงชูชกได้เดินทางไปถึงอาศรมพระเวสสันดร และได้ขอกัณหาชาลีจากพระเวสสันดร ในขณะที่พระนางมัทรีออกไปหาผลไม้ในป่า พระเวสสันดรประทานให้ตามที่ชูชกขอ กัณหาชาลีแอบฟังอยู่ก็รีบพากันหนีลงไปซ่อนตัวอยู่ในสระบัว โดยเอาใบบัวบังไว้มิให้พระบิดาพบตัว พระเวสสันดรตรัสหว่านล้อมจนยอมขึ้นมาจากสระบัวทีละคน แล้วประทานให้แก่ชูชกไป

ในปฐมสมโพธิกถา มีบทบาทเรื่องราวของดอกบัวแทรกอยู่ในพุทธประวัติหลายตอน เริ่มตั้งแต่ปางประสูติ กล่าวคือ เมื่อถึงวาระที่พระบรมโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีอย่างครบถ้วนแล้ว ถึงกาลสมัยที่จะเสด็จมาจุติเป็นองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เหล่าเทพยดาได้พากันไปยังสำนักของพระองค์ในภพดุสิตเพื่อทูลอาราธนาวิงวอนให้เสด็จไปบังเกิดในมาตุคัพโภทร เพื่อตรัสรู้สู่พระอมตนิพพาน จะได้ขนข้ามสัตวนิกรให้มนุษย์โลกกับเทวโลกได้พ้นจากโอฆสงสารวัฏ พระบรมโพธิสัตว์จึงเสด็จจุติลงสู่พระครรภ์พระนางสิริมหามายาเทวีพระอัครมเหสีแห่งพระเจ้าสุทโธทนะ แห่งกรุงกบิลพัสดุ์ ในเพลาราตรีอันเป็นอุตราษาฒนักษัตฤกษ์ ขณะที่พระบรมโพธิสัตว์เสด็จจุติลงมานั้น พระนางสิริมหามายาได้ทรงพระสุบินนิมิตว่า ท้าวจาตุมหาราชทั้งสี่ยกพระแท่นที่ประทับไปยังป่าหิมพานต์แล้ววางประดิษฐานใต้ต้นรังใหญ่สูง ๑๐๐ โยชน์ เหล่านางเทพธิดาได้เชิญเสด็จไปสรงน้ำในสระอโนดาษ เพื่อชำระล้างมลทิน ทรงสรวมใส่ผ้าทิพย์ลูบไล้เครื่องสุคนธวิเลปนะอันเป็นทิพย์ ประดับพระกายด้วยบุปผชาติ จากนั้นเชิญเสด็จขึ้นสู่กนกวิมานซึ่งสถิตบนยอดรัชฎบรรพต ทรงบรรทมบ่ายพระเศียรไปฝ่ายปราจีนทิศ ขณะนั้นมีเศวตหัตถีช้างหนึ่งเที่ยวอยู่บนกาญจนบรรพต ได้ขึ้นมายังรัชฎบรรพตทางทิศอุดร ชูงวงซึ่งจับบุณฑริกปทุมชาติสีขาวพึ่งบานใหม่มีเสาวคนธ์หอมฟุ้งตลบร้องโกญจนาทเข้ามาภายในกนกวิมาน แล้วกระทำประทักษิณพระนางซึ่งบรรทมนั้นครบ ๓ รอบ แล้วเหมือนดุจเข้าไปในอุทรประเทศฝ่ายทักษิณปรัศว์แห่งพระราชเทวี ความหมายแห่งพระสุบินนิมิตนี้อุปมาได้ว่าพระมหาจักรพรรดิ์ผู้เป็นใหญ่ในทางโลก (พระเศวตหัตถี) ยังละทิ้งราชอาณาจักรทั้งปวง (กาญจนบรรพต) หันมาน้อมบูชาต่อพระธรรมในพระพุทธศาสนา (ดอกบัว)

ในบัดนั้นสกลโลกธาตุ เกิดเหตุมหัศจรรย์ถึง ๓๒ ประการ บันดาลปรากฏทั่วทุกทิศา ทั้งขอบจักรวาล พรหมโลก ลงมาถึงพื้นปฐพี จนถึงโลกบาดาล ทวัสดึงสบุพนิมิตเหล่านี้ จะบังเกิด

พระสุบินนิมิต พระนางสิริมหามายา เมื่อพระบรมโพธิสัตว์เสด็จลงมาจุติ
(ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถหลังใหม่ วัดหนองบัว อำเภอเมืองฯ จังหวัดอุบลราชธานี)

เฉพาะในวาระสำคัญคือ เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลก ตั้งแต่เสด็จสู่มาตุครรโภทร ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา ทรงปลงอายุสังขาร และเสด็จดับขันธปรินิพพาน และในนิมิต ๓๒ ประการนั้น ได้มีนิมิตที่บังเกิดดอกปทุมดารดาษอยู่ทั่วไปไม่ว่าในอากาศ ทั้งพื้นแผ่นดิน แผ่นศิลา มหาสมุทร แม้ต้นไม้ดอก ไม้ผล เครือเถาต่างๆ ล้วนมีดอกเป็นดอกปทุม ส่งกลิ่นหอมขจรขจายไกล ดังคำพรรณนาในปฐมสมโพธิกถาว่า

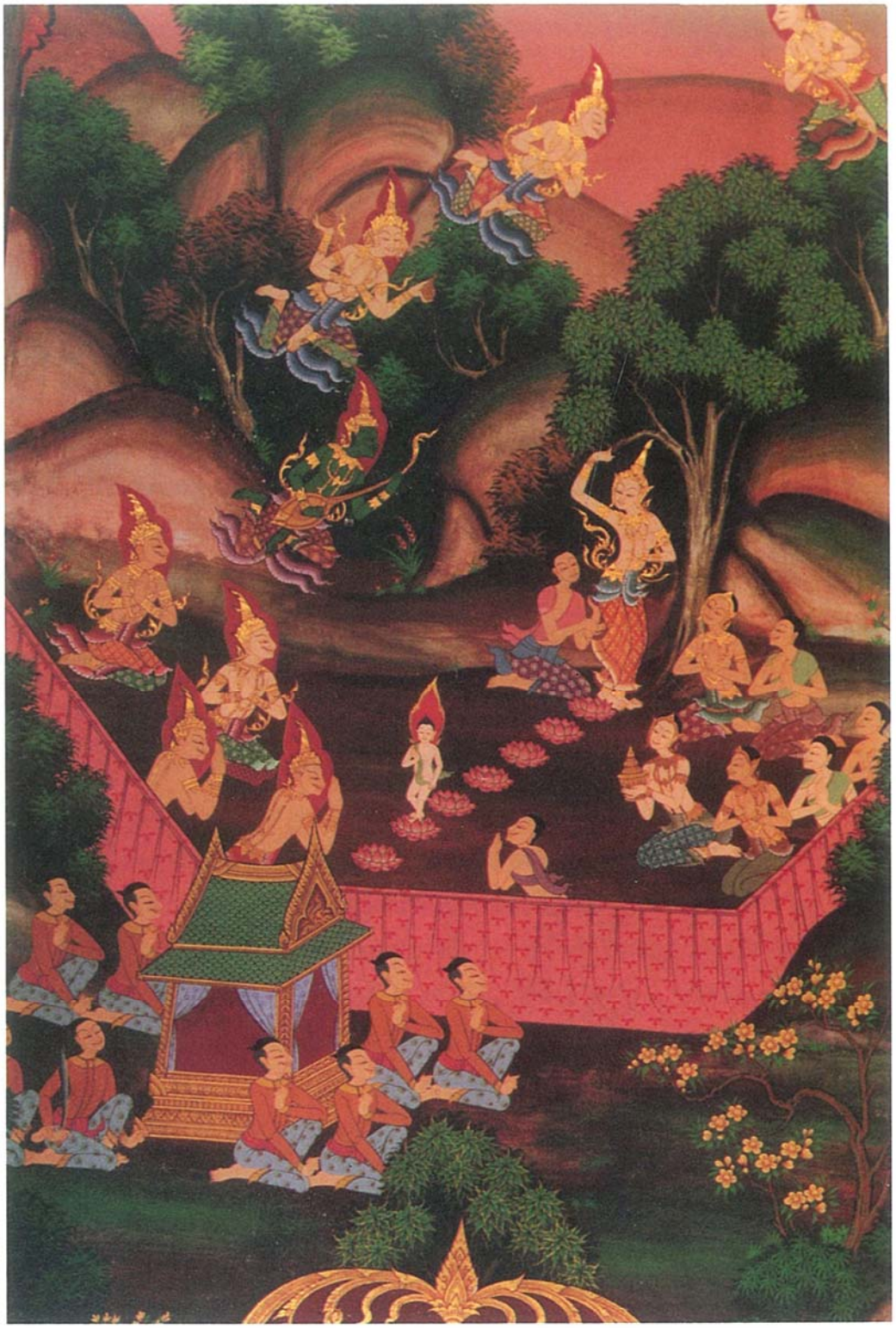
สรรพรุกชาติที่ทรงผล ก็น้อมกิ่งลงเล่ห์จะถวายอภิวาท บรรดาไม้ที่มีใบก็บังเกิดดอกปทุมชาติ ออกตามระเบียบใบ บรรดาไม้ที่มีกิ่งก้าน กอ หน่อยอด และลำต้น รากเครือทั่วไปทุกหมู่รุกขลดาชาติเบื้องบนอากาศก็ห้อยย้อยไปด้วยดวงดอกโกมุทบุษบาดาดาษ บรรดาพื้นแผ่นดิน ศิลา ก็บังเกิดกอปทุมชาติกอละ ๙ ดอก บันดาลทั่วประเทศปาสาณทุกตำบล ในมหาสาครสมุทร ก็ดาดาษไปด้วยโกมล มีพรรณ ๕ ประการ ทั่วจักรวาฬก็อาเกียรณ์ไปด้วยระเบียบธวัชมาลาแลพวกบุปผานานาพรรณกุสุมชาติ สัมปัชชลิตโอพาร ปานประหนึ่งว่านันทวันแลจิตรลดาวัน มิสกวัน ปารุกสกวัน สวรรค์ทั้ง ๔ อันมีในดาวดึงสเทวโลกสุราลัยสถาน[๑]

เมื่อถึงอุดมมหุติฤกษ์ที่พระบรมโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์พระพุทธมารดา ได้เกิดมีปทุมชาติอันมีกลีบได้ ๑๐๐ กลีบ ปรากฏขึ้นเหนือแผ่นทองที่ท้าวจตุโลกบาลถือรองรับไว้ ขณะพระราชกุมารย่างพระบาทไปเจ็ดก้าว ซึ่งอุปมาหมายถึงมหาบุรุษผู้บรรลุถึงภาวะอันสูงส่ง ย่อมมีพรหมจรรย์คือความบริสุทธิ์สะอาดปราศจากมลทินเช่นดอกบัวมาเป็นเครื่องรองรับ และย่อมได้รับการสัมผัสจากเทวดาก่อนที่มนุษย์จะได้สัมผัสต่อ พระราชกุมารนี้กอปรด้วยทวัตดึงษ์มหาบุรุษลักษณะพร้อมทั้ง ๓๒ ประการ อาทิเช่นมีพื้นฝ่าพระบาททั้งสองประกอบด้วยรอยรูปอัษฐตตระสตระมงคล ๑๐๘ ประการ มีรูป ดอกนิลอุบล ดอกอุบลขาว ดอกอุบลแดง ดอกบัวขาว ดอกบัวแดง รวม ๕ ชนิด อยู่ในมงคลทั้ง ๑๐๘ ประการนั้น

เมื่อพระบรมโพธิสัตว์เจริญพระชนมพรรษาได้ ๖-๗ พระพรรษา สมเด็จพระราชบิดาทรงมีพระดำริจะสร้างสระโบกขรณี สำหรับเป็นที่สรงสนานอุทกธาราให้สำราญพระราชหฤทัย สมเด็จพระอมรินทราธิราชได้มีเทวบัญชาให้พระเวสสุกรรมลงมาเนรมิตสระโบกขรณีในที่ซึ่งเหล่าช่างกำหนดไว้ ด้วยพระบุญญานุภาพของพระราชกุมารจึงเกิดทิพยโบกขรณีเพียงเวลาหนึ่งราตรี มีความวิจิตรตระการตาดังถ้อยคำพรรณนาดังนี้

---

[๑] ปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. **ปฐมสมโพธิกถา**. กรุงเทพฯ : วิคตอรี่ เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, ๒๕๓๐. หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

เมื่อพระราชกุมารประสูติจากพระครรภ์พระพุทธมารดา ขณะย่างพระบาทไปเจ็ดก้าวได้บังเกิดดอกบัวมาเป็นเครื่องรองรับ (ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถหลังใหม่ วัดหนองบัว อำเภอเมืองฯ จังหวัดอุบลราชธานี)

รูปสัญลักษณ์ของบัว ในมงคล ๑๐๘ ประการ ที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาท พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

พื้นภายใต้นั้นเรี่ยรายไปด้วยทรายแก้ว ๗ ประการ ในที่ข้างทั้งสี่ทิศก่อด้วยอิฐแก้ว ซึ่งเขื่อนนั้นแล้วด้วยแก้ว ๗ ประการทั้งรอบสระ บันไดที่จะลงในสระนั้นแล้วด้วยแก้วประพาฬ ขั้นบันไดแล้วด้วยแก้วมณี ศีรษะบันไดแล้วด้วยแก้ว ๗ ประการ มีท่าจะลงนั้นถึง ๑๐๐ ท่า มีคู้งคดได้ ๑,๐๐๐ คู้ง และน้ำในสระนั้นเต็มเปี่ยมกอปรด้วยองค์ ๘ ประการ เย็นใสปราศจากขุ่นมัวมลทินบริบูรณ์ด้วยมธุรส เดียรดาษด้วยปทุมชาติมีพรรณ ๕ ประการ

มีคำปุจฉาว่า ในสระนั้นไม่มีเปือกตม แลกอปทุมชาติบังเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุอันใด วิสัชนาว่า อย่าพึงคิดดังนั้น กอบัวทั้งหลายงอกขึ้นด้วยบุญฤทธิ์แห่งพระมหาสัตว์กับเทวฤทธิ์ประกอบกัน อนึ่ง พระเวสสุกรรมนฤมิตเปือกอันหอมให้เกิดเต็มในพื้นสระ แล้วอธิษฐานให้กอปทุมชาติเกิดขึ้นในที่นั้น แล้วนฤมิตให้กอบัวทั้งหลายลอยไปมาในท้องสระ

มีคำปุจฉาว่า นฤมิตเป็นดังฤๅ วิสัชนาว่า พระเวสสุกรรมนฤมิตรางทองมากกว่า ๑,๐๐๐ ล้วนเต็มไปด้วยเปือกหอม แล้วนฤมิตกอบัวให้เกิดขึ้นในรางทองนั้นๆ แลดอกบัวนั้นบานอยู่เป็นนิจลอยไปมาอยู่เหนือหลังน้ำ แล้วนฤมิตนาวาทั้งหลายแล้วไปด้วยทองแลเงิน แลแก้วมณี แก้วประพาฬ แก้ว ๗ ประการต่างๆ[๑]

---

[๑] เล่มเดียวกัน. หน้า ๔๘.

เจ้าชายสิทธัตถะ เจริญพระชันษาได้ ๑๖ พรรษา พระเจ้าสุทโธทนะโปรดให้สร้างปราสาทสามหลัง เพื่อให้พระราชโอรสประทับพักผ่อนประจำฤดู สำหรับฤดูร้อนจะเสด็จประทับในปราสาทสูงห้าชั้นมีความโปร่งสบายรับฤดูกาล ประดับอาคารด้วยดอกบัว อาทิ ภาพจิตรกรรมรูปดอกอุบล ดอกปทุม และดอกบัวบุณฑริก ที่ตรงใกล้หน้าต่างในปราสาทนี้ ตั้งตุ่มน้ำบรรจุน้ำเต็ม ผิวน้ำปกคลุมด้วยบัวนิลุบล มีเครื่องไขน้ำให้เป็นสายน้ำไหลออกเหมือนอย่างเมื่อฝนตก ภายในปราสาทวางอ่างใส่โคลนและปลูกบัวเบญจพรรณไว้ในอ่างนั้น ความสวยงามประกอบกับมีกลิ่นหอมจรุงใจ และเป็นพืชไม้น้ำที่ต้องเจริญเติบโตในน้ำ บัวจึงเป็นที่นิยมนำมาเป็นไม้ดอกไม้ประดับที่ให้ความชุ่มชื่นในอาคารบ้านเรือนมาแต่โบราณ

เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะออกบวช ทรงกระทำความเพียรปฏิบัติธรรมจนบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ รู้แจ้งในปฏิจจสมุปบาทอันเป็นปัจจัยนำไปสู่พระนิพพาน ทรงพิจารณาเห็นว่า ธรรมะที่ทรงตรัสรู้นั้นมีความลึกซึ้งยากเกินกว่าเหล่าสัตว์ทั้งหลายจะสามารถเข้าใจและเข้าถึงซึ่งพระโลกุตรธรรมได้ จึงทรงบังเกิดความท้อถอยที่จะแสดงพระสัทธรรมเทศนา เป็นเหตุให้ท้าวสหัมบดีมหาพรหมต้องเสด็จมาอาราธนาให้ทรงพระกรุณาเทศนาโปรดสัตว์โลกให้พ้นจากโอฆสงสารวัฏ

ดอกบัวในความหมายแห่งเวไนยสัตว์

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพิจารณาดูสัตว์โลกด้วยทิพจักษุญาณ ทอดพระเนตรเห็นว่า เวไนยสัตว์ล้วนมีอวิชชาห่อหุ้มครอบงำอยู่ หนาบางมากน้อยแตกต่างกัน จึงมีสติปัญญาและศรัทธาที่จะทำความเข้าใจในธรรมะไม่เท่ากัน พระพุทธองค์ทรงอุปมาเวไนยสัตว์เหล่านี้ว่า ประดุจดอกบัวที่จำแนกออกได้ ๔ เหล่าคือ

อุคฆฏิตัญญู หมายถึง บุคคลผู้เปรียบเหมือนดอกบัวที่ชูดอกเหนือผิวน้ำพร้อมที่จะผลิบานรับแสงอาทิตย์ยามรุ่งอรุณ คือบุคคลผู้มีวาสนาบารมีแก่กล้า แม้เพียงได้ฟังพระธรรมเทศนาเพียงครั้งเดียวก็สามารถตรัสรู้มรรคผลได้โดยพลัน

วิปจิตัญญู หมายถึง บุคคลผู้เปรียบเหมือนดอกบัวที่ปริ่มน้ำ รอวันเวลาที่จะชูดอกขึ้นมาเบ่งบานในวันต่อๆ ไป คือบุคคลผู้ยังมีกิเลสเกาะยึดอยู่ปานกลาง อินทรีย์บารมียังไม่แก่กล้านัก ในการแสดงพระธรรมเทศนาจำเป็นต้องอรรถาธิบายความให้ละเอียดยิ่งขึ้น จึงจะสามารถบรรลุมรรคผลได้

ไนย หมายถึง บุคคลผู้เปรียบเหมือนดอกบัวที่ยังจมอยู่ใต้ผิวน้ำ ยังมีโอกาสที่จะเจริญขึ้นเหนือผิวน้ำได้ต่อไป คือบุคคลที่กิเลสซึ่งห่อหุ้มจิตใจยังไม่บรรเทาเบาบางลง แต่หากพยายามขัดเกลาด้วยการสดับพระธรรมเทศนาอยู่เสมอ ควบคู่ไปกับการบำเพ็ญเพียรเจริญวิปัสสนาสมาธิอยู่เสมอก็จะสามารถบรรลุธรรมพิเศษได้ในที่สุด

ปทปรม หมายถึง บุคคลผู้เปรียบเหมือนดอกบัวที่เพิ่งจะแตกจากรากเหง้าซึ่งฝังอยู่ในโคลนตมใต้ท้องน้ำ มีโอกาสตกเป็นอาหารของสัตว์น้ำทั่วไป คือบุคคลที่เป็นหินชาติอย่างต่ำ ถูกพอกพูน ด้วยอาสวกิเลสหยาบหนา แม้ขัดเกลาเท่าใดก็ไม่มีโอกาสได้หลุดพ้นเข้าสู่มรรคผลพระนิพพานได้ในชาตินั้น

เมื่อทรงรู้แจ้งในกมลสันดานแห่งเวไนยสัตว์ซึ่งมีสภาพแตกต่างกันนั้นแล้ว ก็ทรงเห็นว่าการตรัสแสดงพระสัทธรรมจะมิเป็นการเสียเวลาโดยเปล่าประโยชน์ จึงทรงรับอาราธนาจากท้าวสหัมบดีมหาพรหมที่จะทรงเผยแพร่พระสัทธรรมออกสู่มหาอัครทวารต่อไป

บทบาทของบัวในตำนานพระพุทธศาสนา

ในพระสูตรต่างๆ ได้มีเรื่องราวอันเป็นตำนานและนิทานที่บัวได้เข้ามามีบทบาทสำคัญ ดังนี้

แสดงถึงปาฏิหาริย์เกี่ยวกับดอกบัว

ตำนานเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเรื่องหนึ่งกล่าวถึง ครหทินสาวกในนิกายนิครนถ์ได้พยายามชักชวนให้สิริคุต พุทธสาวกหันไปนับถือลัทธิของตน สิริคุตจึงทำการทดสอบด้วยการขุดหลุมอุจจาระอำพรางไว้ที่หน้าบ้าน จากนั้นนิมนต์สาวกนิครนถ์มาทำภัตตกิจที่บ้านของตน ปรากฏว่าเหล่านิครนถ์ไม่ทราบกลอุบายจึงตกลงไปในหลุมอุจจาระนั้น สิริคุตทำการขับไล่ให้ออกไป เนื่องจากมิได้เป็นผู้หยั่งรู้จริงทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ดังที่ได้อ้างไว้ จากนั้นสิริคุตได้ทำการทดสอบอีก โดยขุดหลุมถ่านเพลิงอำพรางไว้ แล้วอาราธนาพระพุทธเจ้าพร้อมเหล่าพุทธสาวกให้เสด็จรับภัตตกิจ ณ บ้านของตน ครั้นพระพุทธองค์ย่างเหยียบลงบนหลุม ถ่านเพลิงได้กลายเป็นดอกบัวรองรับพระบาทไว้อย่างน่ามหัศจรรย์ เป็นผลให้ครหทินที่เคยเลื่อมใสในลัทธินิครนถ์หันมาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแต่นั้นมา

ตำนานพระพุทธศาสนาข้างฝ่ายมหายานก็มีเรื่องราวกล่าวในทำนองปาฏิหาริย์เช่นกันว่า

พระเจ้าอโศกผู้มีความดุร้าย จนได้รับขนานพระนามว่าจัณฑาโศก ทรงจำลองนรกขุมหนึ่งไว้ แล้วพรางตาด้วยการขุดสระน้ำ ปลูกไม้ดอกไม้ผลให้ดูเป็นอุทยานร่มรื่นเย็นสบาย ทรงออกกฎให้นายนิริยบาลผู้ควบคุมสถานที่นั้นปฏิบัติว่า หากมีผู้ใดมิยกเว้นแม้แต่พระเจ้าอโศกเอง หากเผลอล่วงล้ำข้ามเขตประตูไปก็ให้จับกระทำทารุณต่างๆ ดังอยู่ในเมืองนรก ครั้นอยู่มาวันหนึ่ง ภิกษุรูปหนึ่งบิณฑบาตผ่านมาพบอุทยานร่มรื่นก็หมายที่จะเข้าไปพักเพื่อฉันเพล พอล่วงล้ำประตูเข้าไปก็ถูกนายนิริยบาลควบคุมตัวไว้ ภิกษุรูปนั้นได้ขอร้องให้ฉันเพลเสียก่อน ก็ได้รับการผ่อนผัน ขณะที่ฉันเพลอยู่นั้น ก็เห็นภาพนายนิริยบาลนำผู้ละเมิดคนอื่นใส่ครกโขลกจนโลหิตฟูมท่วมตัว ก็บังเกิดความสังเวชจนบรรลุพระอรหันต์ในขณะที่กำลังฉันนั้นเอง ครั้นแล้วนายนิริยบาลได้นำภิกษุรูปนั้นไปยังปากหลุมอันเต็มด้วยถ่านเพลิงแล้วผลักตกลงไป ปรากฏว่าเพลิงที่กำลังลุกโชติช่วงดับมอดลงทันทีเกิดเป็นดอกบัวผุดขึ้นรองรับไว้ ภิกษุรูปนั้นประทับนั่งอยู่บนดอกบัว แสดงธรรมแก่นายนิริยบาลจนเกิดความเลื่อมใส นายนิริยบาลได้ทูลเชิญพระเจ้าอโศกให้ทอดพระเนตรเหตุมหัศจรรย์ พระภิกษุได้เทศนาจนพระเจ้าอโศกเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาประกาศตนเป็นพุทธมามกะ พร้อมทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาในเวลาต่อมา

การเกิดทิพยปทุมชาติเป็นปาฏิหาริย์ยังคงเป็นที่นิยมอยู่เสมอในตำนานพุทธศาสนา จากอรรถกถาและฎีกาอังคุตการนิกายบรรยายพุทธกิจกล่าวไว้ว่า เมื่อสมเด็จพระโลกนาถเจ้าเสด็จออกบิณฑบาตก็มีสายลมอ่อนพัดพื้นปฐพีให้สะอาดนำไปข้างหน้า พลาหกก็โปรยเมล็ดฝนลงมาระงับฝุ่นละอองในหนทางแล้วตั้งเป็นเพดานอยู่ ณ เบื้องบน สายลมอีกพวกก็พัดพาดอกไม้ทั้งหลายมาโปรยปรายลงในหนทาง ภูมิประเทศที่เป็นโคกเป็นดอนก็ยุบต่ำลง ที่ลุ่มที่ลาดก็นูนขึ้น เมื่อทรงวางพระบาทลงพื้นดินก็ราบเรียบสม่ำเสมอ แล้วมีดอกปทุมทั้งหลายที่สัมผัสสบายรองรับพระบาททั้งสอง

แสดงถึงการเป็นที่กำเนิดของอัจฉริยบุคคลผู้วิเศษและสำคัญทางศาสนา

ในประวัติศาสนาประเทศทิเบต[๑] ผู้ก่อกำเนิดลัทธิลามะนามว่า *คุรุปัทมสมภพ* ซึ่งชาวทิเบตถือว่าเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งอวตารมา และเป็นที่เคารพบูชายิ่งนักในชนชาติทิเบต ก็เชื่อว่าถือกำเนิดในดอกบัวคล้ายกับคติความนิยมทางอินเดีย ดังมีประวัติความเป็นมาว่า พระเจ้าอินทรโพธิ ผู้พระเนตรบอด เสวยราชสมบัติอยู่ในกรุงชตุมาติแห่งแคว้นอุรคยาน (ในกัษมีระ) ทรงสวดอ้อนวอนบูชาพระพุทธเจ้าทั้งหลายในสากลจักรวาลให้ช่วยปลดเปลื้องความทุกข์ยากที่บ้านเมืองประสบภัยพิบัติ พระพุทธเจ้าอมิตาภะ ณ แดนสุขาวดี จึงเสด็จอวตารเป็นรูปรัศมีสว่างดังฟ้าแลบลงมาในสระศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งในแว่นแคว้นแห่งนี้ พระเจ้าอินทรโพธิได้สุบินเป็นศุภนิมิตว่า ทรงได้สายฟ้าทองไว้ในพระหัตถ์พระวรกายของพระองค์ก็มีรัศมีฉายฉานดังแสงอาทิตย์ ครั้นรุ่งเช้าตริคันธรราชครุ กราบทูลว่ามีรัศมีประหลาดเป็นแสงห้าสีเลื่อมสลับดั่งสีรุ้งตกลงในสระบัวชื่อธนโกษ แล้วฉายแสงสว่างไสวทั่วไปในไตรโลก ขณะนั้นพระเนตรของพระเจ้าอินทรโพธิก็หายบอดอย่างมหัศจรรย์ ได้เสด็จลงเรือไปกลางสระพบดอกบัวดอกหนึ่งบานงดงามหาที่เปรียบมิได้ บนกลีบบัวมีกุมารรูปร่างน่ารักอายุราวแปดขวบ รูปกายมีแสงรัศมีดังเทพนั่งอยู่ พระเจ้าอินทรโพธิทรงย่อพระชานุลงเคารพพร้อมตรัสถามถึงความเป็นมา พระกุมารตรัสตอบว่าได้มาตามพุทธทำนายของพระศากยมุนีพุทธเจ้า ซึ่งเคย

---

๑ อนุมานราชธน, ศาสตราจารย์ พระยา. **ลัทธิของเพื่อน**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, พ.ศ. ๒๕๓๓. หน้า ๑๔๒-๑๔๓. (งานนิพนธ์ชุดสมบูรณ์หมวดศาสนา-ความเชื่อ เล่มที่ ๕, พิมพ์เผยแพร่ในวาระครบ ๑๐๐ ปี ศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธนและองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติประกาศเกียรติคุณเป็น "บุคคลผู้มีผลงานดีเด่นทางวัฒนธรรมระดับโลก" ๑๔ ธันวาคม ๒๕๓๑).

ตรัสไว้ว่าอีกพันสองร้อยปีข้างหน้าจะมีบุรุษผู้มาเกิดในดอกบัวทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือแห่งแคว้นอุรคยาน มีนามว่าปัทมสมภพ (เกิดในดอกบัว) ซึ่งจะมาเป็นครูสั่งสอนลัทธิมนตรยานและช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นจากสงสารทุกข์

พระเจ้าอินทรโพธิทรงสดับดังนั้นก็ปลาบปลื้มยอมรับนับถืออัญเชิญกุมารนั้นสู่พระราชวัง ขนานนามว่า *สโรรุหวัชระ* (สายฟ้าอันเกิดในสระ) แต่นั้นมาบ้านเมืองก็มีแต่ความสุข พระศาสนาก็แผ่ไพศาล ด้วยเหตุนี้ดอกบัวจึงเป็นเครื่องหมายอันศักดิ์สิทธิ์ในลัทธิลามะ

แสดงถึงผลานิสงส์ที่เกิดแก่บุคคลผู้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา

จากอรรถกถาอปทาน มีเรื่องราวของหญิงเข็ญใจผู้หนึ่ง มีความศรัทธา ถวายดอกบัวกับข้าวตอกแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า แต่แล้วฉุกคิดว่าสมณะคงจะไม่ประสงค์ดอกไม้ จึงขอดอกบัวกลับคืน เมื่อตั้งสติฉุกคิดว่าหากท่านไม่พึงใช้ประโยชน์แล้วก็คงไม่รับถวาย จึงนำดอกบัวกลับไปถวายใหม่ ครั้นตายไปได้เกิดบนสวรรค์ เนื่องจากมีโอกาสทำบุญกับพระปัจเจกพุทธเจ้า เมื่อถึงเวลาจุติก็ได้จุติในดอกบัว มีชื่อว่า *ปทุมาวดี* เวลาย่างก้าวไปทางใดก็มีดอกบัวผุดขึ้นมารองรับ พระฤาษีพบเข้านำมาเลี้ยงไว้ ต่อมาได้อภิเษกเป็นมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสี ครั้นตั้งครรภ์ก็ได้ประสูติพระโอรสจำนวน ๕๐๐ องค์ เท่าจำนวนเมล็ดข้าวตอกที่เคยอธิษฐานเมื่อคราวถวายพระปัจเจกพุทธเจ้า ต่อมาถูกใส่ความจากบรรดานางสนมผู้มีจิตริษยาจึงถูกขับออกจากเมือง ซัดเซพเนจรได้รับความทุกข์ยาก ดอกบัวที่เคยผุดขึ้นมารองรับเมื่อย่างเท้าไปทางใดก็หายไปหมดสิ้น ครั้นภายหลังเมื่อพระเจ้ากรุงพาราณสีทรงทราบความจริง ก็ทรงรับนางปทุมาวดีกลับเป็นมเหสีตามเดิม บุญที่ได้รับเกิดจากผลานิสงส์ในการถวายดอกบัว ส่วนเคราะห์กรรมที่ประสบและบุญที่ย้อนกลับมาภายหลัง ล้วนเป็นเหตุจากการนำดอกบัวกลับคืนแล้วกลับใจนำไปถวายใหม่อีกครั้ง นางปทุมาวดีนี้ในสมัยพุทธกาลได้เกิดเป็น *นางอุบลวัณณาภิกษุณี* ผู้ได้รับยกย่องให้เป็นเอตะทัคคะยอดเยี่ยมในเชิงอิทธิฤทธิ์

แสดงถึงผลานิสงส์จากการฟังธรรม

คัมภีร์โลกทีปกสาร ปริเฉทที่ ๘ ปกิณณกนยสารนิเทศ มีเรื่องราวกล่าวถึงผลานิสงส์จากการฟังธรรมว่า ในเมืองสาวัตถีได้มีกุฏุมพีผู้หนึ่ง สามีของธิดาของกุฏุมพีนั้นเป็นคนมีศรัทธาเลื่อมใส ครั้งหนึ่งได้ฟังธรรมด้วยอาการเคารพ คิดว่าพระธรรมนี้เราผู้เป็นคฤหัสถ์ไม่อาจบำเพ็ญให้เต็มได้ จึงไปสู่พระอารามแล้วบวชในสำนักของพระเถระผู้ถือการบิณฑบาตเป็นกิจประจำ เมื่อพระราชาทรงทราบเรื่อง ก็นำธิดากุฏุมพีภรรยาของชายผู้นั้นเข้าสู่อันเตปุรสถาน ครั้นต่อมาได้มีชาวบ้านนำดอกอุบลเขียวจำนวนมากมาถวายแก่พระราชา พระราชานำดอกอุบลเขียวมอบให้แก่นางสนมคนละดอก ส่วนธิดากุฏุมพีได้ดอกอุบลสองดอก

นางแสดงอาการร่าเริงยินดี แต่แล้วก็กอดดอกบัวร้องไห้ พระราชาถามถึงสาเหตุนางทูลตอบว่าดีใจเพราะได้ดอกอุบลถึงสองดอก แต่ครั้นได้กลิ่นหอมของดอกอุบลซึ่งคล้ายกลิ่นปากของพระเถระผู้เคยเป็นสามีทำให้ร้องไห้ระลึกถึง พระราชาไม่ทรงเชื่อว่ากลิ่นปากของพระเถระจะเป็นกลิ่นดอกอุบลจริง จึงนิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมพระสาวกทั้งปวงเสด็จมารับถวายทานบิณฑบาตในวัง จากนั้นขอพระพุทธานุญาตให้พระเถระรูปนั้นหยุดอยู่ต่อเพื่อแสดงธรรมอนุโมทนา ส่วนพระพุทธองค์พร้อมพระสาวกเสด็จกลับพระวิหาร

พระเถระรับอนุโมทนาแสดงธรรมถวายพระราชา กลิ่นหอมอันเป็นกลิ่นของดอกอุบลก็ฟุ้งกระจายตลบอบอวลไปทั่วอาณาบริเวณ พระราชาใคร่ทราบว่าการเป็นเช่นนี้เกิดจากอานิสงส์ประการใด จึงเสด็จไปทูลถามพระพุทธองค์ ทรงมีพระพุทธดำรัสว่า พระเถระรูปนี้ในอดีตได้ฟังพระธรรมในพระศาสนาโดยเคารพมีอาการเกิดปีติแล้วเปล่งเสียงสาธุอยู่เนืองๆ ผลแห่งกรรมจึงทำให้มีกลิ่นหอมจากปากเหมือนดอกอุบลกระจายกลิ่นอยู่ในน้ำฉะนั้น

ผู้ที่รักษาอุโบสถศีลโดยเฉพาะการงดเว้นจากมุสาวาทาเป็นประจำในทุกๆ ภพนอกจากจะเป็นผู้มีอินทรีย์ผ่องใส คำพูดสละสลวย และอ่อนหวาน มีฟันสะอาดเรียบทั้งทนทานแล้วยังจะมีกลิ่นปากหอมฟุ้งเหมือนดอกอุบล วาจาเป็นที่เชื่อถือและมีชิวหาสีแดงอ่อนเหมือนกลีบของดอกบัว เป็นที่รักใคร่ชื่นชมของบุคคลทั่วไป ดังเช่น อิตถีรัตนะหรือนางแก้วคู่พระบารมีแห่งพระมหาจักรพรรดิราช เมื่อยามเจรจาก็ดี หัวร่อก็ดี กลิ่นปากนางแก้วนั้นหอมฟุ้งออกดังกลิ่นดอกบัวอันชื่อว่านีลุบลและจงกลนีเมื่อบานอยู่นั้น อันว่ากลิ่นปากแห่งนางแก้วนี้หอมดั่งนั้นทุกเมื่อแล[๑]

---

[๑] ศิลปากร, กรม. **วรรณกรรมสมัยสุโขทัย : ไตรภูมิกถา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์หัตถศิลป์, ๒๕๒๘, หน้า ๙๗.

แสดงการเปรียบเทียบเรื่องการเห็นบาปเป็นบุญหรือเห็นผิดเป็นชอบ

ในเอกนิบาต มัชฌิมปัณณาสก เรื่องมิตตวินทุชาดก มีว่า มิตตวินทุกะเป็นบุตรเศรษฐี มารดาว่าจ้างด้วยเงินจำนวน ๑,๐๐๐ กษาปณ์ เพื่อให้ฟังเทศน์ แต่กลับทำร้ายมารดาและนำเงินไปเที่ยวทะเล ครั้นเดินทางไปถึงกลางทะเลลึก เกิดเหตุอาเพศไม่มีคลื่นลม ทำให้เรือไม่สามารถเดินทางต่อไปได้ ต่างพากันสงสัยว่าจะมีผู้เป็นกาลกิณีอยู่ในเรือลำนั้น ผลการจับฉลาก ๓ ครั้ง ตกอยู่กับมิตตวินทุกะทุกครั้งไป มิตตวินทุกะจึงถูกโยนลงทะเลแต่สามารถว่ายน้ำไปถึงเกาะแห่งหนึ่งซึ่งเป็นที่อยู่ของนางเวมานิกเปรต ผู้มีวิมานแก้วผลึก วิมานเงิน และวิมานแก้ว มิตตวินทุกะอยู่กับนางเวมานิกเปรตได้ไม่นานก็ไม่พอใจ ละทิ้งแล้วเดินทางต่อไป คราวนี้ได้พบกับสัตว์นรกมีจักรกรดติดอยู่บนศีรษะ แต่กลับเห็นเป็นดอกบัวหลวงสวยงามก็อยากได้ แม้สัตว์นรกจะบอกว่าเป็นจักรกรดก็ไม่เชื่อฟังกลับกล่าวหาว่าหลอกลวงตน ดังนั้นสัตว์นรกจึงเอากงจักรครอบศีรษะมิตตวินทุกะแล้วหนีไป มิตตวินทุกะจึงต้องเสวยกรรมจากการทำร้ายและไม่เชื่อฟังมารดาอย่างทุกขเวทนาแสนสาหัส

บัวความหมายแห่งพระรัตนตรัย

การที่ดอกบัวเป็นดอกไม้ที่มีความบริสุทธิ์ สะอาด จึงเป็นเครื่องเตือนใจว่าเรามีพระรัตนตรัยค้ำจุนอยู่ภายในจิตใจ การกราบไหว้บูชาพระรัตนตรัยจึงมิใช่เพียงแต่กราบไหว้ธรรมดาเท่านั้น หากต้องกราบไหว้ด้วยหัวใจอันบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ดอกบัวจึงมีความหมายแห่งพระรัตนตรัยดังนี้

บัวในความหมายพระพุทธ

คติทางพระพุทธศาสนาแต่ดั้งเดิม กำหนดให้ดอกบัวเป็นสัญญาณหรือนิมิต แทนจำนวนองค์พระพุทธเจ้าที่จะมาตรัสรู้ในทุกๆ อสงไขย ดังนั้น ดอกบัวจึงหมายถึงพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ เป็นเหตุให้เกิดความนิยมนำดอกบัวเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้าในทุกๆ ที่ ตั้งแต่สมัยที่ยังไม่นิยม

การปั้นพระพุทธปฏิมาเป็นรูปเคารพเมื่อประมาณ ๒,๐๐๐ ปีล่วงมาแล้ว การนิยมดอกบัวก็เนื่องจากกำเนิดอันพิเศษกว่าดอกไม้อื่นใด คือหลุดพ้นจากมลทินของโคลนตมแล้วเบ่งบานขึ้นเหนือน้ำเสมอ สวยงามด้วยรูปทรง สีสันกลิ่นหอมจรุงใจ ดูบริสุทธิ์ประดุจพระหฤทัยแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เบิกบานผ่องแผ้ว โดยปราศจากราคีมาทำให้มัวหมอง

บัวในความหมายพระธรรม

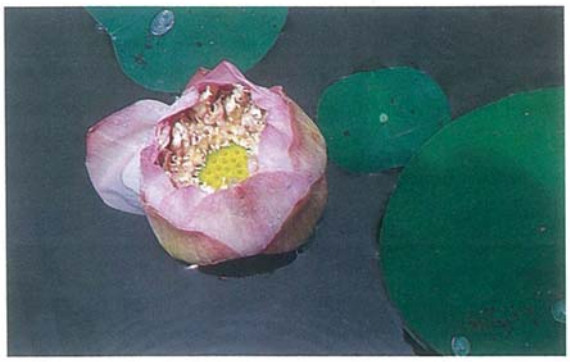
กำเนิดอันสูงส่งของบัวทำให้บัวได้รับยกย่องว่าเป็นสิ่งดีวิเศษ จึงได้รับการเปรียบเทียบกับธรรมอันประเสริฐ ดังเช่นที่พระนาคเสนเถระกล่าวไว้ ในมิลินทปัญหาคัมภีร์ว่า

สมาธิรัตนะเป็นธรรมอันบริสุทธิ์ ทำให้จิตใจแน่วแน่จนอาสวกิเลสไม่สามารถเข้าเกาะกุมได้ ประดุจใบบัวหลวงที่น้ำไม่สามารถซึมติดอยู่ได้ จึงสะอาดปราศจากมลทินอยู่เสมอ

พระมหาสติปัฏฐาน หรือธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ๔ ประการ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม นั้น เปรียบเหมือนสระน้ำกว้างใหญ่เต็มเปี่ยมด้วยน้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัว มีพระนิพพานประดุจดอกบัวดารดาษอยู่ในสระน้ำนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมควรพิจารณาจำแนกสังขารด้วยญาณเล่นอยู่ด้วยพระสติปัฏฐานนั้นตามสบาย ประดุจช้างซึ่งลงเล่นน้ำในสระบัวอันกว้างใหญ่อย่างคึกคะนอง สำราญใจฉันนั้น

บัวในความหมายพระสงฆ์ หรือผู้ปฏิบัติธรรม

คุณสมบัติของบัวยังเปรียบกับพระสงฆ์หรือผู้ปฏิบัติธรรมได้ว่า ผู้ใดก็ตาม แม้เกิดในตระกูลต่ำต้อย ยากจนเข็ญใจเพียงใด หากเจริญภาวนาครองตนอยู่ในเพศพรหมจรรย์ยึดมั่นศรัทธาในพระธรรมคำสั่งสอนอย่างเคร่งครัด จนสามารถหลีกพ้นจากชาติภูมิเดิม ดังเช่นดอกบัวผุดพ้นน้ำโดยมิได้แปดเปื้อนโคลนตมและน้ำที่หล่อเลี้ยง ก็ย่อมได้รับความเลื่อมใสศรัทธาจากบุคคลทั่วไป เป็นที่เคารพกราบไหว้บูชาโดยปราศจากอคติและความรังเกียจในชาติตระกูล

ในมิลินทปัญหาคัมภีร์ พระนาคเสนเถระได้เปรียบเทียบดอกบัวกับพระสงฆ์หรือผู้ปฏิบัติธรรมหลายนัยยะดังนี้

ผู้ปฏิบัติธรรมเปรียบดังปทุมชาติ ๓ ประการ คือ

ประการแรก ธรรมชาติดอกบัวหลวงแม้เกิดจากน้ำแต่น้ำไม่ติดซึมอยู่ได้ฉันใด บุคคลผู้ปฏิบัติธรรมหากไม่มีความยินดีในชาติตระกูล หมู่คณะ ลาภ ยศฐาบรรดาศักดิ์ คำสรรเสริญ จตุปัจจัยที่บริโภคแล้ว ก็จะไม่มีอารมณ์ติดยึดอยู่ด้วยสรรพกิเลสประดุจดอกบัวที่ไม่ติดด้วยน้ำฉันนั้น

ประการที่สอง ดอกบัวหลวงย่อมลอยน้ำไม่จมฉันใด ผู้สามารถระงับสรรพภัยและความโศกได้ย่อมลอยอยู่ได้ในโลกุตรธรรมเหมือนดอกบัวฉันนั้น

ประการที่สาม ธรรมชาติของดอกบัวแม้กระทบสายลมเพียงเบาๆ ก็พลิ้วไหวเหมือนดังผู้ปฏิบัติธรรมที่สำรวมกาย วาจา ใจ ไม่ข้องแวะในอาสวกิเลส ย่อมจะสะดุ้งหวาดหวั่นต่อภัยแม้เพียงได้ประสบกับกิเลสเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

อุปมาดอกบัวกับพระขีณาสพ

ดอกสัตตบุษย์ ดอกบัวสีขาวบริสุทธิ์ แม้ได้ชื่อว่าเป็นดอกไม้ แต่ก็ได้รับการยกย่องว่าเป็นดอกไม้ที่สูงส่งกว่าดอกไม้อื่นใด เช่นเดียวกับพระขีณาสพที่ได้ชื่อว่าเป็นสมณะ แต่ก็ประเสริฐกว่าปุถุชนที่ยังไม่สิ้นกิเลสปฏิบัติเพียงดับกิเลสเท่านั้น ซึ่งก็ได้ชื่อว่าสมณะเช่นกัน เปรียบดุจดอกสัตตบุษย์ที่เหนือกว่าดอกไม้ทั้งปวง

ความสำคัญของบัวในลัทธิมหายาน

สมัยต่อมาพระพุทธศาสนาในอินเดียเกิดการแบ่งแยกออกเป็นสองนิกายคือ นิกายฝ่ายเหนือกับนิกายฝ่ายใต้ แม้ทั้งสองนิกายจะนับถือพระธรรมวินัยตามพระไตรปิฎกด้วยกัน แต่ก็มีความแตกต่างกันคือ

นิกายฝ่ายเหนือ นับถือพระปรมัตถ์เป็นสำคัญ มีคติที่จะทำการเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้เป็นที่เลื่อมใสของมหาชนอย่างกว้างขวาง โดยคิดวิธีการที่จะชักจูงโน้มน้าวจิตใจของผู้คนให้หันมาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเสียก่อน จึงค่อยสอนวิธีระงับดับกิเลสในภายหลัง เรียกว่าวิธี *มหายาน* หมายความว่าเป็นยานพาหนะอันกว้างใหญ่ที่จะนำสรรพสัตว์ข้ามสังสารวัฏ

นิกายฝ่ายใต้ นับถือพระวินัยเป็นสำคัญ มุ่งหมายรักษาพระธรรมวินัยซึ่งได้รับการปฐมสังคายนาจากพระอริยสาวกไว้อย่างมั่นคง รวมทั้งยึดมั่นในแนวทางคำสั่งสอนของพระพุทธองค์โดยไม่แปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น จึงได้รับการเรียกจากนิกายฝ่ายเหนือว่า *หินยาน* หมายถึง ยานพาหนะอันคับแคบ

ลัทธิมหายาน ทำการปฏิรูปคติทางศาสนาแต่ดั้งเดิมที่ว่า บุคคลจะพึงถึงพระนิพพานก็มีแต่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์ขีณาสพเท่านั้น ซึ่งทางมหายานถือว่าเป็นการมุ่งบรรลุมรรคผลแต่เฉพาะตัวมิได้ยังประโยชน์แก่ผู้อื่น ควรที่จะมุ่งหมายพุทธภูมินำผู้อื่นข้ามสังสารวัฏเสียก่อน จึงค่อยเข้าสู่พระนิพพานในภายหลัง ดังนั้นจึงเกิดการนับถือพระโพธิสัตว์ขึ้นในลัทธิมหายานอย่างกว้างขวาง การจะเป็นพระโพธิสัตว์ได้ก็โดยที่บุคคลนั้นต้องบำเพ็ญคุณวิเศษ จำนวนพระโพธิสัตว์ในลัทธิมหายานมีอยู่เป็นจำนวนมาก พระโพธิสัตว์เหล่านี้นับถือว่าเป็นอนาคตพุทธ ลัทธิมหายานได้เปลี่ยนแปลงความเชื่อเดิมที่ว่าพระพุทธเจ้ามีทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต มาเป็นความเชื่อว่ามีพระพุทธเจ้าอยู่ทั่วไปในอนันต-จักรวาล และยังสมมุติภูมิของพระพุทธเจ้าว่ามีความแตกต่างกัน โดยมีการกำหนดไว้ว่าพระพุทธเจ้าเป็นตรีกาย คือมีพระกายสามได้แก่ธรรมกาย สัมโภคกาย และนิรมาณกาย

ธรรมกาย เป็นภาวะสำคัญ แห่งความรู้แจ้งเห็นจริง ได้แก่พระสยัมภูพุทธเจ้า ผู้ทรงอุบัติขึ้นเองในโลก ไม่มีต้น ไม่มีปลาย โดยจะทรงประทับอยู่เป็นผู้สูงสุดและเป็นนิรันดร การที่ทรงอุบัติขึ้นก่อนสิ่งอื่นใดจึงมีพระนามว่า *พระอาทิพุทธ* บางนิกายเรียกว่า *วัชรสัตว์* มีพระวรรณะเป็นสีน้ำเงิน แสดงลักษณะปางสมาธิ รูปเคารพมักทำเป็นพระพุทธปฏิมากรทรงเครื่องอย่างพระเจ้าจักรพรรดิ โดยปกติจะเสด็จประทับเหนือดอกบัว แสดงว่ามีพระชาติกำเนิดเป็นทิพย์

ภาพประติมากรรมพระโพธิสัตว์ บนลานประทักษิณ โบราณสถานบุโรพุทโธ ประเทศอินโดนีเซีย

สัมโภคกาย คือ กายแห่งความบันเทิง หมายความว่า มีกายเป็นทิพย์ มีรัศมีรุ่งเรือง ได้แก่ *พระธยานิพุทธเจ้า* หรือ *พระฌานิพุทธ* ซึ่งเกิดขึ้นจากอำนาจฌานสมาบัติของพระอาทิพุทธ มีอยู่ด้วยกันห้าพระองค์เป็นประธานอยู่บนสวรรค์ ประจำ ณ ทิศต่างๆ มีพระนามและเรื่องราวผิดแผกแตกต่างกันไปในนิกายต่างๆ รูปเคารพทั่วไปมักมีลักษณะเป็นพระพุทธรูปสามัญ แต่มีความแตกต่างกันที่พระหัตถ์ พระธยานิพุทธเจ้ามีพระนามดังนี้

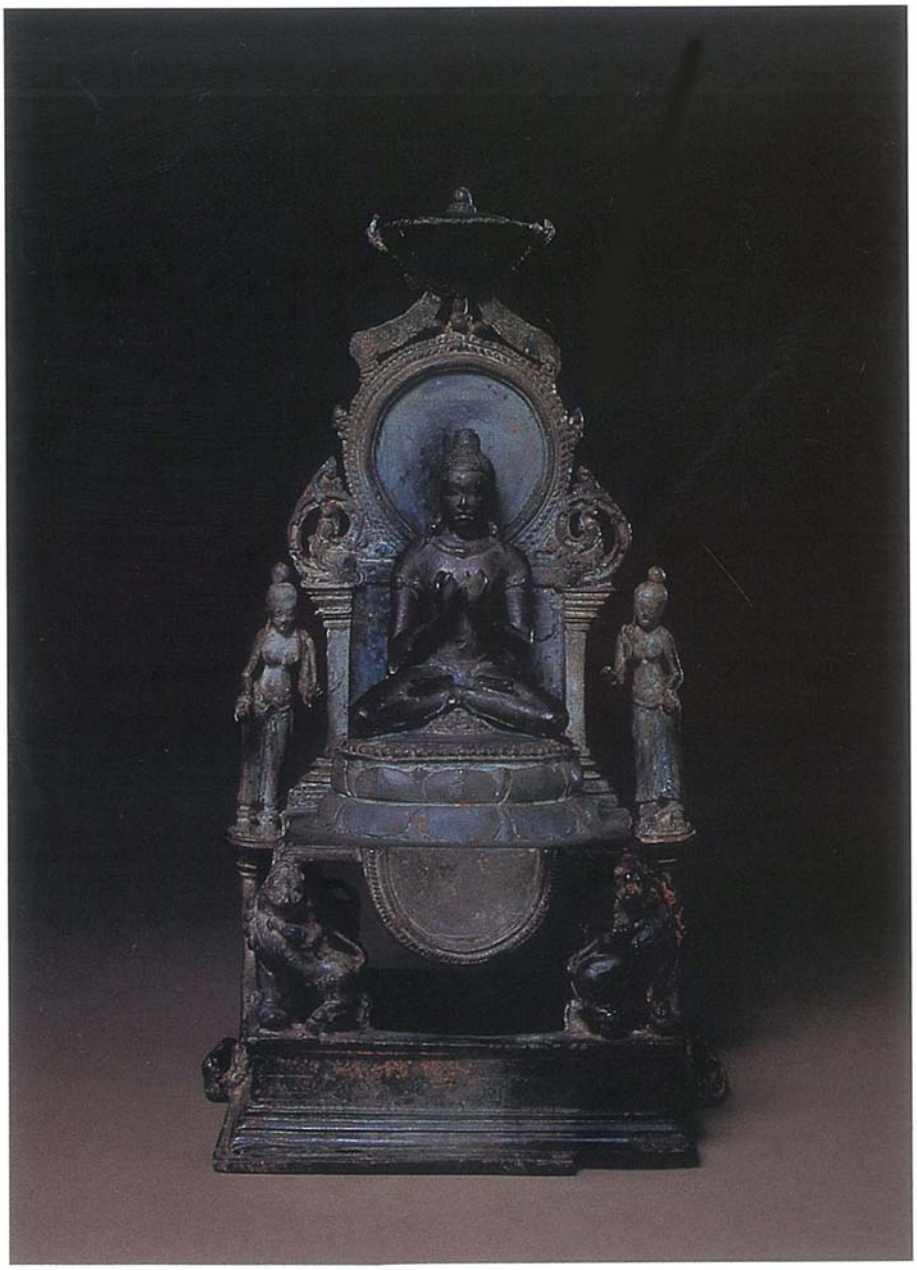
พระไวโรจนะ	วรรณะสีขาว แสดงปางปฐมเทศนา ประทับบนดอกบัวสีเขียว
พระอักโษภยะ	วรรณะสีน้ำเงิน แสดงปางมารวิชัย ทรงวัชระ และมีช้างเป็นพาหนะ
พระรัตนสัมภะ	วรรณะสีเหลือง แสดงปางประทานพร ทรงจินดามณี มี ม้าเป็นพาหนะ ประทับบนดอกบัวสีเหลือง
พระอมิตาภะ	มีวรรณะสีแดง แสดงปางสมาธิเพชร ทรงบาตร มีนกยูงเป็นพาหนะ บางแห่งประทับบนดอกบัวสีขาว และทรงถือดอกบัว
พระอโมฆสิทธะ	วรรณะสีเขียวใบไม้ แสดงปางประทานอภัย ทรงวิศววัชระ

นิธมาณกาย คือ กายที่เนรมิตบิดเบือน หมายถึงกายมนุษย์ ร่างมนุษย์ของพระพุทธเจ้าเรียกว่า *มานุษิพุทธเจ้า* หรือ *มนุษยโพธิสัตว์* เป็นผู้ที่พระธยานิพุทธเจ้าบันดาลให้ลงมาบังเกิดในโลกมนุษย์เพื่อสั่งสอนเวไนยสัตว์ ทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ซึ่งในคัมภีร์อปริมิตธารณี กล่าวว่ามีจำนวนมากมายเหลือคณนา ประดุจดังเมล็ดทรายบนฝั่งแม่น้ำคงคา แต่ที่สำคัญที่สุดมีอยู่ห้าพระองค์คือ

พระสมันตภัทรโพธิสัตว์	ผู้รักษาศาสนาของพระกกุสันธพุทธเจ้า
พระวัชรปาณีโพธิสัตว์	ผู้รักษาพระศาสนาของพระโกนาคมพุทธเจ้า
พระรัตนปาณีโพธิสัตว์	ผู้รักษาศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า
พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์	ผู้รักษาพระศาสนาของพระโคตมสักยมุนีศรีสรรเพชญพุทธเจ้า
พระวิศวปาณีโพธิสัตว์	ผู้จะมารักษาพระศาสนาของพระศรีอาริยเมตไตรย-พุทธเจ้าในภายภาคหน้า

พระมานุษิพุทธเจ้า ๕ พระองค์ หรือที่เรียกว่า พระเจ้าห้าพระองค์ เป็นจำนวนที่แพร่หลายและนิยมของชาวเนปาล จีน ทิเบต และญี่ปุ่น รูปเคารพของมนุษย์พุทธเจ้านี้

มักทำรูปมหาบุรุษทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ประทับเหนือดอกบัว มีพระพุทธรูปประดับไว้ที่พระอุณหิศ หรือพระเมาลีเป็นสัญลักษณ์ ส่วนพระหัตถ์จะทรงวัตถุต่างๆ ได้แก่ดอกบัว วชิระ คัมภีร์ จินดามณี เป็นต้น

พระศรีอาริยเมตไตรยโพธิสัตว์ ตามแบบพระพุทธศาสนาลัทธิมหายาน
มีรูปนางดาราภฤกุฎี และนางดารากุรุกุลา อยู่ด้านซ้ายและขวาตามลำดับ

ลัทธิมหายานในประเทศจีน มีความเชื่อว่า พระโพธิสัตว์คือ พระผู้รู้แจ้ง อาจตรัสเป็นพระพุทธเจ้าเมื่อไรก็ได้ แต่ยังไม่ปรารถนาเข้าสู่พุทธภูมิ เพราะต้องการบำบัดทุกข์ให้สรรพสัตว์เสียก่อน ซึ่งมีอยู่ด้วยกันหลายองค์ได้แก่ พระกวนอิม ไต้ซือเอี๊ย บุ้นซู้พู่สะ จุนที้ ฯลฯ

รูปสลักศิลาขาวพระโพธิสัตว์กวนอิม บริเวณ สวนสาธารณะ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

พระมัญชุศรีโพธิสัตว์

บุ้นชู้พู่สะ หรือ *พระมัญชุศรีโพธิสัตว์* เป็นพระโพธิสัตว์ประจำปัญญา มีเครื่องอุปโภคเป็นดอกบัวสายสีน้ำเงินจึงมักมีรูปในท่านั่งเหนือดอกบัว ทรงมาลาโพธิสัตว์เป็นรูปใบไม้ เรียงกันห้าใบ พระหัตถ์ทรงสมุดคัมภีร์ปารมิตา อันเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธศาสนา โดยมีดอกนิลอุบล (บัวขาบ) รองรับ บางครั้งทรงดวงจินดามณี มีสิงโตเป็นพาหนะ

จุนที เป็นพระโพธิสัตว์ที่มีเรื่องราวเกี่ยวพันกับดอกบัวในลักษณะต่างไปจากทางอินเดีย แม้รูปเคารพซึ่งนิยมทำไว้ตามโรงเจจะเป็นโพธิสัตว์ผู้หญิงมีแปดกร แต่เรื่องราวที่ปรากฏในวรรณคดีจีน เช่น ไซอิ๋วหรือห้องสิน จุนทีจะกลายเป็นผู้ชายที่มีฤทธิ์เดชมากในเรื่องห้องสิน จุนทีผู้มาจากไซทีหรือสุขาวดีมีบทบาทเป็นแม่ทัพผู้เก่งกล้าสามารถไม่เกรงกลัวต่อฤทธิ์อำนาจวิเศษนานาประการของข้าศึก ขณะสู้รบด้วยอำนาจบารมีจะปรากฏมีดอกบัวนับพัน อาทิเช่น บัวทอง บัวขาว บัวสีน้ำเงิน บ้างก็บัวห้าสี ผุดขึ้นมาเป็นเกราะป้องกันให้พ้นจากคมอาวุธ จุนทีนี้ภายหลังได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้ามีพระนามว่า *ไวโรจนะ*

นอกจากนี้ยังมีโพธิสัตว์หญิงซึ่งเป็นศักติหรือนางคู่บารมีประจำพระองค์พระอาทิพุทธและพระธยานิพุทธ สันนิษฐานว่ามีที่มาจากคติของศาสนาพราหมณ์ที่นิยมเทพนารีเป็นชายาเคียงคู่พระเป็นเจ้าเสมอ ในคติมหายานนิยมนับถือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและศักติของพระองค์คือ *นางดารา* นิกายลามะในทิเบตนับถือนางดารานี้ว่าเป็นเทวีแห่งการุณย์และเป็นพระราชินีในสวรรค์ (กวนอิมเนี้ย) มีประวัติการกำเนิดว่า น้ำพระเนตรของพระอวโลกิเตศวรหยาดหนึ่งร่วงลงไปในหุบเขาเกิดเป็นทะเลสาบขึ้น แล้วมีดอกบัวบานขยายกลีบ

พระอาทิพระพุทธเจ้า

พระยมานตกะโพธิสัตว์

ปรากฏมีดาราเทวีเกิดอยู่ในดอกบัวนั้น สตรีใดที่มีคุณความดีชาวทิเบตจะมีความเชื่อว่าสตรีผู้นั้นเป็นนางดารามาเกิด ยังมีนางดาราเทวีในลักษณะต่างๆ อีกเป็นจำนวนมาก ที่นิยมนับถือกันมากอีกองค์หนึ่งมีนามว่า *ศยามดารา* มีวรรณะเป็นสีเขียวแก่ มักเป็นรูปหญิงอินเดีย นั่งบนดอกบัวห้อยบาทซ้าย หัตถ์ซ้ายถือดอกบัวสายสีเขียว[๑] (ซึ่งก็คืออุตปลหรือนีโลกุปล หรือบัวสีน้ำเงิน ซึ่งถือว่าเป็นเครื่องอุปโภคประจำพระองค์พระโพธิสัตว์ปัทมปาณีด้วย)

พระพุทธศาสนาลัทธิมหายาน เมื่อเจริญสูงสุดทางอินเดียตอนเหนือแล้วก็แผ่ขึ้นเหนือไปยังจีน ทิเบต และญี่ปุ่น ในขณะเดียวกันก็เผยแผ่ลงไปทางใต้เข้าไปสู่ชวา กัมพูชา และดินแดนบางส่วนในไทย

การนับถือดอกบัวว่าเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้าทุกพระองค์นั้น เป็นคติความเชื่อมาแต่เริ่มกำเนิดลัทธิศาสนา และยิ่งเจริญมากขึ้นเมื่อพุทธศาสนาแบ่งออกเป็นสองนิกาย คือหินยานกับมหายาน บัวดูจะได้รับความนิยมจากลัทธิมหายานมากกว่าลัทธิหินยาน มีข้อแตกต่างกันที่ลัทธิมหายานให้ความสำคัญและนับถือสระบัว ส่วนลัทธิหินยานมุ่งเน้นความหมายสำคัญที่ดอกบัว การที่ลัทธิมหายานนับถือสระบัวว่าสำคัญนั้นมีที่มาจากความเชื่อว่าบนสวรรค์ชื่อสุขาวดีซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตก เป็นดินแดนที่มีสระบัวขนาดใหญ่ พระธยานิพุทธเจ้าพระนามว่า *พระอมิตาภะ* จะประทับเป็นประธานบนดอกบัวหลวงสีขาวขนาดใหญ่แวดล้อมด้วยดอกบัวหลวงสีขาวขนาดย่อม ผู้ที่เลื่อมใสศรัทธาในพระองค์เมื่อตายไปจะได้มาจุติอยู่ในบัวบริวารเหล่านี้ อีกประการหนึ่งนั้น ความงดงามตามธรรมชาติของสระบัวอันเต็มเปี่ยมด้วยน้ำใสสะอาดดารดาษด้วยดอกบัวบานสะพรั่ง เป็นบรรยากาศแห่งความสุขสงบ ดื่มด่ำ น้อมนำจิตใจให้สู่ภวังสมาธิ สระบัวหรือสุขาวดีจึงเปรียบเหมือนอมตนิพพานซึ่งอยู่ในดินแดนไกลโพ้น การจะเดินทางไปให้ถึงนั้นพาหนะที่สะดวกที่สุดคือการเดินทางด้วยยานนาวาหรือสำเภา ซึ่งก็คือการพากเพียรบำเพ็ญบารมีด้วยความทุกขเวทนา และภักดีในพระอมิตาภะ จึงจะสามารถฝ่าคลื่นลมสัตว์ร้ายคืออาสวกิเลสทั้งปวงล่วงพ้นจากสังสารวัฏ บรรลุถึงอมตนิพพานได้ในที่สุด

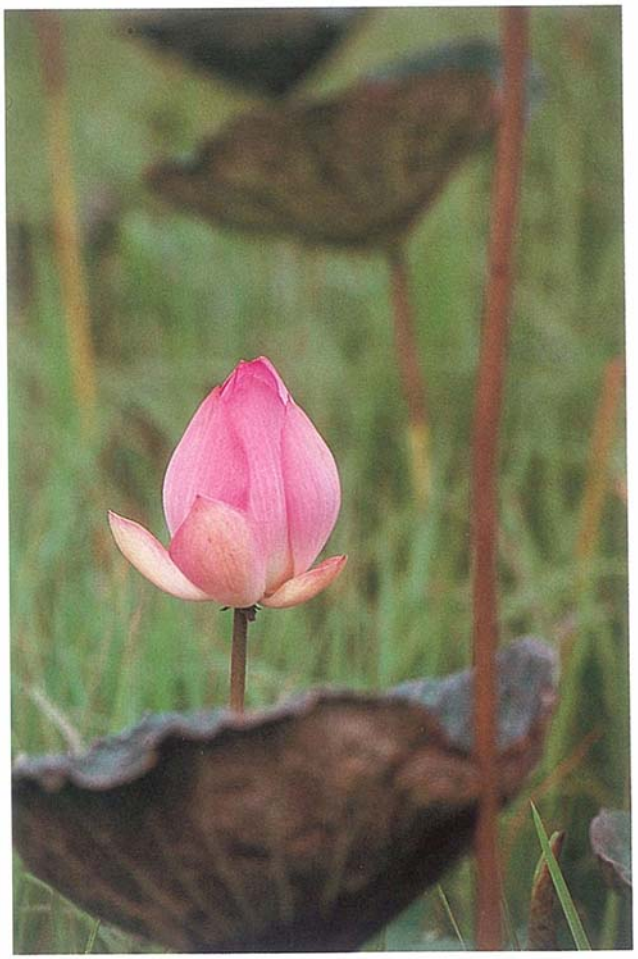
ในลัทธิมหายานมีความเชื่อว่า จำนวนดอกบัวซึ่งเบ่งบานขึ้นบนสวรรค์จะเป็นเครื่องบอกถึงการสร้างบุญบารมีของผู้ที่จะขึ้นมาจุติบนสวรรค์ว่า เป็นผู้สำเร็จญาณในขั้นใด อาทิเช่น หากบัวบารมีบานถึง ๑๐ ดอก ก็แสดงว่าจะได้สำเร็จเป็นขั้นพระอรหันต์สาวก ถ้าบานถึง ๑๕ ดอก ก็แสดงว่าจะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์โพธิสัตว์ แม้แต่สีของดอกบัวก็เป็น

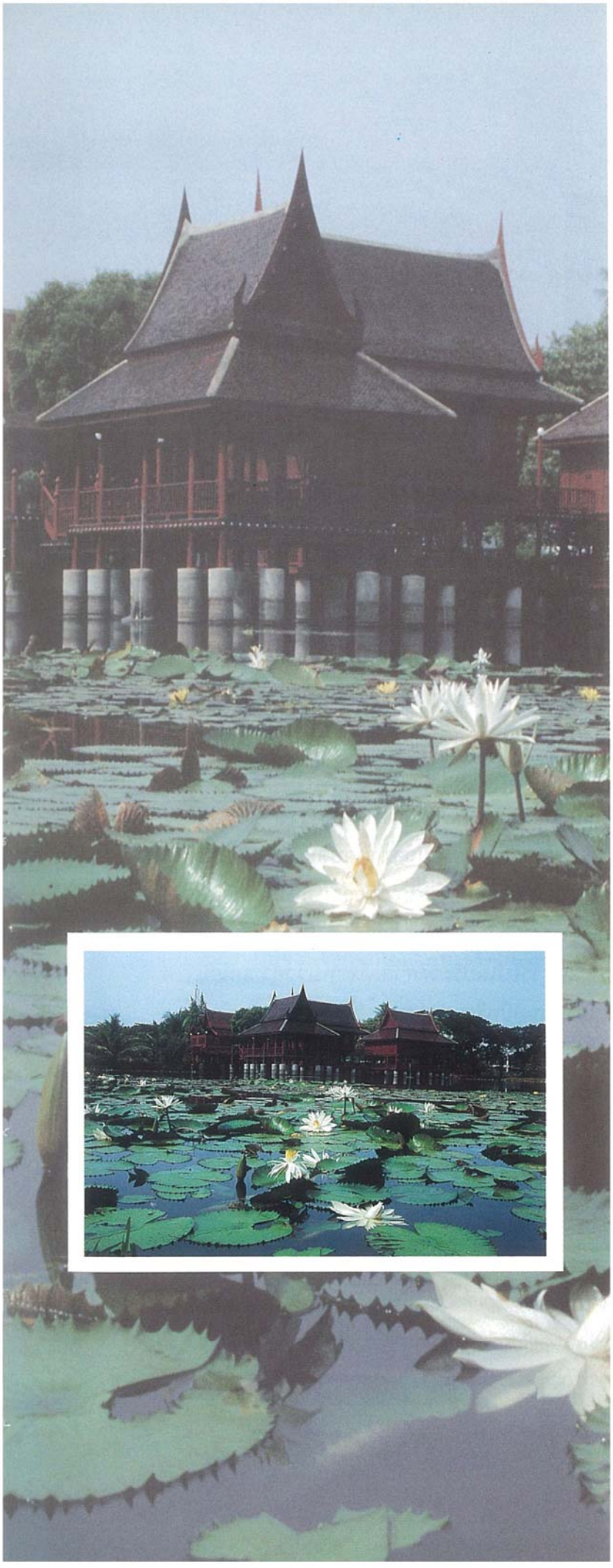
---

[๑] อนุมานราชธน, ศาสตราจารย์ พระยา, **ลัทธิของเพื่อน**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๓๕. หน้า๑๘๙.

เครื่องบอกถึงการสร้างบารมีของพระโพธิสัตว์องค์นั้นๆ ด้วยเช่นกัน ดอกบัวจึงเป็นสัญลักษณ์บารมีของพระโพธิสัตว์บนโลกสวรรค์ นอกจากนี้ดอกบัวยังถูกนำมาเป็นอาสนะของพระโพธิสัตว์เจ้าทุกพระองค์ และทุกลำดับชั้น เชื่อกันว่าดอกบัวของสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ชั้นสูงสุดจะมีดอกใหญ่และงดงามสว่างไสวด้วยแสงธรรม ผู้นับถือลัทธิมหายานมักใช้ดอกบัวเป็นเครื่องประกอบการเพ่งตั้งจิตเป็นสมาธิ เพื่อให้บังเกิด *ฌาน* เมื่อหลับตาลงเอาจิตไว้ที่หัวใจ นึกถึงหัวใจว่าเหมือนดอกบัวที่ถวายเป็นเครื่องสักการะ

ด้วยความนิยมใน *บัว* อย่างสูงของลัทธิมหายานดังนี้ งานศิลปกรรมทางศาสนาของลัทธิมหายานจึงมีการนำดอกบัวมาเป็นสัญลักษณ์ควบคู่อยู่ด้วยเสมอ แม้ชื่อคัมภีร์ของฝ่ายมหายานก็ยังปรากฏชื่อของบัว เช่น *สัทธรรม ปุณฑริกสูตร* ลัทธิมหายานในเนปาลและทิเบต ก็มีมนตราบทหนึ่งที่นิยมกล่าวกันว่า *โอม มณิ ปัมเมหุม* ซึ่งเป็นนามอันเกี่ยวเนื่องด้วยบัว

บทที่ ๓
ทัศนคติและค่านิยมบัว ในสังคมไทย

บัว เข้ามามีบทบาทเป็นแบบแผนในศิลป-วัฒนธรรม ในประเพณีและวิถีชีวิตของชาวไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ก็ด้วยมีพระพุทธศาสนาเป็นแกนนำสำคัญ ชาวไทยมีความยึดมั่นศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติมาเป็นเวลานาน อาจเรียกได้ว่าตั้งแต่แรกเริ่มของการก่อร่างสร้างชาติไทยขึ้น ความนิยมบัวซึ่งเป็นคติข้างฝ่ายพุทธศาสนามาแต่ดึกดำบรรพ์ ก็ได้รับการถ่ายทอดสู่ทัศนคติและค่านิยมของสังคมไทยมาตั้งแต่บัดนั้น ชาติไทยจึงเป็นชาติหนึ่งที่มีความนิยมบัว และถือว่าเป็นไม้แห่งสิริ-มงคล เป็นสัญลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนา ความจริงนั้นหากสืบสาว เรื่องราวไปในประวัติศาสตร์จะพบว่าความนิยมบัวในดินแดนสุวรรณภูมิหรือแหลมทอง[๑] ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นที่ตั้งของประเทศไทยในปัจจุบัน มีมาก่อนที่ชนชาติไทยจะอพยพมาสร้างหลักปักฐาน ทั้งนี้เพราะพระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้ามาประดิษฐานเป็นปึกแผ่นมั่นคงในดินแดนแห่งนี้เป็นเวลาถึง ๒,๐๐๐ ปีเศษ ล่วงมาแล้ว

---

๑ พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ กล่าวถึงดินแดน *"สุวรรณภูมิ"* หรือ แหลมทองว่าหมายถึงดินแดนรูปขวานทั้งหมด และดินแดนที่จะนับเป็นสุวรรณภูมิได้นั้น คือดินแดนที่เราสามารถขีดเส้นตรงจากพรมแดนยูนนาน (ฮุนหนำ) ลงไปถึงปลายแหลมมลายู และขีดเส้นเยื้องจากแม่น้ำพรหมบุตรไปจนถึงปากแม่น้ำโขง

ประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย

การที่พระพุทธศาสนาได้ประดิษฐานเป็นปึกแผ่นอยู่ในดินแดนสุวรรณภูมิหรือแหลมทองอย่างมั่นคงก็เนื่องจากมีการนำพระพุทธศาสนาจากอินเดียเข้ามาสู่ประเทศไทยหลายครั้งด้วยกัน ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงจำแนกไว้ตามข้อสันนิษฐานจากลักษณะพุทธเจดีย์ที่มีปรากฏอยู่ว่ามีถึง ๔ ยุคด้วยกันคือ

ยุคที่ ๑ ลัทธิหินยานอย่างเถรวาท

ประมาณปี พ.ศ. ๓๐๐ เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชทรงอุปถัมภ์การสังคายนาพระไตรปิฎก ครั้งที่ ๓ แล้ว ได้ส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระศาสนารวม ๙ สาย เพื่อประกาศศาสนาทั่วอินเดีย ลังกา และออกไปยังนานาประเทศด้วย พระธรรมทูตสายหนึ่งได้เดินทางมาถึงดินแดนสุวรรณภูมิ มีนามปรากฏในหนังสือมหาวงศ์ว่า คือพระโสณเถระและพระอุตรเถระ ตามประวัติกล่าวว่าสมณทูตชุดนี้เดินทางขึ้นบกที่เมืองสะเทิม

ของมอญ จากนั้นเดินทางมุ่งสู่บริเวณเมืองนครปฐมซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีที่กำลังเจริญรุ่งเรือง หลักฐานที่พบคือศิลปกรรมทางพุทธศาสนาที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียในช่วงสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเช่น ธรรมจักรกับกวางหมอบ เป็นต้น และจากจุดเริ่มต้นนี้พระพุทธศาสนาลัทธิหินยานอย่างเถรวาทก็ได้เจริญแพร่หลายต่อไปยังภาคใต้ แล้วขึ้นไปสู่ภาคเหนือ

ยุคที่ ๒ ลัทธิมหายาน

พ.ศ. ๖๒๔ กษัตริย์อินเดียพระนามพระเจ้ากนิษกะแห่งเมืองบุรุษบุรี ปัจจุบันคือเมืองเปษวา ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานจึงได้อุปถัมภ์การสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นเป็นครั้งที่ ๔ เป็นภาษาสันสกฤต ณ เมืองชลันธร ขณะนั้นพระสงฆ์ในอินเดียแตกแยกกันเป็นสองฝ่ายคือ หินยานฝ่ายใต้ยึดมั่นในพระไตรปิฎกภาษามคธฉบับเดิมที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสังคายนาไว้ ส่วนมหายานฝ่ายเหนือขึ้นมายึดถือในพระไตรปิฎกฉบับภาษาสันสกฤตที่สังคายนาขึ้นใหม่นี้ พระเจ้ากนิษกะได้ส่งสมณทูตไปเผยแผ่พุทธศาสนาลัทธิมหายานในเอเชียกลาง จนถึงประเทศจีน จากนั้นได้ขยายตัวมายังอาณาจักรอ้ายลาวซึ่งเป็นอาณาจักรของชนชาติไทย ดังนั้นก่อนที่ชนชาติไทยจะอพยพสู่ดินแดนสุวรรณภูมิก็ได้รับนับถือพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานมาแต่ดั้งเดิมแล้ว ส่วนในดินแดนสุวรรณภูมินั้น ก็ได้มีลัทธิมหายานเข้าไปแพร่หลายเช่นกันตั้งแต่ยุคแรก แต่ชนชาวพื้นเมืองในสุวรรณภูมิได้ยึดถือลัทธิหินยานอย่างเถรวาทมั่นคง ลัทธิมหายานจึงไม่แพร่หลายในยุคนั้น

พระบรมธาตุไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานีมีรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบศรีวิชัย ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับบรรดาจันทิที่เกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย

พระพุทธศาสนาลัทธิมหายานเข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิถึงสองครั้งด้วยกันคือ

ครั้งแรก ประมาณ พ.ศ. ๙๖๐ มีพระสงฆ์ฝ่ายเหนือจากแคว้นกัสมีระหรือแคว้นแคชเมียร์ นำพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานมาเผยแผ่ยังเกาะสุมาตราและชวา ตรงกับยุคที่อาณาจักรศรีวิชัยกำลังเรืองอำนาจ ต่อจากนั้นประมาณปี พ.ศ. ๑๓๐๐ มีกษัตริย์แห่งอาณาจักรศรีวิชัยขยายอิทธิพลเข้ามายังแหลมมลายู สันนิษฐานว่าช่วงระยะหนึ่งอาณาจักรศรีวิชัยน่าจะมามีศูนย์กลางความเจริญอยู่ในบริเวณอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานีด้วย เนื่องจากปรากฏศิลปกรรมรูปแบบของศิลปะศรีวิชัยซึ่งสร้างขึ้นเพื่อพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานรวมทั้งศาสนาพราหมณ์ในบริเวณแห่งนี้จำนวนมาก

ครั้งที่สอง ช่วงปี พ.ศ. ๑๕๕๐ พระเจ้าสุริยวรมันกษัตริย์ขอม ขยายอาณาเขตครอบครองดินแดนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของไทยในปัจจุบัน และตั้งเมืองละโว้เป็นราชธานีสำคัญในการปกครองพระพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ซึ่งชนชาติขอมได้รับมาจากอาณาจักรศรีวิชัยทางสุมาตราและชวา ก็ได้เข้าสู่ดินแดนแถบนี้ด้วย ดังปรากฏหลักฐานโบราณสถานโบราณวัตถุอันเกี่ยวเนื่องกับลัทธิมหายานที่เรียกว่าศิลปะลวปุระ แม้ชนชาติขอมผู้มีอำนาจเหนือกว่าจะนับถือนิกายมหายาน แต่ชาวพื้นเมืองก็มิได้นิยมนับถือนิกายนี้ตามขอมไปด้วยทั้งหมด บางส่วนยังคงนับถือนิกายเถรวาทและศาสนาพราหมณ์ที่สืบมาแต่เดิม

ยุคที่ ๓ ลัทธิมหายานอย่างพุกาม

ประมาณปี พ.ศ. ๑๖๐๐ พระพุทธศาสนาในอินเดียได้ถูกรุกรานจากผู้นับถือศาสนาอิสลามและศาสนาพราหมณ์ จึงคลายความสำคัญลง ขณะที่อาณาจักรพุกามในพม่ามีกษัตริย์ผู้ทรงอานุภาพคือพระเจ้าอนุรุทมหาราชทรงฟื้นฟูอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทซึ่งได้รับมาพร้อมๆ กับที่เผยแผ่เข้ามาในสุวรรณภูมิยุคแรก จากการขาดช่วงการติดต่อสัมพันธ์กับทางอินเดียทำให้มีการเปลี่ยนชื่อเป็นลัทธิหินยานอย่างพุกาม ทรงนำพระศาสนาออกประกาศในดินแดนต่างๆ ที่ทรงขยายพระราชอำนาจไป ดังนั้นลัทธิหินยานอย่างพุกามจึงเข้ามาดินแดนล้านนา ล้านช้าง จนถึงลพบุรี

ในระยะนี้ชนชาติไทยได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในดินแดนสุวรรณภูมิหรือแหลมทอง โดยระยะแรกตั้งถิ่นฐานทางล้านนาจึงรับนับถือศาสนาพุทธลัทธิหินยานอย่างพุกาม ต่อมาเมื่อได้มีชนชาติไทยอพยพลงไปทางใต้ ตั้งหลักแหล่งบริเวณภาคกลางซึ่งชนชาติขอมมีอำนาจอยู่ก็อนุโลมยอมรับขนบธรรมเนียมประเพณีและลัทธิศาสนามหายานของขอมผู้มีอำนาจเหนือกว่าในขณะนั้น

ยุคที่ ๔ ลัทธิลังกาวงศ์

พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ เริ่มต้นประมาณปี พ.ศ. ๑๖๙๖ เมื่อพระเจ้าปรากรม-พาหุมหาราชแห่งลังกาทวีป ทำการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นเป็นครั้งที่ ๗ มีการปรับปรุงจัดวางระเบียบปฏิบัติในพระธรรมวินัยใหม่ โดยมีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญทั้งทางด้านการศึกษาและทางด้านการปฏิบัติ มีพระสงฆ์จากประเทศต่างๆ พากันเดินทางไปยังลังกาทวีปเพื่อศึกษาพระธรรมวินัย

พ.ศ. ๑๘๐๐ มีพระสงฆ์จากลังกาทวีปเดินทางมายังเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมกับพระสงฆ์ไทยที่ไปศึกษาพระศาสนาในลังกา แล้วได้ตั้งสำนักเผยแผ่ศาสนาขึ้น ระยะนี้เป็นช่วงที่อาณาจักรศรีวิชัยเสื่อมอำนาจลง พระลังกาวงศ์จึงทำการบูรณะปฏิสังขรณ์พระบรมธาตุใหม่จากรูปแบบมหายานให้เป็นแบบของลังกาวงศ์ในปัจจุบัน

พระบรมธาตุ วัดพระมหาธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช มีรูปทรงโอคว่ำ ซึ่งเรียกว่าทรงลังกา

พ.ศ. ๑๘๒๐ พ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งอาณาจักรสุโขทัย ทรงทราบเกียรติคุณแห่งพระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ จึงทรงนิมนต์พระมหาเถระสังฆราชจากนครศรีธรรมราชมายังวัดอรัญญิกในกรุงสุโขทัย ตั้งแต่นั้นมาพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ก็ได้เจริญยั่งยืนเป็นปึกแผ่นมั่นคงในดินแดนไทย ในขณะที่ลัทธิมหายานค่อยเสื่อมหายไป

พระเจดีย์ประธานวัดชนะสงคราม ทรงกลมแบบลังกา อยู่ภายในกำแพงเมืองด้านทิศเหนือของวัดมหาธาตุ ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมืองสุโขทัย จังหวัดสุโขทัย

พ.ศ. ๑๘๙๗ พระเจ้าลิไทกษัตริย์สุโขทัยองค์ต่อมาได้ทรงนิมนต์พระสุมน พระมหาสามีสังฆราชแห่งลังกาทวีปมายังสุโขทัย ทรงเลื่อมใสพระศาสนาถึงกับเสด็จออกผนวช ณ วัดอรัญญิก

พ.ศ. ๑๙๑๓ พระเจ้ากือนา แห่งอาณาจักรล้านนา ได้ส่งราชทูตทูลขอนิมนต์พระสังฆราชสุมนเถร จากพระเจ้าลิไทไปเผยแผ่ศาสนา จึงเป็นการเริ่มต้นพระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ในอาณาจักรล้านนา

พระเจดีย์ทรงกลม แบบลังกาที่วัดอุโมงเถรจันทร์ ตำบลสวนดอก อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่

มูลเหตุแห่งความนิยมบัวของสังคมไทย

ก่อนหน้าที่ความนิยม ***บัว*** อันเป็นคติเก่าแก่ของอินเดียจะเข้ามามีบทบาทต่อทัศนคติและค่านิยมของสังคมไทยนั้น ดินแดนประเทศไทยสมัยก่อนประวัติศาสตร์เมื่อหลายพันปีล่วงมาแล้วจะมีพืชตระกูลบัวเจริญงอกงาม ตามแหล่งน้ำอย่างดาษดื่น ดังเช่นปัจจุบันหรือไม่ และจะเป็นบัวพันธุ์ใดนั้นนายพิสิษฐ์ เจริญวงศ์[๑] ได้กรุณาให้คำอธิบายในเรื่องนี้ว่า *"ไม่มีหลักฐานยืนยันอย่างแน่ชัดเนื่องจากยังไม่มีการศึกษาค้นคว้าอย่างจริงจัง เป็นต้นว่า การนำชั้นดินสมัยก่อนประวัติศาสตร์มาวิเคราะห์หาละอองเกสรของบัวตามกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ แม้ภาพเขียนสีบนผนังถ้ำ งานศิลปกรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่สามารถนำมาเป็นหลักฐานสำคัญช่วยสะท้อนให้เห็นภาพชีวิตความเป็นอยู่ สภาพแวดล้อมธรรมชาติ ความนึกคิด คติความเชื่อของผู้คนในยุคนั้นได้เป็นอย่างดี ก็ยังไม่พบภาพของพืชตระกูลบัว จะมีก็แต่ภาพต้นข้าวทำให้ทราบว่าผู้คนสมัยนั้นรู้จักทำเกษตรกรรม"* แม้ไม่มีหลักฐานทางโบราณคดีสนับสนุนแต่ก็ไม่อาจสรุปได้ว่าจะไม่มีพืชตระกูลบัวในยุคก่อนประวัติศาสตร์ในดินแดนประเทศไทย บัวอาจยังไม่มีความหมายสำคัญใดๆต่อทัศนคติของผู้คนในยุคนั้นจึงไม่มีการนำมาบันทึกไว้เป็นเรื่องราว

ภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ที่ผาหมอนน้อย จังหวัดอุบลราชธานี

---

[๑] นายพิสิษฐ์ เจริญวงศ์ ผู้เชี่ยวชาญอาวุโส (โบราณคดี) ประจำศูนย์ภูมิภาคว่าด้วยโบราณคดีและวิจิตรศิลป์ (SPAFA) ภายใต้องค์การรัฐมนตรีศึกษาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEAMEO)

เมื่อเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ ดินแดนสุวรรณภูมิหรือแหลมทองอันเป็นสถานที่ซึ่งชาวอินเดีย รู้จักอย่างดีตั้งแต่ครั้งพุทธกาล ด้วยในคัมภีร์พุทธศาสนาและชาดกต่างๆ มักกล่าวถึงการเดินทาง ผจญภัยฝ่าอันตรายข้ามทะเลด้วยเรือสำเภามายังดินแดนแห่งนี้ ก็ยังมีชื่อเสียงว่าเป็นดินแดนแห่งความอุดมสมบูรณ์ ที่ชาวอินเดียจะนิยมเดินทางมาเสี่ยงโชค และตั้งหลักแหล่งทำมาหากินจำนวนมาก ชนชาติดั้งเดิมในดินแดนนี้คือขอม มอญ ละว้า ต่างตั้งอาณาจักรของตนเป็น อิสระไม่ขึ้นแก่กัน อาณาจักรสำคัญในยุคนั้นคือ อาณาจักรทวารวดีอยู่บริเวณภาคกลางที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อาณาจักรยางหรือโยนก มีอาณาเขตทางเหนือ อาณาจักรโคตรบูร หรือฟูนัน มีอาณาเขตทางภาคอีสาน

ในบรรดาอาณาจักรต่างๆ เหล่านี้ อาณาจักรทวารวดีนับเป็นอาณาจักรใหญ่ มีความเจริญและอยู่ใกล้เส้นทางการเดินทางมาจากประเทศอินเดีย ชาวอินเดียจึงนิยมมาตั้งถิ่นฐานมากที่สุด นอกจากมาทำการค้าขายแล้ว ยังนำศิลปวิทยาการต่างๆ มาเผยแพร่ด้วย เมื่อพระพุทธศาสนามาสู่ดินแดนแห่งนี้ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๓๐๐ นั้น คติความนิยมเกี่ยวกับบัวคงจะควบคู่มากับศาสนาด้วย เนื่องจากงานศิลปกรรมแห่งยุคซึ่งหลงเหลือเป็นหลักฐานทางโบราณคดีปัจจุบันส่วนใหญ่สร้างขึ้นเพื่อการพระศาสนาเป็นสำคัญนั้น มักจะมีบัวเป็นองค์ประกอบตามคติอินเดียโบราณอยู่ด้วยเสมอ เช่น เป็นฐานดอกบัวรองรับพระพุทธรูป นอกจากนี้ยังมีบัวอยู่ในภาพสลักศิลา ภาพเขียนสี ลายปูนปั้น ที่ประกอบขึ้นเป็นเรื่องราวตามตำนานชาดกต่างๆ

ทวาธวดี เป็นชุมชนเก่าแก่ที่ตั้งถิ่นฐานในดินแดนแหลมทอง ก่อนที่ชนชาติไทยจะอพยพเข้ามา ซึ่งนักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่าอาจเป็นชุมชนที่มีเชื้อชาติมอญ โบราณสถานและโบราณวัตถุที่ขุดค้นพบเป็นเครื่องยืนยันว่าพระพุทธศาสนาลัทธิหินยานได้รุ่งเรืองอยู่ในยุคสมัยทวารวดี นอกจากนี้ยังปรากฏมีศิลปะโบราณวัตถุเนื่องในศาสนาฮินดูด้วยเช่นกัน แสดงว่าแม้จะนับถือพระพุทธศาสนาแต่ก็ยังมีความเชื่อในคติลัทธิศาสนาฮินดูด้วย การที่ศิลปะในยุคทวารวดีสร้างขึ้นเพื่อพระพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นจึงพบเห็นบัวสัญลักษณ์สำคัญตามคติของศาสนา มีบทบาทเป็นองค์ประกอบอยู่ในงานประติมากรรม และลวดลายประดับอาคารสถาปัตยกรรมอยู่เป็นจำนวนมาก ศิลปะทวารวดีรุ่นแรกมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ มีรูปแบบต้นเค้าอิทธิพลของศิลปะอินเดียสมัยอมราวดีและสมัยคุปตะ จนถึงรุ่นปลายอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ ซึ่งมีรูปแบบในลักษณะที่เป็นพื้นเมืองมากขึ้น วัฒนธรรมทวารวดีนั้นนักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่า มีศูนย์กลางอยู่บริเวณภาคกลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จากนั้นได้แผ่ขยายอิทธิพลอย่างกว้างขวางทั่วไปในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีเมืองสำคัญคือ นครปฐม อู่ทอง ลพบุรี ลำพูน ฯลฯ และจากศิลปะสมัยทวารวดีนี้เองได้เป็นหลักฐานสำคัญที่ทำให้เป็นข้อสันนิษฐานว่า บัวได้เข้ามามีบทบาทได้รับความนิยมในดินแดนไทยครั้งแรก ก็ด้วยมีพระพุทธศาสนาเป็นแกนนำ

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ ซึ่งเป็นยุคปลายของศิลปะทวารวดีนั้น ศิลปะขอมจากกัมพูชาได้เริ่มขยายอิทธิพลเข้ามาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จนถึงภาคกลางบางส่วนของไทย นักโบราณคดี กำหนดเรียกศิลปะขอมในดินแดนไทยว่า ศิลปะลพบุรี สิ่งก่อสร้างที่เด่นและสำคัญของขอมคือ ปราสาทหิน และปราสาทอิฐ ที่มีอยู่หลายแห่งทั้งในดินแดนกัมพูชาและภาคอีสานของไทยซึ่งมักสร้างสำหรับเป็นเทวสถานในลัทธิศาสนาฮินดู บรรดาโบราณ-สถานเหล่านี้ มักจะพบว่ามีบัวเป็นองค์ประกอบทางศิลปกรรมอยู่ด้วยในหลายหลากลักษณะและความหมาย ทั้งนี้เนื่องจากบัวก็เป็นพฤกษชาติสำคัญตามคติลัทธิศาสนาฮินดูเช่นกัน

ทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ ที่ปราสาทหินพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์

ตัวอย่างเช่น ปราสาทหินพนมรุ้ง เทวาลัยในศาสนาฮินดู ลัทธิไศวนิกาย ตั้งอยู่บนยอดเขาพนมรุ้ง ตำบลตาเป็ก อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ มีอายุการก่อสร้างอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ โดยทั่วไปมีภาพสลักเล่าเรื่องราวตามคัมภีร์ศาสนาฮินดู ได้แก่เรื่องราวของเทพเจ้าสำคัญของศาสนา ๓ องค์ ที่เรียกว่า *ตรีมูรติ* ในรูปศิลปะแบบเกาะแกร์และบาปวนของขอม ดอกบัวซึ่งศาสนาฮินดูถือว่าเป็นดอกไม้ศักดิ์สิทธิ์เป็นที่ดำเนินแห่งชีวิต ก็ได้ปรากฏเป็นองค์ประกอบประติมากรรมสถาปัตยกรรมพบอยู่มากมายหลายแห่ง ได้แก่

แผ่นทองคำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสสลักรูปดอกบัวแปดกลีบอยู่ภายในช่องศิลาแลง สันนิษฐานว่าคงเป็นแผ่นทองในแท่งศิลาฤกษ์ ดอกบัวแปดกลีบอาจหมายถึง เทพประจำทิศทั้งแปดในศาสนาฮินดู หรือหมายถึง พลังอำนาจ

บัวพฤกษชาติสำคัญตามคติลัทธิศาสนาฮินดู ได้รับความนิยมนำมาเป็นองค์ประกอบทางศิลปสถาปัตยกรรมอย่างงดงาม ในหลายหลากลักษณะและความหมาย

ภาพดอกบัวบานแปดกลีบบนพื้นศิลาบริเวณทางเดิน

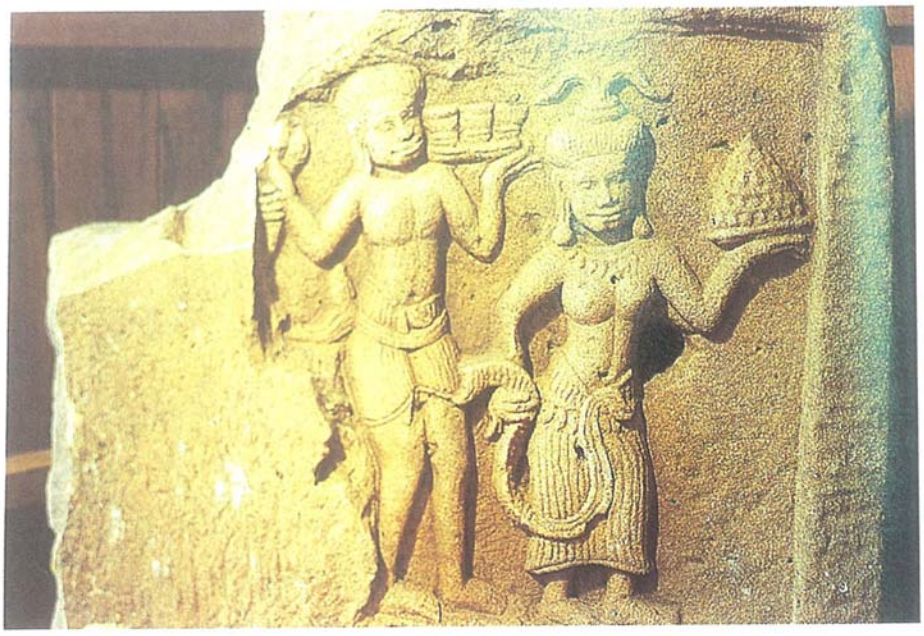

แท่งศิลาสลักลายรูปดอกบัวบาน สันนิฐานว่าเป็นแท่นสำหรับวางเครื่องบวงสรวงเทพเจ้า

ทางขึ้นสู่ยอดเขาพนมรุ้ง ที่ประดิษฐานปราสาทหิน เทวาลัยในศาสนาฮินดู

จากภาพสลักศิลาส่วนของทับหลังภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ หรือวิษณุอนันตะศยนะ เป็นภาพพระวิษณุบรรทมตะแคงอยู่เหนือพญาอนันตนาคราช มีดอกบัวผุดขึ้นจากพระนาภีมีพระพรหมกำเนิดอยู่ในดอกบัวนั้น เพื่อทำการสร้างโลกและสรรพสิ่งทั้งปวง ดอกบัวยังเป็นเทวูปโภคของบรรดาเทพเจ้าในศาสนาฮินดู เช่นทับหลังของซุ้มประตูกลางระเบียงคดทิศตะวันออก มีภาพสลักพระอินทร์นั่งชันเข่าเหนือหน้ากาล พระหัตถ์ขวาทรงดอกบัวอันมีความหมายแห่งพลังเช่นกัน นอกจากนี้องค์ประกอบสถาปัตยกรรมในส่วนขององค์พระปรางค์ก็จะมีการสลักลวดลายกลีบบัวตามส่วนฐาน เรือนธาตุ แม้แต่ส่วนยอดที่ทำเป็นชั้นเชิงบาตรลดหลั่นกันขึ้นไป ๕ ชั้น บนสุดสลักเป็นรูปดอกบัวรองรับนภศูลที่หักหายไป ภาพสลักต่างๆที่ปราสาทเขาพนมรุ้ง ยังปรากฏเป็นหลักฐานเกี่ยวกับการบูชาเทพเจ้าที่สูงสุดคือพระศิวะด้วยเครื่องสังเวยและของถวายต่างๆ สำหรับดอกไม้ที่ใช้บูชาเทพเจ้า แม้ไม่ปรากฏข้อความที่กล่าวถึงในจารึก แต่จากภาพจำหลักบนแผ่นศิลาหน้าบันแผ่นหนึ่งสลักเป็นรูปชายหญิงนำเครื่องบูชามาถวายแด่เทพเจ้านั้น ในมือซ้ายของฝ่ายหญิงถือถาดจัดสิ่งของเรียงกันเป็นพุ่มอย่างเป็นระเบียบ ส่วนฝ่ายชายยกถาดถ้วยสำรับเครื่องสังเวยขึ้นใส่บ่า ส่วนมือขวากำช่อดอกบัวตูม (บัวหลวง) เป็นหลักฐานแสดงว่าดอกบัวเป็นดอกไม้ที่มีอยู่ประจำในท้องถิ่นของยุคสมัยนั้นแล้ว จึงเก็บมาใช้สอย และการนิยมใช้ดอกบัวก็อาจเนื่องจากอิทธิพลของคัมภีร์ปุราณะของชาวฮินดูที่นิยมบูชาศิวเทพด้วยดอกบัวเช่นกัน

ภาพจำหลักบนแผ่นศิลาที่ปราสาทหินพนมรุ้ง เป็นรูปหญิงชายนำสำรับเครื่องสังเวยและดอกบัวไปถวายเทพเจ้า

การทำพิธีบูชาพระศิวะที่พนมรุ้ง จะมีการสรงน้ำพระศิวลึงค์ และบวงสรวงด้วยเครื่องสังเวยต่างๆ โดยมีพราหมณ์ประจำเทวสถานเป็นผู้ทำการบวงสรวง กษัตริย์หรือเจ้านายชั้นสูงผู้มีอำนาจในการปกครองเท่านั้นที่มีสิทธิ์ทรงดำเนินไปตามถนนที่มีเสาศิลาสี่เหลี่ยมสลักลวดลายกลีบบัวบนหัวเสาและลายดอกไม้สี่กลีบบนยอดเสาที่ตั้งเรียงรายอยู่สองฟากทางเดินขึ้นสู่บันไดนาคราชทางขึ้นปราสาท สองข้างทางบันไดนาคก็มีเสาศิลายอดคล้ายดอกบัวตูมตั้งเรียงเป็นระยะเช่นกัน ทางเดินตรงกลางสะพานนาคราชซึ่งเป็นพื้นศิลามีภาพสลักลายดอกบัวบาน ๘ กลีบ ล้อมรอบด้วยยันต์ขีดเป็นเส้นคู่ขนานกันไปกับราวสะพาน หัวยันต์ขมวดเป็นรูปกลีบดอกบัว อาจเป็นยันต์สำหรับบวงสรวงและประกอบพิธีเพื่อความสำเร็จและป้องกันภัยอันตรายทั้งปวง หรือเป็นจุดกำหนดให้ผู้มาทำการสักการะบูชาเทพเจ้าตั้งจิตอธิษฐานขอความคุ้มครองจากเทพเจ้าทั้งปวง จนถึงหน้าประตูมุขโถงของปรางค์ประธานก็จะมีอัฒจรรย์รูปปีกกาสลักเป็นรูปดอกบัวบาน ๓ ดอก ดอกบัวเหล่านี้อาจจะเป็นเครื่องหมายที่ทำให้ผู้ที่ผ่านเข้ามาสู่สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของพิธีคือ ครรภคฤหะ อันเป็นที่ประดิษฐานศิวลึงค์รูปเคารพอันศักดิ์สิทธิ์มีความบริสุทธิ์ปราศจากมลทิน นอกจากนี้ยังมีแท่งศิลาทรายสีแดงอีกหลายชิ้นที่สลักเป็นรูปดอกบัวบานมีเกสรเป็นรูปกลุ่มกลมอยู่ตรงกลางล้อมรอบด้วยกลีบใหญ่ ๕ กลีบกับกลีบเล็กแซมอีก ๘ กลีบ มีลายลูกประคำเป็นวงกลมล้อมรอบ อาจเป็นแท่นสำหรับวางเครื่องบวงสรวงเทพเจ้า

ครั้นเมื่อชนชาติไทยเข้ามาตั้งหลักแหล่งมั่นคงในดินแดนสุวรรณภูมิแล้ว ประวัติศาสตร์ชาติไทยจึงได้เริ่มต้นขึ้น ในปี พ.ศ. ๑๘๒๖ พ่อขุนรามคำแหงมหาราชกษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยได้คิดประดิษฐ์อักษรไทย ทำให้เรื่องราวของบัวในทัศนคติและค่านิยมของสังคมไทยมีความกระจ่างชัดยิ่งขึ้น ด้วยได้มีการกล่าวไว้ในศิลาจารึกว่า มีการนิยมปลูกบัวตามวัดวาอารามเพื่อเป็นพุทธบูชา มีการขุดตระพัง ปลูกบัวเพื่อนำน้ำไปประกอบพิธีในงานมงคลต่างๆ และยังมีการพรรณนาถึงบัวนานาพันธุ์ไว้ในงานวรรณกรรมสำคัญทางพุทธศาสนา จึงสันนิษฐานว่า บัวน่าจะเป็นพันธุ์ไม้ที่ได้รับความนิยมอย่างสูงสุด และอาจมีการขยายพืชพันธุ์เพาะปลูกบัวกันอย่างแพร่หลาย ทั้งในบ้านเมืองและแหล่งน้ำธรรมชาติ ตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา

นับตั้งแต่ราชธานีสุโขทัยสู่สมัยอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์ พระพุทธศาสนาได้รับความเลื่อมใสศรัทธาจากพระมหากษัตริย์และประชาชนชาวไทย ได้มีการทำนุบำรุงพระศาสนา และระเบียบประเพณีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก ด้วยเหตุนี้พระพุทธศาสนาจึงมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งในสังคมไทย เป็นทั้งหลักในการดำเนินชีวิต เป็นบ่อเกิดแห่งวัฒนธรรม หล่อหลอมให้สังคมไทยมีเอกลักษณ์ของความเป็นไทย ดังนั้นเมื่อคติทางพระ-

พุทธศาสนานิยมยกย่องบัวว่าเป็นพันธุ์ไม้ที่มีความสำคัญในฐานะสัญลักษณ์แห่งพระพุทธ-ศาสนาสังคมไทยก็ย่อมมีทัศนคติและค่านิยมต่อบัวตามครรลองนิยมที่มีมาแต่โบราณด้วยเช่นกัน

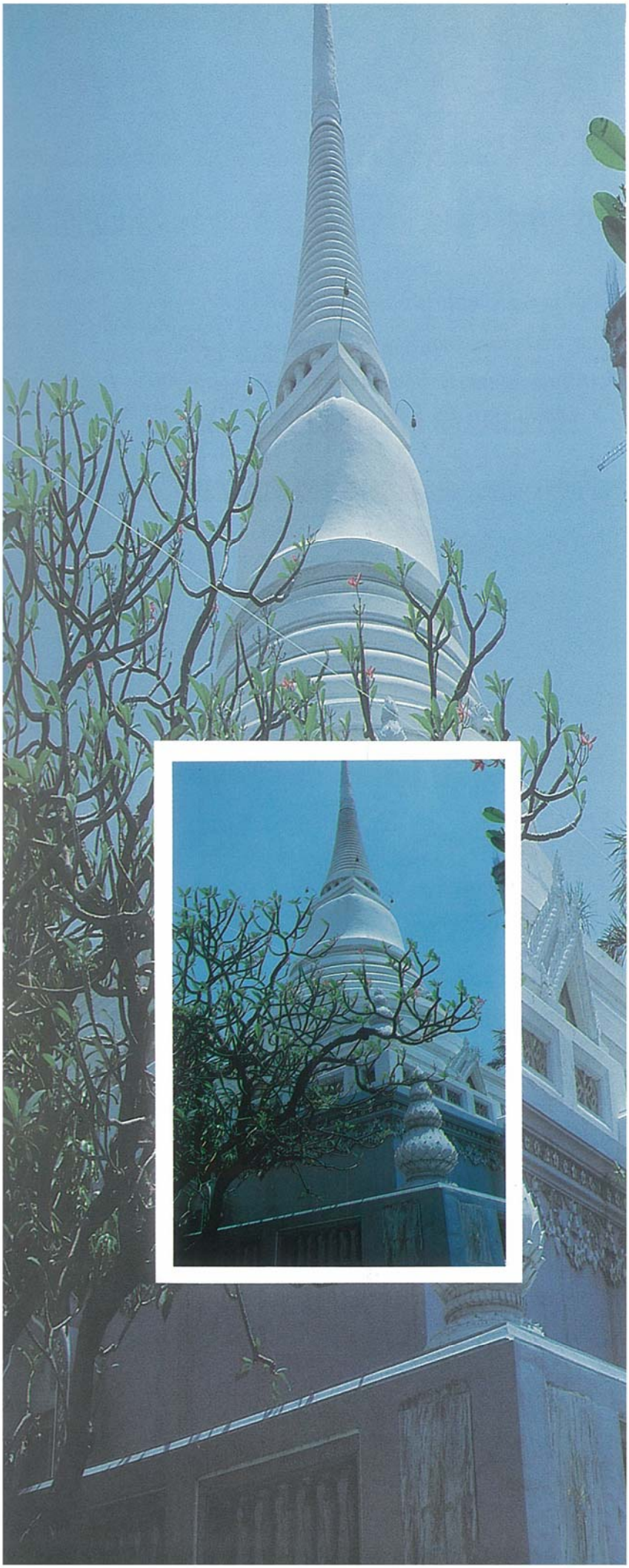
สระบัวบริเวณโบราณสถาน วัดพระราม อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรี-อยุธยา

สระบัวภายในวัดชุมแสง อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ในบริเวณศาสนสถานของสุโขทัย นิยมขุดตระพังและปลูกบัว เพื่อนำน้ำมาประกอบพิธีในงานมงคลต่างๆ

บทที่ ๔
บทบาทและอิทธิพลของบัวในประวัติศาสตร์ศิลปวัฒนธรรมไทย

บัว เป็นพันธุ์ไม้ที่มีถิ่นกำเนิดในประเทศไทย พบเห็นกันอยู่ทั่วไปจนเป็นที่รู้จักคุ้นเคยกับชาวไทยเป็นอย่างดี บัวมิใช่เป็นพันธุ์ไม้ของไทยโดยเฉพาะ เนื่องจากมีการขยายพันธุ์อย่างดาษดื่นเกือบทั่วภูมิภาคของโลก บัวเป็นพืชที่มีคุณประโยชน์นานัปการ จึงมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวไทยรวมไปถึงความเชื่อในลัทธิศาสนา ทั้งยังชื่อว่าเป็นไม้ในวัฒนธรรมไทยเช่นเดียวกับที่ได้เข้าไปมีอิทธิพลและบทบาทอยู่ในวัฒนธรรมของชาติต่างๆ ในแถบเอเชีย เช่น อินเดีย ลังกา จีน ญี่ปุ่น พม่า ลาว ไทย อิหร่าน และบางประเทศในทวีปแอฟริกา เช่น อียิปต์ เป็นต้น

บัวในศิลปกรรมไทย

เมื่อมนุษย์อุบัติขึ้นในโลก สิ่งแรกที่สัมผัสคือธรรมชาติ ซึ่งในธรรมชาตินั้นมนุษย์ได้พบศิลปะความงามอันน่าพิศวงจากดอกไม้นานาพันธุ์ที่ธรรมชาติสร้างขึ้น เพื่อแต่งแต้มสีสันของโลกให้งดงาม มีกลิ่นหอมละมุนละไม ชวนให้น่ารื่นรมย์ มนุษย์จึงนำแรงบันดาลใจจากดอกไม้มาเป็นแม่แบบในการสร้างงานศิลปกรรม เพื่อถนอมความงามตามแบบธรรมชาตินั้นไว้ให้ยั่งยืน

ภาพของสระน้ำใสสะอาด ดารดาษด้วยดอกบัวบานสะพรั่ง ย่อมเป็นบรรยากาศแห่งมนต์ขลัง น้อมนำจิตใจให้เกิดความสงบผ่องแผ้วในการแสวงหาสัจธรรม จึงเกิดเป็นแรงบันดาลใจให้ศิลปินนำภาพแห่งความงามตามธรรมชาติของบัวมาจัดเข้าไว้ในรูปแบบศิลปกรรมตามความคิดและรสนิยมแห่งตน ถึงแม้ว่าไทยจะรับคติและค่านิยมในเรื่องบัวมาจากอินเดียด้วยอิทธิพลทางศาสนาก็ตาม แต่การนำบัวมาเป็นองค์ประกอบในงานศิลปกรรมนั้น ชาวไทยมิได้ลอกเลียนแบบมาจากที่ใด หากแต่สามารถนำพุทธปรัชญาหรือแก่นคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาแปลปริศนาจากนามธรรมออกมาในรูปลักษณะของดอกบัว ตามความคิดแบบไทยๆ บรรจุไว้ในงานศิลปกรรมแขนงต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม และประณีตศิลป์ โดยส่วนใหญ่สร้างขึ้นเพื่ออุทิศถวายแด่สิ่งเคารพบูชาสูงสุด คือพระพุทธศาสนาและพระมหากษัตริย์

บัว ได้รับความนิยมที่จะนำมาเป็นองค์ประกอบเชิงศิลปะ โดยนำมาทั้งรูปทรงตามธรรมชาติ มีการดัดแปลงลวดลายแบบศิลปะประดิษฐ์ และบัวในลักษณะศิลปะประยุกต์ ดังรายละเอียดดังนี้

บัวในศิลปกรรมตามรูปทรงธรรมชาติ

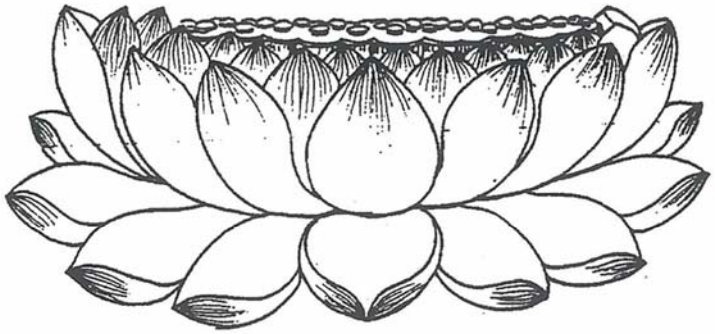
บัวพืชน้ำสำคัญแห่งความเชื่อในศาสนา ได้รับความนิยมอยู่ในงานศิลปกรรมของอินเดียอย่างแพร่หลาย โดยดอกบัวและกอบัวในสภาพธรรมชาตินั้นได้เป็นต้นแบบของ *ปุรณะกลศ ปุรณะฆฏะ (อมฤตฆฏะ หรือ ภัทรฆฏะ)* เป็นลวดลายภาชนะหม้อน้ำบรรจุกอบัวทั้งก้าน ใบ และดอก แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์และได้กลายเป็นภาชนะบรรจุพันธุ์พฤกษาหรือที่เรียกว่า *กัลปลตา* ในแบบอื่นๆ อีกหลายแบบ โดยเป็นสัญลักษณ์แห่งความเชื่อว่า จะนำความสำเร็จสมประสงค์ในทุกสิ่ง ทั้งยังช่วยให้บังเกิดทรัพย์สมบัติทั้งปวง รูปทรงของดอกบัวหลวงซึ่งกำลังเบ่งบานก็ได้นำมาเป็นฐานรองรับรูปเคารพ เรียกว่า *ปัทมาสนะ* หรือ *ปัทมาภะปาทปีฐะ* แม้งานศิลปกรรมจากอินเดียเกี่ยวกับดอกบัวจะส่งอิทธิพลความนิยมมาสู่งานศิลปกรรมไทยก็ตาม แต่ก็เป็นเพียงทางความเชื่อเท่านั้น หากรูปแบบได้ถูกแปรเปลี่ยนไปในภาพลักษณ์ที่เป็นของไทยเอง

ลวดลายปุรณะกลศหรือภาชนะบรรจุบัว ประดับเหนือช่องหน้าต่างหอไตรหรือหอธรรม วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ ทางล้านนาเรียกลายนี้ว่า หม้อดอก เชื่อว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งความสำเร็จในทุกสิ่งที่ปรารถนา

ดอกบัวซึ่งเบ่งบานบนผิวน้ำนิ่งสงบจะทอดเงาสะท้อนให้เกิดรูปทรงบัวคว่ำบัวหงาย ช่างศิลปกรรมไทยได้มองเห็นถึงความสงบนิ่งแทนความเบา คือการเกิดสมาธิในจิตใจ มองเห็นถึงการลอยตัว อันหมายถึง การหลุดพ้นจากความทุกข์และกิเลสทั้งปวง จึงนิยมนำรูปทรงของดอกบัวบานมาเป็นฐานรองรับสิ่งสำคัญอันมีค่าควรเคารพทางศาสนา และประดับตกแต่งศาสนวัตถุหรือศาสนสถาน อาทิเช่น ฐานพระพุทธรูป ฐานสถูปเจดีย์ ฐานเสมา บัวหัวเสา ปล้องไฉน ดาวเพดาน เป็นต้น ส่วนรูปทรงของดอกบัวตูมก็นิยมนำมาทำเป็นรูปทรงของเจดีย์ เช่น เจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม หรือพระเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ในงานสถาปัตยกรรม จิตรกรรม และประณีตศิลป์ ก็มีการนำภาพดอกบัว กอบัว และสระบัว มาประดิษฐ์ไว้ในงานอย่างสวยงาม เป็นที่นิยมสืบเนื่องกันมาทุกยุคทุกสมัย

ภาพจิตรกรรมฝาผนังลายกอบัว ภายในพระวิหารวัดปทุมวนาราม กรุงเทพฯ

ลายปูนปั้นรูปกอบัว ซุ้มประตูพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม กรุงเทพฯ

ศิลาทรายจำหลักลายนกกระสากับกอบัวภายในวัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ

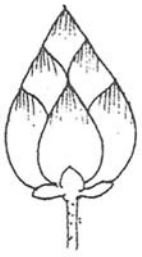
ลายจำหลักรูปกอบัว รายล้อมด้วยสัตว์นานาชนิดบนบานประตูไม้ พระอุโบสถวัดกุฏิบางเค็ม จังหวัดเพชรบุรี

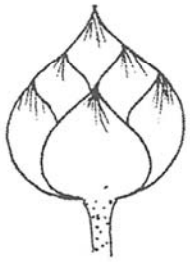
บัวในศิลปกรรมแบบศิลปะประดิษฐ์

นักปราชญ์ตลอดจนผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านศิลปะส่วนใหญ่มีความเห็นพ้องต้องกันว่าในบรรดาลวดลายพันธุ์พฤกษานั้นดูจะได้รับแรงบันดาลใจจากรูปทรงของพืชน้ำคือบัวมากที่สุด อาทิจากการศึกษาค้นคว้าของบอส (F.D.K.Bosch) ในหนังสือ The Golden Germ.An Introduction to Indian Symbolism กล่าวว่า ลวดลายพันธุ์พฤกษาที่ใช้ประดับตกแต่งสถานที่สำคัญของอินเดียที่กัลปลตานั้น พบว่ามีการนำส่วนต่างๆ ของบัวมาประดิษฐ์เป็นลวดลายนับตั้งแต่ไหลบัวหรือรากบัว (ปัทมมูละ) ที่จะแตกตุ่มตา (ปรวัน) ออกมาเป็นก้านใบและดอก อันอาจเป็นจุดเริ่มต้นของตัวภาพสรรพชีวิต รูปร่างแปลกประหลาดต่างๆ เช่น กาล มกร ยักษ์ และวิวัฒนาการต่อๆ ไป เป็นลวดลายต่างๆ อีกมากมาย

ในงานศิลปกรรมไทย ลวดลายศิลปกรรมส่วนใหญ่ก็มีพื้นฐานการกำเนิดมาจากพันธุ์พฤกษาเช่นกัน โดยเฉพาะ *บัว* ได้มีบทบาทสำคัญในการเป็นแม่แบบแห่งการกำเนิดศิลปะประดิษฐ์ในศิลปกรรมไทย

จากหนังสือชลินทรานุสรณ์ ซึ่งไม่ปรากฏนามผู้แต่งกล่าวถึงการกำเนิดลวดลายไทยว่า

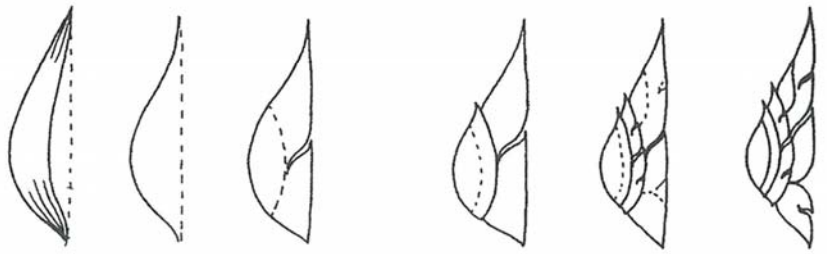

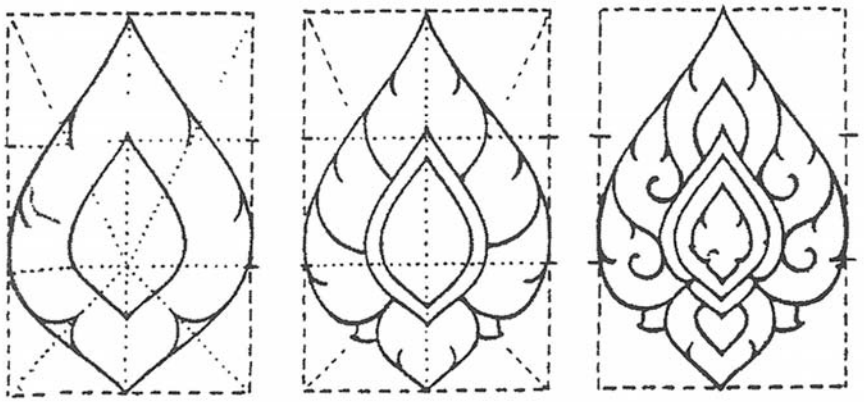

การออกแบบลายไทยโดยใช้ลักษณะกลีบบัวเป็นหลัก

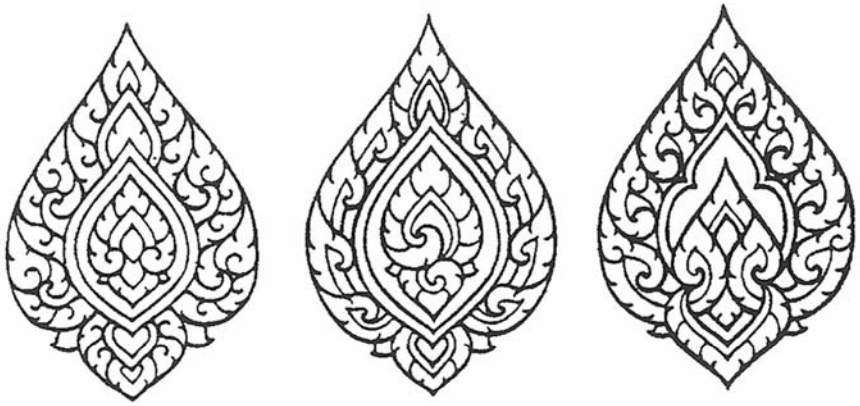

ลักษณะกลีบบัว เส้นรอบนอก การบาก การแบ่งลาย การแบ่งลาย การแบ่งลายละเอียด

ลายไทยถือกำเนิดมาจากธรรมชาติ โดยถือเอาทรงของดอกบัวเป็นหลัก ซึ่งปรมาจารย์กล่าวว่าดอกบัวเป็นดอกไม้ที่มีเส้นรอบนอกโอนอ่อนเหมาะสมกว่าดอกไม้ชนิดอื่นๆ จึงยึดถือเอารูปทรงและลักษณะมาประดิษฐ์ขึ้นเป็นหลัก โดยตัดขั้วของดอกออกแล้วเพิ่มเติมเสียใหม่เรียกว่า ตาอ้อย ต่อจากนั้นก็ประดิษฐ์ให้มีความพิสดารยิ่ง เรียกชื่อต่อไปอีกว่า พุ่มทรงข้าวบิณฑ์

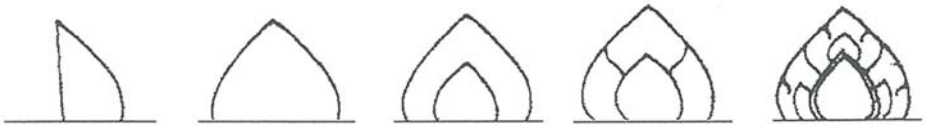
พุ่มทรงข้าวบิณฑ์

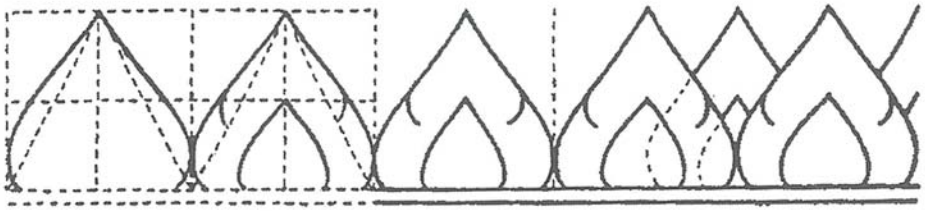
พุ่มทรงข้าวบิณฑ์แบ่งตัวเต็มที่แบบต่างๆ

พระพรหมพิจิตร (พรหม พรหมพิจิตร) ผู้ทรงคุณวุฒิด้านงานช่างศิลปะไทย มีความเห็นเช่นเดียวกันกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ว่า ดอกบัวเป็นบ่อเกิดแห่งศิลปะซึ่งรวมทั้งลายไทยด้วย พระพรหมพิจิตรยังมีความเห็นว่า ลายตัวเทศเป็นตัวถอดจากดอกบัวมาเป็นตัวเกิดของลายและกระหนก ในเมื่อลวดลายได้จัดวิธีขึ้นจึงมีคำเรียกชื่อลายต่างๆ เช่น *ลายพุ่มข้าวบิณฑ์ ลายทรงข้าวบิณฑ์ก้านแย่ง* เป็นต้น นอกจากนี้ *ลายกระจังฟันปลา* ก็เป็นลายเส้นที่เกิดจากการสลับกลีบของดอกบัวด้วยเช่นกัน

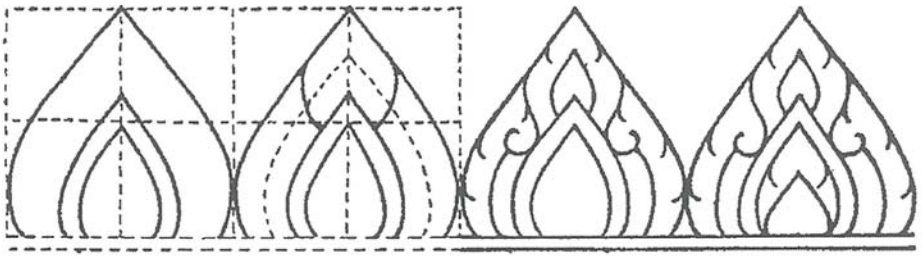
ประเภทลายที่มีวิวัฒนาการมาจากกลีบบัว

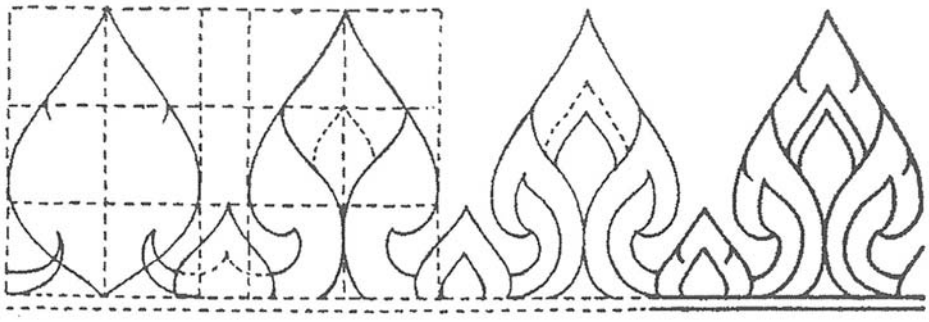
กระจังตาอ้อย (บัว)

กระจังใบเทศ

กระจังหู (กระจังปฏิญาณ)

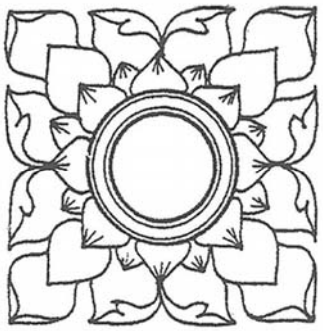
กระจังเจิม

พระเทวาภินิมมิต ผู้ทรงคุณวุฒิด้านงานช่างศิลปกรรมไทยอีกท่านหนึ่งได้ให้ความเห็นว่า ลายไทยนั้นเกิดจากดอกไม้คือดอกบัวพันธุ์ต่างๆ และดอกไม้อื่นๆ สำหรับลายกระหนกนั้นแม้จะเกิดจากดอกบัว รวงข้าว เปลวไฟ หรือใบไม้ สิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ตาม ก็ตรงกับหลักที่ว่าต้องนำเอาสิ่งที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติมาปรับปรุงให้สวยงามยิ่งขึ้น

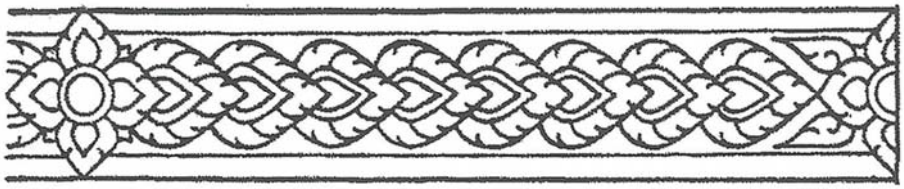
เมื่อกาลเวลาผ่านไป ช่างศิลปกรรมไทยมิได้เพียงแต่นำรูปทรงตามธรรมชาติมาประดิษฐ์เป็นลายไทยเท่านั้น หากแต่ได้นำความคิดอันเป็นแรงบันดาลใจจากพุทธปรัชญามาผสมผสานลงในลายไทยต่างๆ ด้วย อาทิเช่นรูปแม่กระจัง เป็นแม่ลายจัดอยู่ในรูปสามเหลี่ยมด้านเท่านั้น มีที่มาจากรูปทรงภายนอกองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในปางประทับนั่งสมาธิ รูปแม่ลายดาวเป็นแม่ลายรูปทรงกลม มีที่มาจากกงล้อพระธรรมจักร รูปแม่ลายดอกสี่กลีบเป็นแม่ลายอยู่ในรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส แบ่งกลีบออกเป็นสี่ส่วน มีไส้กลางเป็นดวงกลม มีที่มาแห่งความดลใจจากพุทธบริษัททั้งสี่ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา อันเปรียบเสมือนเนื้อนาบุญซึ่งเป็นกลีบอยู่รายล้อมพระธรรมเจ้า อันเป็นดวงกลมสอดเป็นไส้อยู่ตรงกลาง[๑]

ดอกสี่กลีบบัวตูม

ประจำยามกลีบบัว

ลายรักร้อยบัวร้อย

---

[๑] จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. **อยู่อย่างไทย บทโทรทัศน์ พ.ศ. ๒๕๒๑ เรื่องลายเลขาน่าพิสมัย.** จัดพิมพ์โดยโครงการเผยแพร่เอกลักษณ์ของไทย พ.ศ. ๒๕๒๒, หน้า ๒๙.

ลายกรุยเชิง ประดับพระปรางค์วัดส้ม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ลักษณะของลายไทยได้มีวิวัฒนาการต่อเนื่องกันไปอีกหลายหลากรูปแบบ หลายหลากความคิดสร้างสรรค์เป็นต้นเค้าให้ผูกเป็นลวดลายอื่นๆ ต่อไป เช่นแม่ลายซึ่งมีรูปทรงสามเหลี่ยมด้านเท่า (ลายกระจัง) ได้เป็นต้นเค้าผูกเป็นลายบัวต่างๆ และเป็นแม่ลายต้นเค้าแห่งการผูกเป็นลวดลายประเภทลายเชิง เช่น ลายช่อแทงท้องหรือลายช่อแทง และลายกรวยเชิงหรือลายกรุยเชิงเป็นต้น

บัวในศิลปกรรมแบบศิลปะประยุกต์

บัวในรูปแบบศิลปะประยุกต์จะมีลักษณะที่มิได้แสดงรูปทรงของดอกบัวอย่างเด่นชัด แต่เป็นการนำชื่อ *บัว* มาอนุโลมเรียกรูปที่คล้ายเพียงส่วนโค้งของกลีบบัวที่นูนพ้นพื้นระนาบว่า *ลวดบัว* ความจริงบัวในความหมายนี้ตามศัพท์ช่างมิได้หมายถึงดอกบัวโดยเฉพาะเจาะจง หากแต่หมายถึงการประดับแท่นเรียบนั้นให้มีความงดงามด้วยคิ้วหรือแถบนูน ทั้งขนาดใหญ่และเล็กต่อเนื่องกันไป ทั้งแนวตรงหรือหักมุม หรือซ้อนลดหลั่นกันตามความเหมาะสม การที่เรียกว่า *บัว* อาจหมายเพียงได้ความบันดาลใจมาจากดอกบัวเท่านั้น ในเรื่องนี้ นายพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ผู้เชี่ยวชาญพิเศษด้านโบราณคดีและพิพิธภัณฑ์ กรมศิลปากร ได้อธิบายเกี่ยวกับข้อสันนิษฐานของที่มาแห่งการเกิดลวดบัว (Mouldings) ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของงานศิลปสถาปัตยกรรมไทยว่า

ช่างไทยภาคกลางได้เห็นสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเป็นรูปโค้ง(Mouldings) ของอินเดีย ก็เกิดความสนใจว่ามีลักษณะคล้ายกลีบบัว ซึ่งไม่ทราบว่าช่างอินเดียจะเรียก Mouldings ในลักษณะนี้ว่า Lotus หรือไม่ ศิลปกรรมในยุคแรกๆ ของไทยเช่น ทวารวดี ลพบุรี มักจะพบ Mouldings ที่ไม่ใช่ลักษณะของบัวโดยตรง แต่จะพบ Mouldings ในรูปแบบเดียวกับอินเดียเสียเป็นส่วนมากจนกระทั่งในยุคต่อมา Mouldings ได้กลายมาเป็นศิลปะไทยในลักษณะบัวคว่ำ บัวหงาย เนื่องมาจากช่างไทยคิดประดิษฐ์เป็นฐานบัวตามลักษณะของดอกบัวหลวงที่กำลังเบ่งบานเต็มที่ คำว่า "ลวดบัว" จึงเกิดขึ้นจากการตีความลักษณะลายบัวคว่ำ บัวหงาย อันเป็นลายเริ่มแรกก่อนที่จะเกิดเป็นลายอื่น ฐานบัวหรือฐานปัทม์ จึงเป็นที่มาของลวดบัวนั่นเอง แต่ช่างไทยทางเหนือมิได้มองว่ารูปโค้งของ Mouldings

จะมีรูปทรงของกลีบบัวเช่นเดียวกับช่างทางภาคกลาง แต่กลับมองเห็นเป็นรูปทรงกระบอกมากกว่า ดังนั้นจากตำนานพระธาตุดอยสุเทพ จะพบศัพท์ที่เรียกลักษณะคล้ายทรงบัวคว่ำบัวหงาย ว่า ตะบอกคว่ำ ตะบอกหงายแทน

คำว่าบัวได้เป็นที่มาของศัพท์ช่างศิลปกรรมไทยจำนวนมาก ซึ่งช่างไทยเรียกสืบทอดกันมาหลายยุคหลายสมัย เพื่อสื่อความหมายและทำความเข้าใจกันในรูปแบบศิลปะคำเกี่ยวกับ *บัว* ในงานช่างศิลปกรรมไทยที่ประมวลได้โดยสังเขป มีดังนี้

บัวกลุ่ม

รูปทรงดอกบัวบานมีกลีบซ้อนหลายชั้นประดิษฐ์ขึ้นเพื่อใช้คั่นจังหวะระหว่างองค์ประกอบสองอย่าง เช่น ตั้งอยู่เหนือฐานบนสุดของเจดีย์เพื่อรองรับองค์ระฆัง หรือเป็นเครื่องรองรับได้แก่ รองรับพระพุทธรูป ซุ้มเสมา เป็นต้น นอกจากนี้ยังใช้เป็นบัวหัวเสา หรือบัวรองปลีเครื่องยอดบัวกลุ่ม

บัวกลุ่มเถา

หรือบัวคลุ่มเถา ประดิษฐ์เป็นรูปดอกบัวกำลังแย้มบานเรียงซ้อนเป็นเถาลดหลั่นไปถึงส่วนยอดทำเป็นปล้องไฉนของเจดีย์ เป็นเครื่องยอดของปราสาทและยอดบุษบก นิยมทำซ้อนกันเป็นจำนวน ๕ ๗ ๙ ชั้น ซึ่งหมายถึง จำนวนพระพุทธเจ้า บางครั้งทำ ถึง ๑๑ ชั้น ซึ่งหมายถึง จำนวนชั้นในกามภูมิ

บัวเชิง

ลายลวดบัวที่เป็นแถบตามแนวนอนหรือทำเป็นคิ้วนูนบนระนาบเรียงลดหลั่นกันเป็นชุด ใช้ประดับตามเชิงผนังด้านล่างของอาคารสถาปัตยกรรมและครุภัณฑ์

บัวรัดเกล้า

แถบลายลวดบัวที่เรียกว่าบัวเชิง หากนำไปประดับที่ส่วนบนของอาคารสถาปัตยกรรมก็เรียกว่าบัวรัดเกล้า

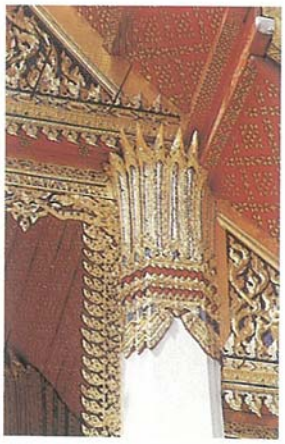
บัวถลา

เป็นแนวลาดที่ประกอบกับส่วนหน้ากระดาน ซึ่งแนวลาดนั้นประดิษฐ์เป็นรูปกลีบบัวคว่ำเรียงต่อเนื่องกันไปเนื่องจากมีแนวลาดเทคล้ายบัวคว่ำ จึงใช้แทนบัวคว่ำในบางโอกาส หากมีการเรียงลดหลั่นกันหลายแนว ก็จะเรียกว่าชุดบัวถลา มักใช้รองรับบริเวณส่วนฐานเช่น รองรับทรงระฆังองค์เจดีย์

บัวฝาละมี

เพราะมีลักษณะคล้ายฝาปิดหม้อข้าวเป็นการเปลี่ยนชื่อเรียกบัวถลาที่เปลี่ยนตำแหน่งนำไปประดับตรงส่วนบนของเจดีย์ ตรงแนวล่างสุดของปล้องไฉน

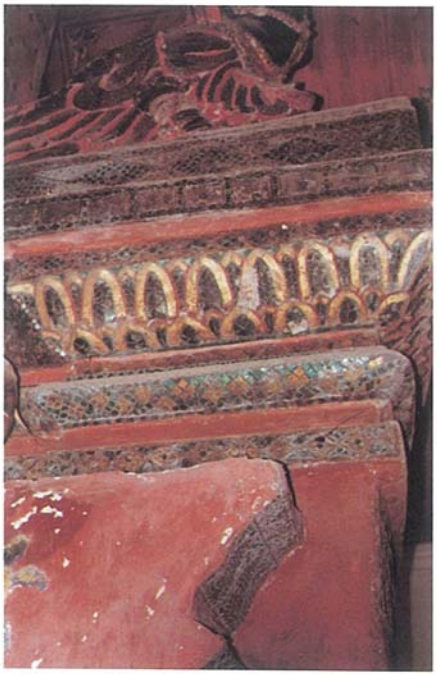
บัวคอเสื้อ

มีที่มาจากลายรูปกลีบบัวยาวประดับคอเสื้อสมัยโบราณ ใช้ประดับบริเวณคอระฆังของเจดีย์ หรือ ยอดปราสาทที่มีรูปเหลี่ยมหรือบริเวณ คอเสาเหลี่ยมย่อมุมไม้ตอนใต้คอต่อหัวเสา

บัวเกสร หรือ บัวแวง

ประดิษฐ์ขึ้นจากการเลียนแบบรูปทรงของกลีบดอกบัวสายกลีบตั้งตรง เรียวยาวสะบัดปลายอย่างพอเหมาะ แต่ก็มีความหนักแน่นที่จะรับน้ำหนักโครงสร้างส่วนบนไว้ได้อย่างเหมาะสมกลมกลืน บางครั้งทำหุ้มหัวเสามีทั้งชนิดเหลี่ยมและชนิดกลม นอกจากนี้ยังนิยมทำเป็นลายดุนประดับพานและกระโถนที่ทำด้วยโลหะมีค่า

บัวปากฐาน

เป็นรูปกลีบบัวประดิษฐ์ทรงบัวหงาย ใช้เป็นองค์ประกอบของฐานที่นิยมใช้เป็นที่ตั้งประดับรูปแบบต่างๆ เช่นครุฑแบก หรือรูปตั้งอื่นๆ เช่น เทพนมเป็นต้น

บัวปากระฆัง

เป็นแถวกลีบบัวหงายซ้อนบนแถวกลีบบัวคว่ำประดับบริเวณปากระฆัง เป็นความหมายว่าดอกบัวเป็นเครื่องรองรับองค์ระฆังอันเป็นส่วนสำคัญแห่งองค์พระเจดีย์ หากแท้จริงนั้นบัวปากระฆังทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมผสานระหว่างมาลัยเถากับทรงระฆังได้อย่างสนิทสนมกลมกลืน

บัวฟันยักษ์

รูปกลีบบัวประดิษฐ์เป็นรูปคล้ายซี่ฟันยักษ์คือ มีลักษณะกลีบป้านหยักบน มีสัดส่วนทางกว้างมากกว่าทางสูง

บัวกาบปลี

องค์ประกอบศิลปะที่ประดิษฐ์ขึ้นเป็นรูปลักษณะกลีบบัว เพื่อประดับเป็นลวดลายของส่วนที่เป็นปลียอด

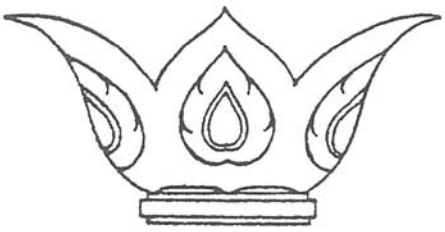
บัวหลังเบี้ย

ฐานรองที่มีบัวคว่ำติดอยู่กับบัวหงาย โดยไม่มีชั้นหน้ากระดานคั่นกลาง มีที่ใช้ส่วนมาก ในที่เป็นฐานรองปากระฆังขององค์เจดีย์ หรือเป็นฐานรองพระกริ่ง ฯลฯ

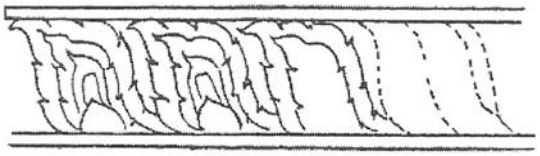
บัวหัวเสา

หัวเสาอาคารก่ออิฐที่ประดิษฐ์เป็นรูปกลีบบัวล้อมรอบ ไม่ว่ากลีบบัวนั้นจะเป็นบัวชนิดใดก็รวมเรียกกันโดยทั่วไปว่าบัวหัวเสาทั้งสิ้น

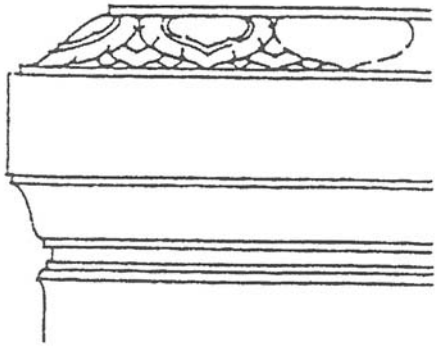
บัวกระจับ

บัวที่มีกลีบบานผายออกด้านนอกคล้ายกับปีกกระจับ ใช้ประดับข้อต่อของสิ่งที่เป็นท่อนยาว

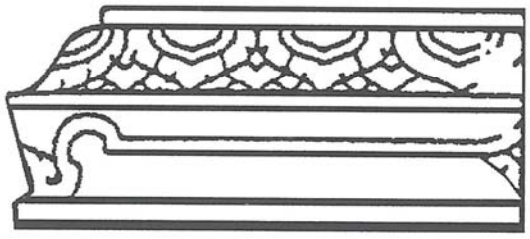
บัวรวน

กลีบบัวที่ประดิษฐ์เลียนธรรมชาติโดยมีรูปกลีบเอียง ปลายกลีบพริ้วสะบัด ใช้ประดับส่วนฐาน มีทั้งบัวรวนคว่ำ บัวรวนหงายหรืออาจจะประดิษฐ์เป็นลายรูปกระจังบัวรวนเป็นต้น

บัวหลังเจียด

บัวคว่ำที่มีส่วนทอดยาวมากและมีปลายเปิดไปในแนวขนาน มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าบัวถลา นิยมทำบนส่วนหลังของพนักกำแพงแก้ว พนักระเบียงหลังกำแพง

บัวหลังสิงห์

บัวคว่ำเฉพาะที่ใช้เป็นองค์ประกอบส่วนที่ทับอยู่ตอนบนของฐานสิงห์

องค์ประกอบเชิงศิลปะเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งสำคัญที่ช่วยเพิ่มพูนความงามอลังการให้แก่งานศิลปกรรมไทย และลายลวดบัวเหล่านี้ อาจมีการเปลี่ยนแปลงลักษณะต่างๆ ไปตามความนิยมของช่างแต่ละยุคสมัย จนสามารถใช้เป็นเครื่องบอกถึงความนึกคิด อิทธิพลการถ่ายทอดวัฒนธรรม ความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกันทางด้านขอบเขตการปกครอง ตลอดจนสามารถกำหนดอายุสมัยได้จากลักษณะเชิงศิลปะของโบราณสถานและโบราณวัตถุนั้นๆ

บัวในสถาปัตยกรรมไทย

งานสร้างสรรค์ศิลปสถาปัตยกรรมไทยนิยมสร้างขึ้นตามแบบแผนคติธรรมทางศาสนา จากการศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปสถาปัตยกรรมของประเทศไทยพบว่า นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา งานศิลปสถาปัตยกรรมไทยได้ต้นเค้ามาจากศิลปะอินเดียซึ่งเผยแพร่มาพร้อมกับศาสนา ดังนั้นงานศิลปกรรมไทยจึงมักเกี่ยวข้องกับศาสนาคือศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ต่อมาได้มีวิวัฒนาการเป็นเอกลักษณ์ของตนเองมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ นิยมความเรียบง่าย รูปทรงโปร่งตา และกลมกลืนกับธรรมชาติได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้อิทธิพลทางด้านภูมิศาสตร์ก็มีอิทธิพลต่อรูปแบบสถาปัตยกรรมด้วยเช่นกัน ดินแดนสถานที่ตั้งประเทศไทยปัจจุบัน มีที่ราบกว้างใหญ่อุดมสมบูรณ์ด้วยแหล่งน้ำทรัพยากรธรรมชาติ ผู้คนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐาน มักปลูกสร้างบ้านเมืองตามริมฝั่งแม่น้ำ และมีวิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับสายน้ำ ลักษณะการก่อสร้างบ้านเรือน ตลอดจนวัดวาอาราม นิยมที่จะปลูกสร้างโดยยกพื้นสูงให้พ้นจากกระแสน้ำหลาก หรือหันหน้าสู่ลำน้ำเนื่องจากเป็นเส้นทางคมนาคมสัญจรไปมาหาสู่กัน และบัวซึ่งเป็นพันธุ์ไม้น้ำชูช่อลออตา ทรงคุณค่าแฝงไว้ด้วยนัยยะอันสูงส่ง เป็นทั้งพุทธสัญลักษณ์เป็นตัวแทนความหมายในคติความเชื่อเรื่องภูมิจักรวาล ได้เป็นแรงบันดาลใจให้ช่างศิลปกรรมนำความงามนั้นมาประดิษฐ์เป็นลวดลายประดับประดางานศิลปสถาปัตยกรรมให้สวยงามทรงคุณค่ายิ่งขึ้น

บัวได้ถูกนำมาสร้างเป็นส่วนประกอบของสถาปัตยกรรมมากกว่างานศิลปกรรมแขนงอื่นๆ โดยนิยมทำเป็นทรงรูปกลีบบัวลักษณะต่างๆ ประดับตั้งแต่ส่วนฐานไปจนถึงส่วนยอดหรือหลังคา นอกจากจะช่วยเพิ่มพูนความสง่างามแล้วยังสร้างความรู้สึกว่าสิ่งก่อสร้างนั้นกำลังล่องลอยอยู่เหนือผิวน้ำ หรือได้รับการเทิดทูนไว้ให้สูงจากพื้นแผ่นดิน

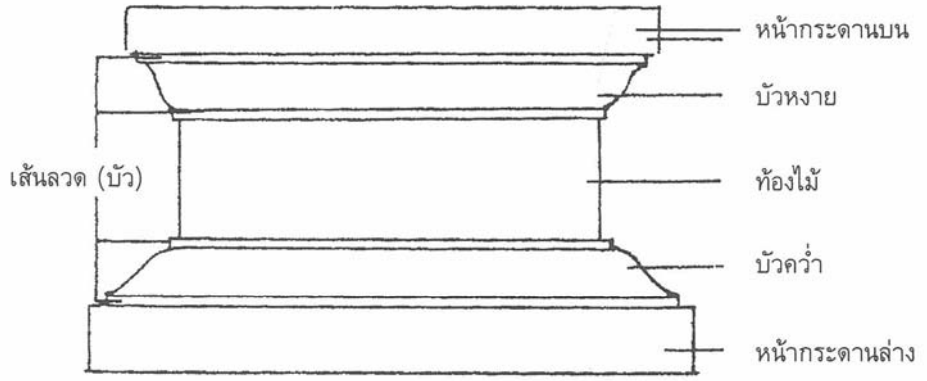
บัวที่ปรากฏเป็นองค์ประกอบอยู่ในงานศิลปสถาปัตยกรรมไทยอาจจำแนกได้ดังนี้

ฐานบัว ฐานปัทม์

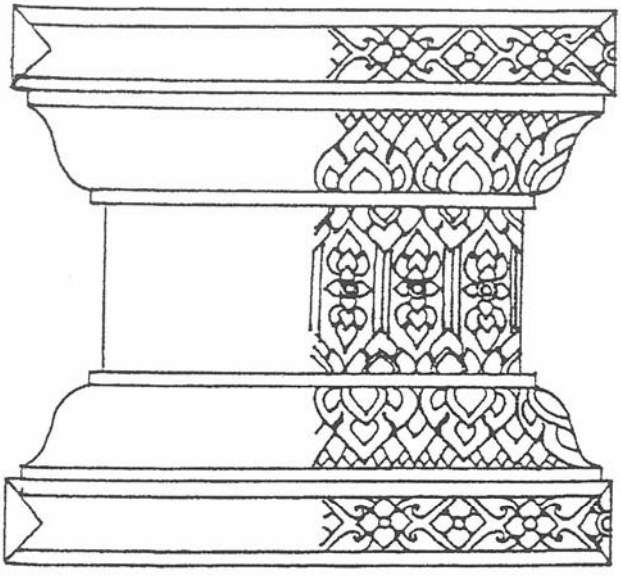
นิราศพระบาท ซึ่งประพันธ์โดยท่านสุนทร (ภู่) กวีเอกของไทยได้พรรณนาความงามของมณฑปพระพุทธบาท ซึ่งกล่าวถึงบัวอันเกี่ยวเนื่องกับศิลปสถาปัตยกรรมไทยว่า

ทั้งซุ้มเสามณฑปกระจกแจ่ม
มีดอกจันทน์ก้านแบ่งสลับลาย
พื้นผนังหลังบัวที่ฐานบัทม์
หยิกขยุ้มกุมวาสุกรีกำ

กระจังแซมปลายเสาเป็นบัวหงาย
กลางกระจายดอกจอกประจำนำ
เป็นครุฑอัดยืนเหยียบภุชงค์ขยำ
กินนรรำรายเทพประนมกร

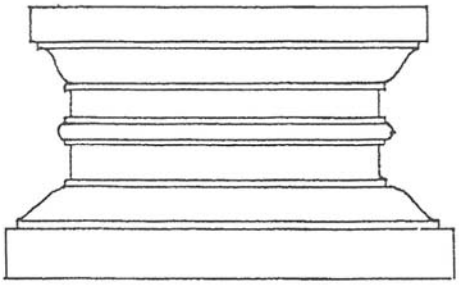

ฐานบัวหรือฐานบัทม์

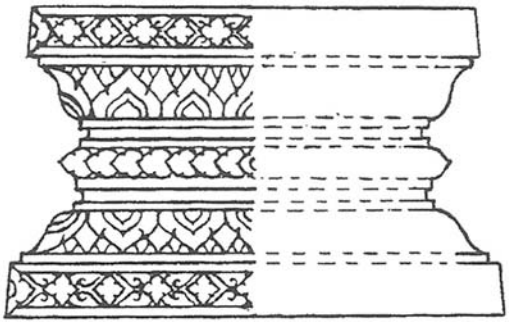

ลายประกอบฐานบัวหรือฐานบัทม์

ฐานบัว เป็นงานออกแบบแท่นฐานโดยนำชุดบัวสองชุดซ้อนกัน ชุดบน คือชุดบัวหงาย ประกอบด้วยหน้ากระดาน เส้นลวด บัวหงาย เส้นลวด และท้องไม้ ชุดล่างต่อเนื่องจากท้องไม้ลงมาเป็นเส้นลวด บัวคว่ำ เส้นลวด และหน้ากระดานซึ่งอยู่ที่ส่วนล่างสุดของชุดฐานนี้ [๑] ฐานบัว ได้กลายเป็นส่วนสำคัญของการออกแบบสถาปัตยกรรมไทย ไม่ว่าจะเป็นโบสถ์ วิหาร องค์เรือนธาตุ พระปรางค์ และพระเจดีย์ แม้แต่กำแพงโบสถ์ วิหารต่างๆ โดยช่างนิยมสร้างขึ้นในชั้นที่ถัดสูงขึ้นไปจากฐานเขียงมีความหมายในทางปรัชญาแห่งพระพุทธศาสนาว่า ฐานเขียงเปรียบเหมือนห้วงมหรรณพ อันเป็นขอบเขตของโลก ส่วนฐานบัวถัดขึ้นไปแทนความหมายแสดงภูมิทั้งสามคือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ ตามนัยแห่งภูมิศาสตร์โลกในคติพุทธศาสนา ซึ่งถือดอกบัวเป็นสัญลักษณ์แห่งภูมิ ฐานบัวสามารถวิวัฒนาการรูปทรงไปได้หลายแบบ และความหมายก็สามารถเปลี่ยนแปลงตามคติพระพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน เช่น สถูปทรงลังกาซึ่งนิยมในช่วงต้นสมัยสุโขทัย นิยมสร้างฐานบัวขึ้นบนฐานเขียง ให้เป็นรูปบัวคว่ำ หรือบัวถลาซ้อนสามชั้น เป็นความหมายของภูมิทั้งสาม สมัยอยุธยารัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนิยมสร้างฐานบัวเป็นรูปสี่เหลี่ยมหน้าเกลี้ยง หมายแทนถึงโลกอันเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ สำหรับรูปทรงอื่นๆ ของฐานบัวนั้นหากเพิ่มแถบนูนโค้งมนเข้าไปอีก ๑-๒ เส้น ก็จะกลายชื่อเรียกเป็น *ฐานบัวลูกแก้ว* หากตรงส่วนท้องไม้เพิ่มแถบนูนเป็นสันอกไก่ก็เรียกว่า *ฐานบัวลูกแก้วอกไก่* ถ้าเพิ่มลูกฟัก คือแถบแบนแนวนอนนูนพันระนาบตกแต่งเพิ่มเติมที่ท้องไม้ ก็เรียกชื่อว่า *ฐานบัวลูกฟัก* และหากฐานบัวนั้นสร้างอยู่ชั้นเดี่ยวๆ แล้ว ก็มีศัพท์เรียกว่า *ฐานไพที*

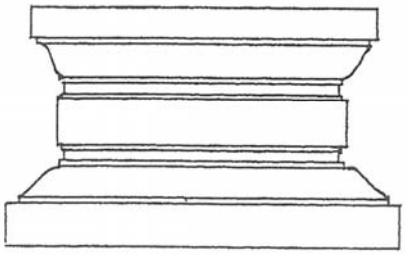
ฐานบัวลูกแก้ว

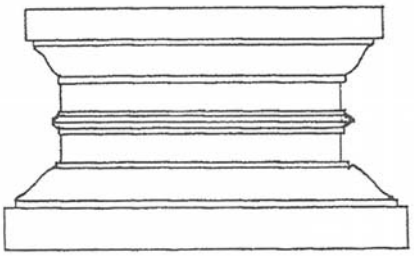
ลายประกอบฐานบัวลูกแก้ว

---

[๑] สันติ เล็กสุขุม. **เจดีย์เพิ่มมุม เจดีย์ย่อมุมสมัยอยุธยา**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๙. หน้า ๙๖.

ฐานบัวลูกฟัก

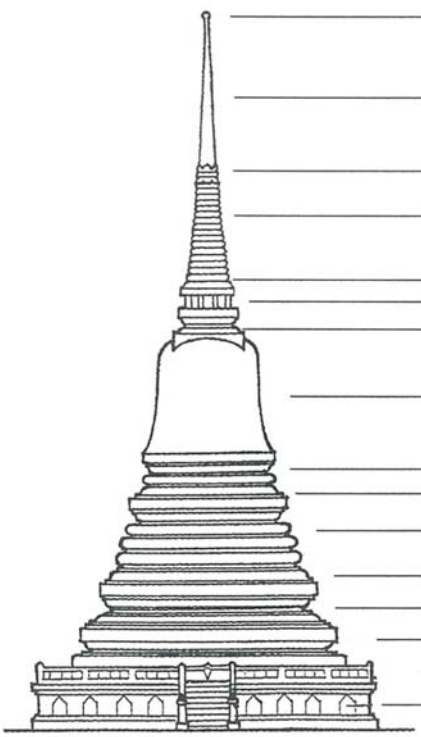

ฐานบัวลูกแก้วอกไก่

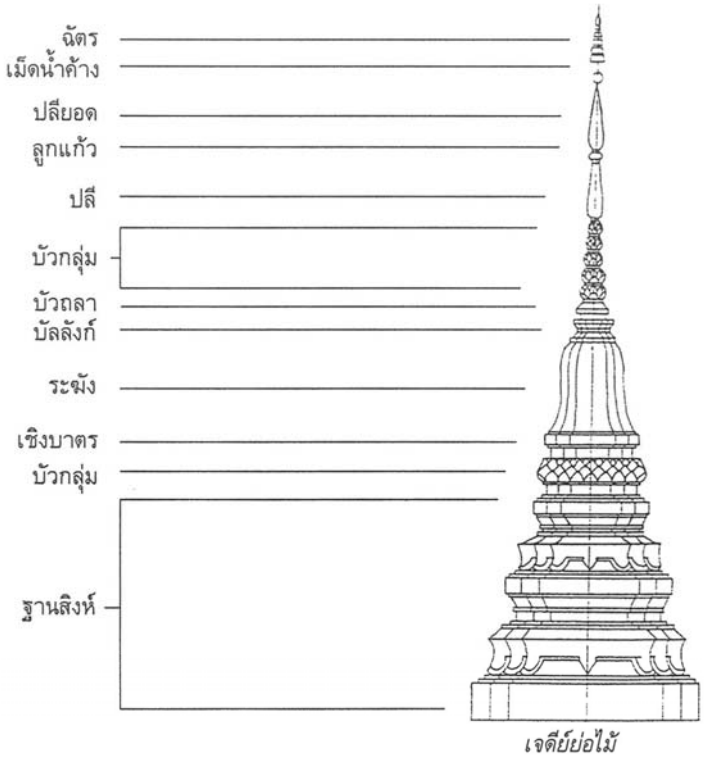

ฐานไพที วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

ยังมีฐานบัวอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า *ฐานบัวเชิงบาตร* เป็นฐานที่ประกอบด้วยกลีบบัวหงายด้านบนและกลีบบัวคว่ำด้านล่าง มีหน้ากระดานท้องไม้หน้าแคบคั่นระหว่างตัวฐาน โดยทั่วไปมีลักษณะกลมคล้ายเชิงบาตรของพระ ใช้เป็นฐานรองรับองค์พระสถูปของเจดีย์ทรงกรวยกลมด้านล่างส่วนที่เรียกว่าปากระฆัง จึงมีชื่อนิยมเรียกว่า *บัวปากระฆัง* หรือ *บัวปากพาน* สำหรับพระเจดีย์ทรงกรวยเหลี่ยมนิยมทำฐานบัวเชิงบาตรต่อจากชั้นบนสุดของฐานสิงห์ เรียกว่า *ฐานบัวจงกล* ส่วนความหมายของการสร้างฐานบัวเชิงบาตรนั้นก็เพื่อแทนกำเนิดอันเป็นทิพย์ อันหมายถึงพุทธภูมิหรือโพธิสัตว์ภูมิซึ่งอยู่เหนือชั้นไตรภูมิ

เจดีย์ทรงกลม

เจดีย์ย่อไม้

พระเจดีย์ วัดพระมหาธาตุ อำเภอเมืองเก่า จังหวัดสุโขทัย เป็นพระเจดีย์แบบสุโขทัย ยอดเป็นพุ่มทรงดอกบัวตูมหรือที่เรียกว่าทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ฐานสี่เหลี่ยมสามชั้น องค์เจดีย์ย่อมุม

เจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม

เจดีย์หรือสถูปศิลาศิลปะทวารวดีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ที่จังหวัดนครปฐมนั้น พบว่าส่วนยอดเป็นแผ่นกลมซ้อนขึ้นไปเป็นชั้นๆ ปลายสุดทำรูปดอกบัวตูมประดับไว้ ในสมัยสุโขทัยมีการนำองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมต่างๆ มาประกอบขึ้นเป็นรูปแบบใหม่ กล่าวคือส่วนฐานสร้างซ้อนลดหลั่นเป็นชุดสอบสูงขึ้นไปรองรับเรือนธาตุทรงแท่งย่อเก็จ รองรับองค์ระฆังทรงพุ่มคล้ายดอกบัวตูม บางครั้งมีการทำกลีบบัวประดับอยู่ด้วย มีปล้องไฉน และปลียอดเรียวแหลมเป็นรูปทรงกรวย สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเรียก เจดีย์แบบนี้ว่า *เจดีย์ทรงทะนาน* ด้วยมีลักษณะเป็นกระพุ้งคล้ายทะนานตวงข้าว

ที่คว่ำอยู่ และบางครั้งก็ทรงเรียกว่า *เจดีย์ทรงดอกบัว* กรมศิลปากรได้กำหนดชื่อเจดีย์ลักษณะนี้ในทางวิชาการว่า *"พระเจดีย์พุ่มข้าวบิณฑ์"* อันเป็นชื่อของการประดิษฐ์กรวยข้าวเครื่องบวงสรวง ซึ่งประดับหุ้มกรวยใบตองนั้นด้วยพุ่มดอกไม้ เป็นรูปทรงคล้ายดอกบัวตูม

เจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูมหรือพระเจดีย์พุ่มข้าวบิณฑ์จัดว่าเป็นลักษณะศิลปะพิเศษแห่งยุคสมัยสุโขทัยโดยเฉพาะ เพราะไม่เคยปรากฏว่ามีมาก่อนสมัยสุโขทัยและภายหลังเมื่อสิ้นสุดสมัยสุโขทัยแล้วก็ไม่ใคร่นิยมสร้างกันอีกต่อไป ปัจจุบันพระเจดีย์รูปทรงดังกล่าวที่ยังคงความงามสง่าหาชมได้ที่วัดพระมหาธาตุ อำเภอเมืองเก่า จังหวัดสุโขทัย นอกจากนี้พบอีกหลายแห่งเช่นที่อำเภอสวรรคโลก อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย และที่จังหวัดตาก กำแพงเพชร พิษณุโลก และอยุธยา เป็นต้น

เจดีย์รูปทรงดอกบัวนี้ได้มีความแตกต่างออกไปในศิลปสถาปัตยกรรมทางแถบภาคอีสาน และล้านช้างซึ่งได้คิดประดิษฐ์เจดีย์รูปทรงดอกบัวในลักษณะพิเศษของตนเองขึ้น

พระธาตุพูสี เมืองหลวงพระบาง
สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

พระเจดีย์ภายในวัดสีสะเกด นครเวียงจันทน์
สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

เจดีย์ทรงดอกบัวเหลี่ยม

ได้แก่ พระธาตุพนม จังหวัดนครพนม พระธาตุเชิงชุม จังหวัดสกลนคร พระธาตุพูสี เมืองหลวงพระบาง พระธาตุหลวง เมืองเวียงจันทน์ ตลอดจนพระธาตุใหญ่น้อยเป็นจำนวนมากในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวที่ล้วนนิยมสร้างพระเจดีย์ทรงดอกบัวเหลี่ยมเป็นหลักในศิลปสถาปัตยกรรมสืบมา

สถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัย นอกจากจะนิยมสร้างเจดีย์ทรงดอกบัวแล้ว ยังนิยมออกแบบซุ้มประตูเป็นยอดทรงดอกบัวตูมเช่น ซุ้มประตูด้านหลังของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เชลียง อำเภอศรีสัชนาลัย นอกจากนี้ยังออกแบบรูปทรงอาคารทางศาสนาให้มีหลังคาเรียงเหลื่อมซ้อนกันเป็นรูปกลีบบัว หรือเป็นอาคารทรงหลังคาแบบดอกบัว นับเป็นเอกลักษณ์ของยุคสมัย เช่นกัน

ปล้องไฉนเถาบัวกลุ่ม จำนวนต่างๆ ของหมู่พระเจดีย์ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ปล้องไฉน

คือส่วนประดับยอดพระเจดีย์ทรงระฆัง มีวิวัฒนาการมาจากชั้นของฉัตรประดับเหนือสถูปเจดีย์ในยุคแรกเริ่ม เช่น สถูปเจดีย์ศิลปะอินเดียโบราณ หรือสถูปเจดีย์สมัยทวารวดี การทำปล้องไฉนให้เป็นรูปทรงดอกบัวกำลังแย้มบานเรียงซ้อนมีขนาดลดหลั่นกันขึ้นไปซึ่งตามศัพท์ช่างศิลปกรรมเรียกว่า *บัวกลุ่ม* หรือ *บัวคลุ่ม* นั้น เป็นความนิยมที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายจนกระทั่งถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยจะเห็นเป็นองค์ประกอบ

ของพระเจดีย์เหลี่ยมย่อมุมไม้ จำนวนของเถาบัวคลุ่มนี้นิยมเป็นจำนวน ๕ ๗ ๙ และ ๑๑ ชั้น ซึ่งนอกจากจะเป็นความนิยมของไทยในการใช้เลขจำนวนคี่แล้ว นายโชติ กัลยาณมิตร ผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านสถาปัตยกรรมไทยได้ให้ข้อสันนิษฐานถึงความหมายของตัวเลขจำนวนบัวคลุ่มเหล่านี้ว่า[๑]

จำนวน ๕ ได้เคยมีการใช้เลขจำนวนนี้อย่างแพร่หลายในการสร้างองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของไทยมาก่อน เช่น การอ้างถึงจำนวนพระพุทธเจ้าห้าพระองค์ในภัทรกัปเป็นต้น นอกจากนี้ความหมายของ ๕ ในพุทธศาสนาแบบเถรวาทก็ยังมีในข้ออื่นๆ อีกด้วย ดังเช่น เบญจศีล หรือเบญจขันธ์ หรือหากจะพิจารณาถึงความหมายของตัวเลขจำนวนนี้ในทางคติมหายานแล้ว เลขจำนวนนี้ก็อาจหมายถึงจำนวนของพระธยานิพุทธ และจำนวนของพระมานิพุทธได้ด้วย แต่เมื่อพิจารณาถึงความหมายที่เหมาะสมของเลขจำนวนนี้ในลัทธิเถรวาทแล้ว ก็เห็นว่าจำนวนเลขที่หมายถึงพระพุทธเจ้าในภัทรกัปนี้มีความหมายเหมาะสมยิ่งกว่าการแปล เป็นอย่างอื่น

จำนวน ๗ ความคิดในการกำหนดจำนวนบัวกลุ่มหรือบัวคลุ่มออกเป็นเจ็ดดอกนั้นอาจหมายถึงจำนวนพระพุทธเจ้าเจ็ดพระองค์ที่เป็นพระมานุสพุทธ หากแต่ในพุทธประวัติจำนวน ๗ ก็ยังมีความหมายอีกสองประการคือ จำนวนดอกบัวเจ็ดดอกซึ่งผุดขึ้นรองรับพระบาทพระพุทธองค์เมื่อแรกประสูติ และพระพุทธปณิธานที่จะทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาให้มั่นคงเป็นหลักของโลก ณ นครสำคัญ จำนวนเจ็ดแห่ง ส่วนความหมายอื่นๆ ได้แก่ จำนวนธาตุเจดีย์เจ็ดแห่งที่เหล่ามัลละกษัตริย์อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุไปประดิษฐาน ซึ่งความหมาย ทั้งหลายดังกล่าวมานี้ล้วนมีความสำคัญทัดเทียมกันที่จะนำมาใช้กำหนดยอดบัวกลุ่มได้ทั้งสิ้น

จำนวน ๙ อาจจะหมายถึงจำนวนของพระพุทธเจ้า ๙ พระองค์ที่ปรากฏในคัมภีร์ลลิตวิสตระ

จำนวน ๑๑ มักไม่ใคร่พบเลขจำนวนนี้ในการสร้างเถาบัวกลุ่มสำหรับพระเจดีย์ทั่วๆ ไป แต่ก็มีปรากฏบนยอดพระมหาเจดีย์สรรเพชญดาญาณวัดพระเชตุพนฯ ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ความหมายของตัวเลขนี้อาจได้จากการรวมชั้นภูมิในขั้นโลกิยที่ปรากฏในไตรภูมิ ซึ่งได้แก่อบายภูมิ ๔+ มนุษยภูมิ ๑+ เทวภูมิ ๖ หรืออาจจะเป็นจำนวนพระพุทธเจ้าก็ได้

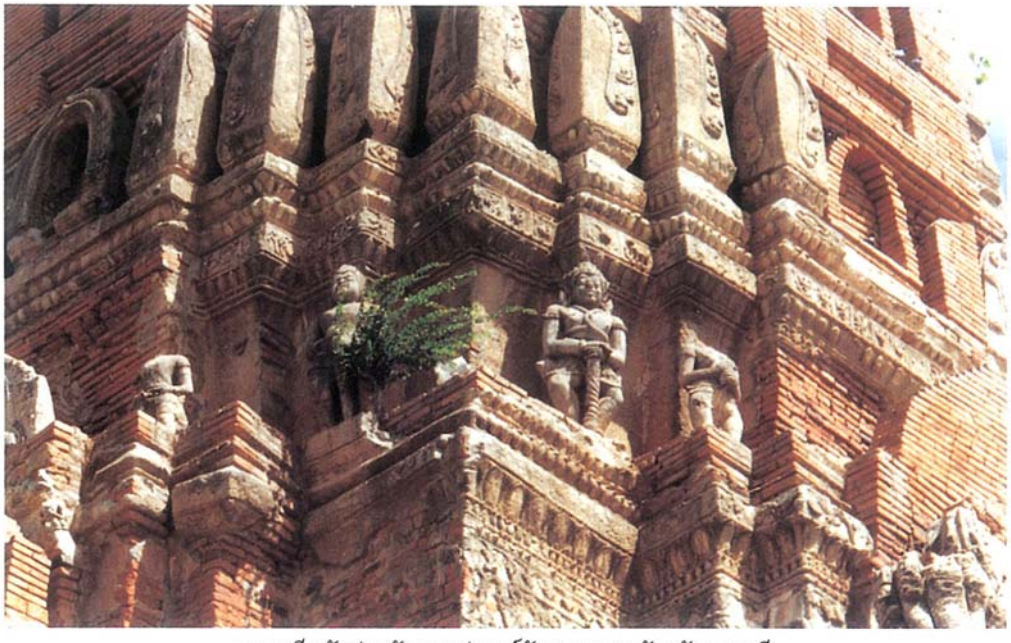
---

[๑] โชติ กัลยาณมิตร, "สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม" **ลักษณะไทย, เล่ม ๑ ภาค ๔**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพาณิช จำกัด ๒๕๒๕. หน้า ๓๓๔-๓๓๖.

กลีบบัว : ลวดลายประดับสถาปัตยกรรม

ภูมิปัญญาของช่างศิลปกรรมไทยไม่เพียงแต่ถ่ายทอดความงามของดอกบัวตามธรรมชาติมาจำลองไว้ในงานศิลปกรรมแขนงต่างๆ เท่านั้น แต่ยังสามารถนำรูปทรงของกลีบบัวมาผูกเป็นลวดลายให้เกิดความวิจิตรบรรจงโยงใยความหมายให้เกี่ยวเนื่องกับคติธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง ลายกลีบบัวจึงเป็นลายที่ได้รับความนิยมต่อเนื่องกันมาหลายยุคหลายสมัย

อาคารสถาปัตยกรรมส่วนที่นิยมให้มีการประดับลวดลายอย่างสวยงามที่สุด ได้แก่ บริเวณแท่น ฐาน เรือนธาตุ หรือครรภ์ธาตุ ซุ้มรองรับหน้าบัน ตลอดจนซุ้มประตู ลวดลายที่ปรากฏอยู่บนชั้นประดับลวดลายอาคารโบราณสถาน นอกจากลายกลีบบัวแล้วยังมีลวดลายอื่นๆ อีกเช่น ลายดอกบัวตูม ลายกระหนกโค้งงอ ลายสี่ดอก เป็นต้น ลวดลายต่างๆ เหล่านี้ สามารถมีวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงรูปแบบได้ เนื่องจากปัจจัยหลายประการ อาทิเช่น ความนิยมเชิงศิลปะของยุคสมัย เทคนิคการก่อสร้าง รูปแบบอาคาร การเลือกใช้วัสดุตามความเหมาะสม เช่น หิน ดินเผา ปูนปั้น ไม้ หรือทองคำ สิ่งต่างๆ เหล่านี้ส่งผลให้ลักษณะของลวดลายมีการเปลี่ยนแปลงไปพร้อมกับวิวัฒนาการในตัวของลวดลายเอง แม้บางครั้งรูปแบบจะคล้ายคลึงกัน แต่ฝีมือก็จะต่างกันไปตามสกุลช่าง ทำให้สามารถทราบถึงระดับความสำคัญของโบราณสถานนั้นๆ ได้เป็นอย่างดี และที่สำคัญคือสามารถนำมาเป็นข้อพิสูจน์ในการกำหนดอายุสมัยอย่างใกล้เคียงที่สุด แต่ทั้งนี้ต้องตรวจสอบให้แน่ชัดว่า เป็นลวดลายในยุคเดียวกัน โดยมิได้ถูกซ่อมเสริมขึ้นใหม่ภายหลัง

ลายกลีบบัวประดับพระปรางค์วัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี

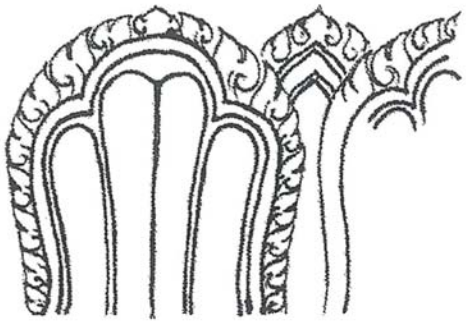

ลายกลีบบัวประดับส่วนต่างๆของพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก

สถาปัตยกรรมแบบทวารวดี ซึ่งพบในประเทศไทย มีอายุราวพุทธศตวรรษ ที่ ๑๒ ส่วนใหญ่เป็นศาสนสถานทางพุทธศาสนา พบว่ามีการประดับด้วยลวดลายบัวเป็นส่วนประกอบลักษณะงานศิลปกรรมระยะแรกมีเค้ารูปแบบอิทธิพลศิลปะอินเดีย ต่อมาจึงมีวิวัฒนาการเป็นลักษณะของตนเองตามแบบพื้นเมืองมากขึ้น สถาปัตยกรรมแบบลวปุระซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ เป็นศิลปกรรมที่คล้ายคลึงกับศิลปกรรมในประเทศกัมพูชา มักสร้างขึ้นเพื่อการศาสนาทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ในลักษณะปราสาทและปรางค์ โดยนิยมประดับลวดลายอย่างสวยงามบนทับหลัง หน้าบัน ตลอดจนเสาประดับกรอบประตู ลวดลายกลีบบัวของยุคนี้มีรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมร เช่นกลีบบัวที่ปราสาทหินพิมาย (พ.ศ. ๑๖๕๐-๑๗๐๐) มีลักษณะเด่นชัดคือ ภายในกลีบแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน แต่ละส่วนมีความนูนหนา กรอบนอกทำกนกตัวเหงาและมีกลีบเล็กซ้อนอยู่ระหว่างกลีบใหญ่

ฐานใบเสมา ศิลาทราย ศิลปะทวารวดี อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 13 จำหลักเป็นรูปดอกบัวบานมีกลีบบัวคว่ำ บัวหงาย เกสรสูง เป็นลักษณะที่ได้รับอิทธิพลจากลายกลีบบัว ที่ฐานพระพุทธรูปหรือธรรมจักร ศิลปะทวารวดี

กลีบบัวในศิลปะขอมที่ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ประมาณ พ.ศ. ๑๖๕๐-๑๗๐๐

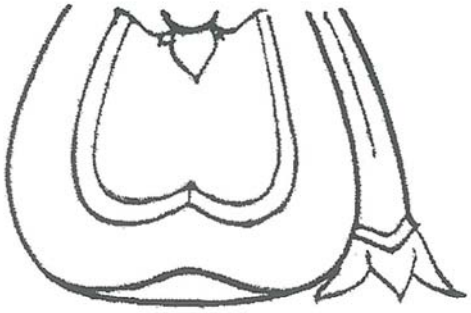

ลายกลีบบัวในศิลปะขอม ที่ปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ลักษณะคล้ายลายกลีบบัวที่ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๙ อาณาจักรไทยรวมตัวเป็นปึกแผ่นหลายอาณาจักร ได้แก่ สุโขทัย อยุธยา จะพบว่าลวดลายประดับสถาปัตยกรรมของอาณาจักรเหล่านี้ได้มีวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ในขณะที่อิทธิพลของอินเดียเริ่มเสื่อมลงก็ได้มีอิทธิพลของศิลปะขอมเข้ามาผสมผสานแทนที่

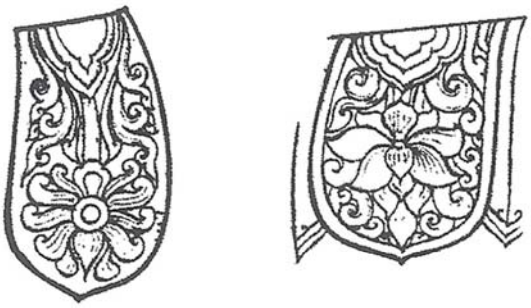
สมัยสุโขทัย

ศิลปะสมัยสุโขทัยโดยทั่วไปได้รับอิทธิพลทั้งจากศิลปะขอมและมีวิวัฒนาการมาจากศิลปะอินเดียอีกทางหนึ่ง แต่สำหรับลวดลายดอกบัวนั้นเห็นได้ชัดว่า ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะและปาละ โดยไม่มีรูปแบบอันเกี่ยวเนื่องกับศิลปะขอมเลยแม้แต่น้อย

ลักษณะกลีบบัวที่วัดมหาธาตุ จังหวัดสุโขทัย

ลายรูปกลีบบัวที่ปรากฏบนสถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัย ได้แก่ ลายกลีบบัวที่เสาประดับฐานล่างของเจดีย์ ในวัดมหาธาตุ สุโขทัย และลายปูนปั้นบัวบัลลังก์ บนเสาศิลาแลงในบริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเชลียง มีลักษณะเลียนแบบกลีบบัวธรรมชาติ กลีบบัวมีรูปทรงกลมมน ปลายกลีบคุ่มหยักมุม ภายในกลีบกรีดเส้นลึกโค้งไปตามรูปทรงของกลีบ ตรงกลางกลีบปั้นนูนเป็นกระเปาะ มีกลีบเล็กแทรก แม้จะมีลักษณะเรียบง่าย แต่ก็มีความอ่อนช้อยสง่างาม

กลีบบัวสมัยสุโขทัยที่มีการทำลวดลายภายในกลีบ

ลายกลีบบัวประดับมณฑปพระอจนะวัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย
เป็นศิลปะแบบสุโขทัยตอนต้น ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๙

ปูนปั้นบัวปากฐานศิลปะสุโขทัย ที่ซากโบราณสถาน ภายในบริเวณอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย

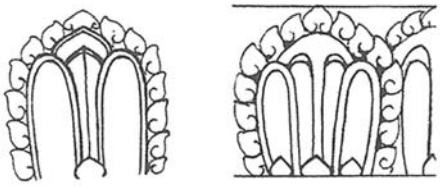
ลักษณะกลีบบัวสุโขทัยที่ปากฐานพระเจดีย์วัดชนะสงคราม
ในกำแพงเมืองด้านทิศเหนือของวัดมหาธาตุ ภายในบริเวณอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย

ลายกลีบบัวอีกแบบในศิลปะสุโขทัย พบว่ามีการทำลวดลายภายในกลีบ ดังเช่น กลีบบัวสลักด้วยหินชนวนขัดมัน เป็นลายประดับพระแท่นมนังคศิลาอาสน์ ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ นี้เป็นต้นมา ลวดลายบัวซึ่งประดับตกแต่งสถาปัตยกรรมไทยได้มีวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว โดยมีรูปแบบที่แสดงให้เห็นถึงความคิดสร้างสรรค์และเป็นเอกภาพยิ่งขึ้นกว่ายุคก่อน

สมัยอยุธยา

ลวดลายกลีบบัวประดับอาคารสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาจะมีลักษณะที่แสดงออกถึงสายวิวัฒนาการที่ต่อเนื่องกันอย่างเด่นชัดที่สุด ทั้งนี้เพราะได้ก่อตั้งราชธานีเป็นปึกแผ่น ในระยะเวลาอันยาวนานถึง ๔๑๗ ปี คือตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๙๓ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๐ เกี่ยวกับเรื่องต้นสายวิวัฒนาการของลวดลายกลีบบัวสมัยอยุธยานี้ ศาสตราจารย์ ดร.สันติ เล็กสุขุม คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรได้ทำการวิจัยลวดลายกลีบบัวที่ประดับปรางค์สมัยอยุธยาตอนต้นโดยจำแนกลักษณะเป็นแบบต่างๆ สรุปได้ดังนี้

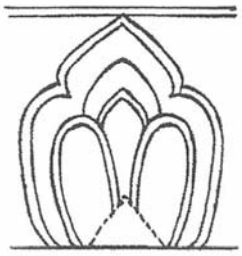
ลายกลีบบัวที่พระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี ประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙

กลีบบัวแบบที่ ๑

ยังคงไว้ซึ่งรูปแบบอิทธิพลศิลปะเขมร คือมีการแบ่งเนื้อที่ภายในออกเป็นสามส่วน มีความนูนหนา แต่เริ่มนิยมทำดอกสามเหลี่ยมเล็กๆ ปิดที่โคนกลีบเรียกว่า กกลาย เช่น กลีบบัวซุ้มประตูด้านทิศใต้พระปรางค์พระศรีรัตนมหาธาตุมหาธาตุลพบุรี (ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙) รอบกลีบประดับด้วยกระหนกตัวเหงารูปกลมมน มีเส้นกลมแบ่งเนื้อที่ภายในกลีบออกเป็นสามส่วน แสดงถึงลักษณะเทคนิคของปูนปั้นอย่างแท้จริง

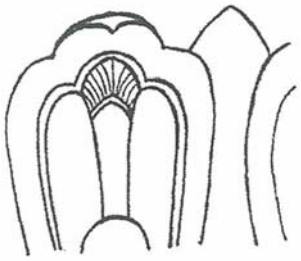

ลายกลีบบัวปูนปั้นประดับพระปรางค์ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี เป็นลักษณะลายกลีบบัวแบบที่ ๑

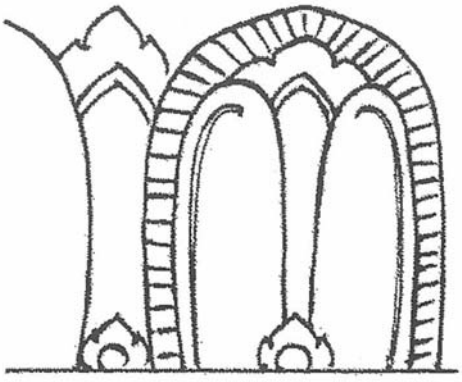
ลายกลีบบัวที่พระปรางค์
วัดนครโกษา จังหวัดลพบุรี
ก่อน พ.ศ.๑๘๙๓

ลายกลีบบัวบนปรางค์วัดนครโกษา จังหวัดลพบุรี (ก่อน พ.ศ. ๑๘๙๓) เป็นรูปแบบแสดงถึงการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญด้วยช่างศิลปกรรมได้พลิกแพลงรูปแบบออกไปจากเดิม โดยทำปลายกลีบให้เรียวแหลมขึ้น แม้ภายในกลีบยังคงแบ่งเป็นสามส่วน แต่ความนูนมนเริ่มลดน้อยลง กลายเป็นรูปสามเหลี่ยมขนาดใหญ่ไม่มีกระหนกตัวเหงารอบกลีบ

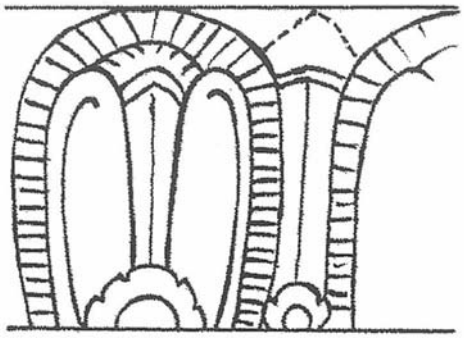

ลายกลีบบัวที่พระปรางค์
วัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี
ประมาณ พ.ศ.๑๘๙๓

ลายกลีบบัวที่พระปรางค์วัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี (ประมาณ พ.ศ. ๑๘๙๓) มีลักษณะเกี่ยวเนื่องกับกลีบบัวที่พระปรางค์ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุลพบุรี คือภายในกลีบแบ่งเป็นสามส่วน มีความนูนเล็กน้อย ส่วนบนของช่องกลางบากเป็นบั้งรองรับเส้นแนวตั้ง ปลายกลีบโค้งงุ้ม โคนกลีบทำกกลายรูปวงโค้งขนาดใหญ่ไม่มีกระหนกตัวเหงารอบกลีบ

ลายกลีบบัวที่พระปรางค์หมายเลข ๘
ในบริเวณวัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ลายกลีบบัวที่พระปรางค์วัดส้ม
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ประมาณ พ.ศ.๑๙๑๓

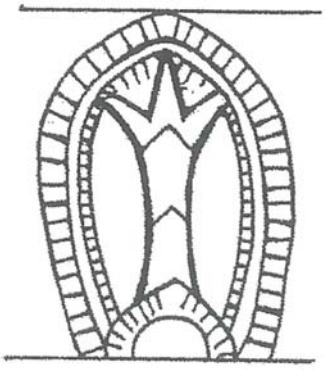
กลีบบัวที่ปรางค์ประธานวัดส้ม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ราวพ.ศ. ๑๙๑๓) และปรางค์หมายเลข ๘ วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีลักษณะสืบทอดมาจากลายกลีบบัวที่พระปรางค์วัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี คือมีการลดความนูนหนาของกลีบจนเกือบแบนราบ มีการแบ่งช่องภายในกลีบเป็นรูปยาวรี ขนาบอยู่ ๒ ข้าง ภายในมีเส้นโค้งขมวดปลาย อาจทำขึ้นเพื่อแทนที่ส่วนที่เคยพอกหนานูนมาก่อน ขอบกลีบกรีดเส้นหยักดูเป็นจีบกกลายทำรูปดอกไม้ครึ่งซีก หรือโค้งครึ่งวงกลมขนาดใหญ่

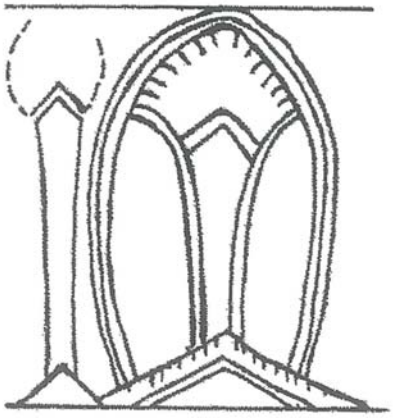
กลีบบัวที่ปรางค์ประธานวัดส้ม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีอายุประมาณ พ.ศ. ๑๙๑๓ อยู่ในลักษณะกลีบบัวแบบที่ ๑

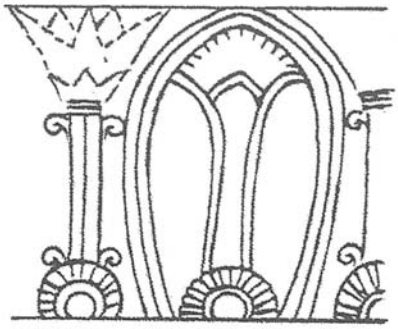
ลายกลีบบัวที่พระปรางค์วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อยู่ในลักษณะกลีบบัวแบบที่ ๑

ลายกลีบบัวที่พระปรางค์
วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ประมาณ พ.ศ.๑๙๓๑-๑๙๓๘

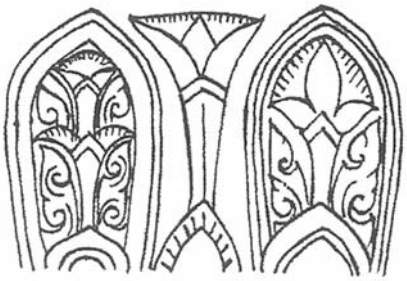
ลายกลีบบัวที่พระปรางค์
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี
ประมาณ พ.ศ.๑๙๑๓ - ๑๙๕๒

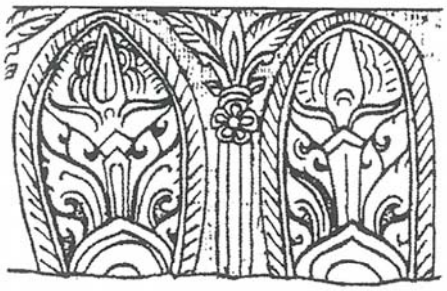
ลายกลีบบัวที่พระปรางค์
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี
ประมาณ พ.ศ.๑๙๘๕ - ๒๐๓๐

กลีบบัวแบบที่ ๒

พบที่ฐานเรือนธาตุ ปรางค์ประธานวัดพระรามอยุธยา (พ.ศ. ๑๙๓๑-๑๙๓๘) ลักษณะกลีบเรียวเล็กลงภายในกลีบมีช่องขนาบข้างเป็นรูปยาวรีความนูนมีเพียงเล็กน้อย ช่องกลางมีลายเป็นกลีบสามแฉก เส้นรอบกลีบซ้อนสองชั้น มีขีดลายเป็นเส้นตั้งกกลายรูปสามเหลี่ยมขนาดใหญ่เป็นลักษณะการทำอย่างเรียบง่าย ยังมีลวดลายกลีบบัวประดับพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี และที่พระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี (พ.ศ. ๑๙๑๓-๑๙๕๒) ซึ่งมีรูปแบบคล้ายคลึงกับลายกลีบบัวที่ปรางค์ประธานวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สันนิษฐานว่า ลวดลายที่พระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรีเป็นงานซ่อมเสริมขึ้นภายหลัง โดยมีอายุของลายอยู่ในระยะเดียวกับกลีบบัวของพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี (พ.ศ. ๑๙๘๕-๒๐๓๐) และน่าจะมีอายุหลังการสร้างพระ-ปรางค์วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ลายกลีบบัวประดับฐานเจดีย์แปดเหลี่ยม
วัดไก่เตี้ย จังหวัดสุพรรณบุรี
ประมาณ พ.ศ.๑๙๓๑-๑๙๓๘

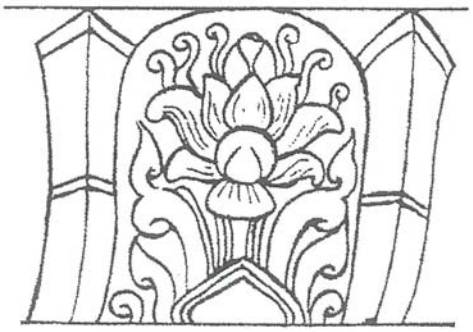
ลายกลีบบัวที่พระปรางค์
วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ประมาณ พ.ศ.๑๙๖๗

กลีบบัวแบบที่ ๓

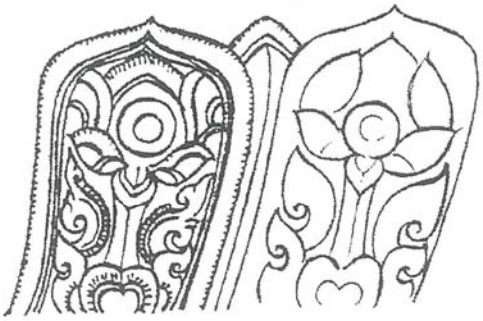
เริ่มนิยมประดิษฐ์ลวดลายภายในกลีบบัว ดังเช่นกลีบบัวที่เจดีย์แปดเหลี่ยม วัดไก่เตี้ย สุพรรณบุรี (พ.ศ. ๑๙๑๒-๑๙๕๒) กลีบมีรูปทรงเพรียวขึ้นกกลายเป็นรูปสามเหลี่ยมขนาดใหญ่ ลวดลายภายในกลีบเป็นลายก้านต่อกันเป็นชิ้น ส่วนยอดแยกเป็นสามแฉก ขนาบด้วยลายกระหนก การประดับลวดลายภายในกลีบบัว แสดงถึงอิทธิพลศิลปะจีน และศิลปะสุโขทัย ที่มีต่อศิลปะอยุธยา ซึ่งจะไม่พบในศิลปะแบบเขมร ลักษณะกลีบบัวแบบนี้ยังมีความคล้ายคลึงกับลวดลายที่ปรางค์ ประธานวัดพระรามอยุธยา ต่อเนื่องไปถึงปรางค์ประธานวัดราชบูรณะอยุธยา (พ.ศ. ๑๙๖๗) ซึ่งลวดลายประดับพระปรางค์แห่งนี้ยังมีลวดลายที่แตกต่างกันไป อีกหลายแบบ เป็นลวดลายที่ทำขึ้นใหม่นับตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เป็นต้นมา ลวดลายในกลีบบัวเริ่มมีวิวัฒนาการที่แตกต่างกันออกไปหลายรูปแบบทำให้ระบบลายไม่คงที่ ยากที่จะนำมาใช้กำหนด ประมาณอายุการก่อสร้างได้อีกต่อไป

ลายกลีบบัวที่พระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ประมาณ พ.ศ.๑๙๖๗

ลายกลีบบัวจำหลักศิลาในวัดมหาธาตุ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ประมาณ พ.ศ.๑๙๑๓

ลายกลีบบัวในชิ้นส่วนปรางค์จำลองทองคำ
จากกรุปรางค์ประธาน วัดราชบูรณะ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ประมาณ พ.ศ.๑๘๙๓

ลายกลีบบัวดินเผา จากวัดช้างรอบ
จังหวัดกำแพงเพชร ประมาณ พ.ศ.๑๙๔๐

กลีบบัวแบบที่ ๔

นิยมทำลายรูปดอกไม้ภายในกลีบบัว อันเป็นลวดลายที่นิยมในศิลปะจีนและศิลปะสุโขทัย นอกจากจะเป็นลายปูนปั้นแล้ว ยังพบว่า ทำจากวัสดุนานาชนิดได้แก่

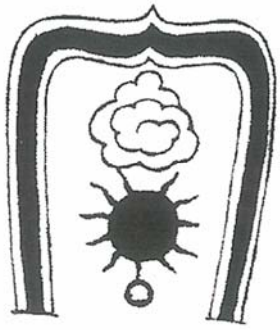
กลีบบัวจำหลักศิลา ที่วัดมหาธาตุ อยุธยา (พ.ศ. ๑๙๑๓) สลักเป็นลายดอกบัวบานแตกกอจากกกลายรูปสามเหลี่ยมขนาดใหญ่ มีกระหนกแบบเรียบง่ายขนาบสองข้าง กลีบแทรกทำเป็นแท่งปลายมนเป็นมุมแหลม

กลีบบัวทองคำ ประกอบที่ปรางค์จำลอง จากกรุปรางค์ประธานวัดราชบูรณะ อยุธยา (ราว พ.ศ. ๑๘๙๓) ดุนลายดอกไม้ประดิษฐ์คล้ายดอกบัว ประกอบลายกระหนกเพิ่มลวดลายที่กกลายและหยักเส้นกรอบของกลีบอย่างละเอียดยิบ ยังมีกลีบแทรกปรากฏอยู่

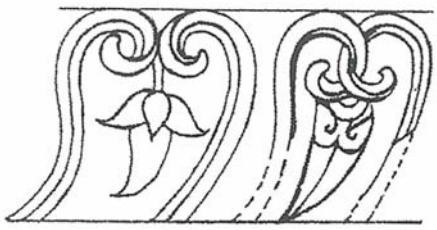
กลีบบัวดินเผา จากวัดช้างรอบ กำแพงเพชร (พ.ศ. ๑๙๔๐) มีลักษณะลวดลายแตกต่างไป เนื่องจากวัสดุในการทำช่วยเอื้ออำนวยในการประดิษฐ์ เป็นลายรูปนูนหนา ดอกไม้มีกลีบแหลมเป็นแฉก ประกอบด้วยขดเครือเถาม้วนงอแทนลายกระหนก เป็นลักษณะลวดลายทางเหนือ กลีบบัวมีแถวเม็ดประคำล้อมเป็นกรอบสองชั้น เช่นในลายแบบเขมร กกลายรูปโค้งครึ่งวงกลมประดับแถวเม็ดประคำเช่นกัน ไม่มีกลีบแทรก

ลายกลีบบัวบนพระปรางค์ประธานวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
เป็นลายก้านดอกกลมและใบต่อขึ้นไปแบ่งเป็นสามส่วน มีลายประกอบขนาบข้างด้านล่างเป็นตัวกระหนก
นับเป็นลักษณะวิวัฒนาการแบบปลายสุดของลายกลีบบัวแบบที่ ๔

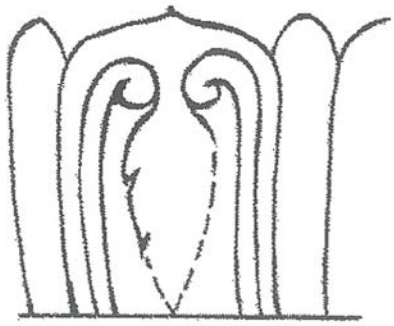
ลายกลีบบัวแบบจีน นิยมทำเป็น
ลายเครื่องประดับบนเครื่องเคลือบ
ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๙

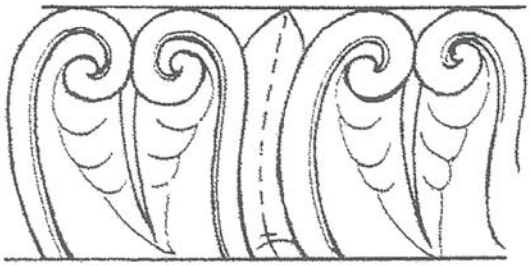
ลายกลีบบัวพระปรางค์
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
จังหวัดพิษณุโลก

กลีบบัวแบบที่ ๕

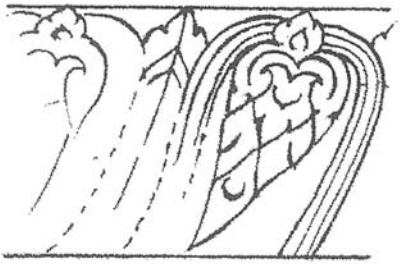
ต้นแบบได้รับอิทธิพลมาจากจีนโดยตรง เนื่องจากอยุธยามีการติดต่อกับจีนมาตั้งแต่เริ่มสถาปนาราชธานี กลีบบัวลักษณะนี้ประกอบด้วยเส้นโค้งสองเส้นขมวดปลายด้านบน ภายในประดิษฐ์ลายรูปสามเหลี่ยม มีใบไม้หรือลายกระจังอยู่ภายใน ไม่นิยมทำกกลายอีกต่อไป ลายกลีบบัวแบบนี้พบว่าเริ่มนำมาประดับงานสถาปัตยกรรมครั้งแรกที่ปรางค์ประธานวัดราชบูรณะ อยุธยา (พ.ศ. ๑๙๖๗-๑๙๙๑) แล้วสืบทอดรูปแบบไปยังพระปรางค์มหาธาตุ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๐๒๑) และยังมีปรากฏที่กู่ในเจดีย์กลางวัดพระศรีสรรเพชญ์ (พ.ศ. ๒๐๓๕) อีกด้วย

ลายกลีบบัวพระปรางค์
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก

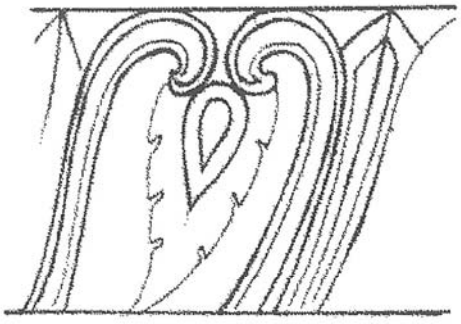
ลายกลีบบัว กู่ในเจดีย์องค์กลางวัดพระศรีสรรเพชญ์
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๐๓๕

ลายกลีบบัวที่พระปรางค์
วัดโลกยสุธา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
สมัยอยุธยาตอนปลาย

ลายกลีบบัวประดิษฐ์แบบนี้ เป็นที่นิยมต่อเนื่องมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยได้รับความนิยมค่อนข้างมาก ดังนั้นรูปแบบจึงมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้าง โดยเฉพาะลวดลายภายในกลีบซึ่งจากเดิมเป็นลายรูปใบไม้ ก็กลายเป็นลายกนกประกอบใบไม้ หรือลายกระหนกเปลว ส่วนรูปทรงของกลีบยังคงนิยมเค้ารูปเดิม เช่น

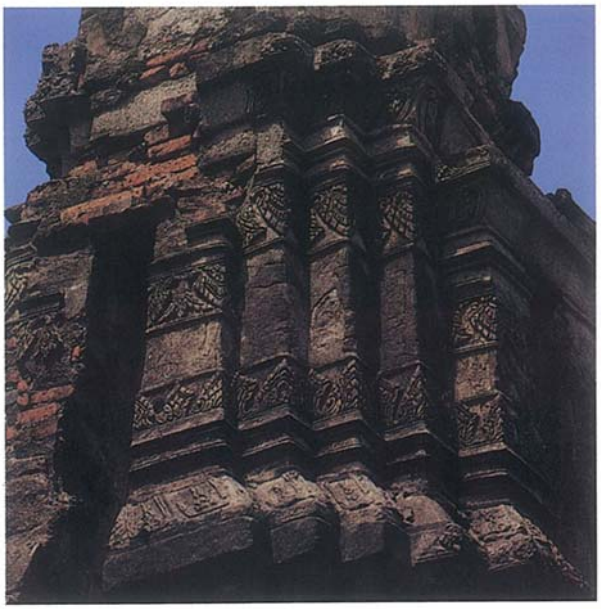
- ลายกลีบบัวพระปรางค์วัดโลกยสุธา (พุทธศตวรรษที่ ๒๒)
- ลายกลีบบัวพระปรางค์วัดมงกุฎ (พุทธศตวรรษที่ ๒๒)
- ลายกลีบบัวพระปรางค์เล็ก วัดราชบูรณะ (พุทธศตวรรษที่ ๒๒)

ลายกลีบบัวที่พระปรางค์องค์เล็ก ภายในบริเวณวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระปรางค์องค์เล็ก สมัยอยุธยาตอนปลายภายในบริเวณวัดราชบูรณะ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีลายกลีบบัวประดิษฐ์ตามชั้นประดับลวดลาย จัดเป็นลักษณะกลีบบัวแบบที่ ๕
ส่วนยอดมีบัวกลุ่ม สันนิษฐานว่าเป็นฐานรองรับส่วนยอดซึ่งหักหายไป

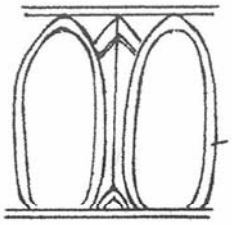
ลายกลีบบัว บนพระปรางค์ วัดมงกุฎ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
สมัยอยุธยาตอนปลาย เป็นวิวัฒนาการลักษณะลายกลีบบัวในแบบที่ ๕

ลายกลีบบัวที่มิได้จัดอยู่ในสายวิวัฒนาการ

ลายกลีบบัวเกลี้ยง เช่น กลีบบัวที่ปรางค์ประธานวัดสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี ลักษณะเป็นกลีบบัวขนาดใหญ่ รูปทรงคล้ายกลีบบัวที่วัดมหาธาตุ จังหวัดสุโขทัย คือ มีปลายกลีบงอรุ้ม หากแต่มีความนูนหนากว่า และไม่มีกกลาย

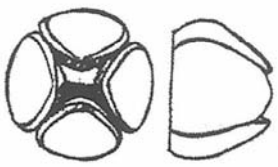
ลายกลีบบัวเกลี้ยง ปรางค์ประธาน
วัดสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี

ลายกลีบบัวเกลี้ยง มณฑปทิศวัดพระราม
จังวัดพระนครศรีอยุธยา

ลายดอกบัวตูม

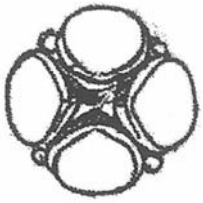
ยังมีลวดลายบัวอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเป็นองค์ประกอบเล็กๆ ของลวดลายที่ใช้ประดับอาคารสถาปัตยกรรม คือลายดอกบัวตูม มักพบตามชั้นประดับลวดลายที่บัวเชิงและบัวรัดเกล้า ต้นแบบของลายมาจากศิลปะเขมร พบที่ปราสาทหินพิมาย มีลักษณะเป็นบัวตูมหุ้มด้วยกลีบสี่กลีบ เมื่อนำมาประดับอยู่ในสถาปัตยกรรมไทย ได้มีวิวัฒนาการรูปแบบออกไปจากลายดอกบัวตูม กลายเป็นเพียงตุ่มแหลม เป็นกรวยแหลม หรือกรีดเป็นเส้นให้ดูเป็นรูปทรงกลีบ แทนการปั้นกลีบให้นูนหนาดังเช่นในยุคแรก

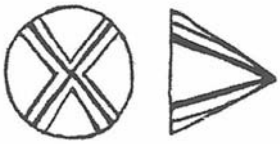
ลายดอกบัวตูม พระปรางค์สามยอด
จังหวัดลพบุรี (พ.ศ. ๑๖๕๐-๑๗๐๐)

ลายดอกบัวตูม พระปรางค์
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี
ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙

ลายดอกบัวตูม
พระปรางค์หมายเลข ๑๖ ค
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี
ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙

พระปรางค์ประธานวัดราชบูรณะ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ประมาณ พ.ศ.๑๙๖๗

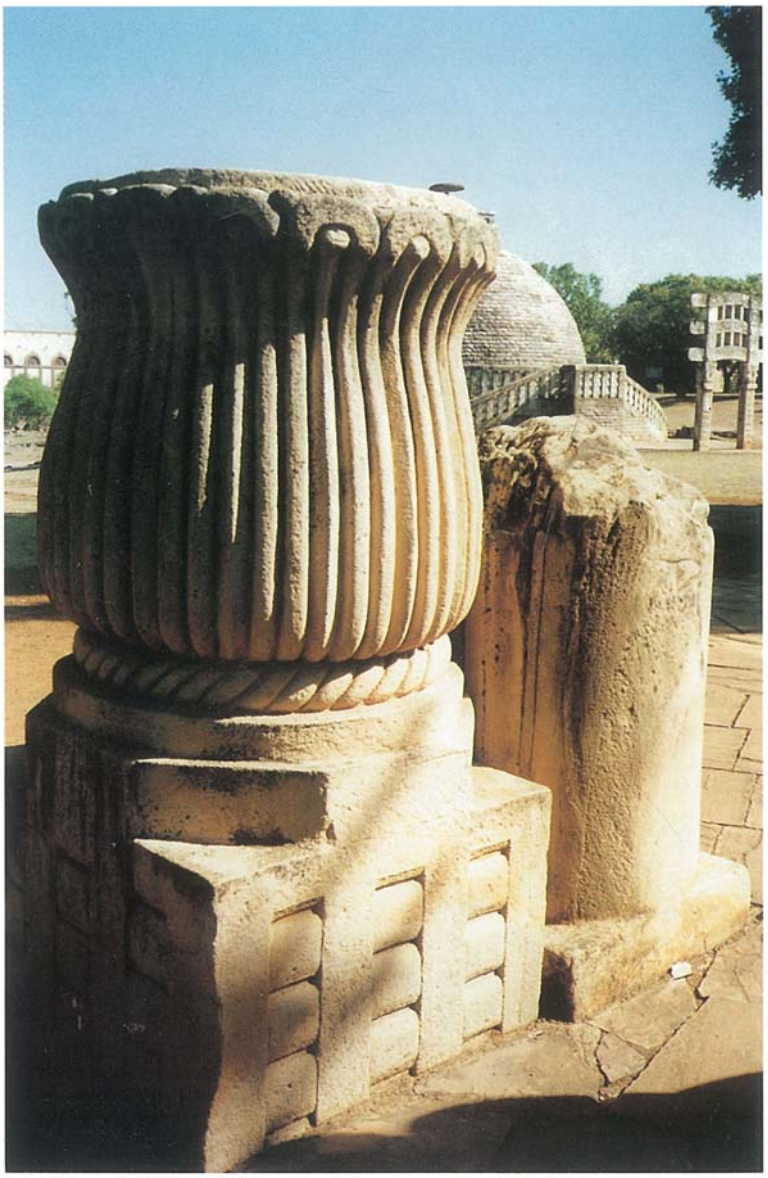
ลายดอกบัวตูม ปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์

ลายดอกบัวตูม พระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ลายดอกบัวตูม พระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

บัวหัวเสา ในลักษณะดอกบัวสายบริเวณพระสถูป สาญจี ประเทศอินเดีย

บัวหัวเสา

บัวหัวเสาเป็นองค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่เพิ่มพูนความสง่างามให้แก่อาคารสถาปัตยกรรม ไม่ว่าจะเป็นพระอุโบสถ โบสถ์ วิหาร หรือปราสาท พระราชวัง ซึ่งการทำบัวประดับหัวเสานี้ นอกจากเพื่อความสวยงามแล้วอาจแฝงความหมายตามคตินิยมที่จะถวายดอกบัวเป็นพุทธบูชา หรืออาจมีความหมายว่าเป็นสัญลักษณ์แทนสัตตพรรณคีรี เนื่องจากดอกบัวมีความหมายอีกนัยหนึ่งคือ ทวีป

บัวหัวเสาลักษณะบัวกลุ่มหรือบัวโถ พระอุโบสถ วัดหน้าพระเมรุ
อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

วิหารน้อย ภายในบริเวณด้านทิศใต้ ของพระอุโบสถ วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีเสาทำเป็นเสาหลอกติดกำแพง หัวเสาเป็นลักษณะบัวสายสะบัดปลายเบ่งบาน แสดงถึงความประสมกลมกลืนระหว่างความมั่นคงในการรับน้ำหนักโครงสร้างอาคารและความนุ่มนวลด้วยศิลปะอย่างงดงาม

การทำบัวประดับหัวเสา เป็นงานสถาปัตยศิลป์ อันเป็นที่นิยมแพร่หลายอยู่ในหลายชาติ อาทิ อียิปต์ อิหร่าน อินเดีย เป็นต้น ซึ่งต่างก็มีการประดิษฐ์รูปทรงแตกต่างกันไปตามความนิยม บัวหัวเสาที่ปรากฏในสถาปัตยกรรมไทยสันนิษฐานว่า เริ่มมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย และสมัยอู่ทอง แล้วนิยมสืบต่อมาอีกหลายยุคหลายสมัยจนกลายเป็นเอกลักษณ์ของสถาปัตยกรรมไทย รูปแบบของสถาปัตยกรรมประจำยุคสมัยที่มีวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปย่อมส่งอิทธิพลถึงรูปลักษณะของเสา ตลอดจนบัวหัวเสาด้วย เป็นต้นว่า โบสถ์วิหารที่มีขนาดใหญ่มักใช้เสาแปดเหลี่ยมเพื่อรองรับน้ำหนักของหลังคา บัวหัวเสาจึงต้องทำรูปทรงกลมป้อมในลักษณะ *บัวกลุ่ม* หรือ *บัวโถ* เพื่อให้เกิดความรู้สึกที่แข็งแรงมั่นคง ดังเช่นบัวหัวเสาของโบสถ์ วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และหากเป็นโบสถ์วิหารที่มีขนาดเล็กเสาก็ย่อมมีขนาดเล็กไปตามสัดส่วน จึงมักใช้เสาทรงเหลี่ยมย่อไม้สิบสอง บัวประดับหัวเสาจึงมีรูปทรงเป็นบัวกลีบยาว ทอดไปตามรูปเสา ปลายกลีบผายบาน เป็นลักษณะที่เรียกว่า *บัวแวง* เช่น เสาที่วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ หรือวัดวรเชษฐาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

บัวหัวเสาลักษณะบัวโถของซากโบราณสถานวัดกุฎีดาว
อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เสาในสถาปัตยกรรมไทยนับตั้งแต่สมัยสุโขทัย อู่ทอง และอยุธยา ตอนต้นนิยมเสารูปทรงแปดเหลี่ยม หรือเสากลม เป็นแบบแผนเดียวกันหมด ทั้งนี้เนื่องจากแบบแปลนสถาปัตยกรรมมีความคล้ายคลึงกัน บัวหัวเสาก็นิยมทำบัวที่มีกลีบเล็กละเอียด

ซ้อนกันขึ้นไปเป็นทรงบัวกลุ่ม บัวโถ โดยเฉพาะสมัยอยุธยาตอนต้น มักนิยมสร้างโบสถ์ วิหาร ในลักษณะเรียบง่าย ไม่มีการประดับตกแต่งมากนัก แต่จะเน้นการประดับบัวหัวเสารูปบัวกลุ่มอย่างวิจิตรพิสดาร เช่น โบสถ์ วัดหน้าพระเมรุ และวัดธรรมิกราช เป็นต้น

สมัยอยุธยาตอนกลาง ช่วงแรกยังคงนิยมใช้เสาแปดเหลี่ยมและเสากลม บัวหัวเสาจึงยังนิยมบัวกลุ่มหรือบัวโถเป็นส่วนใหญ่ หากบางครั้งก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปทรงไปบ้าง ตามความคิดพลิกแพลงของช่าง ดังเช่นเสาหอไตรวัดศาลาปูน อยุธยา ซึ่งสร้างประมาณรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๑๙๙) มีลักษณะเป็นเสาเหลี่ยมย่อมุมสิบสอง บัวหัวเสามีลักษณะเป็นบัวโถ ส่วนบนเป็นกลีบยาวแต่ส่วนล่างเป็นบัวกลม

สมัยอยุธยาตอนปลาย มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบสถาปัตยกรรมโดยนิยมก่อสร้างอาคารให้มีขนาดเล็กลง จึงมีการเปลี่ยนแปลงขนาดของเสาเพื่อให้ได้สัดส่วนกัน เป็นเสาเหลี่ยมย่อมุมสิบสอง รูปทรงของเสาได้จำกัดให้ต้องออกแบบเป็นบัวกลีบยาวในลักษณะที่เรียกว่า *บัวแวง* หรือ บางครั้งเรียกว่า *บัวจงกล* เช่น เสาที่วัดบรมพุทธาราม หรือวัดพระยาแมน ซึ่งสร้างในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. ๒๒๓๑-๒๒๔๖)

สมัยรัตนโกสินทร์ ความนิยมในการทำเสาและบัวหัวเสายังคงมีรูปแบบเช่นเดียวกับสมัยอยุธยาตอนปลาย หากแต่ประดิษฐ์กลีบบัวในรูปทรงบัวกลีบขนุน ให้มีปลายผายบานสะบัดพริ้วมองดูอ่อนช้อยยิ่งขึ้น ในขณะเดียวกันก็มีความหนักแน่นเหมาะสมกับการรองรับน้ำหนักของโครงสร้างอาคารไว้ได้ นับเป็นความผสมกลมกลืนระหว่างความนุ่มนวลและความมั่นคง บางครั้งเสาประกอบบัวหัวเสาได้รับการออกแบบในลักษณะเสาหลอก โดยทำติดไว้กับกำแพงวิหารทำให้อาคารสถาปัตยกรรมที่สร้างอย่างเรียบง่ายมีความงดงามยิ่งขึ้น

บัวหัวเสาพระอุโบสถวัดราชบพิตรสถิตมหาสีมาราม ในรูปทรงบัวกลีบขนุนประดิษฐ์ลวดลายปิดทองประดับกระจก

บัวหัวเสาระเบียง วัดปทุมวนารามทำเป็นรูปดอกบัว
สัตตบุษย์ตามรูปทรงธรรมชาติ

เสาศิลาในศิลปะจาม ประกอบกับดอกบัวทรงบัวโถ
ตั้งอยู่บริเวณหน้าพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
สำหรับเป็นเครื่องพุทธบูชา

เสาประตูรั้ว วัดราชาธิวาส ประดิษฐ์รูปทรงเป็นแบบ
บัวลูกแก้ว ประดับเม็ดทรงกระจังพุ่ม

บัวหัวเสาประตูทางเข้าพระอุโบสถ
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก

เสารั้วกั้นสระน้ำ ภายในวัดเบญจมบพิตรสถิตมหาสีมาราม

เสาเพนียดคล้องช้าง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

บัวหัวเสามักทำขึ้นจากฝีมือการปั้นปูนหรือเรียกว่าปูนปั้น (Stucco) บางแห่งทำด้วยดินเผา (Terra-Cotta) ได้แก่บัวหัวเสาที่วิหารใหญ่วัดพระศรีสรรเพชญ บัวหัวเสาสมัยอยุธยาตอนปลายและรัตนโกสินทร์ นิยมการลงรักปิดทองประดับกระจกสี รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวศิลปะจีนได้หลั่งไหลเข้ามาและได้รับความนิยมอย่างสูงสุด อาคารสถาปัตยกรรมในระยะนี้จึงนิยมศิลปะแบบจีน ดังนั้นโบสถ์วิหารซึ่งได้รับอิทธิพลศิลปะจีนจึงทำเสาสี่เหลี่ยมซึ่งเสาทรงนี้ไม่จำเป็นต้องมีบัวประดับ บัวหัวเสาจึงค่อยเสื่อมความนิยมลงจนไม่มีรูปแบบที่แน่นอนในสมัยต่อมา

เสาอันประกอบด้วยบัวหัวเสา นอกจากเป็นเครื่องรองรับขื่อ และแปซึ่งเป็นโครงสร้างส่วนหลังคาของตัวอาคารแล้ว ยังนิยมทำเป็นเสาระเบียงสำหรับรองรับหลังคาปีกนกหรือหลังคาเฉลียง นอกจากนี้ยังนิยมใช้รูปทรงดอกบัวประดับเสาลอย เป็นต้นว่า เสาประโคนที่ใช้บอกเขตแดนของวัด เสารั้วกั้นบริเวณ เสาเพนียด เสากำแพงแก้ว เสารับปลาย เสาพนัก เป็นต้น โดยมักทำดุมหัวเสาเป็นรูปดอกบัวตูม หรือดอกบัวบาน รวมทั้งมีการประดิษฐ์เป็นแบบต่างๆ เป็นต้นว่า หัวเม็ดบัวลูกแก้ว หัวเม็ดปลียอด เป็นต้น

ซุ้มประตูรูปกลีบบัว วังนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี

ซุ้มฐูปกลีบบัว

ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงมีสัมพันธไมตรีกับประเทศตะวันตก โดยเฉพาะชาติฝรั่งเศส โปรดฯ ให้สถาปนิกและวิศวกรชาวฝรั่งเศสมาวางแผนก่อสร้าง อาคารพระราชวัง ณ เมืองลพบุรี ทำให้สถาปัตยกรรมระยะนี้ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก อาทิเช่น การเจาะช่องประตูหน้าต่าง เป็นวงโค้ง ยอดแหลมคล้ายกลีบบัว และการเจาะช่องโค้งรูปคล้ายกลีบบัวเรียงรายบนผนังสำหรับตามประทีปโคมไฟ ลักษณะการทำซุ้มประตูหน้าต่างดังกล่าวได้รับความนิยมในสมัยต่อๆ มา เนื่องจากชาวไทยนิยมสร้างงานที่สามารถกำหนดความหมายได้ โดยเฉพาะการใช้ลักษณะของบัวเป็นสื่อสัญลักษณ์ ดังเช่น การสร้างซุ้มหน้าต่างของพระอุโบสถวัดช่องนนทรี

ในศิลปะล้านนา ปรากฏการสร้างซุ้มรูปกลีบบัว ยอดมน ซึ่งลักษณะนี้ต่อมามีผู้นำไปประดิษฐ์เป็นเรือนแก้วครอบพระพุทธรูป

ดาวเพดาน

ดาวเพดานเป็นองค์ประกอบเชิงศิลปะที่ประดิษฐ์ขึ้นเพื่อเป็นเครื่องประดับฝ้าเพดานของอาคารทางศาสนา หรืออาคารราชสำนัก ตลอดจนเพดานธรรมาสน์ แต่ไม่นิยมใช้ประดับตกแต่งกุฏิสงฆ์ หรือบ้านเรือนของสามัญชน ประดิษฐ์ขึ้นด้วยวัสดุหลายประเภท เช่น ปูนปั้น ไม้จำหลัก ลายเขียนสี เป็นต้น

ความนิยมในการสร้างดาวเพดาน อาจเกิดจากช่างศิลปกรรมไทย นิยมตกแต่งประดับประดาอาคารให้งดงามตามอิทธิพลสถาปัตยกรรมอินเดีย หรืออาจเพื่อสร้างความรู้สึกโอ่อ่าตระการตาแก่ผู้ย่างก้าวเข้าไปในสถานที่อันควรสักการะ ประดุจว่าได้ก้าวเข้าสู่โลกเนรมิตใหม่ที่มีความสัมพันธ์กับจักรวาล จึงสมมติให้เป็นดวงดาวดารดาษอยู่เบื้องบน ดาวเพดานนี้เดิมทำเป็นลายดอกไม้ธรรมดาแต่ต่อมาประดิษฐ์เป็นลายดอกบัว โดยมักออกแบบเป็นรูปดอกบัวขนาดใหญ่ มีดอกเล็กซ้อนอยู่ตรงกลาง ที่กลีบดอกทุกกลีบจะมีดอกบัวดอกเล็กๆ อยู่ตรงกลางกลีบให้ดูราวกับว่าเป็นการทวีจำนวนเพิ่มมากขึ้นอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เปรียบเสมือนภาวะแห่งญาณสมาธิที่ดำเนินไปอย่างไม่หยุดยั้ง

เหตุใดจึงนิยมประดิษฐ์ลวดลายดาวเพดานให้เป็นรูปทรงของดอกบัวหรือดอกไม้ เรื่องนี้ น ณ.ปากน้ำ [๑] อธิบายว่า

ดอกบัวหรือดอกไม้นั้นที่จริงก็ตั้งใจทำเป็นรูปดาว ถ้าเราแหงนดูเพดานก็คล้ายเราแหงนดูท้องฟ้า ย่อมเห็นดาวดารดาษแต่การจำหลักไม้นั้นทำดวงดาวกลมๆ อย่างเดียวย่อมไม่ให้ผลงดงามทางสุนทรียะ นายช่างศิลป์จึงประดิษฐ์เป็นรูปดอกไม้ ดอกบัว และลวดลายใบไม้ต่างๆ ให้วิจิตรพิสดารขึ้น ด้วยดอกไม้หรือดอกบัวนั้นมีลักษณะคล้ายดาว กล่าวคือมีแกนกลางคือเกสร เป็นกลุ่มกลม กลีบที่สยายออกรอบข้างแผ่เป็นรัศมีรอบวงกลม ก็คล้ายกับรัศมีของดาวฉะนั้น

---

[๑] น ณ.ปากน้ำ, **ศิลปโบราณคดีในสยาม**, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๐. หน้า ๑๓๔.

ลายดาวเพดานมีวิวัฒนาการรูปทรงเปลี่ยนแปลงไปตามความคิดความนิยมของยุคสมัย โดยช่างสามารถจัดแต่งองค์ประกอบให้พลิกแพลงได้หลายรูปแบบ ลายดาวเพดานยังมีลักษณะพิเศษแห่งยุคเช่นเดียวกับองค์ประกอบเชิงศิลป์อื่นๆ ที่สามารถนำมาเป็นเครื่องกำหนดอายุสมัยได้

เพดานไม้จำหลักห้องปรางค์ วัดพระศรีมหาธาตุเชลียง อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย

สมัยสุโขทัย

ลายดาวเพดานสมัยสุโขทัยตอนต้น นิยมทำเป็นลายดอกบัวที่มีลักษณะว่าได้ต้นเค้าจากศิลปะอินเดียสมัยคุปตะและปาละอย่างเด่นชัด ได้แก่ ลายจำหลักศิลาที่อุโมงวัดศรีชุม อำเภอเมืองเก่า ทำรูปดอกบัวอยู่ตรงกลางมีลายที่มุมทั้งสี่เรียกว่า ลายค้างคาว หรือลายผีเสื้อ ลายลักษณะนี้พบว่าเป็นที่นิยมนำมาทำเป็นลายดาวเพดานธรรมาสน์ของสุโขทัย และยังปรากฏว่าเป็นลายเสมาสมัยอยุธยาหรืออู่ทองอีกด้วย เนื่องจากเป็นศิลปะร่วมสมัยกัน ลายดาวเพดานสมัยสุโขทัยตอนปลาย ตัวอย่างเช่นลายดาวเพดานไม้จำหลัก เพดานห้องปรางค์ วัดพระศรีมหาธาตุเชลียง อำเภอศรีสัชนาลัย ซึ่งทำเป็นวงกลมเต็มช่องเพดาน ลวดลายภายในจุดศูนย์กลางเป็นดอกบัวบานขนาดใหญ่ มีการแบ่งรัศมีออกเป็น ๓ ชั้น แต่ละชั้นมีลวดลายรูปกลีบบัวที่ทำเป็นดอกบัวบานขนาดลดหลั่นตามชั้นรัศมีบรรจุอยู่ภายใน ที่มุมทั้งสี่ผูกลายเทพนมครึ่งองค์เหนือกลีบบัวท่ามกลางลายเครือเถา มีดอกบัวรูปรี ซึ่งพลิกแพลงมาจากลายบัวตรงกลาง นับเป็นลวดลายที่มีความงามวิจิตรพิสดาร แสดงถึงความเจริญอย่างสูงสุดของช่างศิลปกรรมแห่งยุค

สมัยอยุธยาตอนต้น

บัวหัวเสาและดาวเพดาน วัดหน้าพระเมรุ
อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ได้รับอิทธิพลทางด้านศิลปะมาจากศิลปะสุโขทัยรูปแบบของลวดลายดาวเพดานจึงมีความงามวิจิตรคล้ายคลึงกัน คือนิยมทำลายรูปดอกบัวขนาดใหญ่เป็นประธาน เรียงรอบด้วยดอกบัวขนาดเล็ก ในระบบที่เรียกว่า ลาย*ดาวล้อมเดือน* ประกอบด้วยลายเครือเถาประดับทั้งสี่มุม ลักษณะนี้จัดว่าเป็นลายแบบอยุธยาตอนต้นโดยแท้

สมัยอยุธยาตอนกลาง

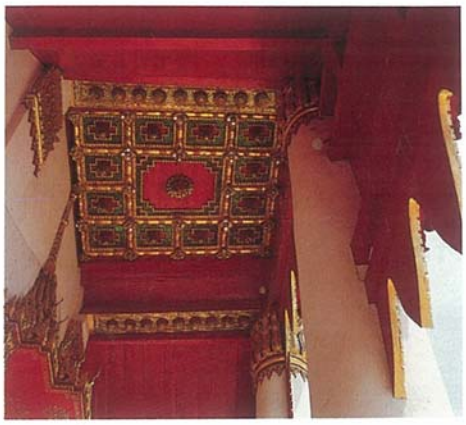
ลายดาวเพดานของยุคนี้ยังคงนิยมลักษณะรูปทรงของดอกบัวที่มีขนาดใหญ่ลอยเด่นเป็นสง่า นิยมการเขียนสีเป็นแบบแผนสำคัญ ลักษณะของกลีบบัวเริ่มเปลี่ยนรูปทรงเป็นกลีบเรียวยาวปลายแหลม แทนที่จะมีกลีบใหญ่ป้าน แบบสมัยสุโขทัยและอยุธยาตอนต้นทำให้มีความอ่อนช้อยคลายความแข็งกระด้างลง ภายในกลีบยังเพิ่มเติมรายละเอียดยิ่งขึ้น

ลายดาวเพดานที่วัดบางขุนเทียนนอก กรุงเทพฯ ที่มีกลีบดอกบัวลักษณะเล็กแหลม และลายดาวเพดานประดับมุขหน้าของพระอุโบสถวัดปราสาท นนทบุรี ซึ่งสร้างในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มีกลีบบัวซ้อนกันอยู่อย่างงดงาม มีดาวบริวารลักษณะคล้ายดอกจอกอยู่รายรอบ นับเป็นศิลปะการแกะไม้ที่งดงามยิ่ง

ลายดาวเพดานเหนือฐานชุกชี ภายในพระอุโบสถวัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ ก็เป็นแบบแผนการจัดผังของวัดในสมัยอยุธยาตอนกลาง เช่นกัน

สมัยอยุธยาตอนปลาย

นิยมทำลายดาวเพดานเป็นรูปดอกบัวขนาดเล็ก กลีบดอกเรียวแหลม มีดอกบัวขนาดเล็กหรือดอกจอกล้อมรอบ เช่น ลายดาวประดับเพดานธรรมาสน์วัดบางขุนเทียนนอก กรุงเทพฯ ซึ่งสร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย

ดาวเพดานวัดกษัตราธิราช อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ลายดาวเพดานไม้แกะสลักที่พระอุโบสถวัดกษัตราธิราช อยุธยา มีรูปแบบการวางลวดลายที่งดงามมาก โดยทำกรอบสี่เหลี่ยมเป็นตารางตัวกรอบ ทำลวดลายเป็นปล้องๆ คล้ายข้ออ้อยประดับลายดอกประจำยาม ตามจุดตัดของตาราง ส่วนคานใหญ่ที่ขนาบสองข้าง ตามความยาวของพระอุโบสถ แกะลายเป็นแถวดอกจอกเรียงไปตามความยาวของคาน

ลายดาวเพดานไม้แกะสลักที่ประดับอยู่เหนือองค์พระประธานพระอุโบสถวัดสระบัว เพชรบุรี ก็มีความงามอีกแบบหนึ่ง กล่าวคือทำกรอบรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ย่อมุม ภายในกรอบทำลายดอกบัว ในลักษณะดาวล้อมเดือน

ดาวเพดานด้านหน้าพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ดาวเพดาวลายฉลุปิดทอง วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

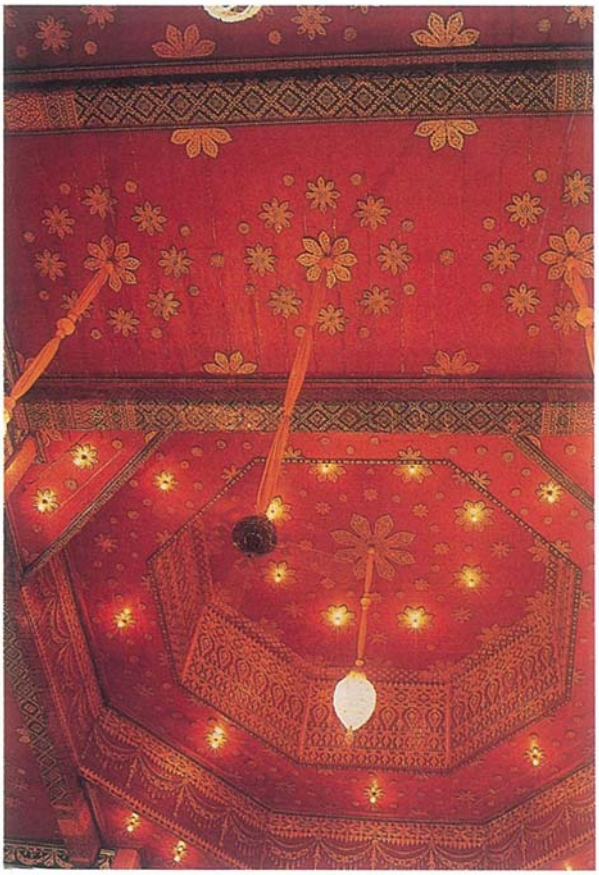
สมัยรัตนโกสินทร์

ในระยะต้นรัตนโกสินทร์ยังคงยึดแบบแผนการก่อสร้างสถาปัตยกรรมตามแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยฝีมือช่างที่อพยพลงมาคราวเสียกรุงศรีอยุธยา

ต่อมาเมื่อมีการติดต่อสัมพันธ์กับต่างประเทศมากขึ้น เกิดรูปแบบศิลปะที่ผสมกลมกลืนระหว่างไทย จีน ฝรั่งเมื่อสถาปัตย-กรรมภายนอกเปลี่ยนแปลงไป การตกแต่งภายในย่อมมีการเปลี่ยนแปลงเพื่อให้เกิดความสัมพันธ์กัน ดังเช่นดาวเพดาน ก็ได้ถูกดัดแปลงไปพร้อมกับองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมอื่นๆ จนไม่มีแบบแผนที่แน่นอน ลายดาวเพดานสมัยรัตนโกสินทร์นี้นิยมทำกรอบล้อมรอบลายดาวล้อมเดือนด้วยเส้นตัดสีทอง ซึ่งดัดแปลงจากศิลปะจีน รูปทรงดอกบัวที่ฉลุสลักจากไม้อย่างงดงามนั้น มีกลีบเรียวแหลมคล้ายฉลองพระบาท

เชิงงอน ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งเรียกดาวเพดานแบบนี้ว่า *เกือกพวง*

อาคารสถาปัตยกรรมที่สร้างในลักษณะศิลปะตะวันตก ดาวเพดานจะเป็นลวดลายแบบฝรั่งและกลายเป็นฐานที่ตั้งของโคมเทียน ระย้า เช่นการตกแต่งเพดานวิหารวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม พระอุโบสถวัดเครือวัลย์วรวิหาร เป็นต้น

ดาวเพดานพระอุโบสถวัดเครือวัลย์วรวิหาร

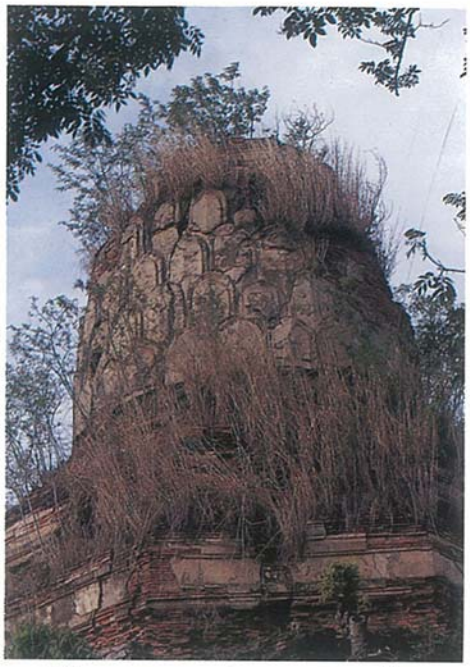
อาคารสถาปัตยกรรมที่สร้างในลักษณะศิลปะจีน มักตกแต่งเพดานด้วยลายเขียนสีน้ำมันแบบจีน ลวดลายดอกพุดตาน ซึ่งเป็นลายมงคลของจีน

นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนแปลงไปในรูปแบบอื่นๆ เช่น ประดับเพดานด้วยลายสลักรูปเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังที่พระอุโบสถวัดเทพศิรินทราวาส

ถึงแม้ลายดาวเพดานจะลดความสำคัญในการเป็นองค์ประกอบเชิงศิลปะสถาปัตยกรรมในยุคปัจจุบัน แต่ความงดงามวิจิตรอลังการของดาวเพดานที่สร้างคู่มากับอาคารสถาปัตยกรรมในอดีตยังคงคุณค่าทางศิลปกรรมไทยอยู่ตลอดไป

บัวกับการตกแต่งสถาปัตยกรรมในรูปแบบต่าง ๆ

ช่างศิลปกรรมไทยในภูมิภาคต่างๆ ล้วนมีความนิยมนำรูปแบบของบัวหรือองค์ประกอบเกี่ยวกับบัวมาตกแต่งประดับประดางานสถาปัตยกรรมให้เป็นลักษณะพิเศษตามรสนิยมเฉพาะตนอีกหลายรูปแบบที่นอกเหนือไปจากการสร้างงานในลักษณะที่สามารถจัดไว้เป็นแบบแผน

พระเจดีย์ที่มีองค์ระฆังประดับด้วยกลีบบัวปูนปั้น วัดอโยธยา
อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

การนำบัวในรูปแบบต่างๆ มาประดับอาคารสถาปัตยกรรม ยังมีปรากฏอยู่ในงานของกลุ่มช่างศิลปกรรมภาคต่างๆ เป็นต้นว่า ทางภาคเหนือ ซึ่งเป็นสกุลช่างสำคัญของไทยอีกกลุ่มหนึ่ง งานศิลปกรรมของช่างล้านนานี้ นิยมนำลายพันธุ์พฤกษาตามธรรมชาติมาแสดงไว้อย่างชัดเจนไม่ว่าจะเป็นรูปทรง กลีบดอก เกสร ตลอดจนเครือก้าน และใบที่อ่อนช้อย ประกอบกับลายเม็ดเนื่องหรือไข่ปลา ลวดลายเหล่านี้จะมีความเป็นเอกภาพ และเป็นเอกลักษณ์ประจำถิ่น บัวเป็นพืชพันธุ์ไม้ชนิดหนึ่งที่ได้รับความนิยมนำมาออกแบบเป็นลวดลายประดับอยู่แทบจะทุกส่วนของอาคารสถาปัตยกรรมล้านนา นับตั้งแต่ส่วนฐานของอาคารขึ้นไปถึงปลียอด จึงมีความพิเศษไปกว่าบัวที่พบเห็นในงานศิลปกรรมของช่างในท้องถิ่นอื่น ส่วนหนึ่งคงจะมาจากความนิยม นับถือว่าดอกบัวเป็นดอกไม้สำคัญแห่งพระพุทธศาสนานั่นเอง จึงมีการออกแบบลายดอกบัว ลายกลีบบัว ที่มีแบบประณีตสวยงามละเอียดอ่อน สะท้อนให้เห็นถึงการถ่ายทอดจิตและวิญญาณของช่างลงในผลงาน สำหรับถวายเป็นพุทธบูชา

บัวในรูปแบบสถาปัตยกรรมทางภาคเหนือ

พระธาตุดอยกองมู จังหวัดแม่ฮ่องสอน สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ เป็นศิลปะแบบไทยใหญ่

เจดีย์เชียงยืน ภายในบริเวณวัดพระธาตุหริภุญไชยวรมหาวิหาร อำเภอเมืองลำพูน จังหวัดลำพูน สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยหริภุญไชย มีลักษณะเรือนธาตุเป็นสี่เหลี่ยมเล็กมีซุ้มจรนัมสี่ด้าน ตรงกลางเป็นเจดีย์กลมขนาดใหญ่ ตั้งบนฐานแปดเหลี่ยม เหนือองค์ระฆังมีบัวกลุ่มซ้อนกันเป็นชั้น เป็นศิลปะสมัยทวารวดีตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖

ส่วนยอดของสุวรรณเจดีย์ วัดพระธาตุหริภุญไชยวรมหาวิหาร อำเภอเมืองลำพูน จังหวัดลำพูน ประดับด้วยกลีบบัวปูนปั้นที่ปล้องไฉนทรงเหลี่ยม มีอายุการสร้างในพุทธศตวรรษที่ ๑๖

พระวิหารวัดพระธาตุช่อแฮ อำเภอเมืองแพร่ จังหวัดแพร่
มีปูนปั้นประดับกระจกเป็นบัวในลักษณะต่างๆ ประดับตกแต่งอยู่โดยรอบ

หน้าบันพระวิหารที่วัดบุพพาราม อำเภอเมืองเชียงใหม่
รูปแบบสถาปัตยกรรมล้านนา เป็นอาคารไม้ตกแต่งด้วยลวดลายปูนปั้น ประดับกระจก
ในกรอบลูกฟักมีลวดลายประดิษฐ์เป็นดอกบัวและกลีบบัวอย่างวิจิตรงดงาม

พระเจดีย์วัดไชยมงคลหรือวัดจองคา อำเภอเมืองลำปาง จังหวัดลำปาง
ฝีมือช่างชาวพม่าและชาวลำปางในศิลปะแบบพม่า ผสมผสานกับศิลปะล้านนาในยุคหลัง

พระเจดีย์วัดกู่เต้าอำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ เป็นเจดีย์ที่มีรูปลักษณะแบบพิเศษ
ตั้งอยู่บนฐานลูกแก้ว องค์เจดีย์คล้ายกับบาตรซ้อนกันห้าลูก จากใหญ่ไปหาเล็ก
ระหว่างรอยต่อของแต่ละลูกมีกลีบบัวคว่ำบัวหงายคั่นอยู่

พระธาตุช่อแฮ วัดพระธาตุช่อแฮ อำเภอเมืองแพร่ จังหวัดแพร่
สร้างขึ้นระหว่างพ.ศ. ๑๘๗๙-๑๘๘๑ เป็นพระเจดีย์รูปแปดเหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง ศิลปะแบบเชียงแสน

ดอกบัวบุทองดอกบวบประดับยอดพระธาตุเจดีย์ วัดพระธาตุช่อแฮ จังหวัดแพร่

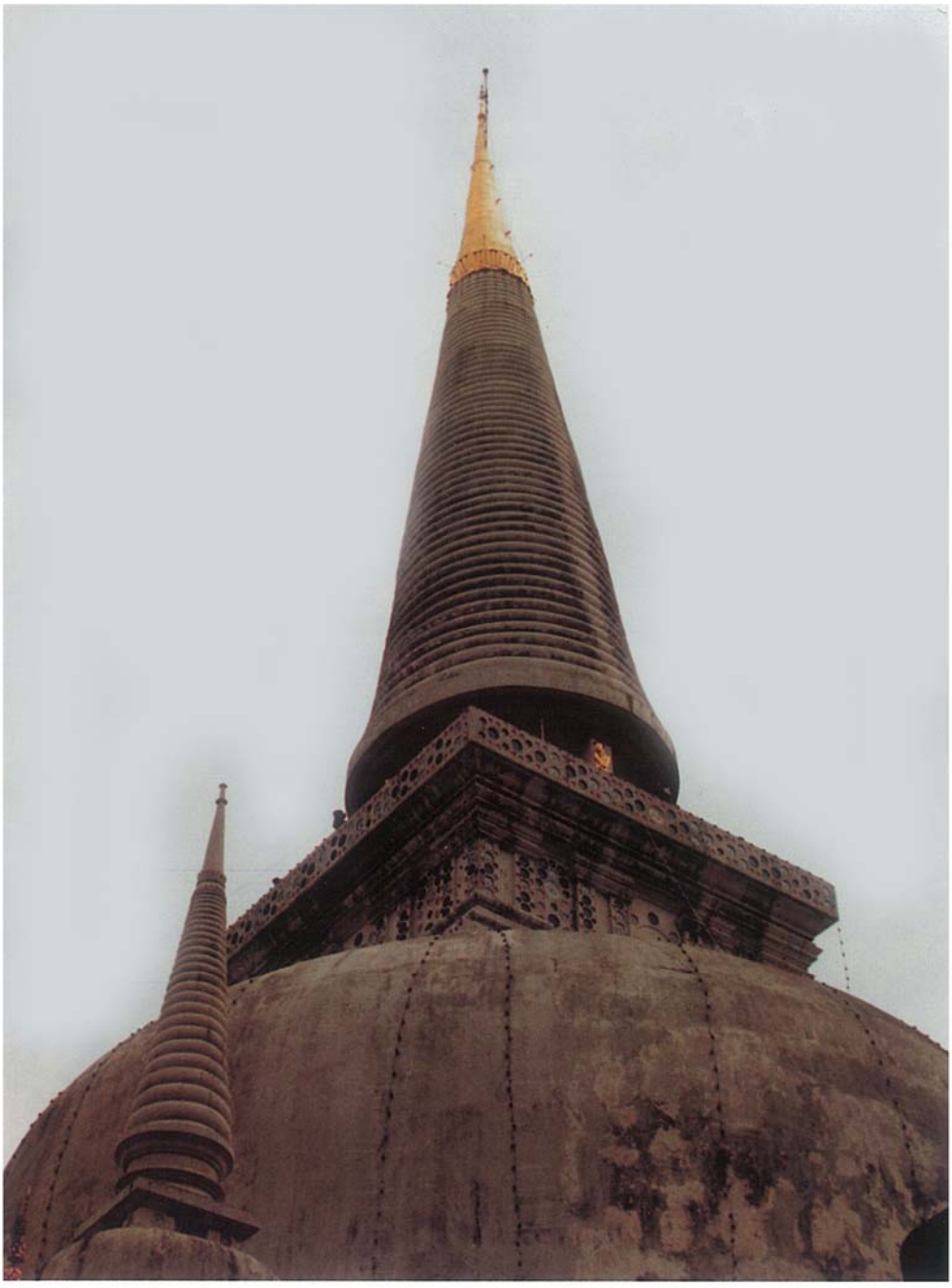

เจดีย์พระธาตุดอยสุเทพ อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่

เจดีย์พระธาตุหริภุญชัย อำเภอเมืองลำพูน จังหวัดลำพูน

บัวในรูปแบบสถาปัตยกรรมทางภาคใต้

พระบรมธาตุเจดีย์ วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมืองนครศรีธรรมราช จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นปูชนียสถานเก่าแก่ที่ไม่ปรากฏหลักฐานการก่อสร้าง รูปทรงพระเจดีย์ทรงโอคว่ำแบบลังกานี้สร้างสวมพระเจดีย์องค์เดิม ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมศิลปะศรีวิชัย ในฝ่ายมหายาน ส่วนยอดพระเจดีย์เหนือปล้องไฉน ตั้งแต่บัวหงายถึงปทุมโกศ หุ้มด้วยทองคำ หนักประมาณ ๖๐๐ กิโลกรัม

พระบรมธาตุไชยา วัดพระบรมธาตุไชยาวรวิหาร เป็นสถาปัตยกรรมในศิลปะศรีวิชัย สร้างขึ้นประมาณ พ.ศ. ๑๓๐๐ ส่วนยอดพระบรมธาตุเป็นองค์ระฆังลักษณะแปดเหลี่ยม กับบัวกลุ่มในลักษณะรูปทรงบัวสัตตบงกช ตรงส่วนคอระฆัง

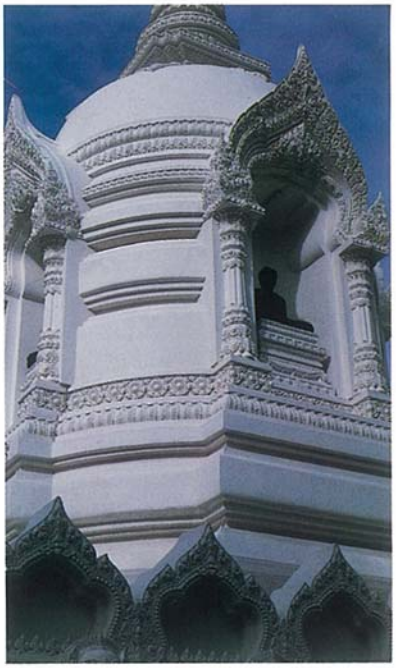

เจดีย์รายรอบพระเจดีย์ศรีรัตนมหาธาตุวัดพะโคะ จังหวัดสงขลา

บัวในรูปแบบสถาปัตยกรรมทางภาคกลาง

พระเจดีย์ทรงจอมแห วัดสามวิหาร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีบัวปากระฆังเป็นบัวกลุ่มบนฐานสิงห์

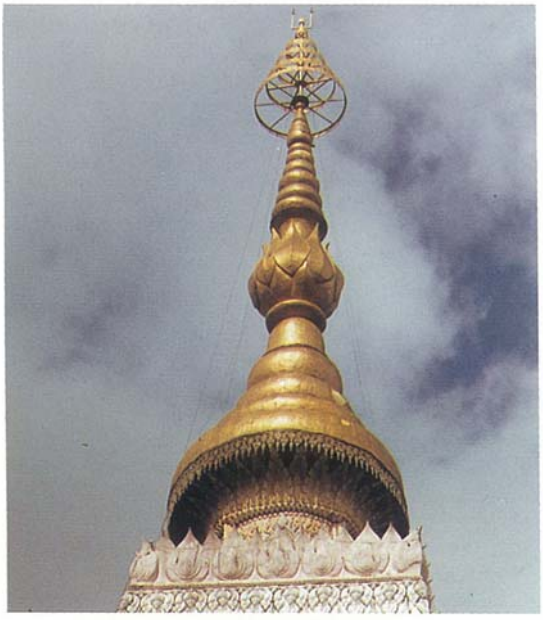
พระเจดีย์วัดราชาธิวาส กรุงเทพมหานคร ประดับตกแต่งด้วยลายปูนปั้นรูปดอกบัวบาน
ออกแบบโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ในรัชกาลที่ ๖
รูปทรงของพระเจดีย์ได้รับอิทธิพลตามแบบปาละของอินเดียเหนือ

บัวในรูปแบบสถาปัตยกรรมทางภาคอีสาน

พระเจดีย์วัดพระธาตุพนมวรมหาวิหาร จังหวัดนครพนม พระเจดีย์ทรงดอกบัวเหลี่ยม ตามตำนานกล่าวว่าเป็นที่ประดิษฐานพระอุรังคธาตุ (กระดูกหน้าอก) ของพระพุทธเจ้า

พระเจดีย์วัดหนองบัว อำเภอเมืองอุบลราชธานี ลักษณะคล้ายเทวาลัยของอินเดีย
ทรงสี่เหลี่ยมสูงประดับลายปูนปั้นเล่าเรื่องทศชาติทั้ง ๔ ด้าน ยอดเป็นดอกบัวโถรองรับปลียอดประดับฉัตร
ภายในพระเจดีย์ เป็นห้องประดิษฐานพระพุทธรูปขนาดใหญ่

บัวในรูปแบบสถาปัตยกรรมของประเทศเพื่อนบ้าน

กลุ่มสถูปขนาดเล็กซึ่งประดับที่บุโรพุทโธ เกาะชวา ประเทศอินโดนิเซีย มีบัวปากฐานเป็นบัวคว่ำบัวหงาย

พระธาตุหลวง นครเวียงจันทน์ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว
เป็นพระเจดีย์ทรงบัวเหลี่ยม ประดับฐานโดยรอบด้วยกลีบบัวขนาดใหญ่

ภาพที่ ๒๓ ลายพันธุ์พฤกษาเป็นแม่บทใช้ประดับผนังพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว) กรุงเทพมหานคร

พระมหาธาตุหมากโม หรือเจดีย์ปทุมในวัดวิชุล เมืองหลวงพระบาง
สร้างในสมัยพระเจ้าวิชุลราช ประมาณปี พ.ศ. ๒๐๔๖

พระเจดีย์ทรงดอกบัวหกเหลี่ยม วัดวิชุล
เมืองหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ประตูชัย นครเวียงจันทน์
สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว
มีกลีบบัวปูนปั้นประดับรอบฐานซุ้มหลังคา

บัวประดับยอดพระสถูปเจดีย์

ศิลาสลักรูปดอกบัวตูม มีกลีบบัวประดับโดยรอบ
เป็นบัวยอดปราสาท หรือ สถาปัตยกรรม
ในรูปแบบศิลปะเขมร

ปูนปั้นยอดพระธาตุแช่แห้งองค์เดิม มีลักษณะเป็น
ดอกบัวตูม มีกลีบกลมซ้อนเป็นชั้น
ในบริเวณพระธาตุแช่แห้ง จังหวัดน่าน

ศิลาสลักรูปดอกบัวตูม ใช้ประดับส่วนยอดแหลม อยู่ที่
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

พระสถูปเจดีย์ วัดอุโมงเถรจันทร์ ตำบลสุเทพ
อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ สร้างประมาณ
ปีพ.ศ. ๑๙๑๐ โดยพระเจ้ากือนา ในศิลปะล้านนา
ผสมจีน มีส่วนยอดเป็นปูนปั้นรูปดอกบัว

บัวประดับหลังคา

หลังคาพระวิหารวัดพระธาตุแช่แห้ง อำเภอเมืองน่าน จังหวัดน่าน ทำชั้นลดระดับปีกนก ๓ ชั้น ภายใต้ชั้นหลังคา มีเสาหลอกออกแบบปลายเสาเป็นรูปดอกบัว

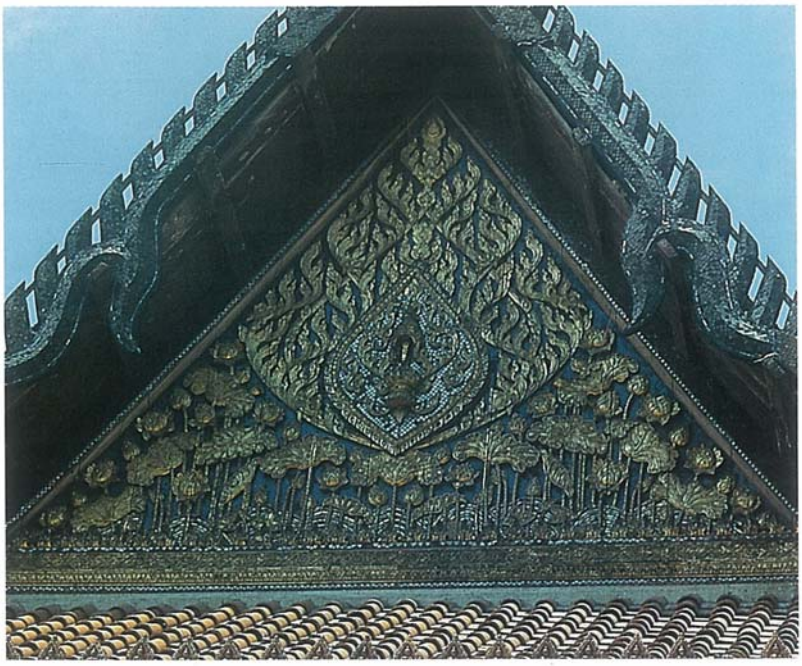

ปูนปั้นรูปดอกบัวตูม ที่ตั้งฉัตรโลหะ ประดับสันหลังคาพระอุโบสถวัดพระสิงห์ อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่

ปูนปั้นรูปดอกบัว ที่ตั้งฉัตรโลหะ ยอดหลังคาจตุรมุขของพระอุโบสถวัดภูมินทร์ อำเภอเมืองน่าน จังหวัดน่าน

บัวประดับหน้าบัน

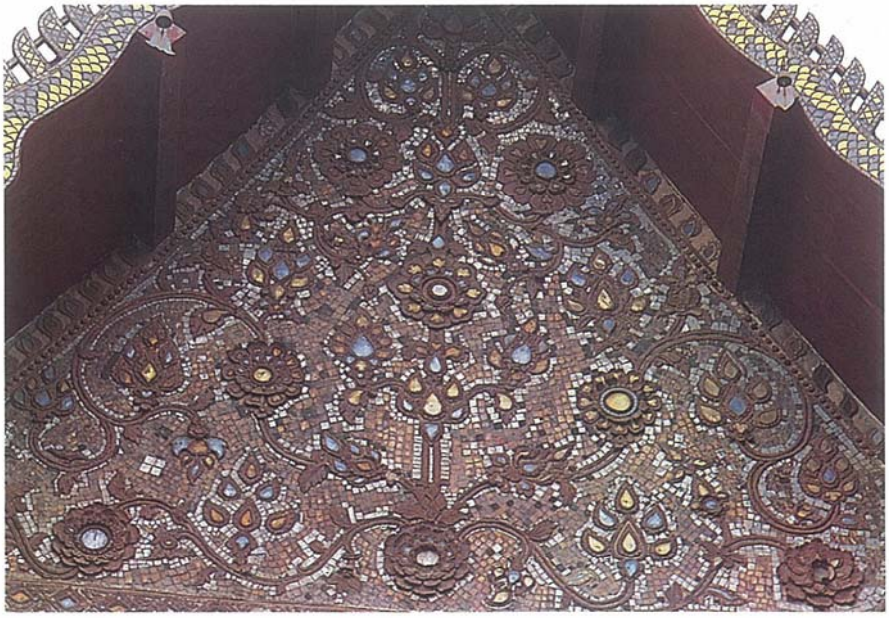
ลวดลายกอบัวบน หน้าบันพระวิหาร วัดปทุมวนาราม กรุงเทพฯ

ลายปูนปั้นอันวิจิตร รูปช้างสามเศียรใช้งวงจับดอกบัวสามดอก ที่หน้าบันด้านทิศใต้ วัดกลาง อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ ฝีมือช่างพื้นเมือง

หน้าบันพระอุโบสถวัดแจ้ง อำเภอเมืองอุบลราชธานี พระอุโบสถหลังนี้
ได้รับการประกาศเกียรติคุณยกย่องว่าเป็นงานอนุรักษ์สถาปัตยกรรมไทยดีเด่น

หน้าบันพระอุโบสถ วัดภูมินทร์ อำเภอเมืองน่าน จังหวัดน่าน

บัวในงานประติมากรรมไทย

ประติมากรรมไทยส่วนใหญ่เป็นการสร้างสรรค์งานที่แสดงออกทางด้านความเลื่อมใสศรัทธา และความงามเหนือจากความเป็นจริงมากกว่าจะแสดงออกทางด้านชีวิตประจำวัน วัสดุที่ใช้มีทั้งโลหะ หิน ไม้และปูนปั้น ซึ่งสร้างในลักษณะลอยตัว นูนสูง และนูนต่ำ

ประติมากรรมประเภทที่สร้างขึ้นเพื่อเคารพสักการะเช่นพระพุทธปฏิมากร พระพุทธพิมพ์ หรือเพื่อการพระศาสนา เช่น ใบเสมา เป็นวัฒนธรรมทางวัตถุธรรมประเภทหนึ่งที่แสดงออกทางด้านวัฒนธรรมทางศิลปกรรมไทยอย่างแพร่หลาย ด้วยพุทธศาสนิกชนไทยมีขนบนิยมในการสร้างรูปเคารพมานับตั้งแต่ได้เริ่มมีการรับนับถือพระพุทธศาสนาขึ้นในดินแดนประเทศไทย สืบเนื่องไม่ขาดสายมาจนถึงปัจจุบัน นับเป็นเวลานานกว่า ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว อีกทั้งมีความนิยมที่จะนำดอกบัวเข้ามาเป็นองค์ประกอบ ด้วยมูลเหตุความเชื่อถือว่า ดอกบัวเป็นดอกไม้ที่มีอุบัติแห่งธรรมอันบริสุทธิ์พิเศษยิ่งกว่าพรรณไม้อื่นใด จึงได้รับยกย่องว่าเป็นดอกไม้สัญลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนา เป็นที่น่าสังเกตว่าดอกบัวมักจะมิได้นำมาเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยตรง แต่มักเป็นเพียงเครื่องรองรับเท่านั้น ซึ่งหมายถึงการมีธรรมบารมีอันบริสุทธิ์ และเบ่งบานเป็นพื้นฐาน ดังนั้นจึงมักนิยมที่จะนำดอกบัวบานมาเป็นฐานรองรับพระพุทธรูปตลอดจนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือสัญลักษณ์อื่นๆ อันเกี่ยวเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา

อีกประการหนึ่งนั้นหัวใจของมนุษย์อุปมาเทียบสัณฐานดังดอกบัวตูม จึงมีศัพท์เรียกหัวใจว่า *กมล* เมื่อหัวใจมีพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว ดวงจิตก็จะเบิกบานประดุจดอกบัวเบ่งบานรับแสงอรุณ รองรับพระรัตนตรัยอันประเสริฐสุด ดอกบัวจึงเป็นสัญลักษณ์ของธรรมธิษฐานและบุคลาธิษฐาน ฉะนั้นรูปลักษณ์ของดอกบัวจึงได้มาปรากฏอยู่ในงานประติมากรรมอย่างแพร่หลาย ด้วยนัยยะดังนี้

พระพุทธปฏิมากร

พระพุทธปฏิมากรหรือพระพุทธรูป เป็นรูปสักการะแทนพระองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มิได้เกิดขึ้นครั้งแรกด้วยความคิดของคนไทย แต่เป็นการรับเอาคติความเชื่อและแบบอย่างมาจากประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งศาสนา ความนิยมในการสร้างพระพุทธรูปนี้ได้เผยแพร่ไปยังประเทศต่างๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน ต่างก็สร้างพระพุทธรูปในรูปลักษณะตามวัฒนธรรมประจำชาติ จนมีลักษณะพิเศษเป็นรูปแบบเฉพาะแห่งตน

ประวัติการสร้างพระพุทธรูปเริ่มมีขึ้นครั้งแรกที่แคว้นคันธารราฐ เป็นพระพุทธรูปปางมหาปาฏิหาริย์ ประทับอยู่บนดอกบัว การที่ช่างชาวคันธารราฐนำดอกบัวมาเป็นฐานรองรับพระพุทธรูปนั้น ก็เนื่องจากทางคติพุทธศาสนามีการกำหนดว่าพระพุทธรูปปางมหาปาฏิหาริย์จะต้องประทับบนดอกบัวเป็นสัญลักษณ์พิเศษ ด้วยมีเรื่องราวปรากฏอยู่ในหนังสือภาษาสันสกฤตชื่อ *ตำนานทิวยาวทาน* ว่าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีพระประสงค์จะกระทำมหาปฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถีเพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งปวง บรรดาเทพยดามีท้าวสักกะ ท้าวมหาพรหม เป็นต้น ได้ล่วงรู้ถึงพระราชหฤทัย จึงเสด็จลงมาถวายบังคม อยู่รายล้อมพระพุทธองค์ ขณะนั้น มีพญานาคนามว่า *นันท* และ *อุปนันท* ได้เนรมิตดอกปทุมดอกหนึ่งมีขนาดใหญ่เท่าวงล้อ มีกลีบหลายพันกลีบซึ่งล้วนเป็นทอง ก้านประดับด้วยเพชรมณีพราวแพรวนำเข้ามาถวาย สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงมหาปาฏิหาริย์ โดยเสด็จขึ้นประทับนั่งสมาธิบนดอกปทุมนั้น แล้วทรงมีพุทธนิมิตให้มีดอกปทุมในลักษณะเดียวกันเป็นทวีคูณรายล้อมรอบพระพุทธองค์ จนแผ่ไปถึงชั้นอกนิษฐ์ โดยที่ปทุมแต่ละดอกปรากฏมีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ในพระอิริยาบถต่างๆ ทั้งประทับนั่ง ประทับยืน ทรงบรรทม ทรงเดินจงกรม บางพระองค์ทรงบันดาลให้เกิดเป็นแสงสว่าง บางพระองค์บันดาลให้เกิดเป็นเปลวไฟ บางพระองค์ทรงบันดาลให้เกิดแสงอสุนีและสายฝนในนามรูปพุทธนิมิตนั้น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม และวิสัชนาปัญหาต่างๆ เหล่าวลาหกเทวบุตรได้บันดาลให้เกิดลมพายุพัดพาให้พวกเดียรถีย์นิครนถ์ ต้องพ่ายแพ้ไปสิ้น อีกเป็นจำนวนมากก็กลับใจหันมานับถือพระพุทธศาสนา

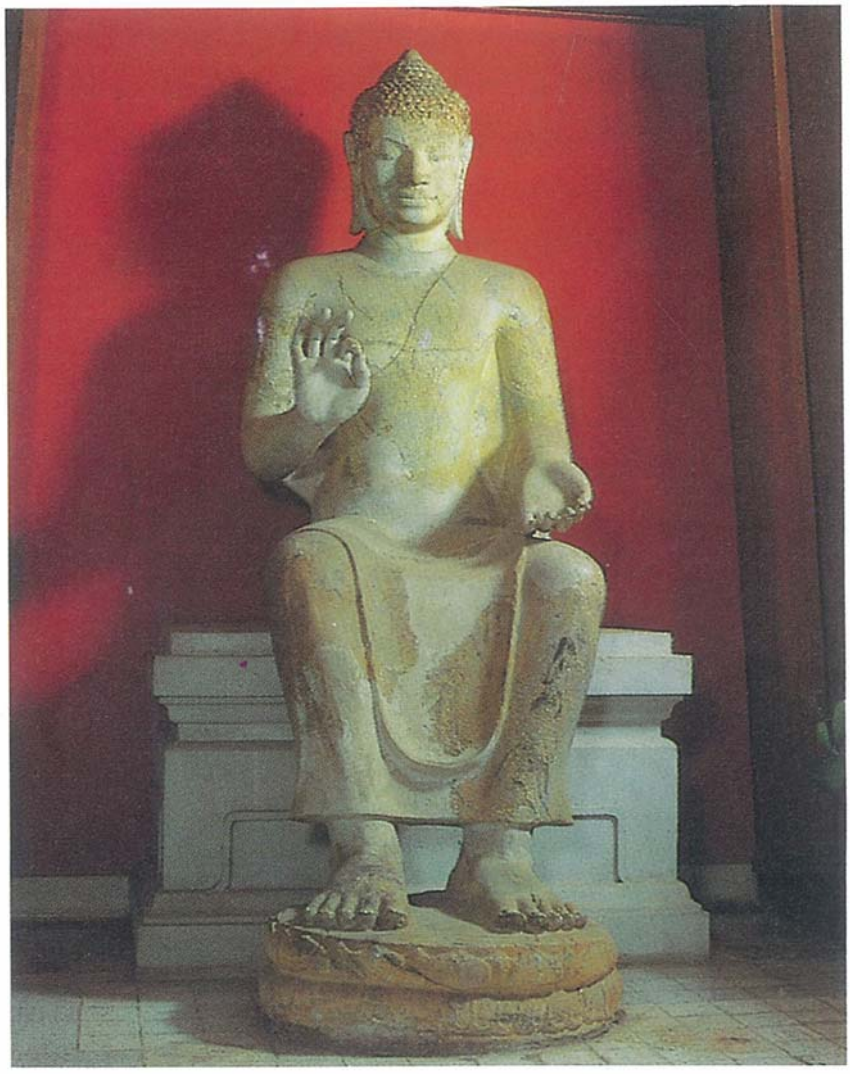
ช่างคันธารราฐได้นำดอกบัวมาเป็นฐานรองรับพระพุทธรูปเฉพาะปางมหาปาฏิหาริย์ตามคตินิยมดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา ครั้นมาถึงช่างชาวมคธ ได้นิยมนำดอกบัวมารองรับเป็นฐานพระพุทธรูปในปางต่างๆ ทุกปางไป แม้แต่เทวรูปของศาสนาพราหมณ์ในยุคสมัยเดียวกัน ก็นิยมด้วยเช่นกัน ฐานรูปดอกบัวได้กลายเป็นความนิยมสืบต่อกันมา แล้วมีวิวัฒนาการเป็นฐานบัวคว่ำหรือประดิษฐ์เป็นลวดลายวิจิตรบรรจงยิ่งขึ้น

ฐานดอกบัวประดิษฐานพระพุทธปฏิมากร มีลักษณะโดดเด่น เป็นแบบเฉพาะแห่งยุคสมัยได้เช่นเดียวกัน

ศิลปะทวารวดี

พระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในประเทศไทยซึ่งมีอายุเก่าแก่ที่สุดเท่าที่พบคือพระพุทธรูปทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ซึ่งในระยะแรกนี้พระพุทธลักษณะยังมีเค้าอิทธิพลของศิลปะอินเดียราชวงศ์คุปตะ บัวรองฐานมีลักษณะกลีบใหญ่ กลางกลีบมักเป็นสัน มีกลีบแทรก เส้นเกสรใหญ่ นิยมทำทั้งฐานบัวคว่ำ บัวหงาย หรือฐานบัวหงายเพียงอย่างเดียว

ตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เป็นต้นมา อิทธิพลศิลปะอินเดียเริ่มคลายอิทธิพลลง ในขณะที่ลักษณะพื้นเมืองได้แสดงออกมากขึ้น ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๗ เริ่มปรากฏมีรูปดอกบัวตูมขนาดเล็กบนพระเกตุมาลา และฐานบัวคว่ำ บัวหงายก็มีเกสรบัวประกอบอยู่ข้างบน แสดงถึงอิทธิพลของศิลปะอินเดียสมัยปาละ จากนั้นได้มีวิวัฒนาการมาจนถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งเป็นตอนปลายของยุคสมัย ศิลปะขอมสมัยบาปวน เริ่มเข้ามามีอิทธิพลแทนที่ศิลปะอินเดีย พระพุทธรูปสมัยทวารวดีตอนปลาย จึงมีฐานบัวคว่ำบัวหงายที่สลักขึ้นอย่างง่ายๆ และมีลักษณะคล้ายกลีบบัวของขอม

พระพุทธรูปศิลาขาวปางปฐมเทศนา ศิลปทวารวดี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

ศิลปะศรีวิชัย

งานปฏิมากรรมมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๙ ได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียสมัยปาละมากกว่าสมัยคุปตะ พระพุทธปฏิมากรสมัยศรีวิชัยจึงมีบัวรองฐานเป็นบัวคว่ำ มีรูปทรงคล้ายกลีบบัวสมัยปาละ คือมีกลีบกลมใหญ่กว่ากลีบบัวสมัยทวารวดีกลีบแทรกนิยมทำตั้งแต่หนึ่งถึงสามกลีบเส้นเกสรเป็นเส้นเล็กละเอียด

ศิลปะลวปุระหรือลพบุรี

ศิลปกรรมของลวปุระหรือลพบุรีมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มีรูปแบบคล้ายคลึงกับศิลปะขอม พระพุทธปฏิมากรสมัยนี้มีรูปแบบเฉพาะตัวที่สามารถสังเกตได้ง่าย เป็นต้นว่าพระเกตุมาลาแบบดอกบัว คือทำเป็นกลีบบัวซ้อนเป็นชั้นๆขึ้นไป พระศิรประภาเป็นรูปดอกบัวตูม ส่วนฐานนิยมทำทั้งบัวคว่ำและบัวหงาย หรือทำบัวหงายเพียงแบบเดียว ลักษณะกลีบบัวเป็นศิลปะแบบขอม คือชนิดบัวหลังเบี้ย โดยที่แต่ละกลีบจะมีสันที่กลางกลีบ

พระพุทธรูปปางสมาธิ ศิลปะลพบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘

ศิลปะเชียงแสน

พระพุทธปฏิมากรสมัยเชียงแสนสามารถแบ่งตามสกุลช่างออกเป็นสองแบบ คือ

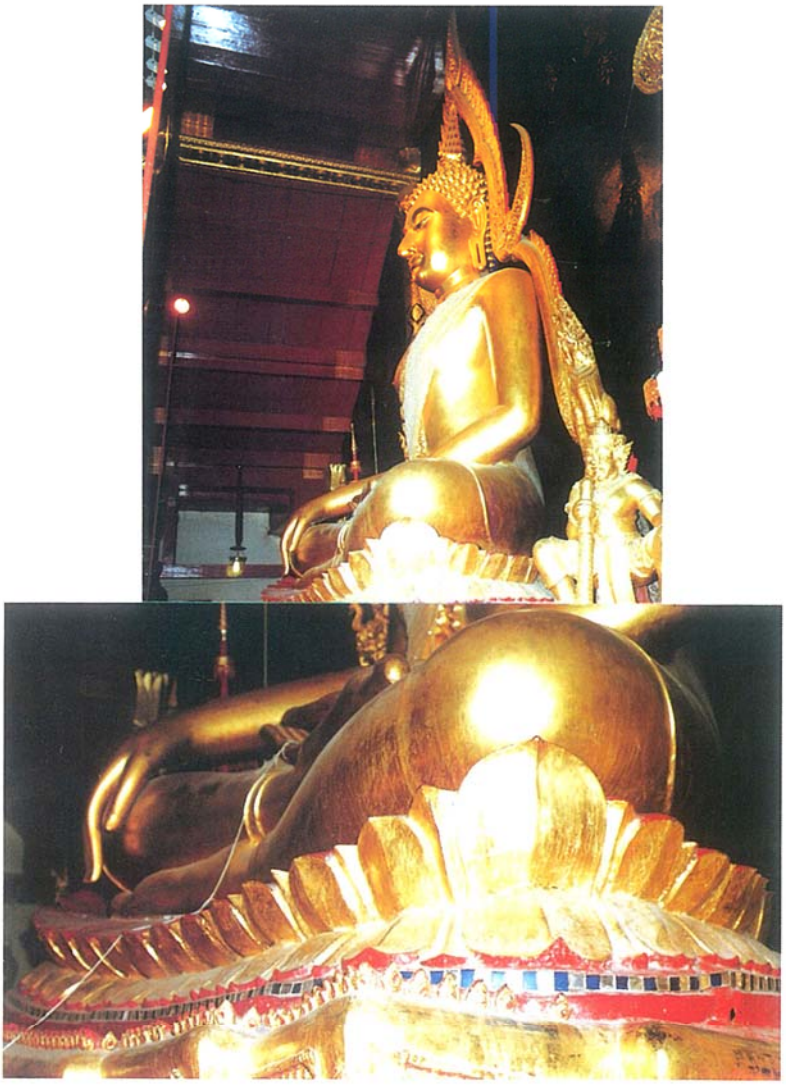
พระพุทธปฏิมากรสมัยเชียงแสนรุ่นแรก มีอายุประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐-๒๐๙๑ มีรูปแบบศิลปกรรมคล้ายพระพุทธรูปอินเดียสมัยปาละ ส่วนฐานมีทั้งทำแบบฐานเขียงไม่มีบัวรองรับ หากทำฐานบัวก็จะเป็นแบบบัวคว่ำ บัวหงาย กลีบบัวมีขนาดใหญ่ กลมมน ไม่มีสันกลางกลีบ ภายในกลีบมีเส้นขีดแนวตั้งอย่างประณีต มีกลีบเล็กแทรก ส่วนเกสรทำเป็นเส้นเล็กละเอียด ยังมีพระพุทธปฏิมากรอีกสกุลช่างหนึ่งเรียกว่าพระพุทธรูปเมืองนครศรีธรรมราช มีลักษณะคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปรุ่นนี้ทุกประการ หากมีข้อแตกต่างกันเพียงเล็กน้อย ตรงฐานบัวซึ่งจะมีรูปลักษณะของกลีบบัวแตกต่างกัน พระพุทธปฏิมากรสมัยเชียงแสนยุคหลังอายุประมาณ พ.ศ. ๑๘๐๐-๒๐๙๑ เป็นงานศิลปกรรมของสกุลช่างล้านนาและล้านช้าง ซึ่งได้รับรูปแบบจากศิลปะสุโขทัย พระพุทธปฏิมากรสมัยนี้ไม่นิยมทำบัวรองฐาน แต่จะนิยมทำฐานรูปหน้ากระดานโค้งออกด้านนอกแทน

พระพุทธรูปปางมารวิชัย ศิลปะเชียงแสน

ศิลปะสุโขทัย

นับเป็นยุคที่การสร้างงานประติมากรรมเจริญสูงสุด มีทั้งปูนปั้นและสำริด ลักษณะแบบลอยตัว นูนสูง และนูนต่ำ พระพุทธปฏิมากรสมัยสุโขทัยซึ่งอยู่ในราว พ.ศ. ๑๘๐๐-๑๙๘๑ นับว่าได้รับการพัฒนาจนมีลักษณะงดงามเป็นพิเศษ สมบูรณ์แบบทั้งทางพุทธลักษณะและต้องตามลักษณะมหาบุรุษในคัมภีร์ทางศาสนา จนกลายเป็นต้นแบบให้แก่สมัยต่อๆ มา พระพุทธปฏิมากรสมัยสุโขทัยนิยมทำฐานกระดานเกลี้ยงเป็นพื้นตรงกลางแอ่นเข้าข้างใน หากจะทำกลีบบัวประดับฐานก็มักทำฐานเป็นบัวคว่ำ บัวหงาย ดังตัวอย่าง เช่น บัวรองฐานพระพุทธชินราช พิษณุโลก ซึ่งเป็นกลีบบัวหยักมน มีเส้นกลางกลีบ และมีกลีบเล็กแซม

บัวรองฐานพระพุทธชินราช จังหวัดพิษณุโลก

ศิลปะอยุธยา

งานประติมากรรมในสมัยอยุธยาส่วนใหญ่เป็นพระพุทธปฏิมากร วัสดุที่ใช้มีทั้งโลหะ หิน ไม้ และปูนปั้น นิยมสร้างในลักษณะลอยตัว นูนสูง และนูนต่ำ พระพุทธปฏิมากรสมัยอยุธยามีการสร้างงานแบ่งออกได้ ๓ ยุค คือ

ยุคที่ ๑ เรียกว่าแบบอู่ทอง นับเป็นพระพุทธปฏิมากรรุ่นแรกของศิลปะอยุธยา อยู่ในราว พ.ศ. ๑๘๐๐-๒๐๓๑ มีรูปแบบผสมผสานระหว่างศิลปะสมัยทวารวดีและสมัยลพบุรี มีทรวดทรงในลักษณะใกล้เคียงมนุษย์ จึงให้ความรู้สึกที่ค่อนข้างแข็งกระด้าง ส่วนฐานนิยมฐานหน้ากระดานเป็นร่องและโค้งเข้าด้านในเหมือนกันทั้งสิ้น

ยุคที่ ๒ ช่างได้นำรูปแบบของสุโขทัยมาผนวกไว้ด้วย เช่น พระพักตร์รูปไข่ มีรัศมีเปลว ทำให้คลายความแข็งลงจากยุคแรก ในส่วนฐานนั้นบางครั้งทำฐานบัวอีกชั้นหนึ่ง เหนือฐานหน้ากระดาน โดยที่ลักษณะเป็นกลีบใหญ่ มีความหนา และมีกลีบเล็กแทรก

ยุคที่ ๓ ช่างได้วิวัฒนาการรูปแบบประติมากรรมขึ้นเป็นเอกภาพของตนเอง จึงเกิดเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องแบบราชาธิราช มีทั้งแบบทรงเครื่องใหญ่ และทรงเครื่องน้อย และยังคงทำฐานกลีบบัวอยู่เหนือฐานหน้ากระดาน เช่นเดิม

สำหรับพระพุทธรูปทรงเครื่องขนาดใหญ่ ซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถหรือเมรุทิศในสมัยอยุธยาตอนปลายนี้ ช่างศิลปกรรมยังได้ออกแบบฐานชุกชี โดยมีปูนปั้นเป็นลายรูปกลีบบัวประดับ จัดเป็นงานประติมากรรมปูนปั้นที่มีลักษณะลวดลายเป็นแบบเฉพาะแตกต่างไปจากลวดลายกลีบบัวซึ่งใช้ประดับอาคารสถาปัตยกรรมทั่วไป

พระพุทธรูปทรงเครื่อง สมัยอยุธยา
ประดิษฐานที่เมรุทิศ วัดไชยวัฒนาราม
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

กลีบบัวหงายประดับฐานชุกชี พระพุทธรูปทรงเครื่อง ซึ่งนิยมสร้างในสมัยอยุธยาตอนปลาย รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจนถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชตอนต้นนั้น ศาสตราจารย์ ดร.สันติ เล็กสุขุม แห่งคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้วิเคราะห์รูปแบบ[๑] ว่าสามารถแบ่งออกได้เป็นสองแบบด้วยกันคือ

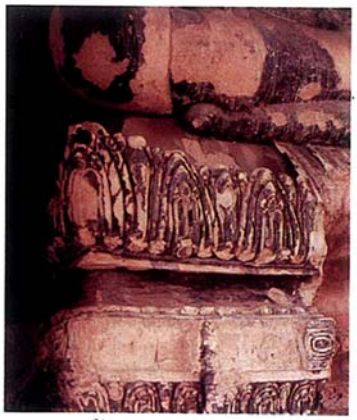
กลีบบัวหงายของบัวเชิงบาตร ประดับอยู่แถวบน ติดกับฐานพระพุทธรูป มีขนาดใหญ่ มีลวดลายประดับภายในกลีบอย่างสวยงาม

กลีบบัวหงายของฐานสิงห์ ประดับอยู่แถวล่าง มีขนาดเล็กกว่าแถวแรก มีการประดับลวดลายภายในกลีบเพียงเล็กน้อย

กลีบบัวหงายของบัวเชิงบาตร มีลวดลายต่างกัน คือ

แบบที่ ๑ ลักษณะกลีบใหญ่ปลายแหลม มีกรอบ ๑ ชั้น ชั้นนอกประดับด้วยกระหนกคล้ายคลีบสิงห์ ภายในกลีบตกแต่งลวดลายด้วยเส้นเม็ดกลมไข่ปลา เรียงกันสามแถวไปบรรจบที่ดอกประจำยาม ซึ่งอยู่ส่วนยอดระหว่างกลีบใหญ่มีกลีบเล็กแทรก ตอนล่างของแถวกลีบบัวมีตาอ้อยเรียงประดับอยู่เป็นแถว

แบบที่ ๒ รูปทรงของกลีบมีความกลมมนกว่าแบบที่ ๑ ขอบรอบกลีบไม่มีลายกระหนก แต่บากถี่เป็นร่องลึกแทน ลวดลายภายในกลีบทำเป็นช่องว่างรูปยาวรีขนาบแถบกลาง ที่ทำเป็นก้านตรงปลายหยักแหลม ตอนล่างของแถวกลีบบัวปิดประดับด้วยตาอ้อยเช่นกัน

ลายปูนปั้นรูปกลีบบัวประดับฐานชุกชี พระพุทธรูปทรงเครื่อง ณ เมรุทิศ วัดไชยวัฒนาราม

ลักษณะกลีบบัวแบบนี้ยังพบที่ฐานชุกชีพระพุทธรูปทรงเครื่อง วัดนนทรี กรุงเทพฯ ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างระหว่างสมัยอยุธยาตอนกลางถึงต้นสมัยอยุธยาตอนปลาย รูปทรงของกลีบเกือบจะเป็นรูปสามเหลี่ยม ขอบรอบกลีบซึ่งมีสองชั้นบากเป็นร่องห่างๆ ในลวดลายภายในยังคงทำลายเป็นก้านตรงอยู่ในกรอบซุ้มเป็นลายลักษณะเรียบง่าย ยังคงมีตาอ้อยประดับแถวล่างของกลีบ

---

[๑] สันติ เล็กสุขุม. **ลวดลายปูนปั้นแบบอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๑๓๐)**. กรุงเทพ : อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ฟ จำกัด, ๒๕๓๒. หน้า ๓๕-๓๘.

กลีบบัวหงายของฐานสิงห์ มีลวดลายต่างกัน คือ

แบบที่ ๑ เป็นชุดบัวหงายแถวล่างประดับฐานชุกชี ฐานเดียวกับชุดบัวหงายของฐานเชิงบาตรแบบที่ ๒ เนื่องจากกลีบมีขนาดเล็กเนื้อที่น้อย ลวดลายภายในกลีบจึงมีเพียงดอกประจำยามและขอบกลีบซึ่งบากเป็นร่อง มีกลีบแทรก

แบบที่ ๒ ขอบรอบกลีบทำเหลื่อมซ้อนสองชั้น แล้วบากเป็นร่อง ภายในกลีบไม่มีการทำลวดลาย กลีบแทรกทำเป็นก้าน ปลายก้านเป็นตาอ้อยสามตา ตอนล่างของกลีบบัวประดับด้วยตาอ้อย

ศิลปะรัตนโกสินทร์

เมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธปฏิมากรส่วนมากจะเป็นโบราณวัตถุที่พระมหากษัตริย์ ทรงมีพระราชศรัทธานำมาบูรณะปฏิสังขรณ์ หากจะมีการสร้างขึ้นใหม่ก็นิยมที่จะนำแบบของศิลปะสมัยสุโขทัย หรืออยุธยามาปรุงแต่งให้เข้ากับความนิยมกลายเป็นวิวัฒนาการรูปแบบพระพุทธปฏิมากรในศิลปะใหม่ๆ เกิดขึ้น ในยุครัตนโกสินทร์นี้มีการสร้างพระพุทธปฏิมากรในพระอิริยาบถต่างๆ เพิ่มขึ้นอีกถึง ๔๐ ปาง เป็นต้นว่า

พระคันธารราฐ ปางขอฝน สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ประทับนั่งขัดสมาธิบนดอกบัว พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นกวัก พระหัตถ์ขวาเป็นกิริยารับน้ำ และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการบูชาพระสุภูตเถระเพื่อขอฝนด้วยเช่นกัน

พระสุภูตเถระ มีลักษณะเป็นพระมอญ รูปพระเถระนั่งก้มหน้า มีใบบัวคลุมศีรษะ มีเข็มตุ้มปักตามหัวไหล่ และตามเข่าหลายแห่ง ใต้ฐานเป็นรูปดอกบัว ใบบัว สัตว์น้ำจำพวกเต่า ปลา ปู ปั้นประดับอยู่ พระปางนี้ทางฝ่ายพม่าเรียกว่า *พระอุปคุต*

พระพุทธปฏิมากรสมัยรัตนโกสินทร์ได้มีการเลือกหาและแก้ไขแบบแผนให้มีความงาม ในลักษณะสมจริงอย่างสามัญมนุษย์มากขึ้น ในส่วนปลีกย่อยเช่น บัวประดับฐาน ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบเชิงศิลปะไปตามความเห็นชอบของช่าง จนไม่มีแบบแผนกำหนดได้อย่างแน่ชัด

พระพิมพ์

งานประติมากรรมสำคัญอีกประเภทหนึ่งคือ *พระพิมพ์* เกิดจากการสร้างพระพุทธรูปโดยวิธีการกดด้วยแม่พิมพ์ ซึ่งเป็นวิธีที่ปรากฏอยู่แต่ในฝ่ายพุทธศาสนาเท่านั้น พระพิมพ์นับเป็นอุเทสิกเจดีย์ ที่พุทธศาสนิกชนสร้างขึ้น ภายหลังเมื่อมีประเพณีการสร้างพระพุทธ

ปฏิมากรแล้ว โดยทำขึ้นจากวัสดุประเภทแผ่นผ้า ดิน ไม้ งา หรือแร่ธาตุ สำหรับเป็นเครื่องรำลึกถึงการเดินทางไปสักการะสังเวชนียสถาน ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนาได้เผยแผ่ไปยังประเทศอื่นๆ แล้ว ความมุ่งหมายก็ได้แปรเปลี่ยนไป กลายเป็นการสร้างเพื่อสืบอายุพระศาสนาให้ถาวรบ้าง เป็นเครื่องรางของขลังบ้าง พระพิมพ์ในประเทศไทยเป็นงานซึ่งสร้างขึ้นอย่างวิจิตรงดงาม จึงจัดเป็นงานพุทธศิลป์ประติมากรรม และสัญลักษณ์รูปดอกบัวก็ได้เข้ามาปรากฏเป็นองค์ประกอบเชิงศิลปะอยู่ในพระพิมพ์ ดังเช่นงานศิลปกรรมอื่นๆ

พระพิมพ์ซึ่งพบในประเทศไทยนิยมทำขึ้นด้วยวัสดุประเภทต่างๆ ได้แก่เนื้อดินดิบ ดินเผา และเนื้อโลหะ มีทั้งพระพิมพ์ในลัทธิหินยาน ลัทธิมหายาน และรัตนตรัยมหายาน พระพิมพ์ในลัทธิหินยานจะพิมพ์รูปพระพุทธรูปในปางต่างๆ

พระพิมพ์ทองคำ ปางมารวิชัย จากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระพิมพ์ในลัทธิมหายานได้แก่พระพิมพ์ที่พบบริเวณถ้ำในแหลมมลายู หรือพระพิมพ์แบบขอม มักทำรูปพระผู้เป็นใหญ่ทั้งสาม คือ พระอมิตาภะ พระอวโลกิเตศวร และนางปรัชญาปารมิตา แต่บางครั้งก็ทำเพียงองค์ใดองค์หนึ่งเท่านั้น รูปพระโพธิสัตว์ จะทำในลักษณะมหาบุรุษ ทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ มีเครื่องหมายแสดงว่าเป็นพระโพธิสัตว์ โดยสังเกตได้ที่พระอุณหิส หรือที่พระเมาลี จะมีพระพุทธรูปประดับอยู่ ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนกว่าจากรูปประติมากรรม หากจะทราบว่าเป็นพระโพธิสัตว์พระองค์ใดนั้น ก็สามารถสังเกตถึงข้อแตกต่างดังนี้

พระอมิตาภะพุทธเจ้า เป็นพระธยานิพุทธ ซึ่งให้กำเนิดพระอวโลกิเตศวร ประทับอยู่ ณ ดินแดนอันบริสุทธิ์ เรียกว่า สวรรค์ชั้นสุขาวดี อันเต็มไปด้วยดอกบัว ดังนั้นจึงนิยมสร้างพระอมิตาภะให้ประทับอยู่บนดอกบัวหลวงขนาดใหญ่ มีดอกบัวขนาดย่อมเป็นบริวารล้อมรอบ และทรงถือดอกบัวไว้ที่พระหัตถ์ข้างหนึ่ง

พระพิมพ์เนื้อดินในลัทธิมหายาน

พระอวโลกิเตศวร มีสัญลักษณ์พิเศษประจำพระองค์คือ *ปัทมะ* หรือดอกบัวแดง ดังนั้นจึงได้รับการขนานพระนามว่า *ปัทมปาณี* หมายถึงเทพผู้มีดอกบัวหลวงสีแดงในพระหัตถ์ การที่ทรงดอกบัวนี้ เนื่องจากทรงเป็นทูตจากพระอมิตาภะนำดอกบัวไปถวายสักการะแด่พระศากยมุนีสัมมาสัมพุทธเจ้า การสร้างรูปพระอวโลกิเตศวรจึงมักทำรูปมหาบุรุษ มีสี่กร พระหัตถ์ขวาบนทรงถืออักษมาลาหรือลูกประคำ พระหัตถ์ขวาล่างทรงถือดอกบัว พระหัตถ์ซ้ายบนทรงถือหนังสือ และพระหัตถ์ซ้ายล่างทรงถือกลดหรือหม้อน้ำ

นางปรัชญาปารมิตา ซึ่งเป็นศักติ หรือผู้ติดตามใกล้ชิดของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนั้น จะมีสัญลักษณ์ประจำพระองค์คือ พระหัตถ์ขวาทรงหนังสือคัมภีร์ปรัชญาปารมิตา และพระหัตถ์ซ้ายทรงปัทมะหรือดอกบัวแดง

พระพิมพ์รูปพระรัตนตรัยมหายานจะมีภาพพระอาทิพุทธ ซึ่งทำเป็นพระพุทธรูปปางนาคปรก ประทับอยู่ตรงกลาง ขนาบซ้ายขวาด้วยภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และปัญญาบารมี คือ นางปรัชญาปารมิตา มีความหมายว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงไว้ด้วยพระปัญญาอย่างสูงสุด

พระพิมพ์หมวดต่างๆ ที่พบในประเทศไทย

พระพิมพ์ศิลปะทวารวดี เป็นพระพิมพ์ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย คือ ประมาณ พ.ศ. ๙๕๐-๑๒๕๐ พบที่บริเวณจังหวัดนครปฐมเป็นส่วนมาก อยู่ในลัทธิหินยาน พิมพ์รูปมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิบนกอบัว ที่ก้านบัวมีพญานาค ประคองอยู่ทั้งสองข้าง บางแบบทำเป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาทซึ่งมีดอกบัวรองรับ รายล้อมด้วยพระพุทธเจ้าอันเกิดจากพุทธนิรมิต จึงเป็นพระพิมพ์ที่มีรูปพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ อีกด้านหนึ่งจารึกคาถาภาษาบาลีเขียนด้วยอักษรคฤนท์หรืออักษรขอมโบราณว่า *เย ธมมา*

พระพิมพ์ศิลปะศรีวิชัย จัดว่าเป็นสมัยที่ทำพระพิมพ์ได้อย่างวิจิตรบรรจง พบมากบริเวณถ้ำแหลมมลายู ในยุคต้นจะมีลักษณะพิเศษกว่าสมัยอื่น เนื่องจากวัตถุประสงค์ในการสร้างเพื่อเป็นปรมัตถประโยชน์ของพระภิกษุที่มรณภาพ จึงนำอัฐิธาตุของพระเถระผู้มรณภาพมาเคล้าเข้ากับเนื้อดินดิบ เป็นพระพิมพ์ดินดิบซึ่งพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน จารึกคาถา เย ธมมา ด้วยภาษาสันสกฤต เขียนด้วยอักษรเทวนาครี ในสมัยศรีวิชัยตอนปลายพระพิมพ์จึงนิยมเป็นเนื้อดินเผา เนื่องจากได้รับอิทธิพลจากศิลปะทวารวดีและลพบุรี

พระพิมพ์ศิลปะลวปุระหรือลพบุรี นิยมสร้างพระพิมพ์ด้วยเนื้อดินเผาและเนื้อโลหะ และแสดงรูปเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมมากกว่าพระพิมพ์ในศิลปะอื่นๆ

ในระยะแรก คือระหว่าง พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๗๐๐ ยังนิยมสร้างพระพิมพ์ในลัทธิหินยานหรือเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งหน้าต้นโพธิ์บ้าง ประทับนั่งภายในซุ้มหรือปราสาทบ้าง หรือเป็นพระพุทธรูปซ้อนกันอยู่หลายแถวบ้าง จนกระทั่ง พ.ศ. ๑๗๐๐-๑๗๕๐ จึงมีลักษณะเป็นพุทธศาสนาลัทธิมหายานมากยิ่งขึ้น คือเป็นรูปรัตนตรัยมหายาน นอกจากนี้ก็มีแบบเอกาทศมุข คือ มีภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร วงพักตร์หรือเหวัชระเป็นจุดศูนย์กลาง

พระพิมพ์สมัยสุโขทัย

พระพิมพ์ศิลปะสุโขทัย นิยมพิมพ์ภาพพระพุทธรูปปางลีลา หรือศัพท์สามัญเรียกว่า *พระกำแพงเขย่ง* เสด็จเยื้องกรายด้วยพระอิริยาบถอันนุ่มนวล มีดอกบัวรองรับพระบาท ประทับอยู่ภายใต้ซุ้มเรือนแก้ว ซึ่งเสาของซุ้มมีบัวหัวเสา และโคนเสาทั้งสองข้างมีช่อดอกบัวประดับอยู่ในแจกันทรงสูง คอคอดและปากผาย

พระพิมพ์ศิลปะอยุธยา นิยมพิมพ์ภาพพระพุทธรูปปางต่างๆ ประดิษฐานในซุ้มเรือนแก้ว ถ้าเป็นปางสมาธิหรือปางประทับยืนก็จะมีฐานดอกบัวรองรับ สมัยอยุธยาตอนปลายพระพิมพ์มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง ประดิษฐานบนฐานบัวบานซึ่งตั้งอยู่เหนือฐานสิงห์อีกชั้นหนึ่ง มีซุ้มเรือนแก้วด้วยเช่นกัน

พระพิมพ์ยังคงนิยมสร้างสืบมาจนถึงปัจจุบัน ความสำคัญของพระพิมพ์นอกจากแสดงให้ทราบถึงประวัติศาสนาที่แต่ละยุคนับถือแล้ว ยังสามารถแสดงให้เห็นถึงลักษณะการแต่งกาย เครื่องประดับ และรูปแบบสำคัญของงานสถาปัตยกรรมแห่งยุคได้อย่างสมบูรณ์ที่สุด

ใบเสมา

ใบเสมาคือหลักกำหนดเขตแดน มาจากคำว่า *สีมา* แปลว่า เขต คติการนำก้อนศิลาหรือแท่งศิลา มาปักไว้สำหรับเป็นเครื่องบอกถึงอาณาเขตนั้น ในดินแดนประเทศไทยเป็นประเพณีที่มีมาแต่ยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยพบที่บริเวณเนินดินที่มีการฝังศพ หรือเพื่อกำหนดว่าบริเวณนั้นเป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ ครั้นเมื่ออิทธิพลของพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ได้เผยแผ่ออกไปในภูมิภาคต่างๆ นั้น ทำให้เกิดการเชื่อมประสานกันระหว่างประเพณีท้องถิ่นดั้งเดิมกับวัฒนธรรมใหม่ ดังนั้นประเพณีหินตั้งจึงกลายเป็นประเพณีการปักเสมาหินอันเนื่องในศาสนา นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ เป็นต้นมา ประเพณีการปักเสมาหินนี้มีขึ้นเนื่องมาจากพระพุทธานุญาตซึ่งระบุไว้ในบาลี ให้มีการหมายเขตแดนแห่งความสามัคคีของหมู่สงฆ์ขึ้นด้วยนิมิต ๘ ประการด้วยกัน คือ ภูเขา ศิลา ป่าไม้ จอมปลวก หนทาง แม่น้ำ และน้ำ ด้วยเหตุนี้ประเพณีการผูกพัทธสีมาฝังลูกนิมิตเพื่อแสดงขอบเขตสถานที่ประชุมสังฆกรรมร่วมกันของหมู่สงฆ์ ณ พระอุโบสถ จึงยังคงปรากฏสืบทอดจนถึงปัจจุบัน นิมิตทั้ง ๘ ประการนั้น

ศิลาได้รับความนิยมมากที่สุด เนื่องจากมีความคงทนต่อลมฟ้าอากาศแปรเปลี่ยนสภาพไปได้ยาก สามารถกำหนดขอบเขตกว้างยาวของพื้นที่ได้ตามความต้องการ และนำมาตกแต่งลวดลายด้วยงานศิลปกรรม เพื่อเป็นพุทธบูชา ศิลาหลายชนิดที่นำมาทำหลักเสมาได้แก่หินชนวน หินดินดาน หินแปร หินทราย ฯลฯ ในยุคแรกเริ่มนั้นหลักศิลาจะมีรูปทรงตามธรรมชาติ มิได้มีการตัดแต่งหรือจำหลักลวดลายแต่อย่างใดทั้งสิ้น จนกระทั่งเมื่อได้รับอิทธิพลทางศาสนาจากอินเดียแล้ว ใบเสมาจึงเริ่มมีวิวัฒนาการเป็นรูปทรงขึ้น จากรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่มีความหนาเทอะทะก็ได้กลายเป็นใบเสมาที่มีขนาดกะทัดรัดขึ้น เพิ่มส่วนฐาน มีความคอดโค้งเว้า หรือขัดเกลาจนเป็นรูปกลีบบัวดังเช่น ใบเสมาในยุคปัจจุบัน ขนาดและสัดส่วนของใบเสมาจะมีความแตกต่างกันไปในแต่ละยุคสมัย การจำหลักลวดลายบนใบเสมาสันนิษฐานว่าเริ่มมีขึ้นเมื่อได้รับอิทธิพลทางศาสนาจากอินเดีย ภาพจำหลักบนใบเสมา โดยเฉพาะใบเสมาซึ่งพบในท้องถิ่นภาคอีสาน แสดงให้เห็นถึงการนับถือศาสนาพุทธของคนในท้องถิ่นนั้น จึงพบภาพจำหลักในเรื่องราวชาดก พุทธประวัติ และพระโพธิสัตว์เป็นส่วนใหญ่ แม้ว่าศาสนาพุทธและศาสนาฮินดู จะอยู่ร่วมสมัยในระยะเวลาเดียวกัน ความแตกต่างอยู่ที่ศาสนาฮินดูมีความสัมพันธ์กับกษัตริย์และชนชั้นปกครอง ในขณะที่พุทธศาสนาเป็นเรื่องราวของชาวบ้านและชนชั้นที่ถูกปกครองทั่วไป เหตุนี้จึงพบร่องรอยของปราสาท ศาสนสถานของฮินดูในบางที่ซึ่งมีความสำคัญเท่านั้น ส่วนของทางพุทธที่มีใบเสมาปักนั้นพบมากมายหลายแห่ง[๑]

ในบรรดารูปแบบและเรื่องราวทางศาสนาซึ่งปรากฏบนใบเสมานั้น จะพบดอกบัวซึ่งเป็นดอกไม้ตามคติของศาสนาเข้ามามีบทบาทเป็นองค์ประกอบเรื่องราวตามตำแหน่งแห่งความหมายของดอกบัวเช่นเดียวกับปรากฏอยู่ตามที่ต่างๆ เป็นต้นว่า การจำหลักลวดลายบัวบนส่วนฐานภายในเนื้อศิลาของใบเสมานั้น หรือเป็นลวดลายประกอบในส่วนอื่น ภาพจำหลักบนใบเสมาจัดว่าเป็นงานศิลปกรรมด้านประติมากรรมอันทรงคุณค่า นอกจากจะมีความงดงามแล้วยังสามารถนำมาค้นคว้าวิจัยด้านศิลปวัฒนธรรม การพัฒนาการทางสังคม ตลอดจนความเชื่อของชุมชนในท้องถิ่นผู้สร้างใบเสมานั้นได้เป็นอย่างดี

---

๑ ศรีศักร วัลลิโภดม. **พัฒนาการสังคม ความเชื่อของชุมชนอีสานจากคติการปักเสมา และฐูปจำหลักบนใบเสมา.** เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่องความสัมพันธ์ ไทย ลาว จากมิติทางวัฒนธรรม โดยวิทยาลัยครูอุดรธานี ณ เจริญโฮเต็ล จังหวัดอุดรธานี วันที่ ๒-๔ เมษายน ๒๕๓๗, หน้า ๑๐.

ใบเสมาสมัยทวารวดี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ ได้จากเมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์

ใบเสมาจำหลัก พระพุทธรูปปางสมาธิ ศิลปะทวารวดี

บัวในงานจิตรกรรมไทย

ภาพจิตรกรรมไทยนับเป็นงานวิจิตรศิลป์แขนงหนึ่งที่มีความงดงามและมีรูปลักษณ์พิเศษประจำชาติ ภาพจิตรกรรมไทยโดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังเป็นส่วนสำคัญในฐานะเครื่องแต่งพื้นที่ว่างของอาคารสถานให้มีความโดดเด่น เสริมสร้างพลังแห่งความเลื่อมใสศรัทธาและช่วยให้เกิดความเหมาะสมพอดีของแสงสว่างภายในอาคาร ผลงานจิตรกรรมไทยมักสร้างขึ้นเพื่ออุทิศในการพระศาสนา จึงนิยมแสดงผลงานไว้บนฝาผนังโบสถ์วิหาร ศาลาการเปรียญ คูหาภายในองค์พระปรางค์ หรือพระสถูปเจดีย์ นอกจากนี้ยังมีปรากฏบนแผ่นผ้า เช่นภาพพระบฏ บนกระดาษ เช่น ภาพสมุดไทย และบนผนังถ้ำซึ่งเรียกว่า *ภัตติจิตรกรรม* หรือ Mural Paintings อันมีอยู่ในท้องที่หลายแห่งในประเทศไทย เป็นต้น ล้วนแสดงภาพเกี่ยวกับพระพุทธประวัติ ชาดกต่างๆ เรื่องราวในวรรณคดี นิทานพื้นบ้านอันมีคุณค่าทางหลักวิชาการ สามารถใช้เป็นหลักฐานสำคัญเท่ากับจารึก ตลอดจนสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต ให้ความรู้เกี่ยวกับลัทธิศาสนา ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีอันมีมาแต่โบราณกาลเป็นอย่างดี

ประวัติความเป็นมาของบัวในจิตรกรรมไทย

บัวเข้ามาปรากฏอยู่ในงานจิตรกรรมไทยครั้งแรก ก็ด้วยเรื่องราวที่เกี่ยวกับศาสนา ยังไม่มีการพบมาก่อนเลยในภาพเขียนยุคก่อนประวัติศาสตร์ในดินแดนประเทศไทย นอกจากพืชชนิดอื่นเช่น ข้าว ด้วยข้าวเป็นพืชที่มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตที่สุดของสังคมในขณะนั้น จึงสันนิษฐานว่า บัวเข้ามามีอิทธิพลต่องานจิตรกรรมไทยก็เนื่องมาจากคติความนิยมบัวทางศาสนานั่นเอง โดยได้รับแบบอย่างมาจากศิลปะอินเดีย ซึ่งแพร่หลายมาพร้อมกับลัทธิศาสนา เช่นเดียวกับรูปแบบศิลปกรรมอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นประติมากรรม รูปเคารพ หรือสถาปัตยกรรม การที่สามารถรับแบบอย่างได้อย่างรวดเร็วเช่นนี้ ก็เนื่องจากความงดงามของงานศิลปกรรมย่อมน้อมนำจิตใจให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาอย่างลึกซึ้ง จึงเป็นสื่อแห่งการถ่ายทอด การรับรู้ง่ายกว่าสื่ออื่นใด ในประเทศอินเดียเองก็เริ่มมีการเขียนภาพเกี่ยวกับพุทธศาสนาขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๔-๕ มีสถานที่หลายแห่งที่มีภาพจิตรกรรมพุทธศาสนา เช่นที่พาฆ (Bagh) ใกล้เมืองควาลิออย์ (Givalior) หรือที่ถ้ำอชันตา ซึ่งนับว่าเป็นสถานที่มีภาพจิตรกรรมมากที่สุด ผนังถ้ำอชันตาจะประดับด้วยภาพจิตรกรรมที่เริ่มวาดตั้งแต่ พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๑๕๐ หรือตั้งแต่

พ.ศ. ๑๑๕๐ ลงมา มีภาพพุทธประวัติบางตอน ตลอดจนชาดกเรื่องต่างๆ ประมาณ ๓๐ เรื่อง ได้แก่เรื่องฉัททันต์ชาดก เป็นต้น ช่างชาวอินเดียนิยมจัดองค์ประกอบของภาพประดับตกแต่งศาสนสถานในลักษณะซ้อน และปกคลุมแทบทุกส่วนของตารางเนื้อที่ ไม่ว่าจะเป็นบริเวณฝาผนัง เสา ตลอดจนเพดาน มีทั้งภาพเล่าเรื่องราวที่แสดงถึงวัฒนธรรมตลอดจนพิธีกรรมในศาสนา รวมทั้งลวดลายที่เกี่ยวกับประติมากรรมที่ใช้ประดับตกแต่งสถาปัตยกรรม ซึ่งในภาพต่างๆ เหล่านี้ ย่อมมีภาพบัวแทรกอยู่เป็นลวดลายสำคัญคล้ายคลึงกับที่มีปรากฏอยู่ในงานประติมากรรม กล่าวคือได้ถูกนำมาประกอบกับภาพบุคคลได้แก่ พระโพธิสัตว์ พระภิกษุ หรือแม้แต่สตรี รูปแบบ งานจิตรกรรมไทยในยุคแรกเริ่มจึงมีลักษณะรูปแบบคล้ายคลึงกับศิลปะอินเดีย รวมทั้งรูปลักษณะการนำบัวมาเป็นองค์ประกอบภาพด้วยเช่นกัน

ภาพจิตรกรรมไทยที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่พบ มีอายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เป็นศิลปะสมัยศรีวิชัย พบอยู่ในถ้ำศิลป อำเภอเมืองยะลา จังหวัดยะลา เป็นภาพพระพุทธรูปประทับบนบัวบัลลังก์ มีพระสาวกและสตรีชั้นสูงสามคนมีรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูม

สมัยสุโขทัย

เข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ไทยสมัยสุโขทัย ภาพจิตรกรรมไทยที่เก่าแก่อีกแห่งหนึ่ง เป็นภาพจำหลักลายเส้นบนแผ่นหินชนวน ประดับอยู่บนเพดานอุโมงวัดศรีชุม อำเภอเมืองสุโขทัย จังหวัดสุโขทัย จากอักษรจารึกภาพบุคคลและลวดลายในภาพ นักภาษาโบราณและนักโบราณคดีสันนิษฐานว่ามีอายุอยู่ในราว พ.ศ. ๑๘๐๑-๒๐๐๐ มีรูปแบบอิทธิพลของศิลปะลังกา น่าจะเป็นฝีมือพระภิกษุชาวลังกา ผู้เข้ามาเผยแพร่พระพุทธศาสนาลัทธิหินยานในกรุงสุโขทัย ร่วมกับช่างชาวสุโขทัย จึงมีลักษณะงานศิลปะแบบอินเดียผสมผสานกับความเป็นไทย

ภาพจารลายเส้นบนแผ่นศิลาชนวน
เรื่องพระเจ้าห้าร้อยชาติ เป็นรูปเทวธรรมชาดก
อยู่ภายในอุโมงผนังวิหารพระอัจนะ
วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

ภาพจารลายเส้นบนแผ่นศิลาชนวน
เรื่องพระเจ้าห้าร้อยชาติ
ภายในอุโมงผนังวิหารพระอัจนะ
วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

รูปจำหลักนูนต่ำ ลายดอกบัวบาน
บนหินชนวน ภายในอุโมง
วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

ระยะใกล้เคียงกัน คือราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๙ มีภาพจิตรกรรมที่เจดีย์รายในวัดเจดีย์เจ็ดแถว อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย เป็นภาพสีเอกรงค์ของพระพุทธรูปศิลปะสุโขทัย ประทับบนบัลลังก์ เรียงกันไปตามความยาว เป็นภาพซ้ำๆ กัน เรียกว่า Repeatition กล่าวกันว่าอาจเป็นการเขียนภาพในรูปแบบของไทยเป็นครั้งแรก ซึ่งแบบและวิธีการเขียนเช่นนี้เป็นที่นิยมต่อเนื่องมาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒

ภาพจำหลัก สมัยสุโขทัย
รูปพระพุทธสาวกพนมมือถือดอกบัว

ลายจำหลัก สมัยสุโขทัย รูปพระอดีตพุทธ

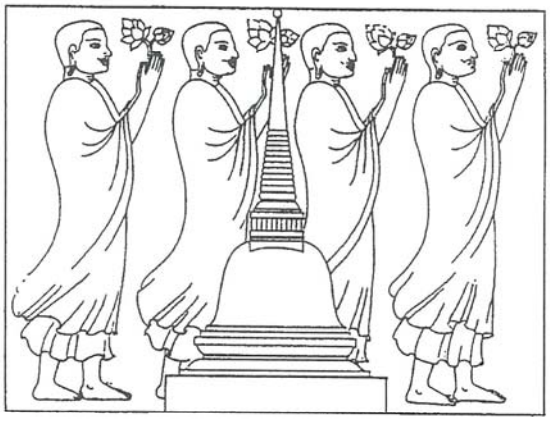
สมัยอยุธยา

ภาพจิตรกรรมเก่าสมัยอยุธยา มีความมุ่งหมายสำคัญเพื่อการกราบไหว้บูชา จึงนิยมแสดงภาพเรื่องศาสนา หรือตำนานเรื่องราวปรำปรา ส่วนใหญ่มักใช้สำหรับการประดับตกแต่งผนังคูหาปรางค์ซึ่งเป็นที่ว่างให้มีความสวยงามขึ้น เมื่อพื้นที่เป็นแผ่นเรียบกว้าง การวางภาพเรื่องราวจึงมีการออกแบบที่สามารถเล่าเรื่องราวที่มีความยาวต่อเนื่องกันได้ เช่น เรื่องราวของอดีตพุทธ พุทธประวัติ ไตรภูมิ ชาดกต่างๆ และอาจมีเรื่องปัจเจกพุทธอยู่ด้วย โดยมีองค์ประกอบภาพเหมาะสมเฉพาะเรื่อง ดังนั้นภาพเขียนของสมัยนี้จึงมีเรื่องราวกับองค์ประกอบภาพที่สัมพันธ์กัน

สมัยอยุธยาตอนต้น ยังคงนิยมการเขียนภาพแบบ Repeatition เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย เช่น ภาพเขียนที่ฝาผนังกรุ ภายในองค์พระปรางค์ วัดราชบูรณะ เป็นภาพเขียนด้วยสีสองสี เรื่องพุทธประวัติ และเรื่องชาดก สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ช่วงปี พ.ศ. ๑๙๖๗-๑๙๙๑ อาการวางท่าของพระพุทธรูปยังมีความแข็งไม่อ่อนช้อย ประทับนั่งบนบัลลังก์สูงมีลวดลายกลีบบัวแบบเก่า ซึ่งได้แบบอย่างมาจากกลีบบัวของงานปฏิมากรรมสมัยลพบุรีโดยตรง นอกจากนี้ยังมีภาพลวดลายของดอกบัวเป็นเครื่องประดับตกแต่งตามช่องว่างเป็นองค์ประกอบของภาพอีกด้วย

ภาพดอกบัวจิตรกรรมฝาผนังภายในกรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพจิตรกรรมบนแผ่นชินในกรุ ผนังคูหาพระสถูปเจดีย์ใหญ่ องค์ด้านทิศตะวันออกของวัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีอายุประมาณ พ.ศ. ๒๐๓๕ เป็นภาพพระพุทธสาวกยืนประนมมือถือดอกบัว

ภาพจิตรกรรมฝาผนังในคูหาองค์พระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี มีอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นภาพพระพุทธรูปปางมารวิชัย ประทับนั่งบนฐานบัว ภายใต้โพธิพฤกษ์ คั่นสลับด้วยพระอัครสาวก และลายดอกบัวบาน อิทธิพลของศิลปะอินเดียเริ่มจางหายไปแล้ว คงปรากฏอยู่เพียงเล็กน้อยตรงรูปแบบของพระรัศมีเท่านั้น

ลักษณะแบบแผนของจิตรกรรมฝาผนังของอยุธยาในยุคแรกนี้ แสดงให้เห็นว่าคัมภีร์ทางศาสนาเป็นแม่บทสำคัญต่อการเขียนภาพ และมีบทบาทเป็นตัวกำหนดการออกแบบโดยปริยาย นับตั้งแต่โครงสร้างใหญ่สุดจนถึงรายละเอียดปลีกย่อยสุด จิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนต้น ถึงแม้จะมีกฎเกณฑ์ตายตัวตามเรื่องราวในคัมภีร์ก็ตาม หากแต่ลักษณะของเนื้องานกลับมีความเป็นอิสระ ตามลักษณะเฉพาะตัวของช่างเขียนในแต่ละสกุล ที่จะให้รายละเอียดของภาพที่แตกต่างกันไปตามความนิยมและความคิดสร้างสรรค์ของตน

การเขียนภาพจิตรกรรมไทย มีการเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัดในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ โดยเปลี่ยนจากภาพพระพุทธรูปมาเป็นภาพเรื่องราวต่างๆ เช่นภาพเทพชุมนุม หรือเทพเรียงกันในท่าพนมมือแบบไทย โดยไม่มีอิทธิพลของศิลปะต่างชาติปะปนอยู่เลย ตัวอย่างเช่น ภาพจิตรกรรมที่พระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี เป็นภาพวาดลงบนพื้นสีขาว ใช้สีแดงกับสีดำเป็นเส้นวาดรูป ลวดลายที่เป็นฉากหลังใช้สีแดงสด ส่วนเครื่องประดับอาภรณ์เป็นสีทอง และใช้สีอื่นๆ เขียนลวดลายดอกไม้ เป็นที่น่าเสียดายที่ไม่มีหลักฐานระบุไว้อย่างแน่ชัดว่า การวาดภาพจิตรกรรมฝาผนังด้วยสีต่างๆ หลายหลากสี (Polychrome) นั้น เริ่มมีขึ้นตั้งแต่เมื่อใด เพียงแต่พบเป็นส่วนใหญ่อยู่ในภาพเขียนสมัยอยุธยาตอนปลายเท่านั้น

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้ทรงกล่าวถึงวิวัฒนาการของจิตรกรรมฝาผนังของไทยในสมัยอยุธยาว่า *ในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒ นี้ ได้มีการพบศิลปวัตถุทาง*

ภาพเขียนเทพชุมนุมในพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี

จิตรกรรม คือสมุดภาพเรื่องไตรภูมิ ประมาณ ๑๐๐ หน้า เต็มไปด้วยภาพเขียนสีอย่างงดงาม เป็นการวาดในลักษณะมีชีวิต จิตใจ และมีความคิดสร้างสรรค์ที่เป็นอิสระ จากภาพเขียนขนาดย่อมเหล่านี้ เราก็สามารถทราบได้ว่าในระยะนี้อิทธิพลของศิลปะอินเดียได้สูญสิ้นไปหมดแล้ว แต่อิทธิพลของศิลปะจีนกำลังเริ่มต้น จะเห็นได้ในการวาดภาพภูเขา ต้นไม้ และน้ำ จากการเปรียบเทียบองค์ประกอบและภาพเดี่ยวของบรรดาภาพเขียนในสมุดภาพเรื่องไตรภูมิเล่มนี้ กับภาพเขียนฝาผนังในสมัยต่อมาเราก็อาจกล่าวได้ด้วยความมั่นใจว่า

ศิลปะของการเขียนจิตรกรรมฝาผนังของไทยคงจะเกิดขึ้นจากการวาดภาพในสมุดภาพเรื่องไตรภูมิพระร่วงเหล่านี้ [๑]

การติดต่อค้าขายกับจีนสมัยอยุธยา เป็นผลให้ศิลปะของจีนเข้ามามีอิทธิพลต่องานศิลปกรรมของไทย ตั้งแต่ระยะแรกจนถึงระยะสุดท้าย จากอิทธิพลของจีน ทำให้เกิดการเขียนภาพในลักษณะคล้ายกับการมองจากที่สูงลงสู่เบื้องล่าง เรียกว่าแบบ Birds Eye View แต่สมัยต่อๆ มา ช่างชาวอยุธยาได้พัฒนาลักษณะของเนื้อหาและรูปแบบให้มีความกลมกลืนกับรสนิยมแบบไทย จนกลายเข้าสู่เอกลักษณ์ของความเป็นไทย แต่ยังคงรูปแบบของจีนปะปนอยู่บ้างเล็กน้อย เช่น การเขียนละลอกคลื่นคล้ายเกร็ดปลาที่ซ้อนๆ กัน

ส่วนการเขียนภาพคนตลอดจนทิวทัศน์ต่างๆ เริ่มมีความอ่อนไหวเป็นไปตามธรรมชาติ ซึ่งการเขียนภาพในลักษณะนี้ อาจเรียกได้ว่าเป็นการเขียนภาพแบบเล่าเรื่อง มักมีลักษณะเป็นภาพขนาดใหญ่ แสดงเรื่องราวของภาพต่อเนื่องกันไปโดยตลอด มีการใช้ทัศนียวิสัยแบบเส้นขนานที่ไม่คำนึงถึงระยะใกล้ไกล ดังนั้น ทั้งรูปอาคาร หรือบุคคลในภาพจึงมีสัดส่วนเท่ากันหมด ไม่ว่าจะอยู่ในตำแหน่งใดของภาพ เรียกว่าภาพแบบ ๒ มิติ (Two dimensions) คือมีเพียงด้านกว้างกับด้านยาวเท่านั้น ส่วนการใช้สีก็นิยมใช้สีอ่อน ถ้ามีการตัดเส้น ก็จะใช้สีนั้นเองหรือใช้สีที่เข้มกว่าเพียงเล็กน้อย มีการปิดทองบ้างเฉพาะในส่วนที่สำคัญ สำหรับตัวอย่างภาพจิตรกรรมรุ่นสุดท้ายของสมัยอยุธยาได้แก่ ภาพจิตรกรรมที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี มีอายุราว พ.ศ. ๒๒๗๗

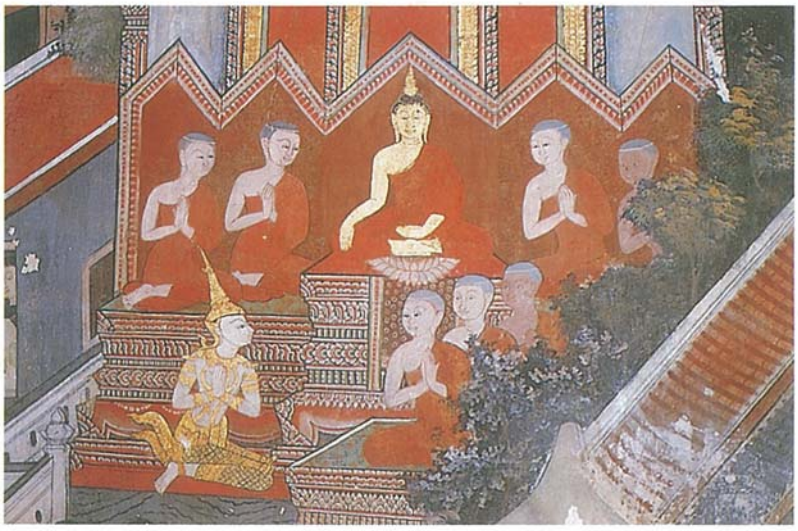
[๑] สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า. **วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย** ทรงแปลจากเรื่อง "The Origin and Evolution of Thai Murals" ของศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี (ม.ป.ท.) หน้า ๑๘.

ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี

สมัยธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการวางกฎเกณฑ์ในการเขียนภาพอย่างรัดกุม จนกลายเป็นแบบกำหนดนิยมที่ต้องถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด ส่วนการใช้สีก็เป็นสีแบบ *พหุรงค์* คือมีสีสันมากกว่าสมัยอยุธยา หากแต่ความนิยมยังคงใช้สีดำ สีแดง สีขาว ที่เป็นสีจากธรรมชาติ เช่น เขม่าควันไฟ ดิน หรือยางไม้ การให้สีนิยมใช้สีเข้มเป็นพื้น และนิยมปิดทองคำ เปลวทั่วไป เพื่อให้เพิ่มความสวยงามตระการยิ่งขึ้น งานจิตรกรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์เริ่มเฟื่องฟูขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ซึ่งจัดเป็นยุคทองของศิลปกรรมไทย ด้วยมีการสนับสนุนฟื้นฟูงานช่างสกุลต่างๆ ระดมมาสร้างงานศิลปกรรมให้เลื่องลือถึงอริราชศัตรูว่าไทยมีราชธานีที่สวยงามดังเดิม ภาพจิตรกรรมฝาผนังชิ้นเอกจะได้รับการประดับไว้เป็นพุทธบูชา ณ พระอารามสำคัญ ซึ่งเรื่องราวของภาพไม่มีอะไรเหมาะสมเท่ากับภาพเกี่ยวกับพุทธประวัติ หรือทศชาติ ตลอดจนเรื่องราวในวรรณคดี เช่น รามเกียรติ์ หรืออิเหนา ซึ่งแน่นอนว่าจะต้องมีบัวเป็นองค์ประกอบอยู่ด้วยเสมอ ไม่ว่าจะอยู่ในรูปสัญลักษณ์ ทางศาสนา บทบาทที่อยู่ในท้องเรื่อง ตลอดจนเป็นลวดลายประดับตกแต่ง

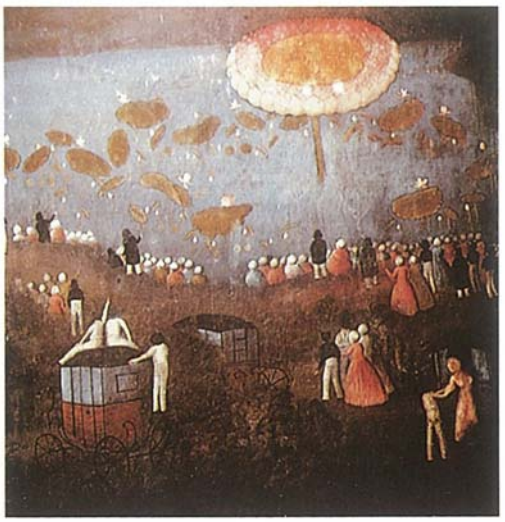

ภาพพุทธประวัติ จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ เนื่องจากมีการติดต่อค้าขายกับชาติต่างๆ ทั้งชาติตะวันตกและชาติตะวันออกอย่างกว้างขวางขึ้น ทำให้มีการนำสีมาจากต่างประเทศ เช่น สีเหลือง สีเขียว สีคราม สีชาด และสีเสน ให้ช่างจิตรกรรมได้เลือกใช้มากขึ้น ภาพจิตรกรรมในสมัยนี้จึงมีความสดใสสวยงามมีชีวิตชีวาตามธรรมชาติโดยเฉพาะภาพของป่าเขาลำเนาไพร ดังเช่นภาพวาดที่ผนังพระอุโบสถวัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลาเป็นต้น และในสมัยนี้เองก็ได้เกิดมีศิลปินรุ่นใหม่ที่มีความคิดริเริ่มพัฒนาแนวความคิดต่างไปจากกฎเกณฑ์การเขียนภาพแบบเดิม ท่านผู้นี้คือ *ขรัวอินโข่ง* จิตรกรไทยคนแรกที่เปลี่ยนแนวการวางรูปแบบการเขียนภาพมาเป็นแบบตะวันตก โดยที่เนื้อหาของภาพเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ผูกเป็นปริศนาธรรม เพื่อให้ผู้ชมได้รู้ถึงคุณค่าแห่งพระรัตนตรัย และจะต้องตีความหมายให้ลึกซึ้งเข้าไปถึงพุทธิปัญญาที่แฝงอยู่ ตัวอย่างเช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่วัดบรมนิวาสราชวรวิหาร และที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ เป็นรูปประชาชนทั้งหญิงชายกำลังล้อมรอบเพื่อมุงดูดอกบัวขนาดใหญ่บานอยู่กลางสระ บ้างก็นั่ง บ้างก็ยืน บ้างก็ขี่รถมาดู เป็นภาพปริศนาธรรม เปรียบพระพุทธเจ้าเหมือนดอกบัวซูซ่อกลางสระ กลิ่นหอมของดอกบัวเปรียบเสมือนพระธรรมคำสั่งสอนและเหล่าผู้คนที่ยืนสูดกลิ่นหอม ตลอดจนชื่นชมในความงามของดอกบัว เปรียบเสมือนพระสงฆ์ และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ซึ่งภาพจิตรกรรมของทั้งสองแห่งนี้ แม้จะวางรูปแบบที่คล้ายคลึงกัน ตีความเป็นปริศนาธรรมได้เช่นเดียวกัน แต่ลักษณะการเขียนกลีบดอกบัวในภาพที่วัดบรมนิวาสราชวรวิหาร ดูจะมีแบบแผนกว่าที่วัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพจิตรกรรมฝาผนังฝีมือขรัวอินโข่ง
วัดบรมนิวาสราชวรวิหาร กรุงเทพฯ

ภาพจิตรกรรมฝาผนังฝีมือขรัวอินโข่ง
วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ

อีกประการหนึ่งนั้น ขรัวอินโข่งเป็นบุคคลแรกอีกเช่นกันที่นำวิทยาการด้านแสงและเงาตามลักษณะภาพวาดของตะวันตก มาใช้ในงานจิตรกรรมไทย จึงทำให้ภาพมีความลึกในรูปแบบ ๓ มิติ (Three dimensions) ลักษณะการให้สีไม่นิยมสีฉูดฉาดดังเช่นภาพของจิตรกรไทยในยุคสมัยเดียวกัน ภาพส่วนใหญ่จะมีสีมืดสลัวด้วยพื้นสีเทา น้ำเงินเข้ม มีความผสมกลมกลืนกันเหมือนอยู่ในบรรยากาศของความคิดฝันที่เลื่อนลอย และท่ามกลางภาพอันมืดสลัวนั้น จะสอดแทรกสีสว่างอ่อนใสคล้ายแสงที่วาบขึ้นในอารมณ์ คล้ายกับว่าความฝันนั้นกระจ่างชัดขึ้นชั่วขณะหนึ่ง จึงเป็นภาพที่สามารถโน้มนำจิตใจให้เกิดจินตนาการคล้อยตามศิลปิน

นอกจากจะใช้สีเอกรงค์ ซึ่งทำให้ภาพเขียนประสานกลมกลืนกันเป็นอย่างดีแล้ว ขรัวอินโข่งยังมีอัจฉริยะในการควบคุมการเขียนสีมากให้ดูน้อย เช่นภาพวาดที่ฝาผนังด้านทิศตะวันตกของมณฑปวัดพระงาม อยุธยา ที่เป็นรูปสระโบกขรณี ภายในสระมีดอกบัว และใบบัวชูช่ออยู่ในสระ สีในภาพนั้นถูกครอบงำด้วยสีน้ำเงินและเทาแต่ใบบัวกลับมีสีเขียวจางๆ ผสมสีเทา ทำให้ใบบัวนั้นสว่างเป็นจุดเด่น (intensety) เรืองออกมาจากสระ[๑]

ปัจจุบันจิตรกรรมร่วมสมัยในประเทศไทย แม้ว่าจะมีวิวัฒนาการก้าวหน้าไปไกลในรูปลักษณะแนวการเขียนภาพประยุกต์ในรูปแบบต่างๆ ตลอดจนมีความคิดอันเป็นอิสระที่ไม่ผูกพันกับการสร้างงานเพื่ออุทิศแด่พระศาสนาเพียงประการเดียวก็ตาม แต่ความนิยมในการนำบัวมาเป็นองค์ประกอบของภาพ หรือเป็นจุดเด่นของภาพ ก็ยังไม่เสื่อมคลาย ศิลปินยังคงประทับใจในความงามของดอกบัว และถ่ายทอดความงามนั้นลงสู่งานของตน ทั้งในรูปลักษณะที่เหมือนจริงตามธรรมชาติและลักษณะเป็นภาพจินตนาการที่กึ่งฝันกึ่งความเป็นจริง ตราบใดที่มนุษย์ยังคงเห็นความงาม และความสำคัญของบัวว่ามีคุณค่าทางจิตใจ ตราบนั้น บัวก็ยังคงปรากฏอยู่ในภาพจิตรกรรมตลอดไปเช่นกัน

---

[๑] วิยะดา ทองมิตร. **จิตรกรรมแบบสากลช่าง ขรัวอินโข่ง.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๒๒ หน้า ๒๖.

"บัวขาว" ภาพฝีพระหัตถ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาด้วยสีน้ำ พระราชทานมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

บัวในงานประณีตศิลป์ไทย

งานประณีตศิลป์ไทย นับเป็นมรดกทางศิลปวัฒนธรรมอันล้ำค่าที่สะท้อนให้เห็นว่าบรรพบุรุษไทยมีศิลปะอยู่ในหัวใจ และมีฝีมือทางการช่างมาแต่โบราณ จึงสามารถสร้างสรรค์ผลงานละเอียดลออประณีตงดงาม แสดงถึงภูมิปัญญาอันสูงส่ง และพลังความศรัทธาให้เกิดวิริยะอุตสาหะในการบรรจงประดิษฐ์ผลงานอันมีความเป็นสุนทรียทางจิตใจ งานประณีตศิลป์จึงเปรียบเสมือนอาภรณ์ประดับชาติบ้านเมืองให้มีความภูมิฐานสง่างาม สะท้อนให้เห็นถึงความมีจิตใจดีงามของประชาชน ความมีระเบียบแบบแผนของสังคม ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนปรัชญาประจำชาติที่นานาอารยประเทศได้ประจักษ์ชัด และชื่นชมในความเป็นชนชาติที่มีความเจริญรุ่งเรืองสืบเนื่องไม่ขาดสาย จึงสามารถสร้างสมพัฒนารูปแบบของงานประณีตศิลป์ให้คงความเป็นเอกลักษณ์แห่งตนอย่างเด่นชัด สมควรที่อนุชนไทยจะรู้สึกภาคภูมิใจในบรรพบุรุษและความเป็นไทย

งานประณีตศิลป์ไทยมีอยู่หลายหลากรูปแบบ และมีการนำวัสดุมาสร้างงานได้อย่างไม่จำกัด ไม่ว่าจะเป็นแร่โลหะต่างๆ หิน ดิน กระดูก เขาสัตว์ งาช้าง เปลือกหอย ไม้ ขี้ผึ้ง ยางไม้ ใยจากพืชและสัตว์ ฯลฯ โดยมีกรรมวิธีในการสร้างสรรค์งานไปตามคุณสมบัติของวัตถุนั้นๆ อาทิ การนำมาตีแผ่ การหล่อหลอม การปั้น การแกะสลัก การเขียนลาย การจักสาน การปัก การถัก การทอ ทั้งในรูปลักษณะเลียนแบบธรรมชาติ หรือการใช้จินตนาการคิดประดิษฐ์ผนวกกับความเชี่ยวชาญในเชิงช่างแขนงต่างๆ ก็จะก่อให้เกิดผลงานประณีตศิลป์ที่งดงามราวกับเทวามาสรรค์สร้าง ไม่น่าเชื่อว่าจะเกิดจากน้ำมือของมนุษย์ งานประณีตศิลป์ได้ถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน อาภรณ์ เครื่องตกแต่งประดับร่างกาย ประดับอาคารสถาปัตยกรรม หากแต่วัสดุที่นำมาใช้ตลอดจนความประณีตของผลงาน จะบ่งบอกถึงฐานันดรแห่งผู้เป็นเจ้าของงานประณีตศิลป์นั้นๆ อาทิ เครื่องทองเหมาะสมที่จะเป็นเครื่องราชูปโภคสำหรับองค์พระมหากษัตริย์ หรือเครื่องถมปัดเหมาะสมที่จะเป็นเครื่องประกอบสมณศักดิ์แห่งพระราชาคณะเป็นต้น อย่างไรก็ตามงานประณีตศิลป์ชั้นสูง มักจะได้รับการนิยมนำมาจัดเป็นเครื่องยศ เครื่องราชูปโภค ตลอดจนเครื่องราชบรรณาการ ของที่ระลึกระหว่างประเทศมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ประวัติความเป็นมาของบัวในงานประณีตศิลป์ไทย

บัวปรากฏรูปโฉมอยู่ในงานประณีตศิลป์ของไทยมาตั้งแต่โบราณ เช่นเดียวกับงานศิลปกรรมแขนงอื่นๆ ด้วยเหตุที่บัวเป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ มีความหมายอันเป็นสิริมงคลตามคติ

ความเชื่อและปรัชญาของลัทธิศาสนาที่เผยแพร่มาจากอินเดีย ภาพของบัวจะพบปรากฏอยู่ในงานประณีตศิลป์ไทยเสมอ ไม่ว่าจะอยู่ในรูปทรงตามธรรมชาติ หรือการนำธรรมชาติการกำเนิดของบัวมาตีความตามนัยยะแห่งพุทธปรัชญา มาประดิษฐ์เป็นองค์ประกอบตามความหมายแห่งนัยยะนั้น หรือนำรูปทรงของบัวมาประดิษฐ์เป็นลวดลายประยุกต์เพื่อประดับในงานประณีตศิลป์ เช่นเป็นลายขอบลายเชิงซึ่งใช้ในพื้นที่แคบ หรือแต่งตามขอบทั้งแนวตั้งแนวนอนตามความคิดสร้างสรรค์อันเป็นความอิสระของช่างศิลปกรรมแต่ละยุคสมัย ลายบัวก็เป็นลายหนึ่งที่ได้รับความนิยมนำมาประกอบตามส่วนโค้งของภาชนะ เช่น เชิงพาน และงานประกอบลาย ก่อให้เกิดเป็นผลงานอันวิจิตรบรรจงในรูปแบบต่างๆ

บัวที่ปรากฏในงานประณีตศิลป์ไทยในหลายหลากรูปแบบมีดังนี้

เครื่องทอง

ทองคำเป็นสินแร่ที่มีความงามเปล่งประกายสีเหลืองสุกปลั่ง สว่างไสว ประกอบกับคุณสมบัติพิเศษที่มีความอ่อน แต่เหนียวจนสามารถนำมาตีแผ่หรือรีดหลอมให้เป็นเส้น เป็นแผ่น เป็นรูปทรงต่างๆ ได้ตามต้องการ จึงได้รับความนิยมยกย่องว่าเป็นสิ่งล้ำค่าที่มนุษย์ค้นพบและรู้จักนำมาใช้ประโยชน์มานานนับพันปี

ประวัติความนิยมเครื่องทองในประเทศไทย

แผ่นทองคำรูปดอกบัว ๘ กลีบ พบที่ปราสาทหินพิมาย

ในดินแดนประเทศไทยได้พบหลักฐานว่า มีการสร้างงานประณีตศิลป์จากทองคำตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖-๑๑ จากโบราณวัตถุที่เป็นเหรียญ เครื่องประดับและ แผ่นทองดุนลวดลายต่างๆ จากแผ่นทองคำเหล่านี้ ได้พบลวดลายของบัวเป็นองค์ประกอบอยู่แล้ว เช่นแผ่นทองคำซึ่งพบที่เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ดุนลวดลายรูปพระโพธิสัตว์ประทับยืนตริภังค์ มีศักติหรือผู้ติดตาม ซึ่งถือดอกบัวตูมประทับยืนอยู่เบื้องหลัง ยังมีแผ่นทองคำซึ่งพบที่ปราสาทหินพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ที่ปราสาทหินพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ดุนลวดลายรูปดอกไม้คล้ายดอกบัวบาน มี ๘ กลีบ อยู่ในหลุมที่ใช้วางศิลาฤกษ์ ของโบราณสถานเหล่านี้ สันนิษฐานว่าน่าจะ

มีความหมายในทางสิริมงคล อันต้องการให้บังเกิดแก่สถานที่แห่งนั้น หรืออาจเป็นสัญลักษณ์แห่งมณฑลจักรวาล พลังจักรวาล หรือทิศทั้งแปดก็เป็นได้

ในจารึกปราสาทหินเขาพระวิหาร มีอายุในราวปีพุทธศักราช ๑๖๖๔ จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ และภาษาเขมร มีข้อความกล่าวถึงเครื่องทองที่มีบัวเป็นองค์ประกอบอยู่ว่า

*ภควัตรบาทกัมรเตงอัญตคุรุศรีถวายแก่กัมมรเตงชคตศรีศิขรีศวรมีเครื่องประดับต่างๆ เช่น เกือกทอง มงกุฎ กุณฑล สายสร้อย กำไลมือ...**รวมทั้งถวายม่านทองซึ่งเขียนลวดลายเป็นฐูปดอกบัว** และประดับด้วยรัตนะต่างๆ...*[๑]

แหล่งแร่ทองคำในประเทศไทยที่มีชื่อเสียงว่าเป็นทองคำเนื้อบริสุทธิ์ในโลก ที่เรียกว่าทองนพคุณหรือทองเนื้อเก้า คือทองคำที่เมืองบางสะพาน ปรากฏเรื่องราวในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ในปีพุทธศักราช ๒๒๙๐ ว่า

ครั้นอยู่มาผู้รั้งเมืองกุยบุรี บอกหนังสือส่งทองร่อนหนักสามตำลึงเข้ามาถวาย ว่าตำบลบางสะพานเกิดที่ร่อนทอง ครั้งถึงเดือนสิบสองปีเถาะนพศก ให้เกณฑ์ไพร่สองพัน ยกออกไปตั้งร่อนทอง ณ บางสะพาน ครั้นสิ้นเดือนราวปีมะโรง สัมฤทธิศก ได้ทองเข้ามาถวายเก้าชั่งเศษ ผู้รั้งเมืองกุยนั้นโปรดให้เป็นพระกุยบุรี แล้วทรงพระราชศรัทธาให้แผ่นทองร่อนประทากล้อง ปิดมณฑปพระพุทธบาท แลให้แผ่หุ้ม แต่เหมและนาคลงมา[๒]

กระบวนการนำทองคำมาประดิษฐ์เป็นงานประณีตศิลป์

การหุ้ม เป็นวิธีการทำทองให้เป็นแผ่น ขนาดใหญ่ด้วยการตีแผ่ มีศัพทในพจนานุกรม เรียกว่า *ทองประทากล้อง ทองประทาศี* ซึ่งหมายถึงทองคำเปลวอย่างหนาและเนื้อดีเหมือนทองของหลวง นำไปหุ้มวัตถุสิ่งของประหนึ่งว่าสิ่งนั้นทำด้วยทองคำ หากหุ้มเฉพาะส่วนขอบของวัตถุ ก็เรียกว่าเป็น *การเลี่ยม*

---

[๑] ศิลปากร, กรม. **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔ อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙. หน้าที่ ๙๓.

[๒] ศิลปากร กรม. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน.** พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา. ๒๕๐๕, หน้า ๖๑๘.

การปิดทอง เป็นวิธีการตี รีดทองคำให้เป็นแผ่นบางเฉียบเรียกว่า *ทองคำเปลว* แล้วนำไปปิดทับบนวัตถุต่างๆ อาจมีกระบวนการทางเคมีมาประกอบ เช่นการใช้น้ำยาหรือน้ำรักคือยางจากต้นรัก วิธีการนี้เรียกว่าการลงรักปิดทอง เขียนเป็นลวดลายสวยงาม บางครั้งมีการตัดกระจกเป็นรูปทรงต่างๆ มาตกแต่งบนลวดลาย เรียกว่า *ลงรักปิดทองประดับกระจก* เพิ่มความสวยงามแพรวพราวไปอีกแบบหนึ่ง

การบุ เป็นวิธีการตีแผ่ทองคำให้เข้ารูป หรือให้เกิดเป็นรูปทรงต่างๆ ตามรูปของสิ่งของที่ต้องการ นิยมทำเป็นภาชนะ และพระพุทธรูป เป็นต้น

การดุน เป็นการใช้เครื่องมือทำแผ่นทองคำให้เกิดลวดลายนูนขึ้นตามความต้องการ

การหล่อ เป็นการนำทองคำไปหลอมละลายเป็นของเหลว แล้วนำไปเทลงในพิมพ์ เช่น การหล่อพระพุทธรูป เทวรูป เป็นต้น

การสลัก เป็นการทำทองคำให้เกิดลวดลายด้วยเครื่องมือที่มีปลายแหลมคม วิธีนี้นิยมทำแผ่นลานจารึก

การกาไหล่ หรือกะไหล่ เป็นการนำทองคำในสภาพหลอมละลายไปเคลือบหรือทาลงบนผิวโลหะ จากนั้นนำมาขัดถูเพื่อให้ทองจับเนื้อโลหะให้แน่น

การคร่ำ เป็นการนำทองคำมารีดให้เป็นเส้นเล็กๆแล้วนำไปฝังลงในลวดลายที่สลักลงบนเนื้อโลหะ ขัดจนผิวเรียบเสมอกัน

การทำทองฐูปพรรณ จะใช้ทองคำเนื้อบริสุทธิ์เกือบ ๑๐๐% ซึ่งเรียกว่า *ทองเนื้อเก้า* มาทำการหลอมเทลงในพิมพ์ อาจมีการต่อ ประกอบ เคาะดัด ฉลุลาย และนำอัญมณีมาตกแต่ง โดยออกแบบรูปทรงอย่างวิจิตรงดงาม เหมาะสมที่จะประดับส่วนต่างๆ ของร่างกายไม่ว่าจะเป็น สร้อยคอ สร้อยสังวาลย์ จี้ ต่างหู กำไล เข็มขัด กระดุม ปะวะหล่ำ ฯลฯ

จากหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวถึงการบูรณปฏิสังขรณ์มณฑปพระพุทธบาทด้วยงานประณีตศิลป์ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ว่า

พระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพตนั้น มีวัดวาอารามที่พระมหากษัตริย์แต่ก่อนให้สร้างชำรุดทรุดโทรมมาก จึงให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ทั้งสิ้น และมณฑปพระพุทธบาทนั้นให้ลงรักปิดทอง ข้างในมณฑปให้แผ่เงินปูเต็มตลอดพื้น ฝาผนังให้ประดับกระจกงดงาม บนเพดานและขื่อนั้นก็ให้ลงรักปิดทองฉลุเป็นกระหนกช่อห้อย แขวนโคมแก้ว โคมระย้าสีต่างๆ ที่รอยพระพุทธบาทนั้นให้บุทองคำเป็นลายบัวหงายประดับรอบ แล้วให้เอาทองคำมาจำลองเป็นรอยพระพุทธบาท ประตูสำหรับเข้าออกนั้นให้ประดับด้วยมุกเป็นลวดลายกันสาด รอบมณฑปนั้นให้มุงกระเบื้อง แล้วด้วยดีบุกทั้งสิ้น ตามลวดลายมณฑปนั้น ให้ลงรักปิดทองเป็นพื้น ระเบียงรอบมณฑปและพื้นระเบียงให้ประดับปูลาดด้วยอิฐดีบุกทั้งสิ้น แล้วให้ก่อพระเจดีย์ ศิลาอ่อน สูง

ประมาณ ๒ ศอก ห่างกันประมาณคืบ ๑ หรือกำมา ๑ รอบกำแพงแก้ว แล้วให้ก่อกำแพงแก้ว แล้วด้วยอิฐดีบุกรอบลานพระพุทธบาท มีด้านกว้างและด้านยาว พ้นออกไปจากมณฑปด้านละ ๒๐ วา แล้วลงรักปิดทองคำเป็นกอบัว ใบบัว ดอกบัวบุทองแดงประดับ ลงรักปิดทองพาดตามกำแพงรอบ แล้วขุดอุโมงค์ในกำแพงแก้วกว้างยาว ๑๕ วา ๑ ศอก เท่ากัน แล้วก่อด้วยอิฐ สร้างพระพุทธรูปประดับมุกไว้องค์หนึ่ง [๑]

บัวมักพบเป็นองค์ประกอบในงานประณีตศิลป์ ประเภทเครื่องทอง ดังนี้

เครื่องพุทธบูชา เครื่องประกอบพิธีกรรม ได้แก่สิ่งต่างๆ ที่พุทธศาสนิกชนสร้างขึ้นเพื่ออุทิศถวาย หรือเพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมถวายองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตามกำลังศรัทธาและฐานะของตน ส่วนใหญ่อยู่ในรูปแผ่นทองดุนเป็นรูปสัตว์ต่างๆ จำพวกช้าง ม้า โค เต่า ปลา ฯลฯ รูปดอกไม้ได้แก่ดอกบัว ดอกพิกุล ดอกไม้มี ๘ กลีบ ฯลฯ สิ่งของอื่นๆ ได้แก่ ฉัตร เจดีย์จำลอง โกศพร้อมฝาทองคำยอดบัวกลุ่ม ส่วนใหญ่พบได้จากกรุ หรือบริเวณที่สำคัญของศาสนา โดยเฉพาะศาสนสถานเนื่องในศิลปะเขมร หรือได้รับอิทธิพลทางด้านคติและรูปแบบการสร้างมาจากศิลปะเขมร

พระพุทธรูป และพระพุทธพิมพ์ ซึ่งนับเป็นเครื่องพุทธบูชาประเภทหนึ่งส่วนใหญ่ประดิษฐ์ขึ้นจากกรรมวิธีการบุ และวิธีการดุน หรือหล่อด้วยทองคำ รวมทั้งทำด้วยกะไหล่ทองคำประดับอัญมณี พระพุทธรูปและพระพุทธพิมพ์จะดุนลายรูปกลีบบัวเป็นองค์ประกอบตามคติของ ศาสนา เช่นเป็นฐานบัวคว่ำ บัวหงาย รองที่ประทับ และฐานบัวรองพระบาทของพระพุทธรูป และพระพุทธพิมพ์

แผ่นทองคำรูปดอกบัว ๘ กลีบ พบที่ปราสาทหินพิมาย

พระเจดีย์จำลอง ทองคำ ได้จากกรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระพิมพ์ แผ่นทองคำดุน ได้จากกรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

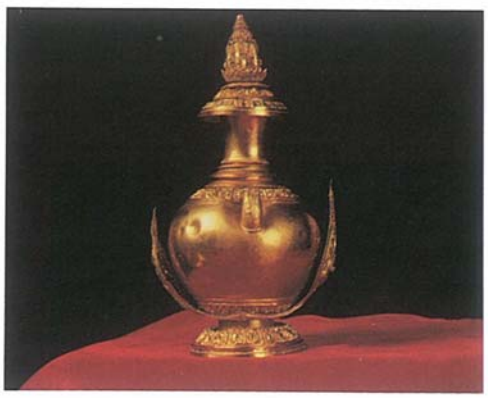
---

[๑] ศิลปากร, กรม. **คำให้การของขาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์**. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๐. หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

ทองพระกรและพาหุรัด ทองคำประดับพลอยสี ได้จากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เครื่องราชูปโภค เครื่องยศ เครื่องใช้สอย และเครื่องประดับ สิ่งของอันคู่ควรแก่พระราชาเป็นเครื่องแสดงถึงความเป็นพระมหากษัตริย์ซึ่งส่วนใหญ่ที่พบจากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ มักจะเป็นเครื่องประดับพระองค์ อาทิ พระธำมรงค์ ทับทรวง พาหุรัด ทองพระกร รัดพัตร์ ซึ่งล้วนเป็นทองคำประดับอัญมณี ส่วนเครื่องยศนั้นจะเป็นสิ่งของเครื่องใช้ เครื่องประดับที่พระมหากษัตริย์จะพระราชทานให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี และขุนนาง ตลอดจนพระสงฆ์ผู้ทรงสมณศักดิ์ เพื่อเป็นบำเหน็จตอบแทนความดีความชอบ และยังเป็นเครื่องบ่งบอกถึงตำแหน่ง ยศฐาบรรดาศักดิ์ นอกจากนี้บุคคลผู้มีฐานะ ก็สามารถมีเครื่องใช้ไม้สอยจากงานประณีตศิลป์ได้ด้วย หากแต่ย่อมต้องใช้วัสดุและความประณีตในงานฝีมือที่แตกต่างไปจากของหลวง เครื่องยศและเครื่องใช้สอยที่เป็นเครื่องทอง ได้แก่ พานแว่นฟ้า ขันน้ำพานรอง หีบ ตลับ กระโถนปากแตร ฯลฯ โดยเฉพาะพาน ซึ่งตามปกติจะมีรูปทรงต่างๆ เช่นพานแปดเหลี่ยม พานกลม แต่หากเป็นเครื่องราชูปโภคหรือเครื่องยศแล้วจะนิยมทำเป็นพานกลีบบัว

สุวรรณพิงคาร ได้จากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เครื่องเงิน

เงินเป็นแร่โลหะที่มนุษย์รู้จักนำมาใช้ประโยชน์ ตั้งแต่ ๔,๐๐๐ ปีล่วงมาแล้ว หากแต่รู้จักภายหลังจากแร่ทองแดง และทองคำ คุณสมบัติของเงินนอกจากจะมีความมันวาววับสวยงามแล้ว ยังสามารถทนทานต่อการผุกร่อนและการกัดของกรดได้อย่างดี การที่เนื้อโลหะเงินสามารถนำมาตีแผ่ให้เป็นแผ่น หรือรีดให้เป็นเส้น ทำให้เป็นรูปทรงต่างๆ ได้ง่าย จึงนิยมนำเงินมาใช้ประโยชน์ในการทำเครื่องประดับ เครื่องใช้ไม้สอย เงินตรา ฯลฯ นอกจากนี้ในทางอุตสาหกรรมยังนำเงินมาใช้ประโยชน์อีกหลายประการ อาทิ ใช้เป็นสารประกอบการทำฟิล์ม ใช้เป็นตัวนำไฟฟ้า ใช้ผสมโลหะอื่นเพื่อการเชื่อมต่อ เป็นต้น แม้ในวงการแพทย์เงินก็ยังมีบทบาทช่วยเป็นตัวกันมิให้แผลเปื่อยเน่า ใช้ในการดามกระดูก ใช้อุดฟัน เป็นต้น แต่เงินก็มีข้อเสียตรงที่ หากเป็นเงินบริสุทธิ์เมื่อถูกควันหรือทิ้งไว้ให้โดนอากาศ จะเกิดปฏิกิริยาทางเคมีทำให้เนื้อที่ขาวมันวาวหมองคล้ำลง หรือออกสีแดงเหลืองตามเนื้อโลหะที่ผสมอยู่ในเนื้อเงินนั้น แต่ก็สามารถล้างออกได้หลายวิธี เช่น นำไปต้ม ขัดถูด้วยดินสอพอง ขัดด้วยมะนาวหรือส้มมะขาม หรือใช้ครีมน้ำยาสำหรับขัดโลหะเช็ดถูออกเป็นต้น การป้องกันก็คือห่อด้วยกระดาษหรือพลาสติกเก็บไว้ในที่มิดชิด

กระบวนการนำเงินมาประดิษฐ์เป็นงานประณีตศิลป์

การทำเครื่องเงิน เป็นงานฝีมือที่ต้องอาศัยความละเอียด ประณีต ซึ่งล้วนเป็นกรรมวิธีที่ยุ่งยากซับซ้อน กระบวนการนำเงินมาประดิษฐ์ให้เป็นงานประณีตศิลป์ คือ

การหลอม เป็นการนำเม็ดเงิน หรือเงินในลักษณะต่างๆ มาหลอมให้เป็นเนื้อเดียวกันตามปริมาณที่ต้องการ

การขึ้นรูป เป็นการนำมาทำให้เกิดรูปทรงตามต้องการด้วยวิธีต่างๆ ดังนี้ ตีด้วยฆ้อน ตัดต่อแผ่นเงินแล้วเชื่อมให้เป็นรูปทรง การหล่อโดยหลอมให้ละลายแล้วเทลงในพิมพ์แม่แบบ การชักลวดโดยรีดให้เป็นเส้น ตัดแล้วดัดเป็นห่วงคล้องต่อกันทำเป็นสายสร้อย การตัดให้เป็นเส้นอย่างตอกนำมาสานเป็นภาชนะหรือเสื่อ การบุโดยการนำแผ่นเงินบางๆ มาหุ้มวัสดุที่ต้องการให้แนบสนิทคล้ายเนื้อเดียวกัน

การตกแต่ง เป็นขั้นตอนสุดท้ายที่จะเพิ่มความวิจิตรสวยงามให้มากยิ่งขึ้นด้วยกรรมวิธีต่างๆ ดังนี้

การตอกดุนลายด้วยเครื่องมือจากด้านในให้ปรากฏเป็นลวดลายที่ด้านนอก

การเพลา คือการตกแต่งลวดลายบนพื้นผิวด้วยเครื่องมือประเภทสิ่ว เพื่อเพิ่มลายละเอียดของลายให้คมชัดขึ้น หรือเดินเส้นลาย และเก็บรายละเอียดของลวดลาย

การถมยาดำ คือการแกะสลักลวดลายลงบนพื้นผิวเงินแล้วใช้น้ำยาถมทาทับขัดให้เห็นลวดลาย ก็จะได้ลวดลายเงินบนพื้นสีดำ

การถมทอง คือการทำลวดลายบนเครื่องเงินให้เป็นลายสีทองด้วยกรรมวิธีละลายปรอทเข้ากับทองคำ แล้วนำมาเขียนเป็นลวดลาย จากนั้นทำการไล่ปรอทด้วยความร้อนก็จะเหลือเฉพาะทองคำติดเป็นลวดลายแวววาวสวยเด่นบนพื้นผิวยาถมสีดำของเครื่องเงิน

การตะทอง คือการนำ *ทองเปียก* หรือ แผ่นทองที่นำไปบดละเอียดผสมกับปรอทจนเข้มข้น แล้วทาลงบนลวดลายของเครื่องเงิน นำไปผึ่งแดดหรืออบด้วยความร้อนทำให้ปรอทระเหยออกหมดจนเหลือแต่เนื้อทอง จึงนำไปตกแต่งด้วยการเพลาลายให้สวยงาม ตะทองจะมีลักษณะเป็นลวดลายสีทองเป็นแห่งๆ ตามที่ได้ตะทองไว้

การลงยาสี คือการทำลวดลายรูปภาพลงบนพื้นผิวโดยถมยาสีต่างๆ หากเป็นการลงยาเป็นพิเศษด้วยสีน้ำเงินปนเขียวก็เรียกว่า *ลงยาราชาวดี*

การประดับด้วยอัญมณี อาจทำด้วยการฝังกระเปาะ หรือเกาะด้วยหนามเตยเพิ่มความงดงาม และมูลค่าของเครื่องเงินนั้น

การกะไหล่ คือการใช้โลหะมีค่าเช่นทองเงิน ละลายให้เป็นของเหลวด้วยปรอทแล้วทาลงบนโลหะอื่น เมื่อไล่ปรอทด้วยความร้อนแล้วก็จะเหลือเงินและทองติดอยู่บนโลหะนั้น

การคร่ำ เป็นการตกแต่งโดยการนำลวดเงินฝังลงในลวดลายที่ขูดขีดบนเนื้อเงินด้วยเครื่องมือปลายแหลม จากนั้นขัดผิวให้เรียบเสมอกัน มักนิยมทำเป็นอาวุธหรือด้ามของมีคม

ประวัติความเป็นมาของเครื่องเงินในประเทศไทย

ในดินแดนประเทศไทย พบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นโบราณวัตถุที่ทำจากเงินมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ส่วนใหญ่พบในรูปเหรียญเงินที่ใช้เป็นเงินตรา หรือเป็นเหรียญที่ระลึกทางศาสนา เหรียญเหล่านี้จะดุนลายตัวอักษร หรือ ดุนลายรูปต่างๆ เช่น เหรียญสมัยฟูนาน ดุนลายรูปสังข์ พระอาทิตย์ พระจันทร์ เป็นต้น เหรียญเงินสมัยทวารวดี ดุนลายรูปปูรณะกลศ คือรูปหม้อน้ำ สัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ ตามคติความเชื่อของอินเดีย และยังมีรูปกระต่ายบนดอกบัวเป็นต้น แต่ช่วงระยะพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๑ ยังไม่เคยมีการพบเครื่องประดับที่ทำด้วยเงิน มีข้อความจากศิลาจารึกต่างๆ เป็นหลักฐานว่า ช่างศิลปกรรม ของอาณาจักรต่างๆ ในดินแดนประเทศไทยไม่ว่าจะเป็นอาณาจักรเชียงแสน สุโขทัย ลพบุรี นิยมทำเครื่องเงินเป็นเครื่องพุทธบูชาเป็นของคู่กันกับเครื่องทอง ได้แก่ ประทีปเงิน ประทีปทอง ดอกไม้เงินดอกไม้ทอง และยังมีการนำแผ่นเงินดุนลาย และหล่อเป็นพระพุทธรูปในอิริยาบถต่างๆ รูปเทวดา บุคคลชั้นสูง รูปสถูป รูปธรรมจักร ซึ่งมักจะมีลวดลายบัวเป็นองค์ประกอบในรูปปัทมาสนะ คือฐานรูปดอกบัวรองรับรูปเคารพตามคตินิยมจากอินเดีย ประเภท

เครื่องใช้ เป็นต้นว่า ภาชนะภายในราชสำนัก เครื่องประกอบพิธีกรรมสำหรับ บูชา บวงสรวง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งจะทำด้วยฝีมืออันประณีต อยู่ในชั้นงานประณีตศิลป์ชั้นสูง

สมัยอยุธยา

เป็นยุคที่มีความนิยมนำโลหะประเภทเงินและทองมาประดิษฐ์เป็นงานประณีตศิลป์มากที่สุดยุคหนึ่ง รวมทั้งมีการทำเครื่องถมด้วยโลหะเงินถือว่ามีค่าสูง แม้ว่าจะรองจากทอง เครื่องเงินเครื่องทองจึงมักเป็นของคู่กัน และเหมาะสมสำหรับผู้ที่มีฐานันดรและฐานะเท่านั้น ดังนั้นจึงนิยมใช้กันภายในราชสำนักเสียเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่

เครื่องธาชูปโภค และเครื่องใช้ต่างๆ เช่น เครื่องราชกกุธภัณฑ์ เครื่องประดับพระยศ เครื่องใช้ในงานพระราชพิธี อาภรณ์ประดับพระองค์จำพวกสร้อย พระธำมรงค์ สังวาลย์ และแม้แต่พระราชยาน ราชรถ พระโกศที่บรรจุพระบรมศพ ก็มีส่วนประกอบเป็นเงินด้วยฝีมืออันเป็นประณีตศิลป์ทั้งสิ้น

เครื่องยศ เป็นเครื่องหมายแสดงเกียรติยศของบุคคลผู้ได้รับพระราชทานตำแหน่งแต่งตั้งจากองค์พระมหากษัตริย์ จึงเป็นธรรมเนียมที่จะได้รับพระราชทานเครื่องยศประกอบบรรดาศักดิ์ที่ทรงแต่งตั้งด้วย สำหรับเครื่องยศที่มีการสร้างมาแต่โบราณนั้น มีปรากฏเป็นตัวอย่าง ดังเช่น จากหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า ได้กล่าวถึงการนำโลหะเงินมาประดิษฐ์เป็นเครื่องยศขุนนางดังนี้

กระถางบัว ทำจากเงิน เฉพาะดอกบัวเป็นสีทอง อยู่ที่วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช

กอบัว และภาชนะเครื่องเงิน ที่วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช

ขุนนางที่เป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี และเสนาบดีวังหลวงได้พระราชทานเครื่องยศประจำตำแหน่ง ดังนี้

(๑) เจ้าพระยามหาอุปราช พานหมากทอง ๒ ชั้น เครื่องทอง คนโททองสลักลาย ขันทองสลักลาย มีพานเงินรอง กระโถนทอง ดาบฝักทองข้ออ้อย ๙ ข้อประดับพลอย กั้นกลดแพรยอดทอง ขี่เรือเอกไชยลายทอง คฤหเขียนลายทอง อัตราเบี้ยหวัดปีละ ๑๐๐ ชั่ง เวลาเข้าเฝ้าในท้องพระโรงมีพรมปูเป็นที่นั่ง ใช้ตราตำแหน่งรูปพระพรหมถือฉัตร ทรงหงส์

(๒) เจ้าพระยาอัครเสนาบดี ที่สมุหพระกลาโหม ได้พระราชทานพานหมากเครื่องในเงินคนโททอง ขันทอง สลักลาย มีพานเงินรอง กระโถนเงิน ดาบฝักทองข้ออ้อย เสลี่ยง (กลีบ) บัวลายทองกั้นสัปทนแพรยอดทอง ขี่เรือรูปคชสีห์ คฤหลายทอง ได้พระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๕๐ ชั่ง ตราคชสีห์ประจำตำแหน่ง

กาน้ำชาฝายอด ดุนลายเทพนมในกลีบบัวซ้อนกันโดยรอบตัวกา ส่วนพวยกาดุนเป็นรูปเกลียวใบเทศ
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

พานเงินลายกลีบบัว
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

(๓) เจ้าพระยาจักรี เหมือนกับเจ้าพระยาอัครมหาเสนาทุกอย่าง ผิดกันแต่เรือและตราเป็นรูปราชสีห์

พานปากจีบรูปกลีบบัว
เชิงเป็นรูปยักษ์แบก
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

(๔) จัตุสดมภ์ทั้ง ๔ คือ ตำแหน่ง พระยายมราช กรมเมือง พระยาธรรมาธิกรณ์ กรมวัง พระยาราชภักดี (พระยาศรีธรรมราช) กรมพระคลัง พระยาพลเทพ กรมนา ได้พระราชทานเครื่องยศเสมอกันคือ พานทองมีเครื่องใน คนโททอง กระโถน (เงิน) ขันทองสลักลาย ถาดเงินรอง ดาบฝักข้ออ้อย (ทองหรือเงินไม่กล่าว) เสลี่ยงงาสลักลาย กั้นสัปทนแพร ได้พระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๔๐ ชั่ง ขี่เรือกัญญา พนักเขียนลาย พระยายมราช ใช้ตรารูปพระยมทรงสิงห์ พระยาธรรมาธิกรณ์ ใช้ตรารูปพระอินทร์นั่งสมาธิ (เห็นจะหมายความว่า ตราพระนนทิการ) พระยาพระคลัง ใช้ตราบัวแก้ว พระยาพลเทพ ใช้ตารูปวิทยาธร[๑]

เครื่องราชบรรณาการ เป็นธรรมเนียมประเพณีมาแต่โบราณที่เมืองประเทศราชจะนำเครื่องราชบรรณาการมาถวายแด่พระเจ้าแผ่นดินแห่งกรุงสยามเป็นประจำทุกปี ในเครื่องราชบรรณาการนั้น เครื่องประกอบที่มักกล่าวถึงเสมอ คือต้นไม้เงินต้นไม้ทอง นอกจากในความหมายดังนี้แล้ว เครื่องราชบรรณาการยังหมายถึง สิ่งของหรือของขวัญของที่ระลึกที่ประมุขระหว่างประเทศมอบให้แก่กันเพื่อเชื่อมสัมพันธไมตรี ซึ่งไม่มีสิ่งใดที่จะล้ำค่าและเหมาะสมไปกว่าเครื่องเงินเครื่องทอง ในหนังสือประชุมพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา[๒] ได้กล่าวถึงบัญชีของต่างๆ ที่พระเจ้ากรุงสยามได้ส่งไปถวายพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ซึ่งในจำนวนสิ่งของหลายรายการได้ปรากฏว่ามีเครื่องเงินไทยจำนวนหนึ่งได้แก่

- ปืนใหญ่ ๒ กระบอกยาว ๖ ฟิต เป็นปืนกลึงด้วยมือมิได้เอาเข้าไฟหล่อ มีปลอกเงินตั้งบนแท่นมีล้อ ฝังลายเงิน เป็นปืนที่ทำในเมืองไทย
- หีบเงิน ๒ ใบ ปิดทองครึ่ง ๑
- ขวดเงินใหญ่ ๒ ใบ มีสายรัดทอง มีถาดใหญ่รอง ๒ ใบ
- ถ้วยใส่ช็อกโกแลต มีฝาปิด ทำด้วยเงิน ๒ คู่
- ถ้วยน้ำชา ทำด้วยเงิน ๒ ใบ

---

[๑] ศิลปากร, กรม. **คำให้การขาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒๕๑๕. หน้า ๒๔๒-๒๔๓.

[๒] คุรุสภา, ลาดพร้าว. **ประชุมพงศาวดารเล่ม ๒๘ ภาคที่ ๔๖ เรื่องจดหมายเหตุ คณะพ่อค้าฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช**. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๑. หน้า ๗๕-๗๘.

- ถ้วยน้ำชา แต่ย่อมหน่อยมีถาดรองทำด้วยเงิน ๒ ใบ มีฝาทำเป็นลายกิ่งไม้ ทำด้วยเงินเหมือนกัน
- กาน้ำใหญ่ทำด้วยเงิน ๒ ใบ ทำอย่างแบบไทย มีถาดรองทำด้วยเงินเหมือนกัน
- หีบขนาดกลาง ๒ ใบ ฝังลายเงินและมีลายดอกไม้
- โต๊ะเขียนหนังสือทาน้ำมัน ฝังลวดเงิน ๒ โต๊ะ

ฯลฯ

สมัยรัตนโกสินทร์

เมื่อสิ้นกรุงศรีอยุธยา บรรดาช่างศิลปกรรมได้กระจัดพลัดพราย บ้างหนีภัยสงคราม บ้างก็ถูกกวาดต้อนไปยังกรุงหงสาวดีจนแทบจะหมดสิ้น เมื่อทำการก่อร่างสร้างพระนครแห่งใหม่ขึ้นนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดให้รวบรวมบรรดาเหล่าช่างแขนงต่างๆ มาช่วยกันฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมไทยให้กลับคืนมาดังเดิม โดยทรงรับเป็นองค์อุปถัมภ์ งานช่างศิลปกรรมได้รับการทำนุบำรุงจนเจริญรุ่งเรืองสูงสุดในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งถือว่าเป็นยุคทองของศิลปกรรมไทย ในยุคนี้ได้ก่อให้เกิดงานประณีตศิลป์หลายหลากชนิดเกี่ยวกับเครื่องเงินและเครื่องถม ด้วยโปรดฯ ให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) จัดส่งช่างฝีมือเลิศของเมืองนครศรีธรรมราช มาทำการถ่ายทอดวิชาทำเครื่องถม จนกระทั่ง *ถมเมืองนคร* เข้ามามีชื่อเสียงอยู่ในกรุงเทพฯ

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงระยะเวลาที่มีช่างชาวยุโรปเดินทางเข้ามาประกอบกิจการอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะช่างเงินชาวจีนจากเมืองเซี่ยงไฮ้ที่มีเทคนิคการประดิษฐ์ลวดลายบนภาชนะเงินแตกต่างไปจากแบบการทำเครื่องเงินของไทยโบราณ นอกจากนี้ยังมีสกุลช่างเงินทางเชียงใหม่ที่ได้รับอิทธิพลแบบอย่างการทำเครื่องเงินจากพม่า ซึ่งมีเทคนิคและกรรมวิธีการทำไปอีกรูปแบบหนึ่ง สมัยรัตนโกสินทร์ยุคปัจจุบันนี้ เครื่องเงิน เครื่องถม ยังคงได้รับการยกย่องว่าเป็นของมีค่า ควรแก่การนำมาจัดทำเป็นเครื่องราชูปโภค นำมาเป็นของขวัญ ของที่ระลึกที่จะมอบให้แก่บุคคลสำคัญของประเทศต่างๆ ที่ได้รับเชิญมาเป็นแขกของรัฐบาลไทย เป็นของขวัญของใช้อันมีค่าของบุคคลในวงสังคมชั้นสูง

ปัจจุบันนี้ ด้วยพระมหากรุณาธิคุณในสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเล็งเห็นว่างานช่างเครื่องเงินเป็นงานฝีมือที่ใช้ความละเอียดอ่อนและความประณีตในการทำสูงจนแทบจะหาผู้สืบทอดยาก อาจจะสูญหายไปในอนาคต จึงโปรดให้ฟื้นฟูงานช่างแขนงนี้ โดยจัดหาช่างฝีมือดีที่ยังมีอยู่มาทำการถ่ายทอดให้แก่สมาชิกศูนย์ศิลปาชีพ จนสามารถผลิตช่างที่มีฝีมือเลิศสืบทอดวิชาช่างเครื่องเงินของไทยไว้ได้หลายคน

เครื่องมุก

เครื่องมุก นับว่าเป็นงานประณีตศิลป์อันงามเลิศในวิชาช่างศิลป์ชั้นสูงสาขาหนึ่ง ซึ่งช่างไทยได้สร้างสรรค์ด้วยการนำเปลือกหอยมุกมาฉลุสลักเป็นลวดลายขนาดเล็ก ฝังตกแต่งลงบนพื้นไม้โดยมีรักสีดำเป็นตัวเกาะประสาน แล้วประกอบเป็นภาชนะเครื่องใช้แบบต่างๆ ความดำขลับของรักจะขับความแวววาวเหลือบประกายรุ้งของมุกให้งามเด่นยิ่งขึ้น

กระบวนการนำมุกมาประดิษฐ์เป็นงานประณีตศิลป์

มีขั้นตอนการทำลายประดับมุก อันเป็นวิธีทำมาแต่โบราณ ดังนี้

ลายพระบาทพระพุทธไสยาสน์
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพ ฯ
ลงรักประดับมุก เป็นลายมงคลต่างๆ

ฉากไม้ลงรัก ประดับมุก
เป็นภาพพุทธประวัติ ตอนแสดงโอวาท
ปาติโมกข์ ใช้สำหรับตั้งบูชาเป็นรูปเคารพ

โตกหวายลงรักประดับมุก

ขั้นเตรียมลาย เขียนลวดลายหรือจัดเป็นภาพที่เหมาะสมกับรูปทรงของภาชนะหรือแบบที่จะทำ ลอกลวดลายลงบนกระดาษแก้ว จากนั้นเตรียมเปลือกหอยมุก โดยเลื่อยให้เป็นชิ้นเล็กๆ ขนาด ๒.๕ เซนติเมตร ขัดฝนผิวหน้าด้วยหินหมุน หรือหินไฟจนเป็นแผ่นบาง ติดแผ่นเปลือกหอยเข้ากับแผ่นไม้โมกมันเพื่อป้องกันมิให้แตกหักขณะทำการเลื่อย ลวดลายที่เตรียมไว้ลงบนเปลือกหอย จากนั้นฉลุลายด้วยใบเลื่อยขนาดเล็กไปตามแบบที่วางไว้ ตะไบขอบให้เรียบร้อย นำชิ้นมุกที่เลื่อยแล้ว ติดกาวลงบนกระดาษแก้วตามต้นแบบของลายเดิม

ขั้นเตรียมวัสดุ เตรียมแผ่นไม้ที่ขึ้นรูปทรงตามที่ต้องการ ลงรักซึ่งเป็นน้ำยาจากต้นรักรองพื้นให้ทั่ว ทิ้งไว้จนรักนั้นหมาดตัวและเหนียวข้นพอดี นำกระดาษแก้วที่ติดลายมุกไว้ทาบลงกดให้ติดแน่นกับพื้นรักและเรียบ เมื่อรักแห้งสนิทจึงใช้ผ้าชุบน้ำเช็ดลอกเอากระดาษแก้วออกเหลือแต่ลายมุก

ขั้นลงรักสมุก คือการถมพื้นช่องว่างระหว่างลายมุกให้เต็ม โดยใช้ *สมุก* คือถ่านใบตองกล้วยตานีหรือถ่านใบหญ้าคาตำให้ละเอียดผสมกับรัก บดให้เข้ากันจนเนื้อเหนียวแน่น นำมาเกลี่ยลงบนผิววัสดุที่ประดับลายมุกจนเรียบเสมอกัน ทิ้งไว้ให้แห้ง

ขั้นตกแต่งลาย ขั้นแรกขัดผิวด้วยหินกากเพชรกับน้ำ พร้อมกับเติมพื้นที่ยังขรุขระให้เรียบเสมอกัน รอจนแห้ง ขัดซ้ำจนเห็นลายมุก จากนั้นใช้หินลับมีดโกนหรือถ่านไม้ ขัดซ้ำจนเห็นลายเด่นชัดและพื้นเรียบเสมอกันหมด ทิ้งจนแห้งแล้วจึงขัดด้วยใบตองแห้งฉีกฝอยผสมน้ำมันมะพร้าวจนขึ้นเงา

ประวัติความนิยมเครื่องมุกในประเทศไทย

งานประดับมุกเป็นงานประณีตศิลป์อันเก่าแก่ที่มีการทำในดินแดนประเทศไทยไม่ต่ำกว่า ๑,๐๐๐ ปีล่วงมาแล้ว จากหลักฐานโบราณวัตถุประเภทเครื่องมุก ที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่พบมีอายุประมาณ พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ อยู่ในศิลปะทวารวดี พบที่ตำบลคูบัว อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี เป็นชิ้นส่วนที่ประกอบอยู่กับปูนปั้น ประดับองค์เจดีย์ นอกนั้นยุคสมัยต่อๆ มาไม่ว่าจะเป็นศิลปะล้านนา สุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ ล้วนนิยมผลิตงานประณีตศิลป์ที่เป็นเครื่องมุก โดยมีการพัฒนารูปแบบความประณีตของลวดลายศิลปะก้าวหน้าและสวยงามขึ้นเป็นลำดับ หลวงวิศาลศิลปกรรม ได้กล่าวถึงการทำเครื่องมุกของช่างประณีตศิลป์

ไทยว่า *วิชาช่างมุก เป็นวิชาช่างศิลปะชั้นเยี่ยมอย่างหนึ่งที่เรียกว่า "วิจิตรศิลป์" ข้าพเจ้าขอยืนยันได้ว่า การประดับมุกนี้เกือบทั่วโลกไม่มีประเทศใดเท่าหรือเทียบเท่า ที่มีเค้ามูลอยู่บ้างก็คือประเทศจีน ญี่ปุ่น ญวน แต่การกระทำต่างกันคนละวิธี*[๑]

การที่เครื่องมุกจัดว่าเป็นของที่ทำยาก งานประณีตศิลป์ประเภทนี้จึงมักสร้างขึ้นเพื่ออุทิศถวายแด่พระศาสนา เช่น การประดับมุกบนบานประตู บานหน้าต่างพระอุโบสถ หรือพระวิหาร ธรรมาสน์ ตู้พระธรรม ตลอดจนสิ่งของเกี่ยวกับพระสงฆ์ ได้แก่ ฝาบาตร กล่องใส่หมากพลู หีบพระธรรมคัมภีร์ ไม้ประกับคัมภีร์ใบลาน แว่นเวียนเทียน ด้ามตาลปัตร กระโถน ฯลฯ ด้วยถือว่า เครื่องมุกเป็นของที่พระภิกษุสงฆ์สามารถใช้ได้โดยไม่ขัดต่อพระวินัย ดังนั้นเครื่องมุกจึงเป็นของที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชนิยมโปรดฯ ให้ทำขึ้นเพื่ออุทิศพระราชทานเป็นของสงฆ์ นอกจากนี้เครื่องมุกยังเป็นที่นิยมทำเป็นภาชนะของชนชั้นสูงใช้สอย จำพวก พาน ตะลุ่ม เตียบ ถาด หีบ ลุ้ง เจียด เป็นต้น

เครื่องไม้จำหลัก

ไม้เป็นวัสดุธรรมชาติที่มนุษย์สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิตได้อย่างสะดวกไม่ว่าจะทำเป็นที่อยู่อาศัย เครื่องมือเครื่องใช้ในการเกษตรกรรม เครื่องเรือน เครื่องใช้ไม้สอยในชีวิตประจำวัน ทำเป็นยานพาหนะ เครื่องดนตรี ตลอดจนนำมาประดิษฐ์เป็นงานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านจนถึงงานประณีตศิลป์ชั้นสูงที่สวยงามตามแบบอย่างศิลปะไทย หากแต่ไม้เป็นอินทรียวัตถุ สิ่งที่ทำด้วยไม้จึงเสื่อมสภาพสูญหายไปหมดแทบไม่เหลือหลักฐาน มรดกทางศิลปวัฒนธรรม

ไม้ที่นิยมว่ามีคุณสมบัติเด่นเหมาะสมที่จะนำมาประดิษฐ์ดัดแปลงให้เกิดรูปทรงที่งดงาม คือไม้สักทอง ด้วยมีเนื้อไม้ที่ละเอียดไม่อ่อนหรือแข็งจนเกินไป สีน้ำตาลทองประกอบด้วยลวดลายในเนื้อไม้ที่สวยงาม คงทนต่อสภาพดินฟ้าอากาศและแมลงทำลายไม้ อีกทั้งไม่ยืดหรือหดตัวมากจนทำให้เนื้อไม้แตกปริ ดังนั้นไม้สักทองจึงเป็นไม้ที่มีราคาสูงและหายาก คนไทยรู้จักการเลือกสรรชนิดของไม้ในการสร้างงาน โดยมีคติความเชื่อเข้ามาเกี่ยวพัน อาทิ ไม้ตะเคียน ซึ่งเชื่อว่ามีนางไม้สิงสถิตอยู่ก็จะนำมาทำเสาหลักเมือง ขุดเป็นเรือยาว หรือทำโขนเรือ เพื่อให้มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครอง ไม้โพธิ์ ไม้แก่นจันทน์ นิยมนำมาแกะสลักเป็นพระพุทธรูปด้วยมีกล่าวถึงอยู่ในพระพุทธประวัติ ไม้รักไม้ยม นิยมแกะรูปรอยทางไสยศาสตร์ เพื่อเป็น

---

[๑] วิศาลศิลปกรรม, หลวง. **วิชาช่างประดับมุก** (ของสำนักวัฒนธรรมทางศิลปกรรม สภาวัฒนธรรม). ม.ป.ท. ม.ป.ป. หน้า ๑.

เครื่องรางของขลังให้เกิดเมตตามหานิยมตามนามของไม้ ส่วนเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องเรือน ที่ต้องการความทนทานก็จะใช้ไม้ชิงชัน ไม้ประดู่ ไม้มะค่ามาแกะสลักได้สวยงามพอสมควร ปัจจุบันพื้นที่ป่าไม้ของไทยถูกทำลายจนมีปริมาณลดน้อยลง ถึงกับต้องมีกฎหมายเพื่อการอนุรักษ์ ไม้กลายเป็นวัสดุหายากมีราคาแพง ต้องหันมาใช้ไม้ที่มีคุณภาพต่ำ ราคาถูก จำพวกไม้ฉำฉา ไม้ตาล ไม้ขี้เหล็ก ไม้ขนุน ในงานจำหลักไม้แทน แต่ก็ได้รับความนิยม เนื่องจากมีความสวยงามไปอีกแบบหนึ่ง นอกจากนี้ ยังดูมีคุณค่าว่าเป็นของจากธรรมชาติ

งานจำหลักไม้ของไทยนับเป็นงานประณีตศิลป์แขนงหนึ่งที่ยั่งยืนมาแต่โบราณกาล และได้รับยกย่องว่า มีความวิจิตรงดงามไม่แพ้งานศิลปะการจำหลักไม้ของชาติอื่นใด

กระบวนการนำไม้มาประดิษฐ์เป็นงานประณีตศิลป์

เลือกขนาดและชนิดของไม้ ที่เหมาะสมกับงานที่จะทำ แล้วก็เริ่มขั้นตอนการนำมาประดิษฐ์เป็นงานประณีตศิลป์ ตามกรรมวิธีที่มีมาแต่โบราณดังนี้

การออกแบบ หากเป็นช่างฝีมือผู้ชำนาญงานก็สามารถเขียนลวดลายลงบนไม้ที่เตรียมไว้ได้ทันที แต่ส่วนใหญ่จะเขียนลายลงบนกระดาษก่อน จากนั้นปรุลายให้กระดาษเป็นรู เมื่อนำลูกประคบ ดินสอพองหรือปูนขาวประคบไปตามรูก็จะได้ลายทาบไปบนไม้

การแกะสลัก ขั้นแรกใช้สิ่วขนาดใหญ่ขุดล่องเนื้อไม้ยกตัวลายให้เด่นขึ้น เรียกว่า *การกรุลาย* จะเน้นช่องไฟให้โปร่งเพื่อเห็นลายชัดเจนเมื่อมองไกล การแกะสลักครั้งแรกเรียกว่า *โกลนลาย* หรือ *โกลนภาพ* จากนั้นใช้สิ่วขนาดเล็ก เรียกว่า *สิ่วเล็บมือ* หรือ *สิ่วขุด* แกะลวดลายเล็กๆ แล้วใช้สิ่วขมวดเก็บรายละเอียด เช่นการแต่งลายให้อ่อนพลิ้ว

การตกแต่ง ช่างที่มีฝีมือเลิศ แทบไม่ต้องใช้กระดาษทรายขัดตกแต่งเลย หากต้องการแสดงให้เห็นลวดลายของไม้ตามธรรมชาติ ก็เพียงแต่ทาเคลือบด้วยน้ำยารักษาเนื้อไม้ และน้ำยาขัดเงา ถ้าประสงค์จะเพิ่มความวิจิตรงดงามยิ่งขึ้น ก็จะตกแต่งด้วยกรรมวิธีของช่างแขนงต่างๆ ได้แก่ ลงรักปิดทอง ประดับกระจก ประดับมุก หากไม้นั้นมิได้นำมาแกะสลักก็จะสามารถทำให้เกิดลวดลายที่สวยงามบนไม้พื้นเรียบด้วยการเขียนลายรดน้ำ ลายกำมะลอเป็นต้น

ประเภทงานไม้จำหลักยังสามารถจำแนกช่างผู้ชำนาญออกได้หลายแขนง ได้แก่ ช่างแกะเครื่องหมายดวงตรา ช่างไม้สูงสำหรับแกะสลักเครื่องบนของอาคาร เช่น ช่อฟ้า หางหงส์ ฯลฯ ช่างแกะรูปสำหรับงานประติมากรรมลอยตัว ได้แก่พระพุทธรูป เทวรูป โขนเรือ ช่างแกะลายบานประตูหน้าต่างสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆซึ่งช่างแต่ละแขนงเหล่านี้จะต้องอาศัยความชำนาญงานเป็นพิเศษเฉพาะด้าน เป็นต้นว่า ช่างไม้สูง จะต้องรู้งานการก่อสร้าง การเข้าเดือยเข้าลิ้นไม้ หรือช่างแกะสลักลวดลายต้องมีความประณีตสูง รู้จักการลงน้ำหนักมือที่เหมาะสม เพราะหากผิดพลาดก็จะต้องหาทางแก้ไขหรือเริ่มต้นใหม่ สิ้นเปลืองทั้งแรงงาน เวลาและวัสดุที่หายาก

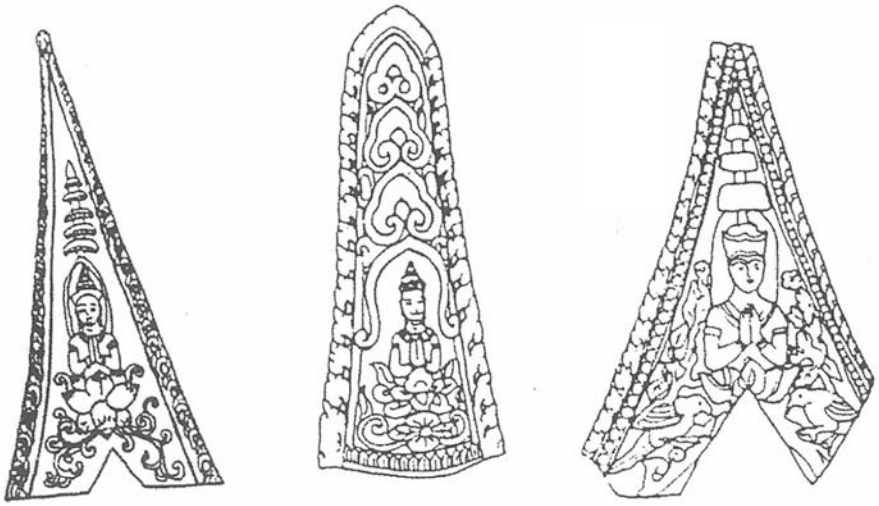
ประวัติความนิยมเครื่องไม้จำหลักในประเทศไทย

ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีว่า ผู้คนที่อาศัยอยู่ในดินแดนประเทศไทยรู้จักสร้างงานศิลปะประเภทงานแกะสลักมานานนับพันปีแล้ว ไม่ว่าจะเป็นงานแกะสลักบนแผ่นหิน กระดูกสัตว์ งาช้าง งานแกะสลักไม้น่าจะมีด้วยเช่นกัน หากแต่ธรรมชาติของไม้ไม่มีคุณสมบัติคงทนไว้ให้เป็นหลักฐานทางการศึกษาเหมือนวัสดุประเภทอื่นๆยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นที่มีการก่อสร้างอาคารสถาปัตยกรรมด้วยศิลาล้วนนั้น จะพบว่าแบบแผนการก่อสร้างมีการเลียนแบบมาจากการใช้เครื่องไม้ เป็นต้นว่าการกลึงศิลาเป็นลูกกรงแบบลูกมะหวดอยู่ในกรอบ เป็นช่องระบายลม และให้ความสว่าง ในอดีตมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ไม้เป็นสิ่งหาง่าย ผู้คนไม่ว่าจะอยู่ฐานะใดในสังคมย่อมใช้ไม้ในชีวิตประจำวันด้วยกันทั้งนั้น ไม้จึงมีความเกี่ยวพันกับวิถีชีวิตไทยตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ไทยมีสภาพภูมิอากาศแบบเมืองร้อน อาคารที่ทำด้วยไม้จะมีช่องให้ลมพัดถ่ายเทเย็นสบายตลอดเวลา คนไทยนิยมตั้งบ้านเรือนในบริเวณที่ราบลุ่ม เมื่อถึงฤดูน้ำหลากน้ำท่วมถึงพื้นบ้านจึงต้องยกเป็นใต้ถุนสูง ด้วยเสาไม้เนื้อแข็งจะทนทานต่อการแช่น้ำเป็นเวลานาน แม้แต่รั้ว คอกสัตว์ พาหนะทั้งเกวียนและเรือ ล้วนต้องใช้ไม้ทั้งสิ้น ต่อมาเมื่อบ้านเมืองเจริญพัฒนาขึ้น การก่อสร้างนิยมการก่ออิฐถือปูน แต่ก็มีบางส่วนที่ต้องปรุงแต่งด้วยเนื้อไม้ เช่น ส่วนบนหลังคา พื้น บานประตูหน้าต่าง เป็นต้น ค่านิยมของคนไทยนั้นนิยมที่จะทุ่มเทแรงกาย แรงใจ และกำลังทุนทรัพย์ เพื่อเนรมิตงานศิลปกรรมอุทิศถวายสถาบันศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังนั้น จึงคิดตกแต่งความเรียบของส่วนที่เป็นไม้ให้เกิดความงาม โดยการจำหลักสลักเสลาด้วยลวดลายวิจิตรเป็นงานประณีตศิลป์ ล้วนส่งเสริมให้ศิลปกรรมไทยงามเด่น มีคุณค่าสง่างาม ซึ่งงานช่างแขนงนี้ได้มีการประยุกต์ดัดแปลงเรื่อยมาหลายยุคหลายสมัย หากเมื่อพิจารณาในรายละเอียดแล้ว ก็จะพบบัวเป็นองค์ประกอบอยู่ในงานประณีตศิลป์ประเภทเครื่องไม้จำหลักเช่นเดียวกับงานศิลปกรรมแขนงอื่นๆ

สมัยสุโขทัย

สิ่งก่อสร้างอาคารสถาปัตยกรรม คงจะใช้ไม้ปรุงแต่งเป็นเครื่องบน รวมทั้งส่วนประกอบจำพวกบานประตู ดังเช่นบานประตูไม้ของพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองศรีสัชนาลัย จำหลักลวดลายรูปเทวดายืนถือพระขรรค์และลายดอกไม้ น่าจะเป็นหลักฐานงานจำหลักไม้ที่เหลืออยู่ไม่มากนักของยุคสมัยนี้ แต่มีความพิเศษอยู่ที่ส่วนช่อฟ้าหางหงส์ของสมัยนี้ที่นิยมทำจากเครื่องเคลือบดินเผา เป็นลายเทพนมสวมเทริด ผุดขึ้นจากดอกบัวเพียงครึ่งองค์ แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลความเชื่อตามลัทธิมหายานดั้งเดิมในเรื่องการจุติในสระบัวบนสวรรค์สุขาวดี แม้ว่าจะได้เปลี่ยนแปลงความเชื่อมาเป็นลัทธิหินยานแบบ

ลังกาวงศ์แล้วก็ตาม ในการจำหลักลวดลายสมัยสุโขทัย นิยมลายขมวดมีดอกไม้ใบไม้เป็นเครือเถาตามธรรมชาติ ยังมีภาพจำหลักนูนสูงบนแผ่นไม้ฝีมือช่างสมัยสุโขทัยพบในถ้ำเขาหน่อ จังหวัดนครสวรรค์ ทำเป็นภาพพระพุทธรูปปางไสยาสน์ มีพระสาวกนั่งพนมมือ เบื้องพระเศียรพระพุทธรูป มีแจกันปักดอกบัวและใบบัว ลักษณะเดียวกับแจกันดอกบัวที่เป็นส่วนประกอบกับพระพุทธรูปปางลีลา หรือพระกำแพงเขย่งสมัยสุโขทัย และหม้อปูรณะกลศของศิลปะแบบอินเดีย

สมัยอยุธยา

อาคารสถาปัตยกรรม ในยุคแรกๆ ยังคงใช้ทำด้วยเครื่องไม้เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัยและอู่ทอง เครื่องประดับสถาปัตยกรรมและเครื่องใช้ไม้สอยต่างๆ ที่ทำด้วยเครื่องไม้จำหลัก เช่น ช่อฟ้า หน้าบัน คันทวย บานประตูหน้าต่าง สังเค็ด ธรรมาสน์ ตู้ใส่หนังสือพระไตรปิฎก หีบใส่หนังสือสวดมนต์ รวมทั้งพระพุทธรูปตั้งแต่ขนาดเล็กไปจนถึงขนาดใหญ่

ตัวอย่างผลงานประณีตศิลป์ประเภทไม้จำหลักสมัยอยุธยาได้แก่

หน้าบัน สมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลางนิยมจำหลักไม้รูปพระนารายณ์ทรงครุฑตามนามเมืองอโยธยา และนามพระมหากษัตริย์ว่า *พระรามาธิบดี* อันเป็นอิทธิพลการนับถือเทพเจ้าทางศาสนาพราหมณ์ คือพระนารายณ์ ตัวอย่างได้แก่ หน้าบันพระอุโบสถวัดหน้าพระเมรุ และวัดแม่นางปลื้ม แต่ครั้นถึงสมัยอยุธยาตอนปลายหันมานิยมใช้ปูนปั้น แต่ก็ยังคงมีการจำหลักไม้ตามแบบแผนเดิมอยู่บ้าง จากรูปพระนารายณ์ทรงครุฑก็เปลี่ยนไปนิยมเป็นรูปอื่นแทน เช่นรูปเทพนมผุดขึ้นเหนือดอกบัวเพียงครึ่งองค์ รายล้อมด้วยลวดลายเครือเถา ดอกไม้ใบไม้ และลวดลายกระหนกที่มีความเล็กละเอียดกว่าเดิม

บานประตูไม้ พระอุโบสถ พระวิหาร สมัยอยุธยาตอนต้น นิยมจำหลักรูปบุคคลคู่ขนาดใหญ่ในลักษณะเป็นทวารบาลถืออาวุธ มีทั้งเทวดาไทยและเสี้ยวกางของจีน ตัวอย่างเช่น บานประตูไม้จำหลักของวัดพระศรีสรรเพชญ์ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นรูปเทวดาถือพระขรรค์ ครั้นถึงสมัยอยุธยาตอนกลางลวดลายจำหลักนิยมลายเล็กละเอียดลง เป็นลายไทยลายกระหนกต่างๆ บางครั้งเป็นภาพเล่าเรื่อง เช่น บานประตูไม้จำหลักของพระอุโบสถวัดคงคาราม จังหวัดราชบุรี ช่วงบนเป็นเครือเถาดอกพุดตาน ส่วนช่วงล่างเป็นลายมีสิงสาราสัตว์นานาชนิดแฝงอยู่ในพืชพันธุ์ไม้ในป่าเขาซึ่งปกคลุมตัวอาคารคล้ายศาลาหรือเก๋งจีน ที่เชิงบันไดของอาคารมีกระถางปลูกบัวหลวงประดับอยู่ สะท้อนให้เห็นว่า บัวได้รับความนิยมปลูกเป็นไม้ดอกไม้ประดับของอาคารบ้านเรือนในยุคนั้นด้วย สมัยอยุธยาตอนปลายแม้จะเกิดความนิยมทำบานประตูด้วยการเขียนลายรดน้ำ หรือฝังมุกก็ตาม แต่ก็ยังมีการทำประตูไม้จำหลักตามแบบแผนเดิมอยู่บ้าง แต่ลวดลายได้รับรูปแบบอิทธิพลจากตะวันตกเข้ามาผสมผสานทำให้รูปแบบลวดลายเปลี่ยนแปลงไป เช่น ทำรูปช่อดอกไม้เป็นแบบฝรั่งเป็นต้น

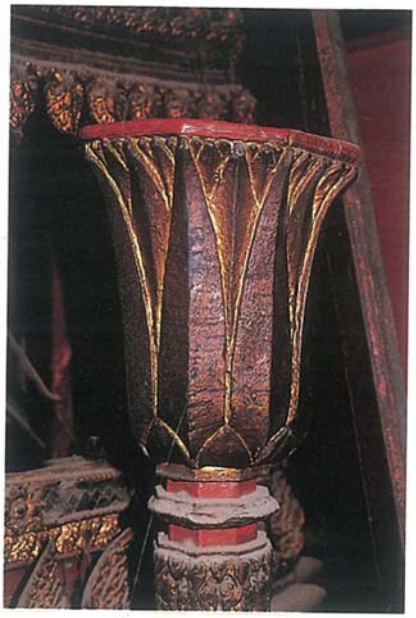

บัวองค์ประกอบในลายจำหลักไม้บานประตูพระอุโบสถ วัดคงคาราม จังหวัดราชบุรี

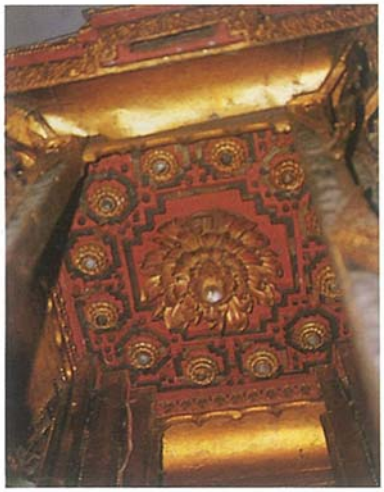
บุษบกธรรมาสน์
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร จังหวัดพิษณุโลก

ลูกคันบุษบกธรรมาสน์
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร
จังหวัดพิษณุโลก ออกแบบเป็นรูปดอกบัวสาย

บุษบกธรรมาสน์ คืออาสนะหรือที่นั่งของพระสงฆ์ในการแสดงพระธรรมเทศนาในวันธรรมสวนะ หรือในโอกาสพิธีสำคัญตามประเพณี มีลักษณะเป็นที่นั่งสำหรับพระภิกษุเพียงรูปเดียว มีบันไดพาดเป็นทางขึ้นลง บุษบกธรรมาสน์มักสร้างขึ้นจากไม้จำหลัก กล่าวได้ว่าในบรรดาเครื่องไม้จำหลักเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาแล้ว บุษบกธรรมาสน์ถือว่ามีความงามสง่าที่สุดเพราะมักจะสร้างขึ้นด้วยฝีมือชั้นครู ฝากฝีมือไว้ให้เป็นงานประณีตศิลป์ของยุคสมัยและของท้องถิ่น วัตถุประสงค์ของการสร้างก็มาจากพลังศรัทธาทางศาสนา เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติมิตร บรรพบุรุษหรือผู้มีพระคุณที่ล่วงลับไปแล้ว บุษบกธรรมาสน์ไม้จำหลักจะได้รับการฉลุสลักลวดลายอ่อนพริ้ว ประดับกระจกระยิบระยับจับตาจับใจพุทธศาสนิกชนผู้นั่งฟังพระธรรมเทศนา ธรรมาสน์สมัยอยุธยาจะมีรูปแบบหลักคือ ประดับตกแต่งด้วยลวดลายกระจังที่จำหลักคล้ายฟันปลาขนาดใหญ่ ที่เรียกว่ากระจังปฏิญาณปักรายรอบพนักธรรมาสน์โดยเว้นช่องสำหรับวางบันไดขึ้นธรรมาสน์รูปนาคสองตัวโค้งออกตามแบบโบราณ ส่วนหัวนาคจะอยู่เชิงบันได ใต้กระจังปฏิญาณจะเป็นลายหน้ากระดาน บัวหงาย บัวคว่ำ กระจังรวนห้อยย้อยมีแข้งสิงห์ซ้อนเป็นชั้น และอาจมีรูปครุฑ รูปนรสิงห์ ร่างกำยำท่าเกรงขามวางท่าแบกไว้ ส่วนรายละเอียดปลีกย่อยของลวดลายอาจมีการออกแบบให้ดูอ่อนช้อย เข้มแข็ง ดูอลังการหรือสวยงามก็แล้วแต่คติของช่างแต่ละคน หากแต่ใต้ฐานธรรมาสน์มักจะทำโปร่งเป็นช่องว่างไว้ให้ลมโกรกโดยทำไม้ทแยงไขว้กัน ในทำนองราชวัติ ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับสภาพภูมิอากาศร้อน ที่ต้องอาศัยการออกแบบช่วยแก้ปัญหาจากการแออัดของผู้คนจำนวนมาก

นอกจากลวดลายกลีบบัวประดิษฐ์ที่นำมาตกแต่งธรรมาสน์แล้ว รูปดอกบัวตามธรรมชาติก็ได้รับการออกแบบมาประกอบด้วยดังเช่นบุษบกธรรมาสน์ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก ออกแบบลูกคั่นเป็นก้านบัวสายชูดอกแย้มบานให้พระภิกษุก้าวขึ้นสู่บุษบกธรรมาสน์ เพื่อแสดงพระธรรมเทศนา อันสมมติเป็นความหมายแสดงความยกย่องว่าพระภิกษุผู้แสดงพระธรรมเทศนาเสมือนผู้แทนแห่งพระพุทธองค์ นอกจากนี้ บนเพดานบุษบกยังนิยมตกแต่งด้วยลายดาวเพดาน[๑] รูปดอกบัวบานอย่างวิจิตรบรรจง

ดาวเพดานบุษบกธรรมาสน์
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
จังหวัดพิษณุโลก

ยานพาหนะปฐะเภทต่างๆ เครื่องราชูปโภคประกอบพระราชอิสริยยศของพระมหากษัตริย์ ตลอดจนพระราชวงศ์ชั้นสูงในสมัยอยุธยา ที่เป็นประเภทยานพาหนะต่างๆ อันได้แก่ พระราชยานคานหาม ราชรถ เรือพระที่นั่งต่างๆ นั้นล้วนสร้างด้วยไม้จำหลักทั้งองค์ และไม้ประกอบหวาย ด้วยงานฝีมือประณีตศิลป์ชั้นสูง มีการตกแต่งเพิ่มเติมความงามด้วยการปิดทองประดับกระจก ประดับอัญมณี มีทั้งประกอบงา ประกอบโลหะ ประเภท ทอง นาค เงิน ความจริงเครื่องราชูปโภคเหล่านี้มีมาแต่สมัยสุโขทัยแล้ว หากแต่ไม่มีหลักฐานหลงเหลือให้ศึกษา สำหรับสมัยอยุธยามีหลักฐานระบุไว้ชัดเจนทั้งในกฎมนเทียรบาล และพระราชพงศาวดารเกี่ยวกับเครื่องราชูปโภค ประกอบพระราชอิสริยยศทั้งรูปทั้งนามที่มีบัวเป็นองค์ประกอบอย่างชัดเจน ดังเช่น พระราชยาน ซึ่งเป็นยานพาหนะประเภทที่มีคนหามแบบต่างๆ มีการกำหนดศักดิ์ หรือการใช้ตามลำดับพระราชอิสริยยศ ดังนี้

---

[๑] ดูรายละเอียดเรื่องดาวเพดาน หน้า ๑๓๘-๑๔๒.

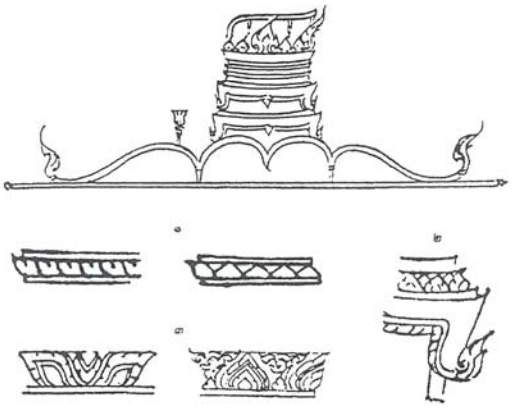
พระราเชนทรยาน	จัดเป็นพระราชยานสำหรับอัญเชิญเสด็จพระเจ้าแผ่นดิน
ราชยานมีจำลอง	ใช้สำหรับ พระอัครมเหสี และพระมเหสี
เทวียานมีมกรชู	ใช้สำหรับพระเทวี และพระอัครชายา
ทิพยานทอง	ใช้สำหรับสมเด็จพระอุปราช
ยานนุมาศกลีบบัว	ใช้สำหรับลูกเธอกินเมือง (เจ้าฟ้า)
ยั่วและยาน	ใช้สำหรับผู้มีศักดินาชั้นขุนนางลำดับต่างๆ

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา มีกล่าวว่าในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ เมื่อเสด็จปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แล้วได้พระราชทานบำเหน็จความชอบแก่ขุนนางข้าราชการผู้ที่มีส่วนช่วยเหลือสนับสนุน โดยพระราชทานเครื่องประกอบอิสริยยศในลักษณะยานพาหนะ เช่น พระราชทานเสลี่ยงงา และเสลี่ยงกลีบบัว ให้แก่เจ้าพระยามหานคร ส่วนลูกเธออันประสูติจากนางสนม ก็ได้พระราชทานเสลี่ยงกลีบบัวด้วยเช่นกัน ซึ่งชื่อของพระยานมาศว่ากลีบบัวนี้น่าจะเรียกตามลักษณะของลวดลายที่ประดับตกแต่งไว้

พระยานมาศไม้จำหลักสมัยอยุธยา ซึ่งยังคงมีอยู่ในปัจจุบัน ได้แก่พระยานมาศที่เก็บรักษาในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระพุทธชินราช จังหวัดพิษณุโลก เมื่อครั้งที่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เสด็จขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๔๔ เพื่อทรงถ่ายแบบจำลองพระพุทธชินราชในการปั้นหุ่นจัดสร้างพระพุทธชินราชจำลองประดิษฐานในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรนั้น ได้ทรงจดบันทึกสิ่งที่ทรงพบเห็นตลอดระยะทางที่เสด็จทางเรือไว้ในจดหมายเหตุรายวัน ตอนหนึ่งได้เสด็จไปถึงวัดท่าเสา ริมแม่น้ำเหนือท่าอิฐ จังหวัดอุตรดิตถ์ ทรงพบยานมาศสมัยอยุธยา ณ วัดแห่งนี้ ดังได้ทรงมีพระนิพนธ์พร้อมทั้งทรงร่างภาพลายเส้นประกอบไว้ด้วยว่า[๑]

---

[๑] นริศรานุวัดติวงศ์,สมเด็จฯ เจ้าฟ้า. **จดหมายเหตุระยะทางไปพิษณุโลก**. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์,๒๕๐๖. หน้า ๓๙-๔๐.

ใต้ห้องไตรนี้มีของสำคัญคือ ยานมาศแห่พระ มีถึงสองอัน ยานมาศนี้สูงมาก หลังคามีตัวนาค ฐานเป็นสิงห์สองชั้น แล้วบัวหงาย สูงจนตีนต้องมีบัวรองสองอันรูปไม่ผิดกัน แต่คันในผิดกัน รูปมีทำนองดังนี้

๑. บัวหลังสิงห์กลับขึ้นนี้

๒. ที่อกไก่สลัก ชั้นล่างเป็นแข้งสิงห์ ชั้นบนเป็นกลีบบัว เช่นเขียนไว้นี้

๓. บัวหงาย อันหนึ่งบากรวนกลีบห้ามกลางกลับลงแปลกจากที่เคยเห็นอยู่แต่ว่าบัวหงายอีกอันหนึ่งกลีบแซกเป็นตัวผักบุ้งก้านขด เช่นเขียนไว้ทั้งสองอย่างนี้

ส่วนพระยานมาศสมัยอยุธยาที่ยังหลงเหลืออยู่อีกองค์หนึ่งภายในพระที่นั่งภิมุขมณเฑียร คือพระยานมาศ หมายเลข ๒๒๓๕๒ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ได้มาจากวัดสนามไชย อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี ทำด้วยไม้จำหลักปิดทอง ประดับกระจกสี มีคานหาม ๒ คาน มีบัวเป็นองค์ประกอบเพิ่มความงามทางศิลปกรรมนอกเหนือลวดลายอื่นๆ ตรงที่มีหัวเสาสลักเป็นบัว ส่วนประกอบอื่น เช่น มีบัวหลังสิงห์เรียบเกลี้ยงไม่สลักลวดลาย ท้องไม้ประดับกระจกสี ตอนบนประดับด้วยกระจังเจิมเหนือกระจังเจิมเป็นบัวหงาย

พระยานมาศทั้งสององค์ มีลักษณะบางประการที่แตกต่างจากพระยานมาศสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นต้นว่าความอ่อนโค้งของเส้นฐานอันเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยา นอกจากนี้ยังมีความสูงโปร่งของฐานชั้น และจังหวะช่องไฟ หรือระยะความห่างของกระจังที่ดูโปร่งตากว่าของสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งงานประณีตศิลป์สมัยอยุธยาทั้ง ๒ ชิ้นนี้ นับเป็นมรดกอันทรงคุณค่ายิ่งด้วยเป็นผลงานฝีมือชั้นเลิศที่มีอายุเก่าแก่ที่หลงเหลืออยู่ให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษา

เสาตะลุงของเพนียดคล้องช้าง
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เสาตะลุง เป็นตัวอย่างงานจำหลักไม้ ประเภทงานศิลปะพื้นบ้าน เพื่อประโยชน์ใช้สอย เสาตะลุงนี้ใช้ปักเป็นแถวเป็นแนว เพื่อบังคับให้ช้างเถื่อนเดินเข้าสู่เพนียด โดยไม่เกิดการชุลมุนตื่นตกใจจนบาดเจ็บล้มตาย และยังใช้ผูกล่ามช้างไว้ด้วย เสาตะลุงเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงความมีศิลปะที่อยู่ในจิตใจของคนไทย ซึ่งแม้สิ่งที่เรียบง่ายเช่นเสาไม้ ก็สามารถคิดจำหลักให้เป็นรูปดอกบัวตูม ทำให้น่าดูยิ่งขึ้น แม้ตามวัดวาอารามก็จะพบว่านิยมทำเสาแนวเขตวัดเลียนแบบเสาตะลุง คือยอดเสาทำเป็นรูปดอกบัวตูม แต่จำหลักลวดลายเป็นกลีบบัวให้ดูงดงามขึ้น มีทั้งเสาศิลาและเสาปูน

สมัยรัตนโกสินทร์

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่างฝีมือจำหลักไม้ยังคงได้รับแบบอย่างมาจากช่างสมัยอยุธยา และยังคงนิยมใช้ไม้จำหลักประดับตกแต่งงานสถาปัตยกรรม ทั้งอาคาร ศาสนสถาน ปราสาทราชมนเทียร ตลอดจนบ้านเรือนของขุนนางและราษฎรผู้มีฐานะ ทั้งในเมืองและตามภูมิภาคต่างๆ เช่น ทางล้านนา เป็นต้น นอกจากนี้เครื่องใช้ เครื่องเรือน ยานพาหนะ รูปเคารพทางศาสนาก็ยังคงนิยมการจำหลักด้วยไม้ด้วยเช่นกัน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ความนิยมในศิลปะแบบจีนเริ่มสูงขึ้น ดังจะเห็นจากโบสถ์ วิหารที่สร้างในรัชกาล จะสร้างคล้ายรูปแบบศิลปะจีน ดังนั้น ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ อันเป็นส่วนที่ ทำด้วยไม้จำหลักมาแต่เดิมจึงมีความจำเป็นลดน้อยลงไป ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ศิลปกรรมไทยเริ่มได้รับอิทธิพลตะวันตกอันเนื่องจากได้มีการติดต่อเจริญสัมพันธไมตรีทางการทูตและการค้าต่อกัน ลวดลายตลอดจนรูปแบบอาคารจะมีลักษณะผสมผสานกับทางตะวันตกแม้แต่เครื่องเรือนเครื่องใช้ก็นิยมเครื่องไม้แบบยุโรป หากแต่ในส่วนใดที่สร้างขึ้นตามแบบประเพณีเดิม เมื่อมีการบูรณะปฏิสังขรณ์ก็จะคงรูปแบบศิลปกรรมไทยที่มีมาแต่เดิมด้วยเช่นกัน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เป็นยุคที่วัฒนธรรมและวิถีชีวิตความเป็นอยู่เปลี่ยนแปลงไปเนื่องมาจากการเปิดรับศิลปวิทยาการอันเป็นอารยธรรมของทางตะวันตกเข้าสู่ประเทศอย่างเต็มที่ รูปแบบสถาปัตยกรรมแบบยุโรปได้ส่งอิทธิพลให้แก่งานด้านศิลปกรรม ตลอดจนลวดลายประดับมีวิวัฒนาการในลักษณะเป็นศิลปะผสมผสานระหว่างไทยกับยุโรป แต่สัญลักษณ์หรือคติการสร้างลายก็ยังคงมีเค้าความเป็นไทย ดังเช่น ลวดลายบัว และการนำบัวมาเป็นองค์ประกอบก็ยังคงเป็นที่นิยม

ผลงานไม้จำหลักที่สำคัญในสมัยนี้ได้แก่

หน้าบัน สมัยรัตนโกสินทร์นิยมการจำหลักหน้าบันเป็นลวดลายอิสระ แต่มีความงดงาม ซึ่งส่วนใหญ่ประดิดประดอยเป็นลวดลายเล็กละเอียด นิยมทำลายเครือเถาเป็น

ส่วนใหญ่ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ มีความนิยมในรูปศิลปะแบบจีน จึงนิยมลวดลายเครือเถาไม้มงคลของจีน เช่น เถาดอกพุดตาน จำหลักเต็มทั้งหน้าบันแต่ดอกบัวดอกไม้ไทยก็ยังคงเป็นที่นิยมอยู่เช่นกัน ดังหน้าบันพระวิหารวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งสร้างในรัชกาลเดียวกันนี้ได้สลักเป็นเทวดานั่งอยู่บนดอกบัวชูก้าน เป็นต้น

บานประตู บานประตูสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นิยมทำเป็นลายรดน้ำ หรือทำเป็นลายมุก เช่นเดียวกับสมัยอยุธยาตอนปลาย ส่วนงานจำหลักไม้ก็ยังคงมีการทำตามแบบแผนเดิมอยู่ ดังเช่น บานประตูพระวิหารหลวงพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศน์เทพวราราม ฝีพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่กล่าวกันว่างามล้ำเลิศ สมกับเป็นงานชิ้นเอกแห่งยุคทองของศิลปกรรมไทย ด้วยเป็นการฉลุฉลักลวดลายที่สลับซับซ้อนกันหลายชิ้นอย่างวิจิตรน่าพิศวง ดุจมีชีวิตชีวา ดังพระราชนิพนธ์จากบทละครเรื่องอิเหนา พรรณนาให้เห็นภาพพจน์ได้ว่า

ฉลักรูปสิงห์สัตว์นานา ดุนเด่นออกมาเหมือนจริง
ทั้งเนื้อนกดังเป็นเห็นประหลาด พฤกษชาติเหมือนจะไหวไกวกิ่ง
อันรูปเสือสีห์หมีกระทิง เหมือนจะย่างวางวิ่งเวียนวน

งานจำหลักไม้สมัยรัตนโกสินทร์นิยมทำลวดลายธรรมชาติป่าเขาลำเนาไพร อุดมด้วยสิงสาราสัตว์ใหญ่น้อย แอบแฝงตามร่มไม้ไพรพฤกษ์และโขดเขินเนินหินอย่างน่าเพลิดเพลินเมื่อเพ่งพิศ หากเป็นเรื่องราวของป่าหิมพานต์ ก็จะจัดองค์ประกอบของภาพเป็นภาพสัตว์หิมพานต์ตามจินตนาการ เช่น นกอรหันต์ เหล่ากินนรกินรีจับคู่ร่ายรำ รวมทั้งสระอโนดาตอันอุดมด้วยดอกบัวเพิ่มความงดงามของภาพให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ยานพาหนะต่างๆ

พระราชยาน สมัยรัตนโกสินทร์ยังคงสืบทอดรูปแบบมาจากสมัยอยุธยาแต่ก็มีลักษณะที่แตกต่างออกไปบ้างเป็นเอกลักษณ์ของตนเอง ส่วนการใช้งานนั้นมีการแบ่งตามพระราชอิสริยยศ ตามลำดับชั้นของบุคคลที่ได้รับพระราชทาน พระราชยานสำหรับองค์พระมหากษัตริย์ ได้แก่พระที่นั่งราเชนทรยาน พระราชยานพุดตาลต่างๆ พระยานมาศต่างๆ ฯลฯ ในส่วนเจ้านายฝ่ายในจะทรงพระวอสีวิกา พระวอประเทียบ หากเป็นเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าก็จะทรงพระเสลี่ยง นั่งแคร่ นั่งคานหาม ตามลำดับ พระสงฆ์ผู้ทรงสมณศักดิ์นั้นจะได้รับพระราชทาน วอหรือยานคานหาม เป็นเครื่องประกอบเกียรติยศด้วย การใช้งานพระราชยานในยุคนี้ไม่มีกำหนดเป็นกฎเกณฑ์เฉพาะ สามารถนำออกมาใช้ได้ทั้งในงานมงคล และอวมงคล

หากแต่จะนำองค์ใดออกมาใช้ก็จะพิจารณาดูความสำคัญของงานเป็นหลัก พระราชยานต่างๆ ที่ยังมีอยู่ในปัจจุบันประมาณ ๓๐ องค์ มีอายุการสร้างตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้รับการเก็บรักษาไว้ในสถานที่ต่างๆ เช่นในพระบรมมหาราชวัง ในพิพิธภัณฑ-สถานแห่งชาติ บางองค์ได้รับการบูรณะจนมีสภาพสมบูรณ์สวยงาม เนื่องจากได้รับการนำออกมาใช้งานในการพระราชพิธีสำคัญ บางองค์ก็ชำรุดไม่ได้นำออกใช้งาน

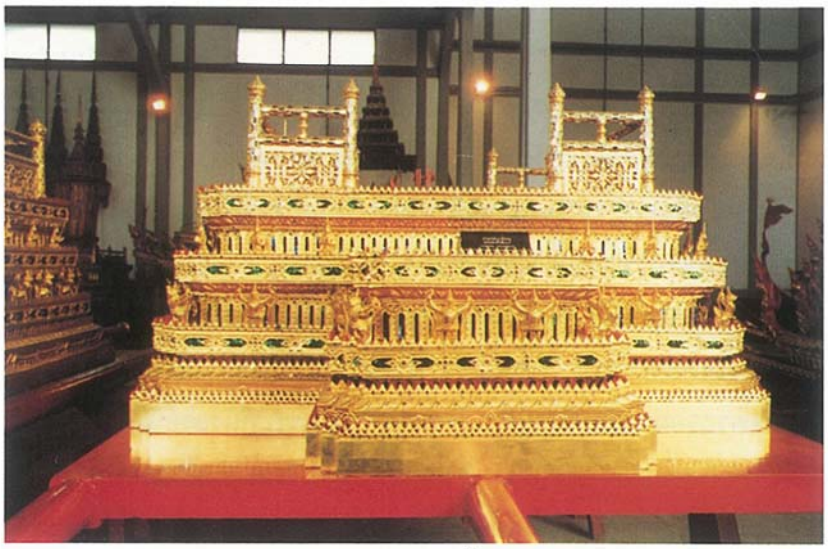
พระราชยานองค์สำคัญแห่งยุครัตนโกสินทร์ ได้แก่

พระที่นั่งธาเชนทรยาน สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ ด้วยไม้จำหลักปิดทอง ประดับกระจก เป็นทรงบุษบกย่อมุมไม้สิบสอง มีความสูงจากฐานจดยอด ๔.๒๓ เมตร มีคานหาม ๔ คาน ใช้คนหาม ๕๖ คน มีรูปลักษณ์ที่วิจิตรสง่างามจนได้รับยกย่องว่าเป็นงานศิลปกรรมชิ้นเอกของยุคชิ้นหนึ่ง พระราชยานองค์นี้มีบัวเป็นองค์ประกอบทางศิลปกรรม ตามรูปแบบสถาปัตยกรรมไทย เช่น บริเวณฐานองค์บุษบก ประกอบด้วยบัวหลังสิงห์ บัวหงาย บัวท้องไม้เชิงบาตร ขอบฐานตอนบนสุดซึ่งบางส่วนบดบังด้วยกระจังนั้น แกะสลักเป็นลายบัวเกษรหรือบัวปากปลิง ตรงส่วนยอดบุษบกยังมีบัวคอเสื้อ บัวกลุ่มแกะสลักลายลงรักปิดทองประดับกระจก และบัวลูกแก้วแกะสลักลายลงรักปิดทองประดับกระจกเช่นกัน พระราชยานนี้สำหรับองค์พระมหากษัตริย์ทรงในเวลาเสด็จพระราชดำเนิน โดยขบวนแห่อย่างใหญ่ที่เรียกว่า *ขบวนสี่สาย* เนื่องจากเป็นพระราชยานที่มีขนาดใหญ่และหนักจึงไม่ใช้ในการเสด็จพระราชดำเนินเป็นระยะทางไกล นอกจากใช้ในการเสด็จพระราชดำเนินแล้ว ยังใช้ในการเชิญพระโกศพระบรมอัฐิพระมหากษัตริย์และสมเด็จพระบรมราชินี จากพระเมรุมาศท้องสนามหลวงเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

พระที่นั่งราชยานพุดตาลทอง สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ ด้วยไม้จำหลัก แต่นำมาหุ้มทองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ พระที่นั่งองค์นี้จึงเป็นพระที่นั่งไม้ลงรักปิดทองประดับกระจกที่มีลวดลายละเอียดประณีต พระราชยานประกอบด้วยฐาน ๓ ชั้น ๒ ชั้นล่างมีภาพเทพนมและครุฑประดับอยู่โดยรอบ ความสง่างามอยู่ที่ส่วนบนของพระที่นั่งตั้งแต่ชั้นลายบัวกลีบขนุนขนาดใหญ่ ฉลุลวดลายประณีตบนกลีบบัว ขึ้นไปถึงชั้นประดับกระจังปฏิญาณ เฉพาะด้านข้าง ๒ ข้าง และด้านหลังมีกระหนกใบปรือขนาดใหญ่ฉลุลวดลายประณีตเช่นกัน จำนวน ๓ ใบ อยู่รายล้อมพนักทั้ง ๓ ด้าน ซึ่งส่วนที่กล่าวนี้ช่วยเสริมให้พระที่นั่งองค์นี้มีความงาม เด่นเป็นสง่าต่างจากพระที่นั่งราชยานองค์อื่นๆ พระที่นั่งราชยานพุดตาลทองนี้สร้างขึ้นสำหรับเป็นพระที่นั่งพุดตาลกาญจนสิงหาสน์ที่ทอดเหนือพระราชบัลลังก์ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร เป็นพระราชอาสน์ที่ประทับในงานพระราชพิธีใหญ่

และสำคัญ ได้แก่ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พิธีเปิดสภาผู้แทนราษฎร และยังมีห่วงและคานหามเมื่อจะนำออกเป็นพระราชยานสำหรับเสด็จประทับโดยกระบวนพยุหยาตราสถล-มารค ในการเสด็จเลียบพระนครหรือการเสด็จพระราชดำเนินไปในการพระราชทานผ้าพระกฐิน โดยใช้กำลังคนในการหามประมาณ ๑๖ คน

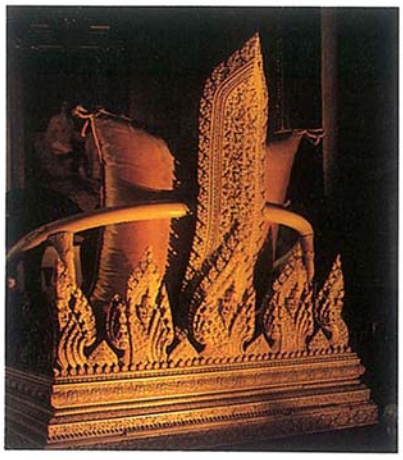
พระยานมาศสามลำคาน สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ นับเป็นพระราชยานชั้นสูงอีกองค์หนึ่ง สร้างขึ้นจากไม้จำหลักปิดทองประดับกระจกสี ลักษณะเป็นคานหามขนาดใหญ่มีสามคานตามนามที่เรียก ตรงกลางตั้งแท่นซ้อนลด ๔ ชั้น ย่อมุมไม้สิบสอง ชั้นบนสุด ทำแผงราชวัติกั้น พระยานมาศองค์นี้มีบัวเป็นองค์ประกอบศิลปกรรมอย่างเหมาะสมกลมกลืนกับลวดลายอื่นด้วยฝีมือชั้นเลิศทางเชิงช่างชั้นสูง นับตั้งแต่เหนือฐานสิงห์ขึ้นมา ท้องไม้แกะสลักเป็นบัวกลีบขนุน หน้ากระดานบนสลักเป็นลายลูกฟักก้ามปูใบเทศ เหนือขึ้นไปประดับกระจังตาอ้อย ท้องไม้ถัดไปสลักเป็นบัวกลีบขนุนหรือบัวเกษร มีครุฑยุดนาคประดับทับอยู่เป็นระยะ เหนือท้องไม้เชิงบาตรเป็นบัวหงายซึ่งสลักเป็นลายกลีบบัว ถัดหน้ากระดานขึ้นมาถึงท้องไม้ชั้นบนแกะสลักลายบัวกลีบขนุนซึ่งประดับรูปเทพนมทับอยู่เป็นระยะ ถัดขึ้นไปเป็นบัวหงายซึ่งสลักลายกลีบบัวเช่นเดียวกับฐานชั้นล่าง

พระยานมาศสามลำคาน

พระยานมาศองค์นี้ ใช้อัญเชิญพระโกศพระบรมศพพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระบรมราชินี โดยกระบวนพยุหยาตราสี่สาย จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวังไปประดิษฐานบนพระมหาพิชัยราชรถ ณ บริเวณหน้าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามและใช้ในการเชิญพระโกศพระบรมศพเวียนรอบพระเมรุมาศ ท้องสนามหลวงสามครั้งตามพระราชประเพณี ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ในโรงราชรถของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

พระเสลี่ยงกลีบบัว พระเสลี่ยง มีลักษณะที่แตกต่างจากพระราชยานตรงที่ขนาดความสูงของชั้นฐานเตี้ยกว่า แต่บางองค์ก็คล้ายกับราชยาน จนแทบจะแยกไม่ออก ความสง่างามของพระเสลี่ยงอยู่ที่ความละเอียดลออของลายจำหลักไม้ปิดทองประดับกระจกเนื่องจากมีฐานค่อนข้างเตี้ย นอกจากนี้ตรงส่วนกระจังปฏิญาณก็พิถีพิถันในการจำหลักลวดลายอันประณีตเช่นกัน พระเสลี่ยงที่ได้รับการบูรณะอย่างสวยงามเพื่อนำออกใช้ในการพระราชพิธี คือ *พระเสลี่ยงกลีบบัว* ซึ่งเป็นยานแบบประทับราบ ทำด้วยไม้ปิดทองประดับกระจกทั้งองค์ มีคานหาม ๒ คาน นามว่า *กลีบบัว* น่าจะเรียกตามการจำหลักลายกลีบบัวปิดทองประดับกระจกซ้อนกันสองชั้นล้อมรอบฐานบนสุดทั้งสามด้าน ใช้เป็นยานเกียรติยศแก่พระยาแรกนาในพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และใช้สำหรับสมเด็จพระสังฆราชหรือสมเด็จพระราชาคณะประทับอ่านพระอภิธรรม นำพระโกศพระบรมศพแห่เชิญโดยกระบวนพระราชอิสริยยศ จากพระบรมมหาราชวังไปยังวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เพื่อเชิญขึ้นประดิษฐานบนพระมหาพิชัยราชรถ และนำในกระบวนแห่พระโกศพระบรมศพเวียนรอบพระเมรุมาศท้องสนามหลวง พระเสลี่ยงองค์นี้มีประวัติว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสร้างพระราชทานเจ้าพระยาภูธราภัย เมื่อถึงแก่อสัญกรรมแล้วจึงเรียกคืนมา จากนั้นต่อมาได้นำออกใช้ในงานพระศพสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ และสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พระตำหนักสวนฝรั่งกังไส พระราชวังดุสิต

พระเสลี่ยงงา

พระเสลี่ยงงา ยังมีพระราชยานสำคัญอีกองค์หนึ่ง ที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยานแบบประทับราบ โครงในพระราชยานทำด้วยไม้ หากแต่ด้านนอกหุ้มงาแกะสลักด้วยลวดลายเล็กละเอียดแต่คมชัดประดับอย่างวิจิตรงดงามทั่วทั้งองค์ แสดงถึงฝีมือในเชิงช่างชั้นครู พระราชยานองค์นี้มีการนำบัวมาเป็นองค์ประกอบอย่างได้สัดส่วน นับตั้งแต่ฐานส่วนบนสลักลายบัวหงาย และส่วนพนักกงซึ่งเป็นงากลึงมีที่ค้ำทำเป็นก้านอ่อนช้อยของบัว ปลายบนแกะสลักเป็นดอกบัวสายรองรับพนักกงไว้อย่างเหมาะสมงดงาม พระราชยานงาองค์นี้ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบรมมหาราชวัง

ราชรถ เป็นหนึ่งในบรรดาเครื่องราชูปโภคซึ่งนำมาเป็นเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศแห่งองค์พระมหากษัตริย์ไทย อันเป็นวัฒนธรรมที่ได้รับอิทธิพลทางศาสนา และวรรณกรรมจากประเทศอินเดีย รถเป็นพาหนะที่มีใช้กันมาแต่โบราณ แต่จะมีรูปลักษณะแตกต่างกันตามระดับฐานันดรของบุคคล ราชรถของพระเจ้าแผ่นดินจะสร้างขึ้นโดยช่างประณีตศิลป์ มีความงดงามอลังการที่สุด ดุจพาหนะของเทพเจ้า ด้วยเป็นผู้ที่ทรงได้รับยกย่องว่าเป็นสมมุติเทวราช

สมัยอยุธยา

มีหลักฐานจากพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ว่า ในการพระราชพิธีพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดิน ตลอดจนพระบรมราชวงศ์ชั้นสูง ถือเป็นการพระราชพิธีที่มีความสำคัญยิ่ง ที่อาณาประชาราษฎร์จะพร้อมใจกันแสดงกตัญญูกตเวทิตาถวายแด่องค์พระมหากษัตริย์ ทั้งเป็นการถวายอานิสงส์ เพื่อให้เสด็จสู่สวรรคาลัย จึงมีการจัดเป็นรูปริ้วกระบวนอันสง่างามประกอบด้วยราชรถในพระราชพิธี คือ *พระมหาพิไชยราชรถ*[๑] เป็นราชรถอัญเชิญพระบรมศพเสด็จสู่พระเมรุมาศ นอกจากนี้ในกระบวนพระอิสริยยศยังมีราชรถเข้าร่วมกระบวนอีก ๔ องค์ คือ รถสมเด็จพระสังฆราชอ่านพระอภิธรรม รถพระญาติวงศ์ถือดอกจงกล โปรยข้าวตอกดอกไม้ รถพระญาติวงศ์ถือผ้ากาสาและซองหมากทอง และรถบรรทุกท่อนจันทน์ กฤษณา และกระลำพักปิดทอง เมื่อพระนครศรีอยุธยาสูญสิ้นไปในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ราชรถอันวิจิตรงดงามเหล่านี้ได้ถูกทำลายจนสูญสิ้นไปพร้อมกัน

สมัยรัตนโกสินทร์

การพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลและถวายพระเพลิงพระบรมศพยังคงดำเนินการตามรูปแบบของโบราณราชประเพณีที่ถือปฏิบัติมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ เนื่องจากมีพระบรมวงศานุวงศ์สิ้นพระชนม์ลงหลายพระองค์ จึงโปรดฯ ให้สร้างรถขึ้นเพื่อใช้ในงานพระเมรุมาศหลายองค์ด้วยกัน ตามแบบราชรถที่เคยมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ราชรถซึ่งโปรดฯให้สร้างขึ้นเพื่อใช้ในการพระราชพิธีพระบรมศพนี้ ที่สำคัญมีอยู่ ๒ องค์ คือ *พระมหาพิชัยราชรถ*[๒] กำหนดเป็นราชประเพณีว่า สำหรับอัญเชิญพระโกศพระบรมศพพระมหากษัตริย์ พระบรมราชินีและ

---

[๑] นามราชรถสมัยอยุธยาเขียนคำว่า “พิไชย” ซึ่งมีความหมายว่า รถอันประเสริฐ

[๒] นามราชรถสมัยรัตนโกสินทร์เขียนว่า “พิชัย” ซึ่งมีความหมายว่า ราชรถแห่งชัยชนะอันยิ่งใหญ่

พระมหาพิชัยราชรถ

พระเวชยันตราชรถ

พระบรมวงศ์ผู้ทรงศักดิ์สูง และ *พระเวชยันตราชรถ* กำหนดให้เป็นราชประเพณีว่า สำหรับทรงพระศพพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งทรงศักดิ์สูง พระยศเจ้าฟ้า ราชรถทั้ง ๒ องค์นี้มีรูปร่างลักษณะที่คล้ายคลึงกัน คือทำด้วยไม้จำหลัก ทาชาดปิดทองประดับกระจก มีรูปทรงแฝงไว้ด้วยปรัชญาทางความเชื่อในเรื่องราวของจักรวาล ซึ่งพ้องกันทั้งในศาสนาพุทธ และศาสนาพราหมณ์ที่ว่า มีเขาพระสุเมรุหรือเขาไกรลาสเป็นที่ประทับขององค์ประธานแห่งเทพทั้งปวง รวมทั้งเป็นศูนย์กลางของจักรวาลด้วย ช่างผู้มีฝีมือแห่งยุคได้สร้างราชรถขึ้นด้วยความวิจิตรบรรจงเพื่อให้เกิดจินตนาการของภาพลักษณ์แห่งสรวงสวรรค์ที่เรียงซ้อนลดหลั่นเป็นชั้นเป็นภูมิประดับลวดลายอย่างเหมาะสม เป็นรูปเทพนม พญานาคประจำอยู่ตามภูมิแห่งตน ที่รอบเขาพระสุเมรนั้น ชั้นบนสุดเป็นบุษบกหลังคาเครื่องยอดปิดทองประดับกระจก เมื่ออัญเชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐาน ดุจดังอัญเชิญองค์ประธานแห่งเทพขึ้นสถิตยังพระวิมาน ณ ยอดพระสุเมรุมาศ ในท่ามกลางลวดลายอันวิจิตรประดับองค์ราชรถนั้น ยังมีลวดลายบัวแบบต่างๆ มีส่วนเป็นองค์ประกอบเพิ่มความงดงามตามแบบแผน อันเป็นเอกลักษณ์แห่งศิลปกรรมไทย อาทิ ลายบัวถลา บัวแวง ที่ชั้นเกริน บุษบกและส่วนปลายยอดองค์ระฆังเป็นบัวคลุ่มหรือบัวกลุ่ม ๗ ชั้น เป็นต้น ราชรถทั้ง ๒ องค์ มีอายุการใช้งานมา ๒๐๐ ปีเศษแล้ว ปัจจุบันได้รับการซ่อมบำรุงรักษาตามโครงการสงวนรักษางานประณีตศิลป์ อันเป็นมรดกของชาติให้อยู่ในสภาพสมบูรณ์ของกรมศิลปากร จนมีสภาพสวยสดงดงามมาก ขณะนี้เก็บรักษาและจัดแสดงอยู่ ณ โรงราชรถ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

เครื่องปั้นดินเผา

เครื่องปั้นดินเผา เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่ามนุษย์เริ่มพัฒนาการดำรงชีวิตจากการเร่ร่อน ล่าสัตว์หาอาหารตามธรรมชาติ มาเป็นการตั้งหลักแหล่งอยู่กับที่ ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ มีการพบเศษภาชนะดินเผากระจัดกระจายอยู่ตามแหล่งโบราณคดี สถานที่ฝังศพของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ในดินแดนประเทศไทยจำนวนมาก แสดงว่าเครื่องปั้นดินเผามีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย ทั้งใช้ในชีวิตประจำวันและในพิธีกรรมความเชื่อของสังคมมาแต่โบราณกาล เมื่อสังคมมีพัฒนาการเข้าสู่ยุคสมัยเป็นบ้านเป็นเมือง ซึ่งต้องอาศัยระยะเวลาอันยาวไกลในการสั่งสมและสร้างสรรค์อารยธรรม เครื่องปั้นดินเผา หัตถกรรมพื้นบ้านเพื่อประโยชน์ใช้สอยในครัวเรือน ก็ได้รับการพัฒนาทางด้านเทคโนโลยีการผลิต ประกอบกับมีการรับอิทธิพลรูปแบบลวดลายแปลกใหม่จากการติดต่อสัมพันธ์ทางการค้าขายกับต่างประเทศ เช่น จีน อินเดีย เป็นผลให้เครื่องปั้นดินเผาไทยมีการปรุงแต่งรูปแบบลวดลายและกรรมวิธีผลิตให้เป็นแบบ *เนื้อแกร่ง* (Stone Ware) และแบบ *เคลือบ* (Glazed Ware) มีความงดงามถึงขั้นเป็นงานประณีตศิลป์ เครื่องปั้นดินเผาจึงกลายเป็นสิ่งของมีค่า เป็นทรัพย์สมบัติที่แสดงฐานันดร ฐานะความมั่งคั่ง ต่อมาความนิยมได้เผยแพร่ไปสู่เมืองไกล จึงเกิดมีแหล่งอุตสาหกรรม ผลิตศิลปกรรมเครื่องปั้นดินเผาและเครื่องเคลือบที่แพร่หลายกว้างขวาง เช่น ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ อุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาของสุโขทัยและศรีสัชนาลัยเจริญรุ่งเรืองถึงขั้นส่งออกไปขายต่างประเทศทางทะเล ในนามของเครื่องสังคโลก เครื่องปั้นดินเผาจึงนับว่ามีส่วนในการพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมของไทยมาแต่อดีต แม้ในปัจจุบันเครื่องปั้นดินเผาของไทยก็ยังคงเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญออกสู่ตลาดโลก และทำรายได้เข้าประเทศปีละจำนวนมากเช่นกัน

กระบวนการประดิษฐ์เครื่องปั้นดินเผา เป็นงานประณีตศิลป์

วัสดุสำคัญของการทำเครื่องปั้นดินเผาและเครื่องเคลือบ คือ ดิน ซึ่งต้องคัดเลือกว่าเป็นดินคุณภาพดี ลักษณะดินในแต่ละท้องที่จะมีสิ่งเจือปนจำพวกแร่ธาตุแตกต่างกัน อันจะมีผลทำให้สีของเครื่องปั้นดินเผาต่างกัน เช่น สีขาว สีดำ สีเทา สีเหลือง หรือสีแดง ฯลฯ และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือ ช่างนั้นจะต้องเลือกทำเลที่อยู่ใกล้แหล่งดินดี เพื่อความสะดวกในการหาวัสดุและลดต้นทุนการผลิต จากนั้นก็ถึงกรรมวิธีการผลิต ดังนี้

๑. **การเตรียมดิน** ด้วยการนวด การล้าง และการหมัก เป็นขั้นตอนที่สำคัญเพื่อทำให้ดินมีความสะอาดและละเอียดเสียก่อน เพื่อที่จะทำให้เครื่องปั้นดินเผามีคุณภาพดี ป้องกันการแตกร้าวเมื่อเคลือบเผาไฟอุณหภูมิสูง และยังทำให้เนื้อภาชนะดินเผามีความสวยงามด้วย

ขั้นตอนการปั้น แบ่งออกได้ ๓ วิธีด้วยกันคือ

๑. การปั้นอัดลงแบบ (Pressing into Mould) เป็นวิธีการที่เก่าแก่ที่สุด นับเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาการทำภาชนะเครื่องปั้นดินเผา เพราะเป็นวิธีธรรมชาติอย่างง่ายๆ โดยวิธีการพอกดินภายในหรือหุ้มภายนอกแบบ ซึ่งอาจเป็นภาชนะจักสานหรือผลไม้แห้ง จากนั้นนำไปเผาไฟ เมื่อแม่พิมพ์หรือแม่แบบถูกความร้อนทำลายไป ก็จะได้ภาชนะดินเผาตามรูปทรงนั้นๆหรืออาจมีร่องรอยลวดลายขัดแตะของเครื่องจักสานติดบนผิวภาชนะชัดเจน

๒. การปั้นด้วยมือ (Hand Modelling) เป็นการเริ่มต้นพัฒนาขึ้นเป็นงานฝีมือและพัฒนาความคิดสร้างสรรค์ มีวิธีการทำ ๒ แบบคือ

- การขดดิน (Coiling) คลึงและเคล้าดินให้เป็นก้อนกลมยาว หรือทำให้เป็นแผ่นแบนก็ได้ จากนั้นขดวนเป็นวงซ้อนกันขึ้นไปเป็นรูปทรงที่ต้องการ ใช้นิ้วมือลูบให้ดินแต่ละขดติดเรียบประสานเป็นเนื้อเดียวกัน แล้วใช้ชิ้นไม้โค้งช่วยตกแต่งภายนอก

- วิธีการตีหม้อ (Dabbing Method) การปั้นวิธีนี้ มักใช้ท่อนไม้เป็นแท่นรองดินขณะปั้น ผู้ปั้นจะเคลื่อนไหวหมุนตัวไปรอบๆ พร้อมกับใช้หินดุ ซึ่งเป็นเครื่องมือทำด้วยดินเผาลักษณะคล้ายดอกเห็ด รองรับผิวด้านในภาชนะ ส่วนอีกมือหนึ่งใช้ไม้ที่มีร่องลาย ตีด้านนอกขึ้นรูปทรงภาชนะ เรียกว่าเป็นวิธีการเดินหมุนตีประกอบหินดุ วิธีนี้สามารถปั้นภาชนะที่มีก้นโค้งขนาดไม่ใหญ่นัก เช่น หม้อน้ำ หม้อหุงข้าว ถ้วยชาม เป็นต้น

๓. การใช้แป้นหมุน (Wheel Trowing) แป้นหมุน คือ แผ่นไม้หรือแผ่นหินที่มีเดือยสวมลงในเสาหลักปักลงดิน สามารถหมุนได้โดยใช้เท้าหรือมือหมุนแป้นพร้อมกับรีดก้อนดินให้ขึ้นเป็นรูปภาชนะตามต้องการ กรรมวิธีที่จะปั้นภาชนะด้วยการหมุนแป้นมี ๒ วิธี คือ

- วิธีดึงรัดดินขึ้นรูป ใช้นิ้วมือดึงเจาะล้วงดินจากแกนกลางขณะที่แป้นกำลังหมุน โดยอีกมือหนึ่งคอยอุ้มหรือประคองให้คงรูปทรงไปพร้อมกัน วิธีนี้จะได้ภาชนะที่มีขนาดกลางและขนาดเล็กเท่านั้น

- วิธีขดดินขึ้นรูป มักใช้ในการปั้นขึ้นรูปภาชนะขนาดใหญ่ เช่น โอ่ง ไห จึงต้องใช้แป้นใหญ่ตามไปด้วย และต้องใช้กำลังในการขดดินแต่ละชิ้น รวมทั้งรีดประสานดินให้ผิวภาชนะเรียบด้วย จึงต้องใช้แรงคนอย่างน้อย ๒ คนในการทำ

ขั้นตอนการตกแต่ง ภาชนะที่ต้องการให้มีความสวยงามกว่าเป็นเครื่องปั้นดินเผาแบบเรียบๆ ธรรมดา ก็อาจนำมาตกแต่งด้วยลวดลาย หรือต่อเติมก่อนนำไปตากแห้งแล้วเข้าเตาเผาดังนี้

๑. ต่อชิ้นส่วน คือการนำส่วนต่างๆ ของภาชนะมาต่อกัน เนื่องจากบางครั้งการขึ้นรูปอาจทำด้วยหลายกรรมวิธี เช่น ส่วนล่างใช้วิธีแป้นหมุน ส่วนกลางใช้วิธีขดดินขึ้นรูป ส่วนคอที่คอดเว้าอาจใช้ปั้นด้วยมือ จากนั้นนำชิ้นส่วนมาต่อเข้าด้วยกันโดยใช้น้ำดินขันเป็นตัวประสาน

๒. เติมชิ้นส่วนของภาชนะ เช่น ต่อหู ต่อขา ต่อพวยปาก ต่อฐาน ต่อที่จับ ฯลฯ ตัดเจียนส่วนเกินจากรอยต่อของพิมพ์ หรือลบร่องรอยที่ไม่ต้องการด้วยมีด

๓. ขูดผิว เพื่อให้ผิวเรียบเสมอกันไม่ดูขรุขระ โดยใช้ใบมีดขูดเมื่อดินแข็งตัวแล้ว

๔. ตกแต่งลวดลายบนผิวภาชนะขณะที่ดินกำลังหมาดซึ่งมีหลายกรรมวิธีด้วยกัน คือ นำวัตถุมากดหรือตีประทับบนผิวภาชนะให้เกิดลวดลาย เช่น เชือก เครื่องจักสาน เปลือกหอย ลูกกลิ้ง กระดูก ฯลฯ ขุดขัดด้วยของมีคม ใช้เครื่องมือที่มีคมหน้าตัดหรือหน้าโค้งขุดปาดเอาเนื้อดินออก และการแต่งเติม โดยติดแผ่นดินหรือเส้นดินเป็นลวดลายต่างๆ บนผิวภาชนะ

การขัดผิว ด้วยการขัดถูทำให้รูพรุนของผิวดินน้อยลง ช่วยกันน้ำไม่ใช้ซึมออกมาเร็ว ขัดเมื่อดินแห้งแล้วด้วยสิ่งของ เช่น หินกรวด ใบไม้ เมล็ดพืช จนผิวเรียบเป็นมัน

เช็ดหรือลูบผิว ด้วยน้ำผสมดินจนข้น เป็นการตกแต่งเพื่อให้ผิวบางดูเป็นมันเมื่อเผาแล้ว

ทาผิวด้วยน้ำดินข้น ทั้งภายในหรือภายนอกภาชนะ หรือจุ่มลงไปทั้งใบ ในขณะที่ผิวภาชนะยังหมาดๆ อยู่เพื่อช่วยปกปิดรูพรุนรอยหยาบบนผิวของภาชนะนั้น

การรมควัน เป็นการทำให้เขม่าไฟจับผิวภาชนะจนเป็นสีดำ ทั้งนี้เพราะนอกจากจะช่วยเผาเอาของสกปรกออกมาจากเนื้อดินแล้ว เขม่าไฟยังช่วยอุดรูพรุน ทำให้ภาชนะแห้งแข็งตัวก่อนเผาจริง จึงไม่แตกเสียหายเมื่อทำการเผา ภาชนะที่รมควันก่อนเผานี้มีคุณสมบัติที่จะรักษาอุณหภูมิของน้ำให้เย็นฉ่ำอยู่ตลอดเวลา จึงนิยมนำมาเป็นภาชนะใส่น้ำ เช่น น้ำต้นของ ทางภาคเหนือ

การเขียนสี คือการตกแต่งลวดลายด้วยสีจากแร่ธรรมชาติ ขณะที่เนื้อดินแห้งสนิทดีแล้ว

การเคลือบ เป็นการตกแต่งผิวภาชนะด้วยน้ำยาเคลือบอันมีส่วนผสมของ ซิลิก้า (Silica) และอลูมินา (Alumina) ซึ่งมีคุณสมบัติจะปรับตัวให้เป็นผลึกเหมือนชิ้นแก้วเคลือบผิวภาชนะไว้เมื่อถูกความร้อนสูง ซึ่งจะเป็นผลดี เทคนิคการเคลือบมีต่างๆ กันคือ เคลือบใส เคลือบขุ่น เคลือบสี เคลือบด้าน เคลือบผลึก เคลือบราน

เครื่องเคลือบเหล่านี้สามารถนำมาตกแต่งลวดลาย ได้ดังนี้

ตกแต่งลวดลายโดยไม่ใช้สี แต่ใช้การขูดรีดลวดลายบนภาชนะขณะที่ดินยังหมาดทิ้งไว้จนแห้ง จึงนำไปชุบน้ำยาเคลือบ เมื่อเผาแล้วจะปรากฏลวดลายชัดเจน

ตกแต่งลวดลายโดยใช้สีมี ๒ วิธีคือ เขียนสีใต้เคลือบ หรือเขียนสีก่อนเคลือบ และวิธีเขียนสีไปบนเคลือบ หรือเคลือบก่อนเขียนสี สำหรับสีที่ใช้เขียนบนภาชนะเคลือบจะเป็น

สีที่ได้จากออกไซด์ของโลหะต่างๆ เช่น สีน้ำเงินได้จาก Cobalt สีเขียวได้จาก Copper สีน้ำตาลได้จาก Manganese สีเหลืองหรือเขียวได้จาก Chromic และสีเหลืองสีแดงสีดำอาจได้จาก Iron แล้วแต่ปริมาณ

ประวัติความเป็นมาของเครื่องปั้นดินเผาในไทย

สมัยก่อนประวัติศาสตร์

เครื่องปั้นดินเผาเป็นหลักฐานทางโบราณคดีชิ้นสำคัญ ที่แสดงให้เห็นว่ามนุษย์ที่อาศัยอยู่ในดินแดนประเทศไทยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ มีการทำภาชนะดินเผาใช้เมื่อประมาณ ๑๐,๐๐๐-๘,๓๕๐ ปี มาแล้ว ซึ่งจัดอยู่ในช่วงสมัยหินกลาง มีลักษณะเป็นภาชนะผิวเรียบ ผิวขัดมัน และตกแต่งด้วยลายเชือกทาบ ยุคต่อๆ มา เครื่องปั้นดินเผามีวิวัฒนาการทำที่ประณีตพิถีพิถันยิ่งขึ้นมีการประดิษฐ์ลวดลายลักษณะพิเศษ แสดงเอกลักษณ์ของท้องถิ่น เช่น เครื่อง ปั้นดินเผาของชุมชนโบราณบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี มีอายุระหว่าง ๕,๖๐๐-๑,๘๐๐ ปี มาแล้ว จัดอยู่ในยุคโลหะ มีรูปแบบโดดเด่นเป็นลักษณะหม้อมีเชิง ปากผาย พื้นสีขาวนวล ใช้ดินสีแดงเขียนลวดลายต่างๆ เช่น ลายเส้นโค้ง ลายก้นหอย ลายรูปเลขาคณิต ลายงู และยังพบภาชนะหม้อมีเชิงปากผาย เขียนลายกลีบดอกไม้ปลายแหลมประดับรอบปากภาชนะ ***ในขั้นนี้อยากจะเสนอว่าอาจเป็นรูปกลีบดอกบัวสาย ส่วนฐานรองกลีบดอก ซึ่งอยู่ตรงคอคอด ทำเป็นลายหยักโค้งของคลื่นน้ำ หากผู้ตกแต่งลวดลายได้นำจินตนาการจากดอกบัวลอยอยู่เหนือผิวน้ำมาผูกเป็นลายประดิษฐ์จริง แล้วภาชนะใบนี้ก็นับว่าเป็นภาชนะลายกลีบบัวชิ้นแรก ที่มีการนำบัวมาเป็นองค์ประกอบจากความบันดาลใจในความงามของบัวตามธรรมชาติอย่างแท้จริง โดยมิได้เกิดจากอิทธิพลคติความเชื่อทางศาสนา***นอกจากนี้ยังนำไปสู่ข้อพิสูจน์ว่าพืชพันธุ์บัวชนิดบัวสาย เป็นพันธุ์ไม้น้ำพื้นเมือง (Wild lotus) ที่มีอยู่ในท้องถิ่นภาคอีสานมาแต่ยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งลักษณะภูมิอากาศและสภาพภูมิประเทศของทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็เอื้ออำนวยให้พืชตระกูลบัวสามารถเจริญงอกงามได้ตามธรรมชาติ

สมัยทวารวดี

ประมาณช่วงพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑ เมื่ออารยธรรมอินเดียได้เผยแพร่มายังดินแดนประเทศไทย ทั้งทางลัทธิศาสนาและการติดต่อค้าขายกับชุมชนโบราณที่อาศัยอยู่ เช่น ฟูนาน ทวารวดี เป็นผลให้เครื่องปั้นดินเผาอันเป็นศิลปะพื้นบ้าน ได้ผสมผสานเข้ากับรูปแบบศิลปะอินเดีย จากการสำรวจและขุดค้นแหล่งโบราณคดีทวารวดีแทบทุกแห่ง จะพบเครื่องปั้นดินเผาที่มีเนื้อดินแกร่งไม่เคลือบน้ำเคลือบ ในลักษณะหม้อก้นกลม ตกแต่งลวดลายประทับ

เป็นรูปสัตว์ รูปดอกไม้ และสัญลักษณ์อื่นๆ และยังมีภาชนะของใช้จำพวกพาน ชาม คนที (หม้อน้ำ) ตะเกียง ตะคัน ภาชนะบางชิ้นทำฝามียอดทรงกลมคล้ายดอกบัวตูม ปรากฏเป็นแบบที่นิยมไปจนถึงสมัยอยุธยา นอกจากภาชนะเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน ตลอดจนใช้ในพิธีกรรมทางศาสนาแล้ว เครื่องปั้นดินเผาสมัยทวารวดียังมีการทำเป็นรูปเคารพ ได้แก่ พระพุทธรูป พระพิมพ์ ดวงตรา เทวรูป สถูปจำลอง สิ่งก่อสร้าง ได้แก่ กระเบื้องมุงหลังคา ลวดลายประดับศาสนสถาน ตุ๊กตา เป็นต้น ซึ่งล้วนมีบัวเป็นองค์ประกอบตามอิทธิพลของศาสนา

ภาชนะดินเผาของชุมชนโบราณบ้ายเชียงแบบมีเชิงปากผายเขียนลาย
คล้ายกลีบดอกบัวสายประดับรอบปากภาชนะ

วัฒนธรรมพระพุทธศาสนาแบบทวารวดีจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แพร่กระจายสู่ท้องถิ่น และภูมิภาคต่างๆ จึงมีการพัฒนารูปแบบของเครื่องปั้นดินเผาเป็นงานฝีมือเฉพาะภูมิภาคขึ้น

ทางภาคเหนืออยู่ในช่วง พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๙ ผลิตรูปแบบ และลวดลายของเครื่องปั้นดินเผาเป็นที่รู้จักว่า *เครื่องถ้วยหริภุญไชย* มีลักษณะการทำจำแนกได้ ๒ แบบคือ

- เครื่องปั้นดินเผาแบบเรียบๆ ที่ตกแต่งด้วยเส้นสีแดง คล้ายกับเครื่องปั้นดินเผาของทวารวดีภาคกลาง

- เครื่องปั้นดินเผา ที่มีการตกแต่งรูปทรงให้เป็นแบบแปลกไปยิ่งขึ้น เช่น หม้ออัฐิ ซึ่งเป็นตัวหม้อ เป็นขอบต่อขึ้นไปเป็นชั้นๆ จนกระทั่งถึงส่วนที่เป็นฝา มียอดเรียงเป็นรูปคล้าย ดอกบัวตูม ส่วนลายที่ประดับรอบไหล่และคอภาชนะ มีทั้งลายขุด และลายกดทับ

สมัยลพบุรี

สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ขอมได้แผ่อิทธิพลอำนาจมาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้าสู่ภาคกลาง ทำให้ชุมชนโบราณบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น เมืองลวปุระ ซึ่งเดิมเคยรับวัฒนธรรมสืบทอดจากทวารวดี ได้หันมานิยมรูปแบบศิลปกรรมในศาสนาฮินดู และพุทธศาสนามหายาน ตามรูปแบบศิลปะขอม ศิลปะขอมเจริญรุ่งเรืองอยู่ในบริเวณภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นเวลานาน จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จึงเกิดรูปแบบศิลปะผสมผสานกับศิลปะท้องถิ่น เรียกว่า *ศิลปะแบบลวปุระ* หรือ *ศิลปะลพบุรี* ได้มีการพัฒนาออกไปในรูปศิลปะท้องถิ่นมากขึ้น กลายเป็นศิลปะอู่ทองในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ และพัฒนาต่อไปเป็น *ศิลปะแบบอยุธยา* ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลักษณะเครื่องปั้นดินเผาสมัยลพบุรีที่พบจากแหล่งเตาเผาโบราณทางแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนใหญ่พบมากทางแถบจังหวัดบุรีรัมย์ เป็นเครื่องปั้นดินเผาเคลือบสีเขียวใสที่เรียกว่าสีน้ำแตงกวา เครื่องปั้นดินเผาเคลือบสีน้ำตาลตลอดจนแบบไม่เคลือบ รูปแบบที่นิยมทำเป็นตลับรูปฟักทอง รูปลูกพลับ เป็นกระปุกขนาดเล็ก ประติมากรรมรูปสัตว์ จำพวกนก แพะ ช้าง ทำเป็นกาน้ำชา ชาม ถ้วย ตะคันทรงชาม โถทรงโกศ โถทรงแตร ไหขนาดต่างๆ บางแบบปั้นประดับหัวสัตว์ต่างๆ มีช้าง ม้า กวาง ส่วนลวดลายตกแต่งมีทั้งการใช้ลายกลีบบัว ลายขูดขีด ลายกากบาท ลายซิกแซก ลายเส้นโค้ง ลายคลื่น ลายหวี เป็นต้น

ดอกบัวเป็นลวดลายที่ได้รับความนิยม ใช้ตกแต่งภาชนะด้วยถือว่าเป็นไม้มงคล

สมัยสุโขทัย

ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ มีเครื่องถ้วยที่ผลิตในยุคเรียกว่า *เครื่องสังคโลก* จากเตาเผาแหล่งผลิตในบริเวณเมืองสุโขทัยเก่าและที่ศรีสัชนาลัย ระยะนี้เมืองสุโขทัยได้มีการติดต่อ

กับจีนและเวียดนาม บรรดาพ่อค้าชาติเหล่านี้ได้เดินทางเข้ามาค้าขายและตั้งหลักแหล่ง และคงจะนำกรรมวิธีการทำเครื่องปั้นดินเผามาเผยแพร่ เป็นเทคนิคใหม่ที่ช่างชาวพื้นเมืองจะนำมาพัฒนาการผลิตของตน ระยะแรกมีการเลียนแบบรูปทรงและลวดลายของเครื่องถ้วยแบบจีนสมัยราชวงศ์หยวน (พ.ศ.๑๘๒๓-๑๙๑๑) ซึ่งนิยมทำเป็นลายขุดและลายขูดใต้เคลือบเซลาดอน ลวดลายที่นิยมคือลายรูปดอกบัว ซึ่งจีนถือว่าเป็นไม้มงคล รวมทั้งนำทรงกลีบบัวมาตกแต่งที่ขอบภาชนะ พื้นผิวภาชนะด้านนอก

เครื่องสังคโลก มีเนื้อดินที่แกร่งหรือที่เรียกว่า *สโตนแวร์* เพราะใช้อุณหภูมิในการเผาสูง ประกอบด้วยเทคนิคการเคลือบและการตกแต่งลวดลายด้วยวิธีต่างๆ ที่มีมาตรฐานแสดงความเป็นเอกลักษณ์ของตนเอง

เตาที่เมืองสุโขทัยเก่ามีลักษณะเด่นที่เนื้อดินค่อนข้างหยาบมีสีดำหรือสีน้ำตาลปนเทา ภาชนะที่ผลิตจึงเป็นจำพวกไห กระปุก จาน ชาม ที่หนาและหนัก การตกแต่งลวดลายมักเขียนก่อนแล้วเคลือบทับด้วยน้ำยาเคลือบใสเป็นลายดอกไม้ ลายปลาภายในวงกลม ตรงกลางด้านในภาชนะประเภทจาน นอกจากนี้ยังมีลายกลีบบัวฟันยักษ์ ซึ่งคล้ายกับเครื่องถ้วยของอันนัมหรือญวนที่อยู่ร่วมยุคสมัยเดียวกัน

เตาที่เมืองศรีสัชนาลัย มีลักษณะเด่นที่เนื้อดินละเอียดมีคุณภาพดี จึงได้ผลิตภัณฑ์ที่ประณีตสวยงาม นิยมเคลือบสีด้วยสีเขียวมะกอก เขียวเซลาดอน สีขาวหรือสีน้ำตาล แล้วเขียนลายด้วยสีน้ำตาลทอง หรือสีดำทั้งใต้เคลือบและบนเคลือบ ลวดลายที่พบส่วนใหญ่ ได้แก่ ลายปลา ลายสังข์ ลายดอกไม้ก้านขด และลายที่จะขาดเสียมิได้ คือลายดอกบัว นอกจากนี้เตาเหล่านี้ยังนิยมผลิตเครื่องประดับอาคารสถาปัตยกรรม และตุ๊กตาแบบต่างๆ

เครื่องปั้นดินเผาจากเตาเวียงกาหลง มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑

เครื่องปั้นดินเผาศิลาดลเตาสวรรคโลก เขียนลายใต้เคลือบเป็นลายกลีบบัว

กล้องยาสูบดินเผา (ไม่เคลือบ) ลายรูปดอกบัวพบทั่วไปในล้านนาโดยเฉพาะในเขตอำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย สันนิษฐานว่าผลิตขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๓ และใช้กันอย่างแพร่หลาย เพราะพบกล้องยาสูบเช่นนี้ในเรือ Verguld Drake ซึ่งเป็นเรือของชาวดัชท์ที่จมอยู่นอกฝั่งตะวันตกของออสเตรเลีย ในปี พ.ศ. ๒๒๐๒

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ทางบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังมีแหล่งผลิตเครื่องปั้นดินเผาเคลือบที่สำคัญอีกหลายแห่งของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ตั้งแต่บริเวณจังหวัดเลย หนองคาย นครพนม จนถึงเวียงจันทน์ อันเป็นเมืองสำคัญของอาณาจักรล้านช้าง มีการผลิตเครื่องปั้นดินเผาเคลือบและชนิดเนื้อแกร่ง แสดงถึงความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี เนื่องจากลักษณะของเครื่องเคลือบเหล่านั้นไม่เหมือนของจีนและเวียดนาม หรือของจากแหล่งผลิตอื่นที่มาจากภาคกลางและภาคเหนือ เครื่องเคลือบดังกล่าวนี้มีทั้ง ไห ชาม ถ้วย กระปุก และแจกัน มักเคลือบด้วยสีน้ำตาลอ่อน หรือสีน้ำตาลอมเขียว มีลักษณะเคลือบบางละม้ายไปทางเครื่องเคลือบทางภาคเหนือในเขตล้านนา ถ้วยชามบางชนิดมีลายกลีบบัว หรือลวดลายกลีบบัว ซึ่งเกิดจากการขูดขีดใต้ผิวเคลือบ แต่ยังไม่พบภาชนะที่มีลายเขียนสีแบบเตาทุเรียง ที่เมืองสุโขทัย และเมืองศรีสัชนาลัย[๑]

ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เดียวกันนี้ ทางบริเวณภาคเหนืออันเป็นที่ตั้งของอาณาจักรล้านนา ก็มีแหล่งเตาเผาเครื่องปั้นดินเผาอยู่เป็นจำนวนมาก ได้แก่ เตาเวียงท่ากาน เตาสัน

---

[๑] บรรษัทเงินทุนอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย. **เครื่องปั้นดินเผาและเครื่องเคลือบกับพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมของสยาม.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๒๘. หน้า ๙๑.

กำแพง เตาสันทราย-เชียงใหม่ เตาพะเยา-พระยา เตาวังเหนือ เตาเวียงกาหลง-ลำปาง เตาขุนยวม-แม่ฮ่องสอน เตาโป่งแดง-เชียงราย เตาบ้านบ่อสวก-น่าน เป็นต้น เครื่องปั้นดินเผาเคลือบของทางภาคเหนือแม้ปั้นจากดินที่มีลักษณะเนื้อละเอียด และบอบบางกว่าเครื่องสังคโลก หากแต่การเคลือบน้ำยาไม่สวยงามเท่า ส่วนเทคโนโลยีทางการผลิตนั้น สันนิษฐานว่าได้รับแบบอย่างจากช่างจีน อย่างเช่นการเขียนลวดลายบนภาชนะด้วยสีดำ และสีน้ำเงินอมดำก่อนการเผา แล้วเคลือบทับด้วยน้ำยาเคลือบสีขาวนวล สีเขียวอ่อน สีน้ำตาล ผลิตภัณฑ์ที่พบมีจำพวกจาน ชาม ขวด ตะคัน ไห คนที ลวดลายที่นิยมก็ได้แก่ ลายปลาคู่ ลายดอกไม้บรรจุในวงกลมกลางภาชนะจำพวกจานชาม ไหเคลือบก็ได้รับการตกแต่งลวดลายที่สวยงาม เช่น ลายเครือเถาประกอบรูปสัตว์จำพวกนก ลายกลีบบัวยังคงเป็นที่นิยมด้วยรูปทรงอันเหมาะสม เช่น ไหเคลือบสีน้ำเงินขาวของเตาสันกำแพงใช้ลายกลีบบัวขนาดใหญ่คล้ายบัวฟันยักษ์ มีลายกระจังห้อยสอดไส้อยู่ภายในประดับไว้ตรงเชิง

สมัยอยุธยา

นับตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่๒๒ การผลิตเครื่องปั้นดินเผาเคลือบ มีความเจริญรุ่งเรืองตามบริเวณภูมิภาคต่างๆ ผลิตสำหรับใช้ภายในท้องถิ่น ส่งไปจำหน่ายยังต่างถิ่นตลอดจนส่งเป็นสินค้าออกจำหน่ายยังต่างประเทศ แต่ภายหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เป็นต้นมา เกิดภาวะสงครามอันเป็นเหตุให้อาณาจักรอยุธยาสูญเสียเอกราชไปในปี พ.ศ. ๒๑๑๒ ผลของสงครามกระทบไปถึงการดำเนินชีวิตของผู้คนในบรรดาเมืองต่างๆ โดยเฉพาะเมืองซึ่งมีเตาเผาแหล่งผลิต ทำให้กิจการตลอดจนเศรษฐกิจการค้าเครื่องปั้นดินเผาเคลือบต้องหยุดชะงักลง ภายหลังเมื่ออาณาจักรอยุธยาสามารถกอบกู้เอกราช เป็นราชธานีที่มีความเจริญรุ่งเรืองในระยะเวลาต่อมา ได้มีชาวต่างชาติทั้งยุโรปและเอเชียเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขาย จนกลายเป็นเมืองศูนย์กลางการค้านานาชาติ ผลจากการที่มีชาวต่างชาติมาชุมนุมกันเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางภาษา คติความเชื่อทางศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม อันนำไปสู่การผสมผสาน เกิดเป็นวิวัฒนาการของศิลปวัฒนธรรมไทยในรูปแบบใหม่ๆ แม้แต่งานประณีตศิลป์ประเภทเครื่องปั้นดินเผาก็เช่นกัน ช่วงระยะดังกล่าวนี้สินค้าเครื่องถ้วยจากจีนซึ่งมีคุณภาพดีและสวยงาม โดยเฉพาะเครื่องลายครามได้รับความนิยมเข้ามาครองตลาดแทนที่ ทำให้เครื่องปั้นดินเผาเคลือบของดั้งเดิมซบเซาต้องเลิกกิจการไปในที่สุด ความนิยมในเครื่องถ้วยจีนได้มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงรูปแบบภาชนะของไทยมิใช่น้อย ดังเช่น เครื่องถ้วยห้าสี สมัยราชวงศ์เหม็ง (พ.ศ. ๒๑๑๖-๒๑๖๓) ได้กลายมาเป็นเครื่องถ้วยเบญจรงค์ของไทยสมัยต่อมา รวมทั้งรูปทรงด้วยเช่นกัน เครื่องถ้วยสมัยอยุธยา มีรูปทรงจำแนกได้เป็นประเภท โถ จาน ชาม ซึ่งมักทำเป็นเครื่องห้าสีหรือที่เรียกว่า *เครื่องเบญจรงค์*

ประเภทโถ เป็นภาชนะทรงสูงมีฝาปิด มีอยู่หลายขนาด ส่วนฝามีการออกแบบรูปทรงอย่างหลายหลาก เช่น โถทรงแตงฝามีจุกตุ่มกลม ยอดแหลม โถดอกบัวทรงแตงจุกป้าน แบบที่พบมากเป็นโถแบบยอดทรงมัน ทั้งอย่างแหลมและอย่างแบบลูกแก้ว โถทรงโกศ เรียกตามรูปทรงที่คล้ายโกศ โถน้ำวุ้น โถแกง โถอบ โถแป้งเครื่องสำอาง จะมีขนาดรูปทรงแตกต่างกันไปและเรียกชื่อตามประเภทการใช้สอย

ประเภทชาม ชามสมัยอยุธยา มีชามทรงบัว ทรงมะนาวตัด ชามปากไปล่ที่มีฝาครอบพร้อมทั้งชามกลม ชามกะลา ชามทรงบัวถ้าเป็นแบบลายคราม มักไม่มีฝาตามแบบอย่างจีน แต่ถ้าเป็นชามสีบางครั้งจะทำฝาครอบด้วย โดยออกแบบจุกเป็นรูปดอกบัวแย้มอย่างสวยงาม ชามสมัยอยุธยามีการทำหลายขนาดเช่นกัน

ประเภทจาน สมัยอยุธยา เท่าที่พบมีการใช้จานอยู่ ๒ รูปลักษณะ คือ จานเชิง เป็นจานที่มีเท้าสูง กับจานแบบธรรมดา จานเชิงนั้นเป็นจานแบบไทยมาแต่ดั้งเดิม มีการทำหลายขนาดเรียงซ้อนกันเป็นเถา ใช้ใส่ทั้งกับข้าว และเป็นจานข้าวด้วยวางเป็นสำรับในตะลุ่มหรือถาด

บรรดาเครื่องถ้วยเหล่านี้ ในระยะแรกๆ ทางราชสำนักไทยนิยมสั่งซื้อมาจากจีนซึ่งมักเป็นเครื่องลายคราม แต่ต่อมาก็เริ่มสั่งทำจากแหล่งเตาเผาที่มีชื่อเสียงของมณฑลต่างๆ โดยจัดส่งลายไทยไปเป็นแบบวาดลวดลายบนเครื่องถ้วยเหล่านั้น และเมื่อเครื่องถ้วยห้าสีเป็นที่นิยมมากขึ้น ก็นิยมสั่งทำเป็นเครื่องถ้วยห้าสีด้วยเช่นกัน

ครั้นต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๔ มีการทำเครื่องปั้นดินเผาเคลือบที่เขียนลายด้วยวิธีลงยา โดยนำทองคำมาตกแต่งออกเป็นสีพื้นของเครื่องถ้วยห้าสี เรียกว่า *เครื่องถ้วยลายน้ำทอง* ในสมัยอยุธยาตอนปลายตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จนถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ มีการสั่งทำเครื่องเบญจรงค์ลายน้ำทอง ทั้งจากประเทศจีน และประเทศญี่ปุ่น

นอกจากรูปแบบเครื่องปั้นดินเผาเคลือบจะได้รับอิทธิพลจากจีนแล้ว ลวดลายก็ด้วยเช่นกัน ถึงจะเป็นลายไทยที่จัดส่งไปให้เป็นแบบอย่างแก่ช่างจีนก็ตาม แต่ขบวนการเขียนก็ยังออกไปในแนวตามความถนัดของช่างจีน คือไม่พิถีพิถันและไม่เข้าใจลึกซึ้งในความหมายของ

ลายไทยอย่างถ่องแท้ จึงปรากฏมีลายเทพนม นรสิงห์ท้องพลุ้ย ที่โผล่เหนือดอกบัวที่มีรูปทรงของกลีบคล้ายกับดอกโบตั๋น ลายดอกบัว และลายกลีบบัว เป็นลายชนิดหนึ่งที่นิยมนำมาตกแต่งภาชนะเครื่องปั้นดินเผาเคลือบทั้งด้านในและด้านนอก โดยรูปทรงและสีสันจะออกไปทางแบบจีนอย่างเห็นได้ชัด ตัวอย่างของภาชนะเครื่องปั้นดินเผาเคลือบในยุคนี้ ได้แก่

โถเบญจรงค์ ศิลปะไทยจีน สมัยอยุธยา เขียนลายเทพนมท้องพลุ้ย ครึ่งองค์ในดอกบัว ผลิตจากแหล่งเตาเผาในประเทศจีนตามรูปแบบและลวดลายสั่งไปจากไทย

ชามดินเผาเนื้อกระเบื้องสีขาว เขียนลายกลีบบัวสีชมพูสด มีลายดอกไม้สีเหลืองบนพื้น สีแดงเขียว วาดทับลงบนกลีบบัวสีชมพู

ชามเบญจรงค์ ศิลปะไทย-จีน สมัยอยุธยา ด้านนอกเขียนลายรูปกลีบดอกบัวสีชมพู คาดด้วยแถบสีเขียวเขียนลายดอกไม้ก้านขดเล็กๆ เทคนิคการเขียนใช้เขียนบนเคลือบ (OVERGLAZE) เป็นภาชนะที่ผลิตขึ้นจากเตาเผาในประเทศจีน

พานเบญจรงค์ ศิลปะไทย-จีน สมัยอยุธยา เขียนลายพุ่มข้าวบิณฑ์ ในช่องกลีบบัว เชิงเขียนลายกลีบบัว

พานเบญจรงค์ เขียนลายพุ่มข้าวบิณฑ์ในช่องกลีบบัว ที่เชิงเขียนลายบัวคว่ำ

ชามทรงบัวลายคราม มีฝาสูง เขียนลายกลีบบัวโดยใช้การตัดเส้นสีทอง เรียกลักษณะเช่นนี้ว่า *สอดเส้นสีทอง* ภายในกลีบบัวเขียนลายช่อดอกไม้

ชามทรงบัวพร้อมฝา ตัวชามเขียนลายช่อดอกไม้ในช่องกระจกรูปกลีบบัว ระหว่างกลีบใหญ่มีกลีบเล็กๆ แซมโดยรอบ ฝาเขียนลายช่อดอกไม้

นอกจากนี้ ตรงกึ่งกลางภาชนะประเภทจานด้านในนิยมเขียนลายดอกบัวบาน ตรงกลางมีเกสรและฝักบัวสีเขียวแต้มด้วยเมล็ดบัวสีเหลือง ภาชนะประเภทจานซึ่งลายลักษณะดังกล่าวนี้กลายเป็นลายสัญลักษณ์ให้ทราบว่าเป็นของสมัยอยุธยา เนื่องจากพบจานลายบัวตามหน้าบัน และซุ้มประตูที่วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ และวัดวรเชษฐาราม ที่อยุธยา[๑] เป็นที่น่าสังเกตว่าการนำบัวซึ่งมีความหมายว่าเป็นของสูงและเป็นมงคลมาประดับตกแต่งบนภาชนะเครื่องปั้นดินเผานั้น มักจะเป็นภาชนะประเภทใช้ในพิธีกรรม หรือใช้ในวัดวาอารามเท่านั้น คงจะเป็นเพราะมีเจ้านาย ขุนนาง คหบดีนำมาถวายเป็นพุทธบูชา หรือถวายเป็นสมบัติของวัด ส่วนภาชนะที่ใช้สอยในชีวิตประจำวันของชาวบ้านทั่วไปจะไม่ใคร่พบ มีก็แต่ลายริ้ว และลายขีดเป็นเส้นตัดกันอย่างธรรมดาเท่านั้น นอกจากนี้ภาชนะดินเผาเนื้อธรรมดาสมัยอยุธยาพบว่ามีการออกแบบเป็นโถรูปดอกบัวมีกลีบซ้อนคล้ายกับบัวโถ อาจจะใช้เป็นหม้อน้ำมนต์

นับตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ เข้าสู่ยุคกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ สืบเนื่องถึงสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ อาจกล่าวได้ว่า ไม่มีการทำผลิตภัณฑ์ เครื่องเคลือบในเมืองไทยในลักษณะที่เป็นล่ำเป็นสัน หรือเป็นอุตสาหกรรมอย่างจริงจัง[๒]

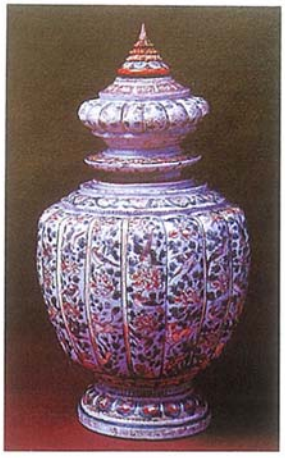
[๑] เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

[๒] เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๒๖.

สมัยรัตนโกสินทร์

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ โปรดฯ ให้สั่งทำเครื่องถ้วยจากประเทศจีนเพื่อใช้เป็นของหลวง โดยให้มีการปรับปรุงทั้งรูปแบบสีสันและลวดลายให้มีความสวยงามประณีตขึ้น เป็นต้นว่าเปลี่ยนแปลงแบบชามฝาให้ปากชามเป็นทรงบัวผาย ความแตกต่างจากยุคก่อนๆก็คือ พื้นแต่เดิมนิยมสีขาว ก็เปลี่ยนเป็นสีสดๆ เช่นสีเขียว สีแดง สีส้ม ส่วนลวดลายที่นิยมคือลายเทพนม ลายครุฑ และยังมีลายเล่าเรื่องรามเกียรติ์

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ความนิยมในเครื่องถ้วยเบญจรงค์ และลายน้ำทอง ยิ่งขยายจากราชสำนักออกไปสู่สังคมสามัญชน ทั้งขุนนาง พ่อค้าคหบดี ต่างพากันสั่งทำเครื่องถ้วยจากเมืองจีนตามแบบที่ตนต้องการ เครื่องถ้วยสมัยนี้ มีทั้งจานเชิง โถทรงต่างๆ ชามฝาชนิดต่างๆ ล้วนมีลวดลายสอดสีอย่างสวยงาม โดยใช้สีหลากสี เช่น ดำ แดง ม่วง แสด เหลือง ชมพู ส่วนลายบัวก็ยังคงเป็นที่นิยมในลักษณะต่างๆ ได้แก่

โถดินเผาเนื้อกระเบื้อง สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ราวรัชกาลที่ ๒ เป็นทรงมะเฟือง เคลือบสีขาว เขียนลายบนเคลือบ มีลายกลีบบัวอยู่ที่เชิงยอดหุ้มทอง

โถทรงมะเฟืองมีเชิงเคลือบสีขาวตลอดใบ เขียนลายบนเคลือบเป็นลายนก กวาง และดอกไม้สีแดง เหลือง เขียว ยอดโถเป็นทรงเฟืองจุกทรงมัน หุ้มด้วยทองคำประดับพลอย เรียกว่า *ยอดปริก* มีการเขียนลายกลีบบัวแบบจีน ประดับทั้งที่ยอด ที่ตัวโถ และที่เชิง

จานเชิง นิยมทำลายกึ่งกลางเป็นวงกลมบรรจุลายดอกไม้บานอยู่ภายใน โดยมากจะทำเป็นรูปดอกบัวบาน บางแบบตกแต่งลายเป็นกลีบบัวสลับลายไฟพะเนียง

โถพร้อมฝา เป็นดินเผาเนื้อกระเบื้องมีการออกแบบอย่างสวยงามแปลกตา เป็นทรงดอกบัวแย้มบานสองดอก เคลือบสีแดงปนส้ม ประกบกัน ดอกหนึ่งเป็นฝา อีกดอกหนึ่งเป็นตัวโถ ตามริมขอบปากโถและฝาเขียนลายให้เห็นว่าเป็นฝักบัวสีเขียวพร้อมเมล็ด ฝาจุกทำเป็นฝักบัวสีเขียวเมล็ดสีเหลือง ที่จับทำเป็นดอกบัวบานขนาดเล็ก ส่วนเชิงทำเป็นบัวคว่ำ

โถดินเผาเนื้อกระเบื้อง ศิลปะไทย-จีน
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ประมาณรัชกาลที่ ๒
ตัวโถและฝาทำเป็นรูปกลีบบัวซ้อน
ด้านในเขียนลายปลาเงินปลาทอง เป็นแบบ
ที่สั่งพิเศษจากแหล่งเตาจิ่งเต๋อเจิ้น
มณฑลเกียงซี ประเทศจีน

ช่วงรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ ทรงมีพระราชนิยมทั้งศิลปะแบบจีนและแบบยุโรป ภายในพระนครมีการตั้งเตาเผากระเบื้องแบบจีน แต่ฝีมือไม่ทัดเทียมของที่สั่งมาจากเมืองจีน วัดวาอารามในช่วงสมัยนี้นิยมการตกแต่งด้วยถ้วยชามกระเบื้องเคลือบลวดลายสีสันงดงามมาก ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ นั้น ในราชสำนักนิยมเครื่องกระเบื้องจากตะวันตกจึงมีภาชนะรูปแบบแปลกๆ ตามวัฒนธรรมของฝรั่ง เช่น ชุดน้ำชากาแฟ เหยือกน้ำ ชามอ่างล้างมือ แจกันแบบแปลกๆ รวมทั้งสิ่งประดับตกแต่งจำพวกตุ๊กตากระเบื้อง ระยะนี้เกิดเหตุการณ์ทางการเมืองในประเทศจีนทำให้การติดต่อสั่งซื้อสินค้าจากทางจีนมีอุปสรรค แต่ยังคงมีการสั่งเครื่องกระเบื้องมาใช้เป็นของหลวง รวมทั้งเครื่องกระเบื้องทำจากดินปังเคยเป็นดอกไม้สำเร็จรูปมาเป็นเครื่องประดับสถาปัตยกรรมทางศาสนา

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ นั้น ชุดเครื่องกระเบื้องเครื่องถ้วย ได้รับความนิยมทั้งแบบจีนและแบบยุโรป ถึงกับมีการจัดประกวดเครื่องโต๊ะต่างๆ สำหรับเครื่องถ้วยจีนได้มีการสั่งถ้วยชามสีต่างๆ จากเมืองจีนเข้ามาเป็นจำนวนมาก ที่มีชื่อถือเป็นงานเอกของยุค คือ ชุดชาที่ทรงออกแบบลาย เป็นอักษรพระนามเรียกเป็นสามัญว่า *ชุด จ.ป.ร.* และ *ชุดจักรี* มีสีสันเป็นสีตามวัน รวมทั้งสีเงินสีทองรวมเป็นเก้าสี ลวดลายที่เขียนกลับเป็นลายดอกไม้ตามแบบยุโรป เช่น ดอกเดซี่ ส่วนลายผลไม้นั้น มีความหมายอันเป็นมงคล ตามคติของจีน ได้แก่ ท้อ ทับทิม ส้มมือ ลายสัตว์ที่มีความหมายทางมงคล อาทิ ค้างคาว หงส์ มังกร เป็นต้น

ความนิยมในเรื่องชุดถ้วยกระเบื้องเคลือบ ยังคงมีมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ แต่หลังจากนั้น บรรดาเครื่องถ้วยเบญจรงค์ลายน้ำทองก็ได้ลดความนิยม และไม่มีการสั่งทำอีกต่อไป แต่ยังคงมีใช้สอยกันอยู่บ้างในกลุ่มบุคคลชั้นสูง ยิ่งเวลาล่วงเลยมา ชุดเครื่องถ้วยต่างๆ ถูกนำมาแยกชุดกระจัดกระจาย ถูกซื้อขายกลายเป็นเครื่องแสดงฐานะของบุคคล เป็นโบราณวัตถุสะสมอยู่ตามที่ต่างๆ วัดบางแห่งมีชุดเครื่องถ้วยกระเบื้องเคลือบ เนื่องจากมีผู้มีจิตศรัทธานำมาถวายให้เป็นเครื่องใช้สำหรับพระสงฆ์ และได้เป็นสมบัติของวัดในเวลาต่อมา

งานประณีตศิลป์ไทย อันเกิดจากฝีมือของช่างศิลป์ไทย ในแขนงต่างๆ ที่เคยเจริญ

รุ่งเรืองมาแต่อดีต ปัจจุบันเมื่อความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการและเทคโนโลยีหลั่งไหลเข้ามา ประกอบกับจำนวนผู้คนพลเมืองเพิ่มจำนวนมากขึ้น ทำให้การผลิตต้องเร่งให้ปริมาณเพียงพอแก่ผู้บริโภค สิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันซึ่งผลิตเป็นจำนวนมากจากโรงงานอุตสาหกรรม ไม่มีความจำเป็นที่ต้องใช้ความประณีตทางการช่างฝีมือ เป็นผลให้วิชาช่างศิลป์และบุคลากรผู้สร้างสรรค์งาน นับวันจะสูญหายไป แต่นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงเล็งเห็นคุณค่าในงานช่างศิลป์ไทย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งมูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถขึ้น เพื่อพระราชทานโอกาสให้ช่างฝีมือรุ่นเก่า ได้ถ่ายทอดฝีมือให้แก่เยาวชนรุ่นใหม่ได้สืบสานผลงานให้คงไว้ นอกจากเป็นการเสริมสร้างอาชีพให้แก่ประชาชนผู้ยากไร้ในชนบทแล้ว ยังเป็นการนำงานประณีตศิลป์ชั้นสูงของไทยไปแพร่หลายให้ทั่วโลกได้ชื่นชม

ลายกลีบบัว นอกจากจะเห็นอย่างเด่นชัดในฐานะเป็นองค์ประกอบในงานประณีตศิลป์แขนงหลักแล้ว ยังได้รับความนิยมนำมาสร้างศิลปะภายในท้องถิ่นประเภทต่างๆ ด้วยเป็นลายธรรมชาติที่พบเห็นทั่วไปในสภาพแวดล้อม ซึ่งภูมิปัญญาของชาวบ้านสามารถนำมาประดิษฐ์เป็นลวดลายในศิลปะพื้นบ้านของแต่ละถิ่น อย่างสวยงาม อาทิ

ลายผ้า ศิลปหัตถกรรมพื้นเมืองไทยในเรื่องผ้าทอทางภาคอีสาน ซึ่งได้รับยกย่องว่ามีความสวยงามนั้น หนึ่งในบรรดาลวดลายที่นำมาทอและเป็นที่นิยม คือลายดอกบัวคว่ำและลายดอกบัวหงาย

ลายเกวียน เกวียนพาหนะทำด้วยไม้ เคลื่อนที่ด้วยการชักลากโดยใช้กำลังสัตว์ขนาดใหญ่ เช่น โค กระบือ มีความสำคัญสำหรับท้องถิ่นธุรกันดาร เพื่อการเดินทางหรือบรรทุกสิ่งของ เมื่อเกวียนมีความสำคัญดังนี้ การประกอบเกวียนจึงนิยมที่จะมีการตกแต่งลวดลายให้สวยงาม ช่างฝีมือได้แกะสลักไม้ลงบนส่วนประกอบเกือบจะทุกส่วนของเกวียน ลายที่นิยมส่วนมากเป็นลายที่เลียนแบบธรรมชาติ เช่น ลายเครือเถา ลายดอกจัน ลายเม็ดข้าวสาร ลายวงเล็บ ลายกาบบัว เป็นต้น

ลายเอ้บั้งไฟ ช่างพื้นเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือนิยมที่จะนำลายที่มีลักษณะของกลีบบัว นำมาประดับเป็นลายเอ้บั้งไฟ บางครั้งลายกลีบบัวที่ปรากฏจะมีลักษณะที่มีฐานกว้างปลายแหลม มองดูคล้ายใบโพธิ์ จึงเรียกอีกอย่างว่า *ลายใบโพธิ์* ซึ่งทั้งกลีบบัวและใบโพธิ์ต่างก็เป็นสัญลักษณ์ของความเป็นมงคล จึงสามารถอนุโลมว่าเป็นลวดลายเดียวกัน อีกประการหนึ่งก็คือ ทำให้บั้งไฟซึ่งเป็นสิ่งสำคัญของพิธีกรรมแห่ขอฝนให้ตกตามฤดูกาล มีความเป็นมงคลและเพิ่มความสวยงามยิ่งขึ้น เชื่อกันว่าอาจทำให้พญาแถนพอใจและบันดาลให้ฝนตกลงมา สำหรับลายกลีบบัวที่ใช้เอ้บั้งไฟนี้มักอยู่ในตำแหน่ง ลายลูกบั้งไฟ ลายปอกบั้งไฟ ลายเลาท้ายและลายเลา

บัวในนาฏศิลป์ และดุริยางคศิลป์ไทย

นาฏศิลป์และดนตรี นับเป็นวัฒนธรรมแขนงหนึ่งซึ่งมนุษย์ได้สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในแง่ความบันเทิง และประกอบด้วยสุนทรียะความงามในเชิงศิลปะ อันเป็นที่นิยมเฉพาะในสังคมว่าไพเราะ งดงาม หากพิจารณาก็จะพบว่านาฏศิลป์และดนตรี ล้วนได้รับความบันดาลใจจากธรรมชาติทั้งสิ้น

บัวในนาฏศิลป์

กระบวนการฟ้อนรำที่ใช้เป็นแบบแผนในประเทศไทยนั้น สามารถจำแนกได้เป็นสองประเภทคือ การฟ้อนรำแบบพื้นเมือง ซึ่งเป็นรูปแบบศิลปวัฒนธรรมประจำถิ่นของไทยมาแต่โบราณ กับกระบวนรำที่ได้รับอิทธิพลมาจากตำรานาฏยศาสตร์ ซึ่งพวกพราหมณ์ชาวอินเดียนำเข้ามาในสยามประเทศ ซึ่งถือว่าเป็นกระบวนวิชาฟ้อนรำชั้นสูง แสดงเพื่อเป็นสวัสดิมงคลหรือเป็นการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ตำราท่ารำของไทย มีชื่อเรียกท่าต่างๆ ทำนองเดียวกับอินเดีย หากแต่ได้ดัดแปลงมาเป็นชื่อแบบไทย เป็นที่น่าเสียดายที่ตำราท่ารำของไทยดั้งเดิมที่มีมาแต่โบราณได้ถูกทำลายไปพร้อมกับการสูญสิ้นกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นตำราที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีอยู่ จึงมีอายุเพียงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้ประชุมครูละครทำตำราขึ้นใหม่ พร้อมเขียนรูประบายสีปิดทองไว้ให้เห็นเป็นแบบแผนสำหรับพระนคร จากนั้นก็ได้มีการคัดลอกต่อๆ กันมา เป็นการป้องกันไว้มิให้สูญหาย

เมื่อพิเคราะห์จากตำราท่ารำของไทย จะพบว่าส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากธรรมชาติ นำมาประดิษฐ์คิดเป็นท่าร่ายรำขึ้น ได้แก่การเลียนจากอากัปกิริยาของสัตว์ เช่น ท่ายูงฟ้อนหาง ชะนีร่ายไม้ กระต่ายต้องแล้ว ช้างสะบัดหญ้า ภมรเคล้า แขกเต้าเข้ารัง มัจฉาชมวารินทร์ เป็นต้น จากลักษณะของพืช เช่น เครือวัลย์พันไม้ บัวชูฝัก และจากปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น จันทร์ทรงกลด บังพระสุริยา ลมพัดยอดตอง เป็นต้น

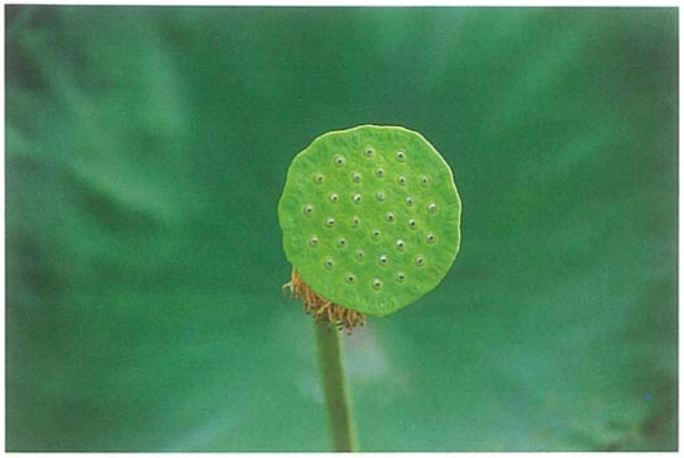
จากลักษณะตามธรรมชาติของบัว ได้เป็นแรงบันดาลใจให้นาฏศิลปินนำมาถ่ายทอดเป็นกระบวนท่าฟ้อนรำของไทย คือท่า *บัวชูฝัก*

นายอาคม สายาคม ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ได้อธิบายลักษณะการร่ายรำไว้ดังนี้

ตัวพระ *(ชาย) ค่อยยืดขึ้น สูดเท้าขวาเข้ามาใกล้เท้าซ้าย น้ำหนักคงอยู่ขาซ้าย เท้าขวาเตรียมจะประเท้า เลื่อนมือทั้งสองขึ้นมาเสมอหน้าอก มือซ้ายตั้ง วงหน้า มือขวาจีบวงหน้า มือทั้งสองให้ห่างกันประมาณ ๑ ศอก ไหล่คงเปลี่ยนมาเอียงไหล่ซ้าย*

ตัวนาง *(หญิง) ค่อยๆ ยืดขึ้น แล้ววางเท้าขวาลงข้างเท้าซ้าย น้ำหนักคงอยู่ขาซ้าย เท้าขวาเตรียมจะประเท้า เลื่อนมือทั้งสองขึ้นมาเสมอหน้าอก มือซ้ายตั้ง วงหน้า มือขวาจีบวงหน้า มือทั้งสองให้ห่างกันประมาณ ๑ ศอก ไหล่คงเปลี่ยนมาเอียงไหล่ซ้าย*

ต่อไปนี้จะร่ายรำไปพร้อมๆ กัน ยุบลง ประเท้า ขวายกขึ้นไว้ข้างหน้า ค่อยๆ ยืดขึ้น แล้วม้วนมือขวา แยกมือทั้งสองออกจากกัน มือซ้ายค่อยๆ ยกขึ้นมาเป็น หงายมือ งอแขนเสมอศีรษะ มือขวาลดลงมา ตั้งวง ไว้ข้างๆ ตัว โดยให้ปลายมือเสมอตะโพก กล่อมไหล่ซ้ายมา เอียงไหล่ขวา เมื่อเห็นว่า มือ-ไหล่ เรียบร้อยดีแล้ว จึงค่อยยุบลงแล้วก้าวเท้าขวาไขว้ไปข้างหน้า ขณะนี้คงรำอยู่หน้าอัด ในท่า ***บัวชูฝัก***[๑]

บัวชูฝัก

---

[๑] ศิลปากร, กรม. **รวมงานนิพนธ์ของนายอาคม สายาคม ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป กรมศิลปากร.** (กรมศิลปากรจัดพิมพ์ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายอาคม สายาคม วันพฤหัสบดีที่ ๙ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๕ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม). ม.ป.ท. ๒๕๒๕. หน้า ๑๗๙.

ท่ารำบัวชูฝัก

การแสดงโมงครุ่ม ซึ่งเป็นการแสดงในพระราชพิธีต่างๆ ผู้แสดงจะสวมเทริดใส่เสื้อแขนยาว นุ่งผ้าลาย มีผ้าคาดพุง ออกท่ารำตามจังหวะการรัวของกลอง ก็จะมีจังหวะที่เลียนแบบดอกบัวในท่าอาการต่างๆ เป็นต้นว่า *ท่าบัวตูมบัวบาน* โดยจะมีคนร้องบอกท่า กลองก็ขึ้นจังหวะ ผู้รำก็รำเป็นท่าเหล่านี้ หากเป็น *ท่าบัวบาน* ผู้รำก็จะใช้กำลังในการยักเอวและยักไหล่ในจังหวะที่เร็วขึ้น

โนรา ซึ่งเป็นการละเล่นพื้นเมืองที่สืบทอดกันมานาน และนิยมเล่นอย่างแพร่หลายในภาคใต้ ก็มีท่ารำซึ่งเป็นท่าแบบหรือท่าหลักอันกำหนดชื่อท่าว่าบัว ได้แก่ *ท่าบัวตูม ท่าบัวบาน ท่าบัวคลี่* และ *ท่าบัวแย้ม* ดังปรากฏอยู่ในบทพระราชนิพนธ์เรื่องตำนานละครอิเหนาของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงรวบรวมคำไหว้ครูละครโนรา ชาตรี จากคำชี้แจงของนายจงภักดี (ขาว) ผู้เคยเล่นละครชาตรีอยู่ที่เมืองตรัง ตอนหนึ่งว่า

ท่าบัวบาน

ท่าบัวคลี่

ครูเอยครูสอน สอนไว้ให้รำสิบสองท่า
พ่อขุนศรัทธา สอนให้รำท่าต่างกัน
แม่ลายกระหนก แล้วยกขึ้นเป็นเครือวัลย์
ราหูจับจันทร์ ให้เวียนแต่ซ้ายไปขวา
...(บทขาด)... ...(บทขาด)...
ปลดปลงลงมา ให้รำเป็นท่าบัวตูม
บัวบานบัวคลี่ จงกลนีแย้มกระพุ่ม
...(บทขาด)... แล้วท่าแมงมุมชักใย
ท่าพระยาหงส์ทอง ลงลอยล่องลำน้ำไหล
ล่องตรงลงไป ยังปากน้ำพระคงคา
ขอเชิญร้อยชั่ง เจ้ารำช้างประสานงา
รำท่ากินรา ลงมาจะเล่นละคร
แล้วเก็บดอกไม้ มาร้อยเป็นเครื่องอาภรณ์
นี่แหละครูสอน ทำนองขุนศรัทธา

เมื่อนาฏศิลป์ได้รับการพัฒนา โดยการปรับปรุงประดิษฐ์คิดค้นทั้งกระบวนท่ารำและการแต่งกาย เกิดเป็นนาฏศิลป์ชุดใหม่ๆ ในลักษณะชุดระบำรำฟ้อน ที่น่าดูน่าชมยิ่งขึ้น ความประทับใจในความงามของดอกบัวและสระบัว ยังคงเป็นแรงจูงใจให้นาฏยศิลปิน นำดอกบัวมาเป็นอุปกรณ์ประกอบการร่ายรำ โดยประพันธ์คำร้องและทำนองดนตรีในลักษณะอารมณ์ความรื่นเริงบันเทิงใจ ได้รับความนิยมแพร่หลายตลอดมา

ชุดนาฏศิลป์ที่มีบัวเป็นองค์ประกอบ

รำโคม

การเล่นรำโคมเป็นการแสดงของชาวญวนอพยพที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นำเข้ามาเผยแพร่ ชาวญวนเหล่านี้ได้ สังกัดอยู่ในกองอาสาของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑามณี ซึ่งทรงสนับสนุนให้มีการฝึกหัดเล่น โดยแต่งตัวเป็นเทพยดาถือโคมกระถางรูปสี่เหลี่ยม จุดเทียนภายใน มองดูสวยงามยามค่ำคืน มีบทเนื้อร้องถวายพระพรเป็นภาษาญวน ต่อมารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า การรำโคมนั้นเป็นมหรสพที่เหมาะในการเฉลิมพระชนมพรรษา จึงโปรดให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เปลี่ยนแปลงการรำโคมให้เป็นอย่างไทย โดยแต่งบทร้องใหม่เป็นภาษาไทย ดังมีเนื้อร้องจากประชุมบทรำโคมครั้งรัชกาลที่ ๔ [๑] ตอนหนึ่งว่า

---

[๑] วชิรญาณ, หอพระสมุด. **ประชุมบทรำโคม.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖. หน้า ๒๗-๒๘.

บทรำโคมแต่งครั้งรัชกาลที่ ๔

บทที่ ๔ ร้องเพลงเหาะ

ปางไทเทเวศร์ อันเรืองเดชทุกสถาน
เล็งทิพย์จักษุญาณ ก็แจ้งความตามประสงค์
ชวนกันมาประชุม หน้าพระลานในล้อมวง
ลางเหล่าก็สวมทรง อาภรณ์สีมณีเขียว
ลางเหล่าก็ทรงเครื่อง แดงประเทืองดุจเดียว
แต่ละองค์ทรวดทรงเพรียว เหาะห้อมล้อมมาพร้อมกัน
กรกุมประทุมไฟ มาแต่ในนันทวัน
เป็นอุบลเบื้องสวรรค์ นอบน้อมกายถวายกร
พร้อมใจสามิภักดิ์ สุรารักษ์สโมสร
กล่าวพจน์แสนสุนทร บ้างขับขานประสานเสียง
อินทร์พรหมประนมนิ้ว เป็นแถวทิวรำรายเรียง
เวียนวงเป็นคู่เคียง สำเนียงเพราะเสนาะสนาม
คนธรรพ์อันเรืองฤทธิ์ ก็ประสิทธิ์เพิ่มเขตรคาม
กุมภัณฑ์ก็นำสาม หิรัญสุวรรณรัตนา
นาคาศักดาเดช นำไตรเพทแลวิทยา
พระยายักษ์ทรงฤทธา อำนวยชัยพระชนม์ยืน
พระสยามเทพบุตร ฤทธิรุตม์คอยขัดขืน
อริราชทุกวันคืน บำบัดภัยบพาธา
พระกาพพระกรกุม ประทุมทิพระเห็จมา
เสื้อเมืองเรืองเดชา ก็ซ้องสาธุการเชิญ
ต้อนรับคำนับนบ เคารพเทพอันหาวเหิน
ประชุมชื่นชมเพลิดเพลิน เจริญเทพหฤทัย

การแสดงรำโคมอย่างไทยนี้ ได้เริ่มแสดงครั้งแรกในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๖๐ พรรษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๗ ใช้ผู้แสดงประมาณ ๖๐ คน แต่งกายสวมสนับเพลา นุ่งผ้าเกี้ยว ใส่เสื้อแพร แถวละสี เช่น แถวสีแดง และแถวสีเขียว สวมหมวกพับยอดหัวนาคคล้ายหมวกนาลิวันในพิธีโล้ชิงช้า ส่วนโคมที่เป็นอุปการณ์ประกอบการรำทำเป็นรูปดอกบัว ถือทั้งสองมือ ใช้สีเดียวกับเสื้อผ้าที่สวมใส่

ร้องเข้าพิณพาทย์เครื่องใหญ่ ท่ารำก็แปลงมาเป็นท่ารำอย่างไทย แต่เลือกท่าคล้ายกระบวนรำอย่างญวน และมีการต่อตัวเป็นรูปต่างๆ การแสดงรำโคมเป็นมหรสพที่แสดงเฉพาะงานหลวงได้แก่ งานเฉลิมพระชนมพรรษา งานสมโภชช้างเผือก งานพระเมรุพระบรมศพ เป็นต้น หากเป็นงานราษฎร์ก็ยังคงรำโคมอย่างแบบญวนอยู่ตามเดิม มหรสพการรำโคมนี้เป็นที่นิยมมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕

ปัจจุบัน การรำโคมได้บรรจุอยู่ในหลักสูตรการเรียนวิชานาฏศิลป์ สำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ ในรูปกิจกรรมเน้นจังหวะ คือแสดงจังหวะการรำด้วยการก้าวเท้าย่ำกับที่ ยกเท้าเตะไปด้านหลัง และเหวี่ยงเท้าขวาซ้ายสลับกัน ส่วนการแต่งกายเมื่อแสดงจะนุ่งกางเกงขายาวใส่เสื้อแพรมีผ้าคาดเอว สวมหมวกยอดหัวนาค มีสีสันสลับกันเป็นแถวๆ มือทั้งสองข้าง ถือโคมรูปดอกบัว เนื้อร้องได้แต่งขึ้นใหม่ โดยนายยง อิงคเวทย์ ให้เหมาะสมกับเด็ก ส่วนทำนองใช้ทำนองญวนรำกระถาง

บทร้องเพลงรำโคม

มาสิมารำ เพื่อนหญิงชายมาร่ายรำ ร่ายรำร่ายรำโคมงามหาความเพลิดเพลินใจ
แสงโคมสว่างไสวเราแลไปคล้ายดวงดาว เหลืองสลับขาวแดงน้ำเงินงามอร่ามตา
ชูไปทางขวา แล้วย้ายมาชูทางซ้าย ก้าวเท้าก้าวเท้าเดินไปพร้อมกับจังหวะดนตรี
แล้วพลันหยุดกลับหลังหัน พร้อมกันนั่นเดินกลับทันที
ยืนอยู่กับที่ ฟังเสียงเพลงบรรเลงต่อไป

ระบำดอกบัว

ระบำดอกบัว เป็นชุดระบำที่แสดงประกอบอยู่ในละคร เรื่องพระรถเสน ท่านผู้หญิงแผ้ว สนิทวงศ์เสนี ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทยของกรมศิลปากร ประดิษฐ์ท่ารำ และอาจารย์มนตรี ตราโมท ผู้เชี่ยวชาญดนตรีไทยของกรมศิลปากร แต่งบทร้องโดยใช้ทำนองเพลงสร้อยโอ้ลาวของเก่า

เพลงระบำดอกบัว

เหล่าข้าคณาระบำ ร้องรำกันด้วยเริงร่า
ฟ้อนส่ายให้พิศโสภา เป็นทีท่าเยื้องยาตรนาดกราย
ด้วยจิตจงรักภักดี มิมีจะเหนื่อยแหนงหน่าย

ขอมอบชีวิตและกาย ไว้ใต้เบื้องพระบาทยุคล
เพื่อทรงเกษมสราญ และชื่นบานพระกมล
ถวายฝ่ายฟ้อนอุบล ล้วนวิจิตรพิศอำไพ
อันปทุมยอดผกา ทัศนาก็วิไล
งามตระการบานหทัย หอมจรุงฟุ้งขจร
คล้ายจะยวน เย้าภมร
บินวะว่อน ฟอนสุคนธ์

ระบำดอกบัวไทย*

เมื่อธนาคารกรุงเทพ จำกัด มีดำริที่จะจัดงานเทอดเกียรติศิลปินอาวุโสและแสดงผลงานดีเด่นของท่านผู้มีความสามารถเป็นเยี่ยมด้านดุริยางคศิลป์ และนาฏศิลป์ นายมนตรี ตราโมท ผู้เชี่ยวชาญดนตรีไทยของกรมศิลปากร จึงได้แต่งบทร้องและทำนองเพลง และท่าน ผู้หญิงแผ้ว สนิทวงศ์เสนี ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทยของกรมศิลปากรก็ได้ประดิษฐ์ท่ารำขึ้นใหม่

---

* นายปัญญา นิตยสุวรรณ ผู้เชี่ยวชาญพิเศษวิชาการละครและดนตรี กรมศิลปากร อนุเคราะห์ข้อมูล

ระบำชุดนี้ได้ชื่อว่า *ระบำดอกบัวไทย* ซึ่งได้ประมวลนามของดอกบัวไทยชนิดต่างๆ ไว้ด้วยกันรวม ๘ ชนิด แต่ละชนิดมีลักษณะและสีแตกต่างกัน ตามที่ได้พรรณนาไว้ในบทร้องนั้นแล้ว

ระบำดอกบัวไทย เป็นระบำชุดใหม่ของกรมศิลปากร ได้นำออกแสดงหน้าพระที่นั่งสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เมื่อครั้งเสด็จมาเป็นองค์ประธานในงานแสดงเทอดเกียรติศิลปินอาวุโส และร่วมสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี

บทร้องระบำดอกบัวไทย

อันกุมุทบุษบันนั้นดอกขาว ชาวบ้านเรียกบัวเผื่อนเคลื่อนนามมา
ส่วนบัวผันเช้าช่วงม่วงครามอ่อนๆ กลายเป็นม่วงชมพูดูวิไล
สัตตบรรณสมัญญาบัวกลีบยาว สีช่วงโชติโรจน์อร่ามเมื่อยามบาน
สัตตบุษย์สุดสะอาดวิลาศพร้อม นับเป็นบัวอย่างหนึ่งซึ่งโสภา
บุณฑริกอีกหนึ่งซึ่งสีขาว เป็นบัวที่ชนชมนิยมใช้
นิลุบลบัวนี้มีสภาพ ทรงก็งามนามก็เพราะเหมาะวิญญาณ์
ส่วนสัตตบงกชแดงสดสี น่าเสียบปักสักการะอภิวันทน์
อันปทุมชาติชูชมพูแก่ เป็นยอดแห่งบัวไทยในธาตรี
ดอกบัวไทยเป็นเครื่องหมายอันไพศาล ควรแก่การอภิวาทพระศาสดา
มีกลีบยาวปลายสีครามงามนักหนา ตามภาษาพื้นบ้านขานคำไทย
แสงแดดร้อนสีสรรพ์ผันแปรได้ งามวิลาศดาษไปในท้องธาร
งามอะคร้าวสีแดงรับแสงฉาน แลตระการชวนพิศติดตรึงตา
มีดอกป้อมสีขาวสะกาวสง่า ควรแก่การทัศนาน่าพึงใจ
สุกสะกาวลำยองงามผ่องใส ประดับไว้เชิดชูที่บูชา
เป็นสีขาบคมขำงามนักหนา ทัศนาตรึงใจไปนิรันดร์
ทรวดทรงดีดอกป้อมเพริดพร้อมสรรพ์ หรือจัดใส่แจกันอัญชลี
นามที่แท้บัวหลวงโชติช่วงศรี ถือเป็นที่เชิดชูกิจบูชา
เป็นสัญญาณแห่งพุทธศาสนา ของพุทธศาสนิกชนทุกคนเอย.

ระบำสวนปทุม [๑]

ระบำสวนปทุม เป็นระบำชุดใหม่ที่มีผู้คิดประดิษฐ์ลีลาท่ารำขึ้น โดยผู้แสดงเป็นหญิงสาวแต่งกายชุดนางใน สองมือถือดอกบัวออกมาร่ายรำด้วยลีลาที่อ่อนช้อยสวยงาม ตามทำนองเพลงดอกไม้ไทร ต้อยตริ่ง และลาวลำปางชั้นเดียว ไม่มีเนื้อร้อง

ผู้คิดประดิษฐ์ลีลาท่ารำคือ อาจารย์จำเรียง พุธประดับ ศิลปินแห่งชาติ และผู้เชี่ยวชาญการสอนวิชานาฏศิลป์ วิทยาลัยนาฏศิลปกรุงเทพ ร่วมกับอาจารย์สุวรรณี ชลานุเคราะห์ ศิลปินแห่งชาติ

ผู้บรรจุทำนองเพลงคือ อาจารย์ปฐมรัตน์ ถิ่นธรณี ผู้ช่วยผู้อำนวยการวิทยาลัยนาฏศิลปจันทบุรี

ได้นำออกแสดงหน้าพระที่นั่งสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เมื่อเสด็จเป็นองค์ประธานในงานอุทยานพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ณ อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๘

บัวในดุริยางคศิลป์

ดนตรีนับเป็นเอกลักษณ์ของชาติสิ่งหนึ่ง ซึ่งเป็นมรดกอันมีคุณค่าที่บรรพบุรุษ มอบไว้ให้แก่ลูกหลาน แสดงให้เห็นถึงความเป็นชาติที่เจริญด้วยมีวัฒนธรรมอันเป็นระเบียบแบบแผนของตนเอง ชีวิตชาวไทยตั้งแต่อดีตกาลเป็นชีวิตที่เต็มไปด้วยดนตรี โดยเฉพาะในราชสำนัก ซึ่งจะต้องมีวงดนตรีมโหรีปี่พาทย์ ประโคมขับกล่อมอยู่เป็นประจำ ชื่อว่า *บัว* เข้ามาเป็นองค์ประกอบอยู่ในดุริยางคศิลป์ไทย โดยปรากฏเป็นชื่อวงดนตรีไทยและเพลงไทย คือ

บัวในดนตรีไทย

วงบัวลอย [๒] เป็นวงดนตรีที่มีมาแต่โบราณ เครื่องดนตรีประกอบด้วยกลองแขก หรือกลองมลายู ๔ ลูก ปี่ชวา และมักเรียกกันเป็นชุดว่า *กลองสี่ปี่หนึ่ง* นอกจากนี้ยังมีเหม่งหรือฆ้องเหม่งอีก ๑ ใบ จึงเรียกว่า *วงปี่กลอง* หรือชื่อเต็มว่า *วงปี่กลองบัวลอย*

---

[๑] นายปัญญา นิตยสุวรรณ ผู้เชี่ยวชาญพิเศษวิชาการละครและดนตรี สถาบันนาฏดุริยางคศิลป์ กรมศิลปากร อนุเคราะห์ข้อมูล

[๒] นายเสรี หวังในธรรม ผู้เชี่ยวชาญพิเศษด้านสังคีตศิลป์ และนายศิลปี ตราโมท ผู้เชี่ยวชาญดุริยางค์ไทย สถาบันนาฏดุริยางคศิลป์ กรมศิลปากร อนุเคราะห์ข้อมูล

ต่อมาเห็นว่ากลอง ๔ ลูกมากไป จึงได้ลดลงเหลือเพียง ๒ ลูก ในปัจจุบันจึงมีเพียงกลองมลายู ๒ ลูก ปี่ชวา ๑ เลา และเหม่ง ๑ ใบเท่านั้น

การบรรเลงดนตรีแบบนี้ ได้รับอิทธิพลมาจากการบรรเลงดนตรีที่เรียกว่า *วงกาหลอ* ของทางภาคใต้ ถือเป็นการบรรเลงเพลงอันศักดิ์สิทธิ์ในพิธีการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ การได้ชื่อว่า *วงบัวลอย* สันนิษฐานว่าเป็นนามที่มีความหมายทางปริศนาธรรมตามพระพุทธวัจนะในเรื่อง *บัว ๔ เหล่า* บัวลอย หมายถึง ดอกบัวที่เบ่งบานขึ้นเหนือผิวน้ำ เปรียบเสมือนผู้ที่หลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งปวง หรืออาจมีความหมายอันเป็นมงคลแก่ผู้ล่วงลับว่าได้ล่องลอยขึ้นจุติยังสรวงสวรรค์ อีกประการหนึ่งนั้น การได้ชื่อว่าบัวลอย ก็เนื่องจากแบบแผนของวงจะต้องทำ *เพลงบัวลอย* หรือที่เรียกว่า *ตีบัวลอย* ก่อน จากนั้นต่อท้ายด้วยเพลงอะไรก็สุดแล้วแต่ ซึ่งในตอนท้ายต้องจบด้วยเพลงบัวลอยเสมอ ส่วนเพลงที่เล่นอยู่ในชุดของวงบัวลอยได้แก่ เพลงนางหน่าย นางไห้ นางทราย แร้งกระพือปีก กระดีรี กาจับปากโลง ฯลฯ

โอกาสที่ใช้บรรเลง เครื่องกลองมลายูนี้แต่เดิมจะใช้ในกระบวนพยุหยาตรา และใช้ในกระบวนแห่ต่างๆ แม้ในกระบวนเสด็จพยุหยาตราทางชลมารคก็ยังมีเรือกลองนอก เรือกลองในบรรเลงในกระบวนด้วย ต่อมาก็ใช้ในกระบวนแห่พระบรมศพและพระศพเจ้านาย ในที่สุดก็นิยมใช้เป็นเครื่องประโคมศพทั่วๆ ไป

ตามปกติวงบัวลอยมักนิยมบรรเลงในตอนจุดไฟเผาจริง ในปัจจุบันไม่นิยมนำมาบรรเลงในงานศพทั่วๆ ไป ด้วยเหตุผลเช่นเดียวกับวงปี่พาทย์นางหงส์ ซึ่งหาผู้เล่นได้ยาก ประกอบกับการนิยมใช้ปี่พาทย์มอญ ในปัจจุบันจึงทำให้ไม่ค่อยมีผู้นิยมหาไปเล่น นอกจากในงานศพของบรมครูดนตรี ซึ่งลูกศิษย์มักนิยมเล่นตอบแทนแสดงความกตัญญูกตเวที โดยนำวงปี่พาทย์นางหงส์และวงบัวลอยบรรเลงสลับกันทั้ง ๒ วง

บัวในบทเพลงไทย

เพลงไทย เป็นมรดกอันล้ำค่าทางศิลปวัฒนธรรมเช่นเดียวกับดนตรีไทย กวีไทยได้สร้างสรรค์บทเพลงไทยจากการเรียงร้อยถ้อยคำอย่างไพเราะตามศิลปะฉันทลักษณ์คำประพันธ์ เมื่อผสมผสานสรรพสำเนียงขับขานอันอ่อนหวานนุ่มนวลลึกซึ้งก็บังเกิดเป็นสุนทรียรสที่มีความเป็นเอกภาพ สะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการทางศิลปวัฒนธรรมที่สืบเนื่องกันมาเป็นเวลาช้านาน

เพลงไทยมีหลายรูปแบบ เพลงที่บรรเลงกันในวงดนตรีไทยแต่เดิม มีลักษณะท่วงทำนองพื้นๆ กลางๆ เรียกได้ว่าเป็นเพลงสำเนียงไทย ใช้บรรเลงประกอบการแสดง ประกอบพิธีการและใช้บรรเลงขับกล่อมทั่วไป

เพลงไทยที่มีการขับร้องเป็นเรื่องราวติดต่อกันไปอย่างทำนองการเล่นละคร หรือ นำแต่เพียงบทเกร็ดสำหรับขับร้องหลายๆ เพลงมาต่อกันในลักษณะที่เรียกว่าเพลงตับ แล้วเรียกเป็นชื่อเรื่องต่างๆ เหล่านี้รวมเรียกว่า *เพลงมโหรี* ซึ่งจะเล่นกับวงดนตรีประสมวงที่ผู้เล่นมักเป็นสตรีมีมาแต่โบราณ

ต่อมามีเพลงไทยที่แต่งด้วยกระบวนกลอนเพลงตามวิธีการแต่งเพลงไทย แต่มีสำเนียงออกไปทางเลียนสำเนียงชาติต่างๆ เรียกกันว่า *เพลงภาษา* นับว่าเป็นคุณลักษณะพิเศษของดนตรีไทยที่มีความประณีต ละเอียดอ่อน มีพัฒนาการเจริญก้าวหน้าอย่างสูงสุด จึงสามารถจับเค้าสำเนียงภาษาของชาติต่างๆ นำมาประดิษฐ์เป็นท่วงทำนองลีลาในเพลงไทยได้อย่างแนบเนียนไพเราะ

เพลงไทยส่วนมากนิยมนำบทร้อยกรองจากวรรณคดีที่มีสำนวนโวหารการพรรณนาด้วยถ้อยคำอันไพเราะ แสดงให้เห็นภาพพจน์อันงดงาม บัวในวรรณกรรมไทยจึงได้ถ่ายทอดมาปรากฏในบทเพลงไทยด้วย ไม่ว่าจะเป็นการชมความงามตามธรรมชาติของบัวหรือการเปรียบเทียบความงามของบัวกับสตรี

บทเกร็ด สำหรับร้องมโหรีแต่โบราณ

ร้องนาคเกี้ยวพระสุเมธุ

ตัวเอยตัวเจ้า ดังว่าพระยาราชหงส์ ชวนบริวารร่อนลง ว่าจะข้ามกระแสสาครพี่ปราณีเจ้า เจ้าสาวน้อยยังพานอ่อนใจละขาดสองท่อน ที่ในสาครนะเจ้าเอย ฯ ๔ คำ ฯ

ตัวเอยตัวเจ้า ดังดอกปทุมโกมุท เมื่อยังไม่ผุด อยู่ในใต้น้ำบังใบ ครั้นผุดขึ้นแจ้ง ต้องแสงพระสุริย์ใส บ่บานกล่ำกลีบไว้ จะท่าใครเล่าเจ้าเอย ฯ ๔ คำ ฯ

บทที่ ๑ เพลงทับสมิงทอง

โอ้เจ้าดวง พวงพุ่ม ประทุมทอง — หวังประคอง เชยชม สมถวิล
บัวสองดอก ออกสง่า ในวาริน — เกิดโกมินทร์ ขึ้นที่ทรวง ของดวงใจ
นึกจะเด็ด เอาไว้ชม ให้สมรัก — เห็นยากนัก เหนี่ยวยุดจนสุดไหล่
จะเด็ดก้าน กลัวสท้าน เสทือนใบ — อยากจะได้ มาทั้งกอ ไว้ต่อพันธุ์

บทที่ ๒ เพลงขึ้นพลับพลา

หรือเจ้าของ เขามี อยู่ที่ไหน — ยังไม่ แจ้งข้อ เลยหนอฉัน
เห็นแต่ดอก บุษบง หลงพัวพัน — เจ้าของนั้น ต้องธุระ หรือละเลย

ขอถามหน่อย โกสุม ประทุมะ เป็นบัวสระ ชูดอก ออกเฉยเฉย
หรือเขามี เจ้าของ ประคองเชย เชิญเจ้าเผย วาที ให้พี่ฟัง

บทที่ ๓ เพลงจำปานารี

ไม่ทราบเหตุ ว่าโกเมศ อยู่ตัวเปล่า จะขอเคล้า กลิ่นอ่อน เกษรบ้าง
ขอให้ชื่น ชูชีวี มีกำลัง พอประทัง ให้พี่รอด ตลอดไป
ถ้าไม่ได้ สมดังจิตต์ ที่คิดมุ่ง ไม่ขออยู่ ในกรุง อย่างสงสัย
จะโจนลง ในสระ ให้บรรลัย ให้เห็นใจ ว่าสมัคร รักบัวทอง

เพลงพระอาทิตย์ชิงดวง

๒ ชั้น เรื่อยเรื่อย ภุมริน บินว่อน เกลือกเกสร บัวทอง ผ่องใส
รื่นรื่น รสสุคนธ์ ปนไป สองใจ จ่อจิต สนิทนอน
(ดอก) ดอกเอ๋ย เจ้าดอกบัวผัน บุหงาสวรรค์ของเรียมนี่เอย
(สร้อย) เจ้าหน้านวลเอย เจ้าหน้านวลยวนใจให้พี่เชย
ไม่ละไม่เลยไม่ลืมชน แม้ห่างอินทรีย์อกพี่ระบม
อกตรอมอกตรมเสียจริงเอย ฯ
เจ้าภุมรินเอยกลั้วกลิ่นบุปผา
เกสรผกาไม่ราโรย จะคลึงจะเคล้าจะเฝ้าสงวน
จะยั่วจะยวนเมื่อลมโชย จะกอบจะโกยกลิ่นไปเอย
(ดอก)ดอกเอ๋ยเจ้าดอกโกมุท เจ้าแสนสวยสุดของเรียมนี่เอย ฯ

(เสภาเรื่องพญาราชวังสัน พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๖)

เพลงแขกสาย เถา (แขกโหม่ง)

๓ ชั้น สาลิกา แขกเต้า ดุเหว่าแว่ว สกุณแก้ว จับเรียง เคียงคู่
เบญจวรรณ โนรี สีชมภู พระชี้ให้ โฉมตรู ทัศนา
ฝูงกินนร ร่อนพา กันมาสรง รูปร่าง เอวองค์ ดังเลขา
ชมพลาง ทางชวน วนิดา ลงสรง คงคา ชลาลัย
ดวงเอ๋ย เจ้าดวง โกมุท หอมไม่สิ้นสุดเจียวนะน้องเอย
๒ ชั้น แหวกว่าย ในสาย กระแสสินธุ์ วาริน บริสุทธิ์ เย็นใส
ทรายทอง กรวดแก้ว แววไว บุษบง บังใบ แบ่งบาน
ชั้นเดียว บ้างร่วง เรณู ลออโอด พระพาย สาโรช หอมหวาน

บ้างผุดแย้ม แซมต้อย ผกาบาน ตูมแนม แซมก้าน บังใบ ฯ

(ไม่ทราบที่มา)

เพลงทับ

ออๆๆ.....

พระพายฉายพัดมารวยรื่น ราชหงษ์เหิรทองล่องบนเวหา
ปักษีตีวงร่อนลงมา ชมสระบัวตูมดอกปทุมมาลย์
ดอกหนึ่งคลี่กลีบ ใบมันออกปิดบัง ดอกหนึ่งยังมิดชิดติดอยู่ต่อก้าน
ดอกหนึ่งบานจมอยู่ใต้ธาร ดอกหนึ่งบานพ้นน้ำแลดูงามงอน
ดอกหนึ่งบานระคนปนป่าใบ แมงชักใยเรี่ยรายปลายดอกเกสร
ดอกหนึ่งจมดอกหนึ่งพูดูอรชร ลางก้านอ่อนคดค้อม เข้ามาน้อมนวน
ถ้าผู้ใดใครเข้ามาน้าวก้าน หนามมันกลางบาดเจ็บเหมือนเล็บข่วน
ดอกหนึ่งบานโรยแห้งรากมันเรรวน พอน้ำหวนเชี่ยวแรงแทงไปคล้ายคล้าย
ปูมันขึ้นมากัดก้านยับก้านขาด บุปผาชาติลอยเลื่อนเคลื่อนไปตามสาย
ปลามันผุดดูเหยื่อมาปะกันพวกเรือพาย นั่งคัดท้ายย้ายโยกอยู่โซเซ
ฝูงมังกรจรเกี้ยวเหราราช พอหางฟาดน้ำฟุ้งและเป็นเล่ห์
ขี้หนอนน้อยลอยนวลชวนเพื่อนมาเขเปล ค่อยถีบเว, คว้าวคว้าวไปตามระวางเพลง
ฉันมานั่งชมถ้ำศิลาห้อย น้ำค้างย้อยถบถบลงทับศิลาเฉ้ง
ค้างคาวน้อยห้อยหัวอยู่โมงเมง อยู่ใต้ซอกซองเตงศิลาลาย
บ้างเป็นตรอกเป็นคดพดอยู่ใน ฉันตกใจพองขนหัวกลัวใจหาย
ผึ้งมันทำรังรออยู่เรียงราย ห้อยอยู่ใต้ก้อนผาดูชะงำ
รังหนึ่งผึ้งร้างอยู่โป่งปุ รังหนึ่งพลัดไปอยู่ปากประตูถ้ำ
ชมพลางทางเดินมามือดำ เที่ยวตบคลำค้นคว้าหาเห็นไม่
ดูไปถ้าท่านู้พอจำได้ ค่อยผันผายมุ่งแลไปแต่ไกล
น้ำใสไหลแววเหมือนเอาแก้วเขากรึก ทั้งกว้างลึกดอกบุษบามีมัจฉาใน

(เพลงโนราของขุนอุปถัมภ์นราทร (พุ่ม เทวา))

บัวว่าด้วยชื่อเพลงไทย

นอกจากจะมีการกล่าวถึงบัวในเนื้อหาของเพลงไทยแล้ว บัวยังมีบทบาทในการเป็นชื่อเพลงไทยด้วย ดังเช่น เพลงหงส์ไซ้ดอกบัว เพลงแขกถอนสายบัว

ในเพลงยาวตำรามโหรี ซึ่งสันนิษฐานว่า เจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่ง

ขึ้นครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น มีการกล่าวรวบรวมชื่อเพลงมโหรี ซึ่งสันนิษฐานว่าคงจะเป็นเพลงแต่ครั้งกรุงเก่า มีความตอนหนึ่งว่า

ขึ้นมอญแปลงใหญ่ ในสี่บท *สีเสริญจันทรีสรวงสวรรค์*
มหาไชยในเรื่องรำพรรณ *มโนห์ราโอดอั้นครั่นครวญ*
ราโค เคียวเรียง, เหรา *หงส์ไซ้ปทุมมา, สร้อยสงวน*
ยิ่งฟังยิ่งเพราะเสนาะนวล *ในขบวนบรรเลงเพลงพอ*

เพลงหงส์ไซ้ดอกบัว

เพลงหงส์ไซ้ดอกบัว หรือหงส์ไซ้ปทุมมา มีชื่อปรากฏในบทเกร็ดสำหรับร้องมโหรีที่มีมาแต่โบราณ ความหมายของชื่อน่าจะมาจากลีลาท่าทางอันอ่อนช้อยสง่างามของหงส์ขณะที่ไซ้ดอกบัว หงส์เป็นนกในวรรณคดีมีถิ่นที่อยู่บริเวณสระอโนดาต ในป่าหิมพานต์ อันอุดมด้วยบัว อาหารโปรดปรานของหงส์คือ ดอกบัวอ่อน คำพรรณนาโวหารของกวี จึงมีหงส์กับบัวคู่กันเสมอ ดังในบทละครเรื่องพระศรีเมือง ตอนหนึ่งว่า

เมื่อเราไปสวนมาลี *มีหงส์ตัวหนึ่งนั้นบินมา*
คาบพวงดวงดอกปทุเมศงามล้ำวิเศษมาให้ข้า

ช่างศิลปกรรม มักนิยมทำภาพหงส์คู่กับกอบัว หรือภาพหงส์คาบดอกบัวอ่อน นับเป็นภาพที่มีความงดงามนัก ภาพหงส์คาบดอกบัวอ่อนที่กำลังตูมนี้ น่าจะเป็นที่มาหรือเป็นจินตนาการให้ช่างศิลปกรรมทำภาพ *สุวรรณหงส์ทรงภู่ห้อย* อันสง่างามในภายหลังก็เป็นได้

ท่วงทำนองเพลงหงส์ไซ้ดอกบัวนี้ เป็นเพลงขับร้องมโหรีที่นำมาใส่เนื้อร้องต่างๆ เช่น ร้องหงส์ไซ้ดอกบัว บทเกร็ดสำหรับร้องมโหรีแต่โบราณ มีเนื้อร้องว่า

เจ้าเอยสงสาร นางนกการะเวก บินมาเหนือเมฆ ได้ยินเสียงเจ้าลงมา ได้ยินเสียงเจ้าพี่แลก็สุดลูกตา โอ้ระแก้วกำพร้าห่างข้างที่นอนพี่เอย ฯ

เพลงแขกถอนสายบัว

เพลงแขกถอนสายบัว เป็นเพลงไทยที่ออกสำเนียงแขก มีการใส่เนื้อร้องทั้งภาษาแขกและภาษาไทย เพื่อใช้เป็นเพลงประกอบการแสดงละครที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับแขก ดังเช่น

เพลงแขกถอนสายบัว

อาเยรปาซัว สิอุรังฮิเลียร์ (ทวน) ตันยงมดูรา ยะฮูยะธารา (ทวน)

(ต้นเรื่องอิเหนาตอนตัดดอกไม้ฉายกริช หรือต้นแม่ศรี)

เพลงแขกถอนสายบัว

ประจักษ์พระหฤทัย ช่วยคุ้มภัยเภทพ้อง
อย่าตกต้องสองรา หนึ่งผู้มาเป็นพยาน
ไปตราบกาลชีพม้วย โดยสุขสวัสดิ์ ด้วย
พระเจ้าปกครอง สองเทอญ ฯ

(เรื่องนิทราชาคริต ตอนวิวาห์อาบูหะซัน กับนางนอซาตอลอัวดัด)

บัวในบทเพลงไทยสากล

ท่วงทำนองอันไพเราะของเสียงดนตรีนั้นมีอิทธิพลต่อจิตประสาทของมนุษย์ รวมทั้งสัตว์และพืชด้วย ท่วงทำนองที่แตกต่างกัน สามารถทำให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกแตกต่างกันไป เช่น ท่วงทำนองที่ช้าเนิบนาบอ่อนหวาน จะก่อให้เกิดความรู้สึกรัญจวนใจ ซาบซึ้งในความรัก ห่วงหาอาวรณ์หรือเศร้าสร้อย ท่วงทำนองที่มีจังหวะกระชั้นและเร็ว ก่อให้เกิดความรู้สึกร่าเริงสนุกสนาน ส่วนท่วงทำนองหนักแน่นกึกก้องดังกระหึ่ม ก่อให้เกิดความรู้สึกฮึกเหิม คึกคะนอง หรือเร้าประสาทให้ตื่นเต้น ตกใจ ส่วนเนื้อเพลงนั้นจะเป็นสื่อในการถ่ายทอด

ความรู้สึกนึกคิดให้อารมณ์ความรู้สึกผลักดันให้เกิดพลังความคิดสร้างสรรค์ เกิดความมานะอดทนที่จะต่อสู้อุปสรรค ช่วยให้คลายความเศร้าหมอง นับเป็นเครื่องมือสื่อสารที่มีประสิทธิภาพก่อให้เกิดประโยชน์ต่อสังคม และหมู่คณะ

บัวเป็นสิ่งหนึ่งที่ได้รับความนิยมนำมาเป็นองค์ประกอบในเนื้อหาของเพลงทั้งลูกทุ่งและลูกกรุง ในลักษณะความหมายต่างๆ ที่อยู่บนพื้นฐานคตินิยมบัวของคนไทยที่หยั่งลึกเป็นรากฐานวัฒนธรรม การวิเคราะห์บทบาทของบัวในเพลงไทยสากล จะพบลักษณะสำคัญดังนี้

การชมความงาม

ชมความงามตามธรรมชาติของบัว

ทัศนียภาพของแหล่งน้ำใสที่มีบัว บานสล้างดารดาษทั่วท้องน้ำส่งกลิ่นหอมจรุงใจ หมู่ผึ้งภมรบินเคล้าลิ้มรสละอองเกสร สายลมรำเพยพัดเย็นสบาย เห็นเมฆลอยเด่นบนท้องฟ้า หนองบัวหรือบึงบัวจึงมีบรรยากาศน่ารื่นรมย์ทุกช่วงเวลา คีตกวีได้บรรจงเก็บภาพความงามตามธรรมชาตินั้นมาเรียงร้อยถ้อยคำ เป็นสื่อถ่ายทอดให้ผู้ฟังได้เกิดจินตนการ มีอารมณ์ดื่มด่ำในความงามตามธรรมชาติของบัวตามเสียงเพลง เพลงที่บรรยายถึงความงามตามธรรมชาติของบัวที่มีความไพเราะและเป็นอมตะ ได้แก่ *เพลงบัวขาว* ซึ่งเคยเป็นเพลงประกอบภาพยนตร์เรื่อง *ถ่านไฟเก่า* ในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ ต่อมาศูนย์วัฒนธรรมเอเชียของยูเนสโก้ กรุงมนิลา ประเทศฟิลิปปินส์ คัดเลือกให้เพลงบัวขาวเป็นเพลงแห่งเอเชียในปี พ.ศ. ๒๕๒๒ เพลงบัวขาวจึงกลายเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของประเทศไทยที่ชาวต่างชาติได้รู้จักและนิยมชมชอบ

เพลงบัวขาว

ทำนอง หม่อมหลวงพวงร้อย สนิทวงศ์ (อภัยวงศ์)
คำร้อง พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภานุพันธ์ยุคล

เห็นบัวขาวพราวอยู่ในบึงใหญ่ ดอกใบบุปผชาติสะอาดตา
น้ำใสไหลเย็นเห็นตัวปลา ว่ายวนไปมาน่าเอ็นดู
หมู่ภุมรินบินเวียนว่อน คอยว่อนดมกินกลิ่นเกสร
พายเรือน้อยคล้อยเคลื่อนในสาคร ค่อยพาจรห่างไปในกลางน้ำ

เพลงชมความงามตามธรรมชาติของบัวอีกเพลงที่ได้รับความนิยม เป็นเพลงจากวงดนตรีสุนทราภรณ์

เพลงหนองบัว

ทำนอง เอื้อ สุนทรสนาน

คำร้อง เล็ก โตปาน

ลมเย็นพริ้ว พัดปลิวลิ่วมา
แนวไม้โพ้นไกลสุดตา ดูเหมือนว่าเป็นไพรสณฑ์
เห็นบึงน้ำนอง ฉันมองน้ำวน
ไม้ใบที่หล่น พริ้ววนร่วงดิ่งลงไป
จวนสลัว หนองบัวช่างงาม
มองเห็นวิมานเมฆยาม ลอยฟ้าเด่นดูสดใส
น้ำวนพริ้วรัว พัดบัวพัดใบ
คละลอยลิ่วไป เคลิ้มในภาพงามเย็นตา
ราตรีเพิ่งเยือน เห็นเด่นเดือน
เหมือนจิตเรา น้ำงามด้วยเงาจากฟ้า
ดวงบนนั้นไกลนัก เกินจักเอื้อมคว้า
เดือนแก่นนี้มาให้ชม
ธารนามพ้อง หนองบัวแห่งใด
ไม่เหมือนหนองบัวที่ใจ เรานี้ได้เคยสุขสม
ถึงตัวร้างไป หัวใจขอจม
หนองบัวรื่นรมย์ หนองบัวที่ชมจันทร์แมน

เพลงบัวแนบน้ำ

ทำนอง เอื้อ สุนทรสนาน

คำร้อง ขุนวิจิตรมาตรา

บัวบานแนบแอบน้ำอรชร
เงาสะท้อนในน้ำ งามหนักหนา
หอมตระหลบ บานหมู่ ภู่ผึ้งมา
เคล้าผกา เกษร ขจรขจาย
มองมัจฉา ว่ายแหวก แทรกเสียดก้าน
เพียงแต่พานเงาบัวก็รัวหาย

อยู่ใกล้ดอก เย็นเช้า ดังเปล่าดาย
ได้แต่ว่าย เสียดก้าน สงสารปลา

ขมความงามตามธรรมชาติของบัว แต่มีนัยยะเปรียบกับสตรี

เพลงบัวตูมบัวบาน

คำร้อง-ทำนอง บุญสม อยุธยา
ขับร้อง พรภิรมย์

ลงเรือน้อยลอยวน
มีทั้งบัวตูมบัวบาน
ผึ้งตอมหอมบินดมกลิ่นบัว
เสียงดนตรีชโลมกล่อมใจ
ปองจะเด็ดบัวบาน
ใจหมายดึงโน้มโลมลอง
เอื้อมมือหมายถึงดอกตูมก่อน
จะเด็ดดอกบานดอกตูมก็สั่นแกว่งไกว
จะเด็ดทีเดียวเสียทั้งคู่
พอดอกตูมแย้มตระการ
ต้องลาแล้วหนอบัวช่องาม
แล้วจ้ำเรือน้อยคล้อยเข้าฝั่ง
ในสายชลห้วยละหาน
ดอกใบไหวก้านงามตาเมื่อลมพัดมาชื่นใจ
ซ่อนตัวรำพันฝันใฝ่
ฟังยิ่งฟังไปโลมเร้าฤทัยลำพอง
ครวญคิดนานหวั่นเจ้าของ
หากบัวไม่มีเจ้าของจะชมสองปทุม
ดอกบานก็ค้อนแสนงอนไปใย
จะเด็ดดอกไหนกันหนอบัวตูมบัวบาน
ครวญคิดดูอยู่ไม่นาน
ดอกบานก็คงแห้งโหยกลีบลาร่วงโรยน่าชัง
บาปเคราะห์ระกำประดัง
ไม่ยอมกลับหลังหมดหวังทั้งตูมทั้งบาน

เรือเร็วไปหน่อยค่อยค่อยทวน
งามทั้งบัวตูมบัวบาน

ต้องลาแล้วหนอบัวช่องาม
แล้วจ้ำเรือน้อยคล้อยเข้าฝั่ง

บัวหอมชวนอกสะท้าน
เทพไท้ทั่วแดนวิมานประทานสม
ดังตั้งใจ
บาปเคราะห์ระกำประดัง
ไม่ยอมกลับหลังมาหวังทั้งตูมทั้งบาน

เพลงบัวน้อยคอยรัก

บัวน้อยลอยชูช่อรออรุณ เหมือนรอไออุ่นจากดวงสุริยา เช่นเรียมหลงคอยกานดา ไม่พบ ดวงหน้าร้าวอุราอาวรณ์ หลงรูปหลงจูบเพียงหมอน ไม่มีชู้นอนร้าวรอนเจียนตาย

วานสายลมช่วยบอกนงพงา ขอวอนร่ำว่าอย่ามัวเอียงอาย หากนอนหนาวเดียวเปลี่ยวกาย พี่นี้ไม่หน่าย หมายประโลมชมเธอ เช้าค่ำฝันใฝ่ละเมอ พี่รักรักเธอ รักเธอใช่ลวง

ต่างคนต่างนอนเดียวดาย จะหนาวตายนะเจ้าพุ่มดวง ต่างคนต่างนอนเป็นห่วง จนเดือนเลยล่วงประโยชน์อะไร จนปีเลยล่วงประโยชน์อะไร

จงคิดตรองดูใหม่ ใจตรงกัน มิควรนอนสั่น อยู่เดียวเปลี่ยวใจ หากวันฝันเวียนเปลี่ยนไป จะร้าวทรวงในไร้คู่เชยชิดชม แม้วัยร่วงเลยจะตรม ไม่มีชู้ชมระทมจนแก่ตาย

เพลงบัวบาน

คำร้อง ชาตรี ศิลปสนอง
ทำนองไทย พม่าแปลง

โอ้...ดอกบัวบาน
ดอกเจ้าสวยสะอ้าน *ชูก้านอยู่กลางบึง*
พี่ขอเก็บบัวกอนั้นเพียงหนึ่ง
หนึ่งเดียว *มัดเกลียวสัมพันธ์*
เฝ้าวันเฝ้าคืน
หวั่นเกรงใครไหนเขาอื่น *ทำเจ้าใส่แจกัน*
ครั้นเจ้าเหี่ยวโรยก็ทิ้งลงพลัน
กลีบงามเจ้านั้น *สูญสิ้น*
บัวบาน เปรียบสตรี
ดังวัยสาวบานคลี่ *ชวนพี่เฝ้าถวิล*
สวยซึ้งบาดใจงามไร้ราคิน
ทั่วธานินทร์ *หรือเทียมเทวี*

รักเพียง...บัวบาน
หากบุญเราสองพ้นผ่าน *กำแพงประเพณี*
ขอเธอเชื่อใจในรักของพี
ชีพนี้มั่นรัก...บัวบาน

เพลงบัวไกลตา

ทำนอง เอื้อ สุนทรสนาน
คำร้อง ขุนวิจิตรมาตรา

ตะวันจาง *ดวงจันทร์* *นั้นก็แจ่ม*
เริ่มแอร่ม *แล้วอร่าม* *เรืองงามฉาย*
พอดาวเคลื่อน *เดือนก็คล้อย* *แสงพลอยคลาย*
น่าเสียดาย *ด้วยจะดับ* *ไปลับดวง*
เหมือนโกสุม *กลีบสวย* *รวยเกสร*
อรชร *งามเชิด* *เพริศพราวช่วง*
มาอาภัพ *คนพบ* *ประสบทรวง*
วันยิ่งล่วง *ก็จะหล่น* *หมดคนแล*

เพลงบัวกลางบึง

สุนทราภรณ์

อนาถเหลือล้ำ บัวบานเหนือน้ำ อยู่ห่างคน ลับตาอยู่จนกลางบึง ได้แต่ชะเง้อละเมอรำพึง เจ้าอยู่ถึงกลางบึง ปล่อยให้ผึ้งเชยชม

แดดส่องผิวน้ำ บัวพลอยหมองคล้ำ ด้วยแดดเผา สีเจ้าก็เศร้าด้วยลม ตกดึกน้ำน้อยนอนคอยคนชม เจ้าต้องคลุกโคลนตม กลีบที่บ่มโรยรา

บัวน้อยลอยอยู่กลางบึง แม้นคนเอื้อมไม่ถึง มีฝูงผึ้งบินมา อยากพักพิงบนหิ้งบูชา เขาไม่ปรารถนา แล้วจะว่าเขาแกล้ง

โอ้อยู่ไกลหนักหนา บัวซ่อนหลบตาแอบแฝง หากปล่อยทิ้งไว้พอใจแมลง สิ้นกลิ่นสีโรยแรง แล้วคงเหี่ยวแห้งคาบึง

เพลงบัวน้อยกับภมร

ขับร้อง ชรัส เฟื่องอารมณ์

บัวน้อยลอยคว้าง ท่ามกลางกระแสสินธุ์ *หมู่ภมรร่อนบินเสาะหา*

บัวน้อยผยอง ผึ้งปองผึ้งเสาะหา จะพูดจะจาน่ารักภิรมย์
อย่าคิดว่างาม อย่าถามให้ชม อย่าคิดว่าสนใจเจ้า
เมื่อเขาอิ่มเกษมสำราญ เมื่อแล้วก็พาลหนายหนี
บัวน้อยเหี่ยวเฉาที่เฝ้าก็หนี หมู่ภมรที่ภักดีหลีกหนีจนสิ้น

เพลงมนต์รักลูกทุ่ง

คำร้อง-ทำนอง ไพบูลย์ บุตรขัน
ขับร้อง ไพรวัลย์ ลูกเพชร

หอมเอย...หอมดอกกระถิน รวยระรินเคล้ากลิ่นกองฟาง เห็ดตับเต่าขึ้นอยู่ริมเถาย่านาง มองเห็นบัวสล้างลอยปริ่มริมบึง

อยากจะเด็ดมาดอมหอมหน่อย ลองเอื้อมมือค่อยๆ ก็เอื้อมไม่ถึง อยากจะแปลงร่างเป็นแมลงภู่ผึ้ง แปลงได้จะบินไปถึง เคล้าเจ้าบัวตูมบัวบาน

หอมดินเคล้ากลิ่นไอฝน ครวญระคนหอมแก้มนงคราญ ขลุ่ยเป่าแผ่วพริ้วผ่าน ทิวแถวต้นตาล มนต์รักเพลงชาวบ้านลูกทุ่งแผ่วมา

ได้คันเบ็ดสักคันพร้อมเหยื่อ มีน้องนางแก้มเรื่อนั่งเคียงตกปลา ทุ่งรวงทองของเรานี้มีคุณค่า มนต์รักลูกทุ่งบ้านนา หวานแว่วแผ่วดังกังวาล

โอ้เจ้าซ่อนกยูง แว่วเสียงเพลงมนต์รักลูกทุ่งซ้ำหอมน้ำปรุงที่แก้มนงคราญ

ชมความงามของสรีระสตรีโดยเปรียบกับบัว เพลงที่ชมความงามของสตรีนั้นมีอยู่เป็นจำนวนมาก เมื่อกล่าวถึงความรักก็ต้องกล่าวถึงสตรีหรือหญิงผู้เป็นที่รัก ซึ่งมักจะนำมาเปรียบเทียบกับดอกบัว ด้วยคตินิยมว่า ดอกบัวเป็นดอกไม้อันสูงส่ง มีค่าควรแก่การยกย่อง ตัวอย่างได้แก่

เพลงเสียดายบัว

ทำนอง เอื้อ สุนทรสนาน

คำร้อง ม.ร.ว.กุศทิน สนิทวงศ์

พิศโฉม
เพียงโสมสว่างหล้า
ซาบอุราซ่าจิตพิศวง
ดูยิ่งงามทรามสงวนนวลอนงค์
งามทรวดทรงสารพัดมัดฤดี
เสียดายดอกบัวงาม
แลดูทรามสิ้นสี
ความแฉล้มของแก้มเทวี
ข่มสีบัวสดหมดงาม
นวลนางแนบน้ำงามเนื้อนวล
ดูยั่วยวนชวนพิศจิตวาบหวาม
ระอวบอ่อนเอวองค์นางนงราม
เพลินความงามสาวรุ่นดรุณี

เพลงปทุมนาง

ทำนอง เอื้อ สุนทรสนาน

คำร้อง แก้ว อัจฉริยะกุล

ปทุมนาง สำรวยสล้างกลางธารา
แนบเนื้อแนบน้ำงามตา
สมลักษณ์หนักหนาน่าเชย
พุ่มเนื้อเหนือทรวง
เสียดายที่บัวสระหลวงต้องล่วงเลย
ปทุมแห่งนางนี้เอย
น่าชมชิดเชยกระเพื่อมกบเกยอกนาง
บัวสลอนร่อนทรง
ตูมเต่งตรงงามทรงสำอาง
โอ้ว่าปทุมของนาง

เต่งตั่งหลั่นสล้างบัวกลางสระสิ้นงาม
ปทุมนาง สำอางแนบร่างนงราม
ข่มสีบัวหลวงให้ทราม
โกสุมปทุมที่งามเสื่อมสวยทรามสิ้นเอย

เพลงขมละเวง

คำร้อง-ทำนอง ไสล ไกรเลิศ

สวรรค์สร้างเธอให้งามสวยเลิศวิไลดังเทพเทพี
งามเหมือน ภาพเรขา เธอสวยกว่ามาลี
มองเฉิดโฉมเทพี ท่าทีคล้ายนางละเวง
ฉันกลัวดวงเนตรคมเหมือนเก็จมณีเป็นที่หวั่นเกรง
ปรางเหมือนกลีบบัวแย้ม งามเหมือนแก้มละเวง
เธอเฉิดโฉมชายเกรง เพ่งมองเย้ยจันทร์วันเพ็ญ

เกี่ยวกับความรัก

เพลงประเภทเพลงรัก ยังสามารถแบ่งออกได้ในหลายลักษณะเป็นต้นว่า ความรักสมหวัง ความผิดหวังในชีวิตรัก ด้วยเหตุผลต่างๆ กัน เป็นต้นว่าไปรักคนที่มีคู่ครองแล้ว คนรักเปลี่ยนใจไปมีรักใหม่ รักเขาข้างเดียว รักหลอกลวงถูกทอดทิ้ง คนรักจากไปทั้งตาย และเป็น ความรักมีอุปสรรคขัดขวาง ไม่ว่าจะเป็นเพราะความยากจน หรือ ความอาภัพของรูปร่างหน้าตา ทุกอย่างเป็นไปตามพระพุทธวจนะที่ว่า ที่ใดมีรักที่นั่นย่อมมีทุกข์ ผลแห่งความรักไม่ว่าจะเป็นอย่างไร เมื่อนำมาเป็นเพลงแล้ว มักจะได้รับความนิยมชมชอบมากกว่าเพลงประเภทอื่น ด้วยให้ความรู้สึกซาบซึ้งกินใจ ตรงตามสิ่งที่ซ่อนเร้นอยู่ในจิตใจของแต่ละคน ทั้งเพลงยังได้ช่วยเป็นเครื่องระบายความอัดอั้นตันใจอันมิกล้าบอกใคร ผู้ประพันธ์เพลงไทยสากลนิยมนำบัวมาเป็นองค์ประกอบอยู่ในเพลงรัก ด้วยต้องการให้คุณสมบัติของบัวเป็นสื่อให้เกิดความรักความเสน่หา ความคิดถึง ตลอดจนเป็นคติสอนใจในเรื่องความรัก บัวยังมีคุณสมบัติของการเป็นเครื่องหมายความรักอีกแง่มุมหนึ่ง ด้วยลักษณะความงามอันทำให้เกิดความรู้สึกสงบเยือกเย็นของบัวสามารถน้อมนำจิตใจให้บังเกิดความรักความเมตตามาสู่สังคม ดังนั้น เมื่อสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมีพระราชดำริในอันที่จะฟื้นฟูและอนุรักษ์ประเพณีการส่งบัตรอวยพรเนื่องในวันสำคัญทางศาสนา จึงมีการพิมพ์บัตรอวยพรโดยใช้ภาพดอกบัวเป็นสื่อแห่งความรักและความเมตตาที่บุคคลในสังคมจะพึงมีต่อกัน

การพรรณนาความรัก โดยใช้สำนวนไทยเกี่ยวกับบัว

เพลงกบใต้กอบัว

ทำนอง เอื้อ สุนทรสนาน

คำร้อง ขุนวิจิตรมาตรา

อันกบอยู่ใต้บัวบาน
มัวแต่งุ่มง่ามไต่คลาน
ตามโคลนตม ดมดินดาน
มิเคยได้พาลกลิ่นจงกล
แมลงภู่อยู่ไพรไกลตา
ยังอุตส่าห์มาเวียนวน
เชยชมเกษรเสาวคนธ์
เคลียเคล้าจงกลร่าเริงรมย์
บัวหอมหวน
เหมือนหญิงแน่งนวลงามน่าชม
แม้นชายคนใด
งมงายโง่งมอดชมต้องเสียทีคนไว
ดูกบใกล้ไม่ได้กิน
แมลงภู่ต่างถิ่นได้ไป
ดูเธอแล้วรำคาญใจ
จะเป็นอย่างไรกบหรือแมลง

รักบังใบ

ทำนอง เอื้อ สุนทรสนาน

คำร้อง ชอุ่ม ปัญจพรรค์

กามเทพหลอกลวง
เสียบศรปักทรวงให้ห่วงหา
ให้รักแล้วไยมาริดรักราแรมไกล
รักของข้าดั่งบัวบังใบ บังมิให้ใครเห็น
เฝ้าครวญหวนทุกเช้าเย็นตรอมตรม
สุดหักสุดหายหัวใจมิคลายระทม
สุดตรอมสุดตรมใจ ยิ่งคิดให้โหยหา
ต้องบังรักไว้ ไม่กล้าบอกใคร
เย็นย่ำสุริยา
ตะวันจากตาพามืดมิด
โอ้ช่างเหมือนดวงจิตมิดมืดยามรักกลาย
น้ำตาตกตามตะวัน นึกแล้วหวั่นพรั่นใจ
อกเอ๋ยทำฉันใดเล่าเอย
คู่ชื่นเคยเชยรักร้างเลยแรมรา
ยิ่งพาให้หนาวไฉน
ปองรักอย่างบัวบังใบ
ต้องช้ำหัวใจเรื่อยมา

การพรรณนาความรัก โดยใช้คำที่มีความหมายว่า *"บัว"* เป็นนาม

เพลงปทุมมาลย์

ทำนอง เอื้อ สุนทรสนาน

คำร้อง แก้ว อัจฉริยะกุล

ปทุมมาลย์จอมขวัญ
น้องที่พี่ฝันเพ้อรำพันใฝ่หา
โอ้แก้วตา ดอกฟ้าสวรรค์
ปทุมมาลย์
ฟ้าท่านคงประทานมาให้ฉัน

โฉมงามนั่น คือวันมั่นหมายใจ
รักรัญจวนป่วนใจให้กระสันต์
ผูกพันรักอาลัย
ขวัญตาขวัญมาประดับใจ
เจ้าอยู่ไหน
โอ้ปทุมไฉไล หัวใจที่ปรารถนา
พี่เฝ้าแต่มองหมายปองเจ้า แม้เงาพี่ก็เฝ้าแลหา
โอ้ปทุมมาลย์ หวานใจของข้า
น้องจงเมตตาพี่เอย

เพลงปทุมไฉไล

ทำนอง เอื้อ สุนทรสนาน
คำร้อง แก้ว อัจฉริยะกุล

ขวัญเอ๋ย เคยอาวรณ์ไฉน
โอ้ปทุมไฉไล น้องเป็นขวัญใจของพี่
รักรื่นชื่นชม หวังภิรมย์โฉมยุพดี
ใจเดียวเท่านี้ น้องเป็นมิ่งขวัญพี่ เฉิดฉวีรัญจวน
ฝันถึง ใจคะนึงหวน
เฝ้าพร่ำกำสรวล ถึงแต่เนื้อนวลของข้า
เหมือนกระต่ายน้อย หลงคอยสอยจันทรา
จันทร์ไม่ลอยจากฟ้า เหมือนดังกับตัวข้า ใฝ่แลหาอนงค์
ร้าวรอนทรวงหนัก หักใจไม่ลง
โอ้ยอดอนงค์ รักของพี่นี้คงหลงใฝ่
เพียงอาวรณ์หัวใจร้อนรุ่ม...โอปทุมไฉไล
ใจของพี่บอกไว้...ขอเป็นคู่ขวัญใจ...ชื่นไฉไลภิรมย์
ถึงม้วยดินสิ้นสุด แผ่นสมุทรจ่อมจม
ไม่สิ้นชม รักไม่สิ้นคงภิรมย์โฉมเจ้า
เพียงแลมองรักปองใจข่ม ได้ชมแต่เงา
ชวนให้ใจพี่เหงา คิดถึงแต่น้องเจ้า เฝ้าคอยขวัญเจ้าเอย

บัวกับตำนานแห่งความรัก

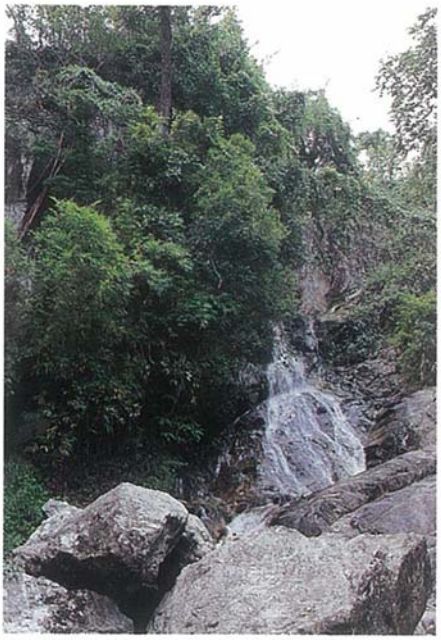
บัวได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับตำนานความรัก ด้วยเป็นชื่อของหญิงสาวผู้บูชาในคุณค่าของความรัก เมื่อประสบความผิดหวังจึงตัดสินใจปลิดชีพในวังน้ำ กลายเป็นตำนานแห่งความรักเล่าขานสืบทอดกันต่อมา เป็นอุทธาหรณ์สอนใจแก่หญิงสาวที่คิดจะมีความรัก

เรื่องราวของหญิงสาวชาวเหนือมีนามว่า *บัวบาน* ที่พบรักกับหนุ่มเมืองใต้ (กรุงเทพฯ) ได้มอบความรักความซื่อสัตย์ และความซื่อตรงต่อคำมั่นสัญญายิ่งชีพ เมื่อฝ่ายชายได้ผิดคำมั่นสัญญาที่ให้ไว้ จึงตัดสินใจกระโดดหน้าผาซึ่งอยู่เหนือบริเวณน้ำตกห้วยแก้ว เชิงดอยสุเทพ อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ สถานที่แห่งนี้จึงมีชื่อว่า *วังบัวบาน* เพื่อเป็นอนุสรณ์สถานของความรักอันยิ่งใหญ่ในทุกวันนี้

เพลงวังบัวบาน

จารุกนก

ร้อนลมหน้าแล้งใบไม้แห้งร่วงลอย
หล่นทยอยเกลื่อนตาไหลตามกระแสน้ำพา
ลอยมาทั้งกลีบดอกไม้...จากหุบผาไหลมาสู่ในวังน้ำ
สุสานเทวีผู้มีความช้ำเหลือใคร
ดอกไม้ใบไม้ไหลมาคล้ายพวงหรีดร้อยมาลา
ไหลมาบูชาบัวบาน...
น้ำวังนี้หนอ...เป็นที่ก่อเหตุการณ์
ที่บัวบานฝังกายยึดเอาเป็นหอเรือนตาย
รองกายไว้ด้วยแผ่นน้ำ...จากหุบเขาแนวไพรสู่ในเวียงฟ้า
ฝากไว้เพียงชื่อเลื่องลือเนิ่นช้า...ฝัง...จำ
ฝากคำสัตย์สำนึกนึกครองหลงทางสุดหวังคืนครอง
หลงตัวจึงต้องลาระทม
เอาวังน้ำไหลเย็นนี่หรือมาเป็นเมรุทอง
เอาน้ำตกก้องเป็นกลองประโคม
เอาเสียงจักจั่นร้องระงมเป็นเสียงประโคมร้องต่างแตรสังข์
เพดานนั้นเอาเมฆฟ้า...ภูผานั้นต่างม่านบัง
ประทีปแสงจันทร์ใสสว่างอยู่เดียวท่ามกลางดงดอย

วังบัวบาน บริเวณน้ำตกห้วยแก้ว เชิงดอยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่

เกี่ยวกับความประพฤติและการกระทำของบุคคล

บุคคลที่ประพฤติปฏิบัติตนเป็นคนดีไม่หลงลืมตนก็จะมีแต่ความดีงามเหมือน ดังเช่น บัวที่มีน้ำหล่อเลี้ยงราก ลำต้น ทำให้มีดอกสวยงามชวนมอง ในทางตรงกันข้ามหาก บุคคลใดมีความทะเยอทะยานใฝ่สูงจนหลงลืมชาติกำเนิดแห่งตน ก็อาจตกอยู่ในสภาพตกต่ำ เปรียบเหมือนกับบัวที่แล้งน้ำเหี่ยวเฉาไม่เหลือความสวยงามชวนมองอีกต่อไป ดังบทเพลงบัวแล้งน้ำว่า

เพลงบัวแล้งน้ำ

คำร้อง-ทำนองและขับร้องโดย สมหวัง อนุศักดิ์เสถียร

เรียบเรียง รามจิตติ หงสกุล

คนเราต้องมีหัวใจ ต้องมีเลือดเนื้อข้างใน ต้องมีความดีคู่กาย ต้องมีความหมายในตัวเอง อดีตที่เคยผ่านมา เราคงต้องผ่านพ้นไป จะดีหรือเลวอย่างไร ขึ้นอยู่กับใจเราเอง

กระเสือกกระสน ดิ้นรนกันไป ก่อนเคยเลวร้าย ก็ลืมให้ลง มีเพียงพรุ่งนี้ เรื่องเก่าๆ ก็ปลง ด้วยใจซื่อตรง เราคงได้ดี

ถ้าบัวไม่มีรากใบ คงมองไม่สวยเท่าไหร่ ถ้าบัวแล้งน้ำแห้งตาย ไม่เหลือความหมายให้ชวนมอง

คนเราก็คงเหมือนกัน นึกฝันแต่ความยิ่งใหญ่ หลงลืมว่าเคยเป็นใคร สุดท้ายก็บัวแล้งน้ำ

บัวในภาษาและวรรณกรรมไทย

ภาษาและวรรณกรรมเป็นวัฒนธรรมสาขาหนึ่งคือ วัฒนธรรมทางจิตใจ ให้ทั้งความบันเทิง ปัญญา และความเข้าใจในธรรมชาติ ทั้งมนุษย์ ภาษา และวรรณกรรม ต่างมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ภาษานั้นเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้คนในชาติคำนึงถึงความเป็นเลือดเนื้อเชื้อชาติเดียวกัน ภาษาจึงแสดงถึงบุคลิกลักษณะประจำชาติ ส่วนวรรณกรรมเป็นคำที่มีความหมายกว้าง หมายถึงผลงานการเขียนในทุกรูปแบบ ไม่ว่าจะมีความมุ่งหมายใดก็ตาม หากแต่เมื่อวรรณกรรมนั้น ประกอบขึ้นด้วยวรรณศิลป์ หรือศิลปะแห่งการเรียบเรียง เป็นต้นว่ามีการเสริมจินตนาการ มีเรื่องราวที่ก่อให้เกิดความรู้สึกสะเทือนใจ มีการพรรณนาด้วยถ้อยคำอันไพเราะ กินใจ วรรณกรรมนั้นก็จะได้รับยกย่องจากคนทั่วไปว่าเป็นวรรณคดี

ชาติไทยเป็นชาติที่เจริญรุ่งเรือง มีภาษาเป็นของตนเอง จึงมีความเป็นเอกราชทางภาษา อุปนิสัยของคนไทยเป็นคนร่าเริง ชอบความสนุกสนาน เจ้าบทเจ้ากลอน นิยมการพูดที่มีสัมผัสคล้องจองกลายเป็นบทกลอนจนเกิดวรรณกรรมปาก หรือวรรณคดีปาก คือ มิได้มีการจดไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่เพลงพื้นบ้านต่างๆ วรรณกรรมไทยที่มีปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรที่เก่าแก่ที่สุด คือหลักศิลาจารึก ซึ่งเป็นการบันทึกเรื่องราวในสมัยสุโขทัยแต่มีลักษณะถ้อยคำที่สัมผัสคล้องจองอย่างไพเราะ จึงมีคุณสมบัติเป็นวรรณคดีประยุกต์ คือ วรรณกรรมที่มิได้จงใจให้เป็นเรื่องบันเทิง แต่กลับมีลักษณะของวรรณศิลป์ปรากฏอยู่ วรรณกรรมยังมีวิวัฒนาการที่แสดงออกทางความคิด และการกระทำที่สืบทอดเป็นมรดกจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง เหล่านี้เมื่อประกอบกันเข้าก็จะเป็นสิ่งหล่อหลอมให้เกิดเป็นลักษณะประจำชาติ

บทบาทของบัวในภาษาและวรรณกรรมไทย

เมื่อศึกษาประวัติวรรณคดีไทย จะพบว่าวรรณกรรมไทยจำนวนมากจะเป็นวรรณกรรมทางพุทธศาสนา อาทิ ไตรภูมิพระร่วง มหาชาติคำหลวง กาพย์มหาชาติ ปัญญาสชาดก สมุทรโฆษคำฉันท์ นันโทปนันทสูตรคำหลวง พระมาลัยคำหลวง มหาชาติชาดก ปฐมสมโพธิกถา ฯลฯ ซึ่งเกิดขึ้นจากความรู้สึกเลื่อมใสศรัทธาอย่างแรงกล้าของกวีที่มีต่อพระพุทธศาสนา แล้วถ่ายทอดความรู้สึกนั้นเป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อขยายอรรถแห่งพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ออกไปด้วยภาษาอันไพเราะเพื่อเป็นที่จดจำได้สะดวก วรรณกรรมจึงมี

ความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา เสมือนเป็นผู้ช่วยนำไปสู่ขุมทรัพย์แห่งปัญญา การที่พระพุทธศาสนามีคติความนิยมในเรื่องบัวมาแต่ดั้งเดิม ผนวกเข้ากับวิถีชีวิตของชาวไทยที่มีความผูกพันอยู่กับน้ำ สิ่งที่มีกำเนิดจากน้ำได้แก่บัว ก็ได้เข้ามาผูกพันใกล้ชิดกับชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทย และมีบทบาทอยู่ในงานวรรณกรรมไทยหลายหลากรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นวรรณกรรมของสังคมระดับสูงหรือระดับชาวบ้าน เมื่อมองเป็นภาพรวมแล้ว บัวในวรรณกรรมไทยจึงเป็นสัญลักษณ์แห่งความรู้สึกนิยมชมชอบ ทำให้เกิดความสนุกสนานเบิกบานใจ วรรณกรรมไทยจึงนิยมพรรณนาถึงบัวในด้านรูปพรรณสัณฐาน สีสันความงาม กลิ่นอันหอมจรุงใจ ตลอดจนโวหารเชิงเปรียบเทียบต่างๆ ด้วยคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้ว และร้อยกรองที่มีความไพเราะแสดงให้เห็นภาพพจน์อันงดงาม นอกจากนี้ บัวในวรรณกรรมไทยยังถ่ายทอดสิ่งที่สืบเนื่องมาจากอดีตทุกแง่ทุกมุม ไม่ว่าจะเป็นด้านประเพณี คติความเชื่อ ปรัชญา สุภาษิต วิถีชีวิต กิจวัตรประจำวัน ฯลฯ ดังได้นำตัวอย่างคำประพันธ์ที่แสดงถึงบทบาทของบัวในวรรณกรรมไทยมาให้ศึกษาเปรียบเทียบ ดังนี้

การมีกำเนิดเป็นทิพย์

วรรณกรรมหลายเรื่องแสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อเกี่ยวกับกำเนิดอันเป็นทิพย์ของบัว บัวเป็นพืชที่มีคุณสมบัติพิเศษเหนือพันธุ์ไม้อื่นใด คือ มีปรากฏอยู่ทั้งสามโลกคือ สวรรค์ โลกมนุษย์ และในนรกภูมิ ดังเมื่อครั้งเกิดบุพนิมิตมหัศจรรย์ในวาระต่างๆ เกี่ยวกับพระพุทธองค์ ก็จะมีดอกบัวผุดขึ้นในที่ทุกหนทุกแห่งตลอดทั้งสามโลก

บนสวรรค์ จากคัมภีร์ลัทธิมหายานเชื่อว่าในสวรรค์ชั้นสุขาวดีมีสระบัวขนาดใหญ่ ผู้เลื่อมใสในพระอมิตาภะ จะได้ไปจุติในดอกบัวที่สระแห่งนี้ คัมภีร์มาลัยสูตรก็มีคติเช่นเดียวกันว่า ผู้มีบุญตายแล้วจะไปเกิดใน *วิมานแล้วด้วยอุบล* ซึ่งอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ วรรณคดีเรื่องกามนิต ภาคสวรรค์ ทั้งกามนิตและวาสิฏฐีได้ไปจุติในดอกบัวบนสวรรค์ชั้นสุขาวดี อยู่ท่ามกลางเหล่าเทพบุตรเทพธิดาที่แต่งกายงดงาม และอยู่ในดอกบัวคนละดอกเช่นกัน ทั้งสองอยู่ใน สวรรค์เป็นเวลานานได้เห็นความเปลี่ยนแปลงของดอกบัว เช่น เริ่มเหี่ยวเฉา ร่วงโรยไป วาสิฏฐีชี้แจ้งว่า เกิดขึ้นตามพระพุทธวัจนะที่ว่ามีเกิดแล้วย่อมมีตาย

บัวยังเป็นหนึ่งในบรรดาดอกไม้ที่มีอยู่บนสวรรค์ อันประกอบด้วยดอกปาริชาติ ดอกมณฑารพ และดอกปทุม ในนิราศเดือนก็มีกล่าวถึงนามดอกไม้สวรรค์อันมีดอกบัวรวมอยู่ด้วยว่า

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง เรื่องรามเกียรติ์ ระเบียงรอบพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ดอกโกมุทบุษบามณฑาทิพ วิไลลิบลอยล่องของสวรรค์ ซึ่งบรรดาดอกไม้เหล่านี้เหล่าทวยเทพนางสวรรค์มักจะนำมาโปรยปรายจากบนอากาศไปทั่วทุกทิศในวาระสำคัญต่างๆ ที่อุบัติขึ้นในโลกมนุษย์ ซึ่งบรรดาเทพยดาต่างพากันมาร่วมอวยพรและแซ่ซ้องยินดี

ในมนุษย์โลก ถือว่าบัวเป็นไม้ต้นแรกที่ปรากฏขึ้นเมื่อเริ่มเกิดแผ่นดินของโลกใหม่ ความงามของดอกบัวทำให้ได้รับยกย่องว่าเป็นราชินีแห่งไม้น้ำ ได้รับการนำมาเปรียบเทียบกับความดีงามทั้งปวง ในลัทธิธรรมเนียมประเพณีไทยถือว่าการถวายดอกบัวบูชาพระรัตนตรัยย่อมได้บุญกุศลกว่าการถวายด้วยดอกไม้อย่างอื่น ดังในบทเสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน กล่าวไว้ว่า

จำศีลภาวนาเป็นเนืองนิตย์ น้อมจิตนบนิ้วขึ้นเหนือหัว
ภาวนาบูชาด้วยดอกบัว ไม่กลัวที่จะเป็นอันตราย

ความเชื่อนี้น่าจะมีอิทธิพลมาจากวรรณคดีทางพระพุทธศาสนา เรื่องพระมาลัยคำหลวง ที่ว่ามีชายเข็ญใจผู้หนึ่งลงอาบน้ำในสระ เห็นดอกบัวแปดดอกจึงเก็บและนำไปถวายแก่พระมาลัยเถระ พระมาลัยได้นำดอกบัวนั้นเหาะไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อบูชาพระเขี้ยวแก้ว ซึ่งบรรจุอยู่ในพระจุฬามณีเจดีย์ ด้วยอานิสงส์นี้ทำให้ชายเข็ญใจตายแล้วได้ไปเกิดที่เมืองสวรรค์ในวิมานดอกบัว

ในนรกภูมิ จากหนังสือไตรภูมิพระร่วง มีการพรรณนาถึงบัวที่อยู่ในนรกภูมิว่า

ใต้ขวากเหล็กในน้ำเวตรณีนั้น มีใบบัวหลวงและใบบัวนั้น เทียรย่อมเหล็กเป็นคม รอยนั้นดังคมมีดและใบบัวนั้น เปลวลุกอยู่ บ มิดับ เลยสักคาบ

เรื่องสุบินคำกาพย์ ยังได้พรรณนาถึง นรกสระบัว ไว้ว่า

ขุมโบกขรพรรษ สี่เหลี่ยมจัตุรัส นรกสระบัว
หนามเจ็ดข้อมือ คือขาดกลางตัว เปรตลอดล่อหัว
บาดเจ็บเวทนา

บัวในนรก จึงเป็นบัวที่ใช้สำหรับลงโทษทัณฑ์แก่ผู้ประพฤติกรรมชั่วอย่างน่าสะพรึงกลัว ผิดแผกแตกต่างไปจากบัวบนสวรรค์และในมนุษยโลก

ที่มาและความหมายของบัวเบญจพรรณ

ในคำประพันธ์ ตลอดจนเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวกับวรรณคดีไทย เมื่อถึงตอนชมความงามของสระบัว มักจะมีคำที่นิยมกล่าวถึงเสมอคือคำว่า *บัวเบญจพรรณ* ดังเช่น

อเถตฺถ ปทุมา ผุลฺลา *อำพนด้วยบุษย์ บัวเบญจพรรณ มีประเภทพิจิตร อาจจะจับเอาใจ ที่ขาวก็ขาวแข่งไสวสีเศวตวิสุทธิ์สะอาดโขมง ดังสุขุมโขมพัสตร์ลาดแลละลิบละลานตา พรรณที่เขียวแดงก็ดาษดาดูดังแสร้งระดับสลับสลอนล้วนเป็นเหล่ากันพวกอุบลบัวผันและเผื่อน ผุดกุมุทหมู่ลินจง ขยายบานในคิมหันตกาล กอปรด้วยดอกที่ดาษดื่น กำหนดน้ำนั้นก็ตื้นยัน เพียงเข่าควรจะปราโมทย์ อันว่าโกสุมภสโรชก็โรยราร่วงรสเรณูนวลผกาเกสร*

(เทศน์มหาชาติ)

บัวเบญจนาพรรณ สตบรรณสลับลิน
จงสีตบงนิล ลุละบลอุบลบาน
ตูมตั้งและบังใบ ระร่ำไร ณ ในธาร
ยั่วแย้มผกากาญจน์ รสเร้ารำเพยขจร
แมลงภู่แมลงผึ้ง คละคลอคลึงละอองอร
โกสุมถเกสร ก็จำราย ณ สระสรง
พระพายรำเพยคน ธอุบลตระบอกบง
กชแก้วกำจรจรง มนนาถหฤหรรษ์

(อุเทนคำฉันท์)

บัวเบญจพรรณ ซึ่งหมายถึง บัวห้าชนิด การจะเจาะจงลงไปให้แน่ชัดว่ามีชนิดใดบ้างนั้น ไม่มีข้อสรุปแน่นอน มักพบชื่อที่ขัดแย้งกันเสมอดังคำประพันธ์ที่ยกมาข้างต้น ในเรื่องนี้ *พระธรรมนิเทศทวยหาร* ได้มีคำวินิจฉัยเรื่องบัวเบญจพรรณ เพื่อตอบปัญหาของสมาคมวรรณคดี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ โดยที่ท่านได้ทำการค้นคว้านำมาอธิบายความไว้อย่างกระจ่างชัด จนได้รับการชมเชยในที่ประชุมว่าดียิ่ง จึงขอคัดมาลงไว้ทั้งหมดเพื่อประโยชน์ในการศึกษา ดังนี้

ตามที่ได้กล่าวไว้ในวรรณคดีไทย ณ ที่ต่างๆ นั้น นึกถึงใจผู้กล่าวก็ดูจะหมายความเพียงว่ามีบัวอยู่หลายอย่างเท่านั้น จะไม่ถึงกับได้นับหนึ่ง สอง สาม สี่ ห้า แล้วลงไว้ตามนั้นจริงๆ นักเช่นเดียวกันกับที่เรียกรวมๆ ว่า ไม้เบญจพรรณ จำนวนจริงในที่นั้น อาจมีมากกว่า ฤๅ ไม่ถึง ๕ ก็ได้ที่ใช้ศัพท์ว่าเบญจพรรณ ก็ดูเป็นมุ่งให้เข้าทีมากกว่าอื่น แต่เหตุไรจึงเจาะจงเอาจำนวน ๕ และว่าไว้เหมือนๆ กัน ทำไมไม่ว่า โทพรรณ ตรีพรรณ จัตวาพรรณ ฤๅหกพรรณ เจ็ด แปด เก้า สิบพรรณ บ้างเล่า จึงน่าจะลองนับดูสักที

การนับนั้น ถ้ามุ่งเพียงให้ได้บัวมา ๕ อย่าง ก็ไม่สู้ยากเช่น ในพระราชนิพนธ์ เรื่องอิเหนาตอนบุษบาเล่นธาร แห่งเดียวก็พรรณนาบัวได้ถึง ๕ อย่าง คือ

นิลุบลพันน้ำขึ้นรำไร ตูมตั้งบังใบอรชร
ดอกขาวเหล่าแดงสลับสี บานคลี่ขยายแย้มเกสร
บัวเผื่อนเกลื่อนกลาดในสาคร บังอรก็เล่นกับนารี
นางทรงหักห้อยเป็นสร้อยบัว สวมตัวกำนัลสาวศรี
แล้วปลิดกลีบปทุมมาลย์มากมี เทวีลอยเล่นเป็นนาวา

เพียงเท่านี้ก็มีจำนวนถึง ๕ แล้วคือ ๑. นิลุบล ๒. บัวขาว ๓. บัวแดง ๔. บัวเผื่อน ๕. บัวหลวง

แต่ก็ยืนยันว่า ที่เรียกบัวเบญจพรรณในวรรณคดีไทยนั้นหมายเอา ๕ อย่าง ในชุดนี้ยังไม่ได้ก่อน เพราะไม่พบจังๆ ที่กล่าวไว้แห่งเดียวครบองค์ ๒ คือ ตั้งจำนวนรวมว่าเบญจพรรณเป็นส่วนอุเทศแล้ว ได้จำแนก หนึ่ง สอง สาม สี่ ห้า ไว้เป็นส่วนนิเทศด้วย อีกประการหนึ่งชื่อบัวในภาษาไทย มีมากกว่า ๕ มากจนเรียกกันสับสน จึงกลับเป็นการยากที่จะยืนยันว่าบัวเบญจพรรณนั้น หมายเอาบัว ๕ อย่าง ชุดไหนกันแน่ ไม่สะดวกที่จะนับเหมือนชื่อบัวในมคธ ซึ่งจะนับอย่างไรก็ไปสุดลงที่จำนวน ๕ แม้ศัพท์บัวมีมาก ก็เพียงใช้เป็นไวพจน์ไม่ก้าวก่ายคงนับได้ ๕ อย่างอยู่นั่นเอง สมกับที่เรียกว่าบัวเบญจพรรณแท้ ทั้งศัพท์ที่แปลว่าเบญจพรรณก็ได้มีมาในมคธตรงๆ ด้วย แต่ยังไม่พบที่พรรณนาครบองค์ ๒ ดังกล่าวแล้ว เป็นแต่ครบจำนวน ๕ ด้วยนับผสมเอา อาจผิดพลาดได้ จึงควรกล่าวถึงการที่นับผสมแทรกไว้ในที่นี้ด้วยพอเป็นทางสอบสวน

ในมคธท่านจัดบัวเป็น ๒ ชนิด และมีศัพท์เรียกประจำต่างหากกัน ดังนี้

๑. **บัวสาย** ก้านอ่อนไม่ชูตั้ง สมที่เรียกว่าบัวสายและเกลี้ยงเหมียงไม่มีตุ่ม เป็นเครื่องเล่นกันได้อย่างหนึ่ง ซึ่งเหมาะแก่คำว่า **นางทรงหักห้อยเป็นสร้อยบัวสรวมตัวกำนัลสาวศรี** ดอกมีกระพุ้งน้อยกลีบแคบ ไม่พอที่จะลอยเล่นเป็นเรือได้ ตั้งต้นบานเวลาค่ำ จำพวกนี้มีชื่อรวมว่า อุบล ท่านจัดเป็นชนิดหนึ่งเรียกว่า อุบลชาติ

๒. **บัวหลวง** ก้านเปราะและขรุขระเป็นตุ่มเล็กๆ แต่ว่าแข็งสามารถชูดอกและใบให้ตั้งอยู่ได้โดยไม่มีน้ำหล่อ ควรเรียกว่า บัวก้าน ให้เข้าคู่กับบัวสาย แต่เพราะดอกและใบใหญ่กว่าบัวสายจึงได้เรียกว่าบัวหลวง ดอกมีกระพุ้งมาก ตั้งต้นบานเวลาเช้ากลีบกว้างและค้อมมาก จึงลอยน้ำเล่นได้เหมาะแก่คำว่า **แล้วปลิดกลีบปทุมมาลย์มากมี เทวีลอยเล่นเป็นนาวา** จำพวกนี้มีชื่อรวมว่า ปทุม ท่านจัดเป็นชนิดหนึ่งเรียกว่าปทุมชาติ

ในทูเรนิทานแห่งอรรถกถาชาดก กล่าวไว้แห่งหนึ่งว่า **ปัญจวัณณะปทุมสัญฉันนา** *ดาดาษด้วยบัวเบญจพรรณ ในที่นี้เป็นแต่ตั้งจำนวนไว้ ไม่ได้จำแนก เหมือนแสดงว่าเป็นสิ่งที่เข้าใจกันอยู่เป็นพื้นฤๅมีระบุไว้ที่อื่นแล้ว ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง ทั้งใช้ศัพท์ปทุมะซึ่งผู้เรียนมคธย่อม เข้าใจว่า กินความถึงอุปปละด้วย โดยนยะอันเดียวกันกับในที่บางแห่ง เช่น อุปปลวยโภทเก เปรียบเหมือนอุบลที่เกิดในน้ำซึ่งกินความถึงปทุมด้วยฉะนั้น เพราะลำพังปทุมในมคธมีไม่ถึง ๕ จะนับอย่างไรก็ได้ตัวจริงเพียง ๒ โดยวรรณะเท่านั้น*

ในคาถาเวสสันดรชาดก ตอนมหาพน กล่าวไว้ว่า

ปทุมุปปลสญฉันนา *ดาดาษด้วยปทุมและอุบล ทั้งจำแนกไว้ว่า ตีณิ อุปปลชาตานิ ฯลฯ อุบลชาติมี ๓ อย่าง คือ ขาบ ขาว แดง ส่วนปทุมระบุไว้แต่อย่างเดียว คือ ดอกขาว ทั้งได้กล่าวถึงบัวจงกลนีอีกอย่างหนึ่งด้วย จึงรวมเป็น ๕ แต่ถ้าถือเอาเกณฑ์ที่ตั้งไว้ว่า อุบลชาติมี ๓ อย่าง โดยวรรณะดังนี้เป็นประมาณแล้ว ก็ต้องรวมจงกลนีเข้าในนั้นเพราะบัวจงกลนีตามที่เราเข้าใจกัน เป็นพรรณย่อยของบัวสาย ดอกเล็กและสายเล็กและลักษณะบางอย่างต่างกัน จึงเรียกชื่ออีกต่างหากแต่โดยวรรณะ ไม่นับเป็นอย่างหนึ่ง จึงนับบัวในมหาชาติได้แต่เพียง ๔*

ใน **บาลีมุตตกวินิจฉัย** *ได้กล่าวถึงอุบลชาติและปทุมชาติ อุบลชาติออกชื่อไว้ ๔ อย่าง คือ บัวขาบ บัวแดง บัวขาว บัวจงกลนี ปทุมชาติออกชื่อไว้ ๒ อย่าง คือ ปทุมและบุณฑริก รวมเป็น ๖ แต่ถ้ารวมจงกลนีเข้ากับบัวสาย โดยเหตุดังกล่าวแล้วข้างบนก็เป็น ๕*

ใน **อปัณณชาดก** *กล่าวไว้ ๔ อย่างคือ อุบล กุมุท ปทุม บุณฑริก ใน ๔ อย่างนี้ ๒ อย่างข้างต้นเป็นอุบลชาติ ๒ อย่างข้างหลัง เป็นปทุมชาติ ขาดไป ๑ ไม่ครบ ๕*

ใน **ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกาย พรหมายุสูตร** *มิได้ตั้งจำนวนรวมว่าเบญจพรรณ ก็จริง แต่ระบุจำนวนแยกไว้ เป็นอย่างชัดเจนกว่าที่อื่นซึ่งเห็นมา ดังนี้ว่า นีลุปฺปลำ เสตุปฺปลำ รตฺตุปฺปลำ พระปรมานุชิตทรงไว้ว่า นีลลุบล เสตอุบล รัตนอุบล ปทุมชาติ บุณฑริกชาติ สัตบงกชบัวขาว ถ้าไม่เทียมอาคตสถาน ก็ทำให้นับไปเป็น ๖ อย่าง ทั้งสัตบงกชบัวขาวด้วยที่จริง ๕ เท่านั้น เพราะคำว่าสัตบงกชบัวขาวมิได้เป็นอีกอย่างหนึ่งต่างหาก เป็นอธิบายของคำว่า ปุณฑริกชาติ นั้นเอง ในสุมังคลวิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกายมหาปทานสูตร์ ก็จำแนกไว้ชัดเจนอย่างนี้เหมือนกันต่างแต่ลำดับ รตตุปฺปลำ ไว้ก่อน เสตุปฺปลำ เท่านั้น*

ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า บัวเบญจพรรณในมคธ ควรจะเป็น ๕ อย่าง คือ ชนิดอุบล ๓ ชนิด ปทุม ๒ รวมเป็น ๕ ดังระบุไว้ในปปัญจสูทนี และสุมังคลวิลาสินีนั้น จะแปลว่า ๕ อย่าง ฤๅ ๕ สี เป็นปัญหาอยู่ด้วยแปลได้ทั้งสองอย่าง และหมายความต่างกัน ถ้าแปลว่า ๕ อย่าง ก็นับได้ง่าย เมื่อมีส่วนต่างกันก็นับเป็นอย่างหนึ่งได้ แต่ถ้าแปลว่า ๕ สีก็นับยาก เพราะสีต้องต่างกันจริงๆ ด้วย ถึงกระนั้นเมื่อพูดถึงบัว ๕ อย่างนี้ก็อาจแปลศัพท์เบญจพรรณว่า ๕ สีได้เพราะบัวทั้ง ๕

นี้สีไม่เหมือนกัน ก็ยังแดงและขาวไม่เหมือนกัน คือ แดงของชนิดอุบลเป็นแดงจัด ของชนิดปทุมเป็นแดงนวล ซึ่งไม่ทราบจะเรียกว่าแดงอะไร นอกจากจะเทียบว่าคล้ายสีปูนแดง ส่วนขาวของชนิดอุบลเป็นขาวผ่อง ของชนิดปทุมเป็นขาวอมเขียวนิดๆ

อนึ่ง ศัพท์เบญจพรรณในมคธ ที่หมายถึงสีดอกไม้มักจะเอาสีขาวขึ้นต้น เช่น ในปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ แห่งหนึ่งกล่าวไว้ว่า นีลาทิปญจวณณกุสุมปฏิมัณฑิต ประดับแล้วด้วยไม้ดอก ๕ สี มีสีขาบเป็นต้น ดังนี้เป็นตัวอย่างแม้ในเรื่องบัวก็เหมือนกัน ถ้ากล่าวถึงบัวสายหลายๆ อย่างแล้ว เป็นยกสีขาบขึ้นต้นเสมอ ถ้ากล่าวถึงบัวหลวงทั้งสองอย่างแล้ว เป็นยกเอาบุณฑริกไว้สุดท้ายเสมอ และถ้ากล่าวถึงทั้งบัวสายทั้งบัวหลวงในที่แห่งเดียวกันด้วยแล้ว เป็นลำดับเอาบัวสายไว้ก่อนเสมอ เพราะฉะนั้นจึงสันนิษฐานว่าบัวเบญจพรรณในมคธ ควรจะเป็นบัว ๕ อย่าง ที่ท่านระบุไว้ใน ปปัญจสูทนีและสุมังคลวิลาสินี ซึ่งไปปรากฏอยู่ในประถมสมโพธิฉบับนั้น จึงขอกล่าวข้อปลีกย่อยที่มีอยู่ในบัว ๕ อย่าง นั้นไว้ด้วยดังนี้

ปณฺจวณฺณปทุมสญฺฉนนำ เป็นตัวอย่าง สำหรับชาติของตนนั้น ได้แก่ที่เรียกว่าปทุมชาติย่อมหมายถึงบุณฑริกด้วย สำหรับชื่อของตนนั้น คือ หมายความจำกัดเฉพาะบัวหลวงอย่างแดงเท่านั้น โดยไม่ต้องมีศัพท์ผสม และที่หมายความจำกัดดังนี้ มีชื่อเฉพาะโกกนท คำว่าโกกนทเป็นบัวหลวงอย่างดอกแดงแน่นอนเพราะมีคำว่า **ปทุมำ ยถา โกกนทำ สุคนฺธำ ปาโต สิยา ผุลฺลมธีตคนฺธำ** ในอรรถกถาชาดกและธรรมบทเป็นเครื่องตัดสิน ในคำนั้นบ่งชัดว่า โกกนทำ เป็นบัวหลวงอย่างดอกแดงซึ่งเรียกอย่างสามัญว่า ปทุม ทั้งระบุได้ด้วยว่าตั้งต้นบานเวลาเช้า และใน อภิธานัปปทีปิกา ก็บอกว่าบัวแดง จึงยุติว่า ประทุมกับโกกนทเป็นสิ่งเดียวกัน

ปุณฺฑรีกำ บัวหลวงอย่างดอกขาว ที่ทราบว่าเป็นชนิดบัวหลวงนั้น มีหลักฐานแน่นอน เพราะในที่ทุกแห่ง ถ้ากล่าวถึงบัวหลวงด้วยแล้ว ชื่อนี้เป็นควบคู่อยู่กับปทุมเสมอ ไม่เข้าพวก กับอุบลเลย ในอภิธานัปปทีปิกาก็ว่าบัวขาว ที่เล่าเรียนมาก็ว่าบัวขาว แต่เสียงที่ว่าปุณฑริกนั้นไม่ถูกหูและลิ้นไทยเป็นแน่จึงไม่มีใครเรียกว่าปุณฑริก ถ้าจะให้ไพเราะก็เรียกว่าปุณฑริกชาติ มิฉะนั้นก็ผสมศัพท์เอาใหม่ว่าสัตบงกช ดังมีแจ้งในประถมสมโพธิฉบับนั้น ทั้งอรรถแปลว่า ปุณฑริกชาติ สัตบงกชบัวขาว ดังนี้ คำว่าสัตบงกช ฟังดูเป็นศัพท์ก็จริง แต่ที่ผสมอย่างนี้

๑. **อุปฺปลำ** ใช้ออกชื่อตนเองด้วย ใช้เรียกชื่อชาติของตนด้วย ใช้เป็นสาธารณะด้วย ที่ใช้ออกชื่อตนเองนั้น แม้ไม่มี นีละ นำหน้า ก็ต้องเข้าใจว่า บัวขาบที่ใช้เรียกชื่อชาติของตน

นั้น แม้เพียงศัพท์เดียวหมายถึงอุบลชาติทั้ง ๓ สี ที่ใช้เป็นสาธารณะนั้น แม้ไม่กล่าวถึงบัวหลวง ก็กินความไปถึงด้วย เช่นในอุทาหรณ์ว่า อุปฺปลวฺ ยโถทเก เป็นตัวอย่าง ต่อใช้เรียงแถวเข้ากับพวกของตน ซึ่งมีรัตตะแลเสนะนำหน้า จึงเรียกแต้มที่ว่า นีลุปฺปลวฺ

๒. ธตฺตุปฺปลวฺ เป็นศัพท์ผสม แปลว่าอุบลแดง ยังไม่ผสมชื่อเฉพาะ

๓. เสตุปฺปลวฺ เป็นศัพท์ผสม แปลว่าอุบลขาว มีชื่อเฉพาะว่ากุมุท และศัพท์กุมุทนี้เป็นพวกอุบลแน่นอน ไม่ใช่พวกปทุม มีคำว่า กุมุทุปปฺลานิ ซึ่งแปลว่าดอกอุบลชื่อกุมุทในอรรถกถาธรรมบทเป็นเครื่องตัดสิน

๔. ปทุม ใช้เป็นสาธารณะด้วย สำหรับชาติของตนด้วย สำหรับชื่อของตนด้วยใช้เป็นสาธารณะนั้น แม้ไม่กล่าวถึงพวกอุบลก็กินความไปถึงด้วย เช่น ในอุทาหรณ์ว่าไม่เคยพบในมคธ เฉพาะคำว่า มคธ เป็นมคธและเป็นไวพจน์ของศัพท์แปลว่าบัวแต่ที่ผสมว่าสัตบงกชหาใช่สำนวนที่พบในภาษามคธไม่ ถ้าจะว่าเป็นศัพท์มคธ เรามีวิธีอย่างหนึ่งซึ่งต้องถือเอาให้สะดวกแก่หูและลิ้นของเราด้วย แม้แต่กุมุทบัวขาวชนิดอุบลยังไม่เรียกตามเดิมว่าโกมุท เช่นในบทเพลงลาวคำหอมว่า โอ้เจ้าพวกโกมุทเป็นตัวอย่าง

อันที่จริง บัวหลวงที่เราทราบกันอยู่นั้นมีถึง ๔ อย่างคือ ดอกฉลวยอย่างๆ ดอกป้อมอย่างๆ และมีสีแดง สีขาวด้วยกันทั้งสองอย่าง คือดอกฉลวยก็มีทั้งแดง ทั้งขาว ดอกป้อมก็มีทั้งแดงทั้งขาว จึงแยกเป็น ๔ แต่ในมคธนับเอาสีดอก ไม่นับสัณฐานจึงรวมเป็น ๒ ปทุม ๑ ปุณฑริก ๑ ในวรรณคดีไทย ได้แก่ ๕ อย่างดังกล่าวมา เพราะฉะนั้น ต้องขอย้อนไปกล่าวถึงตำราไทยอีกนิดหน่อยดังต่อไปนี้

ในตำรายาไทยชื่อครรภรักษา ได้กล่าวถึงบัว ๕ อย่าง ครบด้วยองค์ ๒ คือ มีทั้งอุเทศและนิเทศ แต่เรียกบัวน้ำทั้ง ๕ คือ สัตบุษย์๑ สัตบรรณ๑ ลินจง๑ จงกลนี๑ นิลุบล๑ ตำรานี้ ว่าเป็นฉบับที่ได้ชำระสอบสวนแล้ว และเป็นตำรับเรียนของหมอไทยเป็นที่นิยมเชื่อถือในหมู่หมอ มิใช่ฉบับที่เย้ยหยันกันว่า ดินอปะระสิวอขาวอกินกไดทากได และในตำราของท่านพระเทวพรหมาก็ได้กล่าวไว้ตรงกันอย่างนี้

ของท่านพระยาแพทย์พงศาฯ

บัวเผื่อน ๑ บัวผัน ๑ สัตบุษย์ ๑ สัตบรรณ ๑ สัตบงกช ๑ ของหมอไทยทั่วไปที่ใช้กันกินมาก บัวเผื่อน ๑ บัวผัน ๑ สัตบุษย์ ๑ สัตบรรณ ๑ บัวขม ๑ แม้ถึงเช่นนี้ก็ยังตอบไม่ได้ว่าบัว ๕ อย่างชุดไหน เรียกเบญจพรรณในวรรณคดีไทย ให้นึกสงสัยไม่หายว่าจะเป็นคำพูดรวม ๆ ส่งเดชไว้ดังกล่าวแล้วข้างต้นแม้ที่ชี้แจงมานี้เล่าก็ดูเป็นเรื่องยุ่งยิ่งเท่าเป็นความรู้ แต่ได้เขียนมาทั้งนี้แล้ว ก็ควรมุ่งให้เป็นคุณประโยชน์บ้าง คือ บัวไทยทั้งสิ้นตามที่มีชื่ออยู่แล้วนั้น มีหลายอย่างทีเดียว ที่ยังเรียกกันสับสน บัวอย่างเดียวกันฝ่ายหนึ่งเรียกดังนี้ แต่

ฝ่ายหมอและชาวสวนชาวนา ซึ่งมีธุระกับดอกบัวสาย บัวสิน เรียกกันอย่างหนึ่ง จะพึงปทานุกรมให้ตัดสิน ก็ไม่ตลอดเพราะบอกลักษณะไว้ก็มี ไม่บอกก็มี แย้งกันที่อื่นก็มี จงกลบอกว่าชื่อบัวชนิดหนึ่ง แต่พวกบัวสายหรือบัวหลวงและดอกสีอะไรไม่ได้บอก ลินจงว่าชื่อบัวชนิดหนึ่งชนิดอะไร สีอะไร ไม่บอกอีก สัตบรรณก็แบบเดียวกัน สัตบงกช บอกว่าสีแดงแก่ดอกป้อมแย้งกับพระนิพนธ์ประถมสมโพธิที่ทรงไว้ว่า สันเวสันบุษย์บอกว่า คล้ายสัตบงกช แต่สีขาว ส่วนชาวสวนที่ปลูกบัวต่างๆ ขาย ว่าดอกฉลวยคู่กับบัวหลวงดูออกจะยุ่ง อีกประการหนึ่ง เมื่อเบญจพรรณในเรื่องบัวเป็นปัญหาได้แม้เรื่องอื่นก็ต้องเป็นได้เหมือนกัน

การสร้างสรรค์เชิงพรรณนาโวหาร

การชมความงามตามธรรมชาติของบัวและสระบัวด้วยการพรรณนาโวหารมักก่อให้เกิดความรื่นรมย์ สร้างความประทับใจในความรู้สึกของผู้คน ที่นึกมโนภาพแห่งความงามนั้นตามจินตนาการของผู้เป็นกวี จึงเป็นความนิยมของกวีที่จะหยิบยกสระบัวมาสร้างสรรค์เชิงพรรณนาเพื่อเพิ่มอรรถรสในเนื้อหาแห่งผลงานของตน ดังนี้

คำประพันธ์ประเภทร่าย

ชมโกเมทโกมุท อุบลบุษบัวบาน ตระการกลิ่นเกสร
หมู่ภมรร่อนคลึงเคล้า เอารสเรณูเร้า ร่อนร้องระงมชล

(ลิลิตเพชรมงกุฎ)

ถึงถิ่นธารณที จงกลนีอุบล บัวเผื่อนปนบัวผัน
สัตตบรรณบงกช ใบเขียวสดสะอาด ดอกดาดาษแดงขาว ราวแกล้งประดับ

(ลิลิตพระฤๅ)

ดอกบัวผ้ายจับบัว ภมรมัวเมาซราบ อาบละอองเกสร
สลอนบุษบาบาน ตระการดอกบัวแดง แฝงบัวขาวคลี่คล้อย
สร้อยสัตบรรณบงกช ระรวยรสกลิ่นจงกล นิโลตบลโกมล อุบลบุษบัวเผื่อนฉลับ

(ลิลิตพระลอ)

คำประพันธ์ประเภทฉันท์

นานาอุบลบุณ ฑริเกษกาญจน์กอง
เผื่อนผันเอนกนอง ระดะดาษผกาแจรง
ฟุ้งฟ้าขจรคนธ์ นิลุบลตระบอกแบง
เรณูภิรมย์แรง ชระอบตระวันวรรณ
(พระสุธนคำฉันท์)

เลือนแลระดาษดวง กุสุเมศตระกลกาญจน์
กลากลาศนทีธาร กลแก้วผกากล
เฟื่องฟุ้งขจรกลิ่น รศเสาวคนธ์ปน
ใบบัตระบังบน สระเกษมสลมหลาย
บัวเบ็ญจนาพรร ณวิโรจแพร้วพราย
คือนิลมณีราย ปทุเมศเรืองไร
(พระสุธนคำฉันท์)

บัวบงบิยุศดวง กมเลศตรกาญกล
เฉกบุษปเบิกชล แลชระลื่นตระบอกบัณ
(พระสุธนคำฉันท์)

พฤกษามาลีบุษปสร หลุดสรลอนบาน
บัวพรรณแกมกาญจน กมุทมาศเมียล
(สมุทรโฆษคำฉันท์)

ชมสระสโรชา กรบุษปเรียงราย
ขจรคนธอบอาย ภุมรีภมรมัว
(อนิรุทธ์คำฉันท์)

ซ่านเซ็นกระเด็นต้อง ละอองบุปผะกำจาย
สาโรชรำเพยผาย รสฟุ้งชโลธาร์
(อิเหนาคำฉันท์)

ชมเฌอชมชลชมแลชมพนพนม
ชื่นชมแลชมสระ *สโรช*
บุษบาบงกชกรรณิกากมลโชติ
ไพโดรละอองโอช *สุคนธ์*
แมลงภู่พรรณคือนิลนฤมลโกมล
แดงดั่งปทมกล *เรี่ยราย*
ใบเขียวสลับคือประดับมรกตพพราย
น้ำใสคือแสงสาย *พิฑูรย์*
(สมุทรโฆษคำฉันท์)

โกมุทในสระก็โสภณ *ปทุมกุสุมปน*
นิลลุบลพัน *ตระบัดใบ*
ลินจงจงกลนีใน *ขจรรสวิไล*
ฟุ้งตระหลบไพร *พนัศสถาน*
ชูดอกฝักก้านแลกลีบบาน *วิวิธวิจิตรปาน*
ดังรำเพยพาน *ถวายฉม*
ภุมรินร่อนร้องระงมชม *ปัญจบุษปอุดม*
ต่างสราญรมย์ *มเหาฬาร*
(กุมารคำฉันท์)

สะอาดเอี่ยมประเปี่ยมน้ำสลอนล่ำสโรชมี
พบูบานผสานสี *สล้างกลีบกุสุมสรรพ์*
สำแดงดวงดำรูเด่น *ประดับเบญจพิธพรรณ*
พิโดรณมระงมคัน *ธรสรื่นบำเรอฆาน*
ภมรมั่วประทุมมาศ *มิรู้ขาดสถานธาร*
ชะลอเอาละอองมาล *ยเมื้อมุ่งอำรุงรวง*
(อิลราชคำฉันท์)

อ่างแก้วบุษบันบานสลอน *สฤษฏ์สระสาคร*
และเขื่อนขจิตรคีรี
(กฏาหกคำฉันท์)

แล่นไล่ในสาคเรศศรี ใสสุทธวารี
วรากุสุมภ์เสาวคนธ์
โกมุทบุษบาอุบล บุษบันจงกล
ก็บานสะพรั่งเกสร
เกสรสรัสแสงทินกร เรณูขจร
ภุมรีก็กลั้วรสชม

(ปุณโณวาทคำฉันท์)

มณีบุษปนิลุบลบาล ขาวเขียวแดงปาน
ปทมราครูจี
บัวเบญจกุสุเมศมาลี ดาดาษชลธี
สะพรุ่มสะพรั่งบังใบ
เฟื่องฟุ้งเสาวคนธเอาใจ บาลบุษปมาลัย
สรลมสรลอนชลธาร

(พระสุธนคำฉันท์)

มีสระสาโรชใหญ่หลวง ดาษด้วยดอกดวง
อุบลระบัดแบ่งบาน

(อลินจิตต์คำฉันท์)

นานาบุษบาเบญจรงค์ เสียงมธุภมรลง
คือคีตบำเรอสระสนาน

(อุเทนคำฉันท์)

ดุจดวงปทุมทิพบัวบง พิลาศลอยลง
ในชลแลชุ่มชลธี

(พระสุธนคำฉันท์)

บัวเบญจบงกชแก้วกาญจน์ มณีชัชวาล
ดั่งสุริยจันทรมณฑล

กลนีนิลุบลจงกล บาลแบงรศคนธ์
ก็ฟุ้งตรลบสาคร

(พระสุธนคำฉันท์)

นานาประทุมาบานฉะกะ ตูมตั้งระดะ
ทั้งห้าประการแกมปน
ภุมเรศกลั้วกลิ่นคลึงคนธ์ เกสรโกมล
วะว่อนในสระดาษเดียร

(มัทรีคำฉันท์)

สุขบงกชบานบัวทอง ภุมรีตฤบละออง
สโรชสร้อยไขขจร

(สมุทรโฆษคำฉันท์)

โสภาสระแก้วกลมี ไกรพแกมศรี
สโรชพรรณพิมล
มีโกมุทมาลย์กมล บานขจรรสคนธ-
สร้อยเลวงเวหา

(สมุทรโฆษคำฉันท์)

ภุมเรศร่อนเคล้าคลึงกัน ธรสเรณูจรัล
จรดทุกบ่อนแบะบัว
โกสุมชุ่มชื่นชมชัว ซอกกลีบชรมัว
ภมรมาซราบศรีสลาย

(สรรพสิทธิ์คำฉันท์)

เสด็จดำดลโบกขรณี น่านนองชลธี
บันเทิงกุสุมเสาวคนธ์
โกมุทสีตบุษปอุบล เลญจงจงกล
ลนีนิโลศบลบาน

(สรรพสิทธิ์คำฉันท์)

โกมุทอุบลลานฉะกะ ปทุมกุสุมสรละ
สรลมสรลอนเลื่อนผกา

(อนิรุทธิ์คำฉันท์)

เรืองรองน้ำจันทรมณี มณีบุษปสระศรี
สโรชนิโลตบล
บัวบานมณีสุริยพิมล บางกชจงกล
ลนีนิโลตบลบาน
ขจรคนธตระหลบโอพาร ฟุ้งฟ้าจักรพาพ
ก็พูลบำเทิงหฤทัย

(อนิรุทธิ์คำฉันท์)

คำประพันธ์ประเภทกลอน

แล้วจะอุ้มไปเล่นอโนดาต อันใสสะอาดที่เทพทรงสนาน
ประกอบเบญจโกสุมปทุมมาลย์ ตระการกลิ่นรินรสเรณูนวล

(กากีกลอนสุภาพ)

บรรลุถึงสระหนึ่งน้ำสะอาด เดียรดาษด้วยอุบลชลสินธุ์
ทั้งฝักดอกออกกระจับในวาริน ระรื่นกลิ่นเกสรขจรขจาย

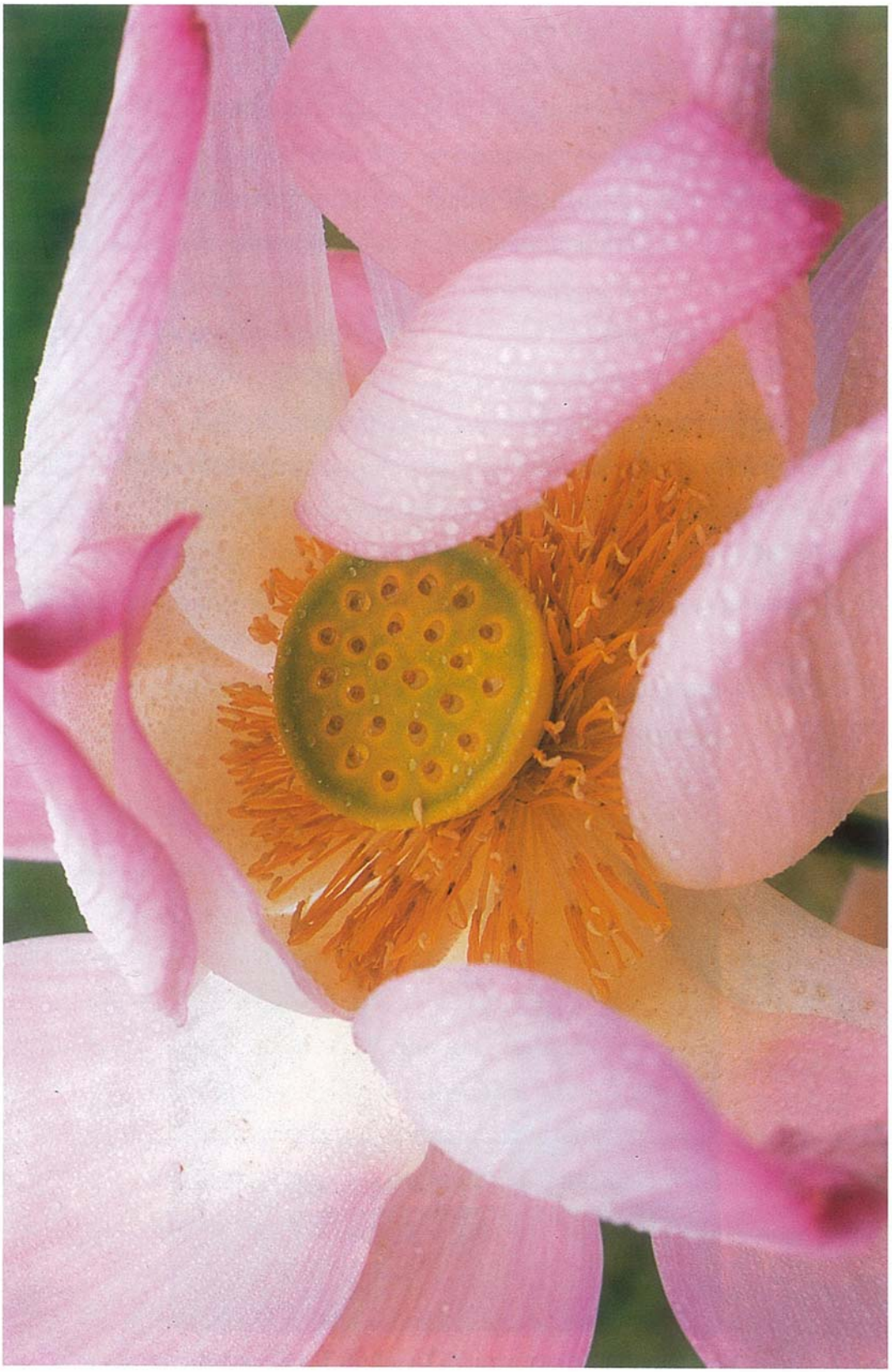
(นิทานคำกลอนเรื่องโคบุตร)

เสด็จถึงห้องธารละหานน้ำ วิไลล้ำกว้างใหญ่ในไพรสัณฑ์
จอกกระจับตับเต่าขึ้นเคียงกัน บุษบาโกสุมปทุมมา
ดูเด่นดอกออกผการะดาดาษ น้ำสะอาดใสเย็นเห็นมัจฉา
บ้างว่ายเรียงเคียงกันเป็นหลั่นมา กุมาราเลียบดูอยู่ริมธาร

(นิทานคำกลอนเรื่องโคบุตร)

ปทุมมาลย์บานแย้มแกมผกา ภุมราร่อนเคล้าเสาวคนธ์

(นิทานคำกลอนเรื่องสิงหไกรภพ)

กระจับจอกดอกอุบลจงกลนี บัวหลวงมีโกมุทบุษบัน
บ้างบานตูมชุ่มชื่นพระยื่นหยิบ แกล้งกระซิบสุดกลิ่นนางผินผัน
(นิทานคำกลอนเรื่องสิงหไกรภพ)

พระยิ้มแย้มแช่มชื่นระรื่นรม ชวนนางชมนกไม้ไพรระหง
เห็นสระศรีมีโกมุทบุษบง ชวนกันลงสรงน้ำเล่นสำราญ
(นิทานคำกลอนเรื่องสิงหไกรภพ)

ริมลำคลองท้องทุ่งดูวุ้งเวิ้ง ด้วยน้ำเจิ่งจอกผักขึ้นหนักหนา
ดอกบัวเผื่อนเกลื่อนกลาดดาษดา สันตะวาสายติ่งต้นลินจง
(นิราศพระประธม จากนิราศสุนทรภู่)

จมแจ่มแจ้งแสงตะวันเห็นพรรณผัก ดูน่ารักบรรจงส่งเกสร
เหล่าบัวเผื่อนแลสล้างริมทางจร ก้ามกุ้งซ้อนเสียดสาหร่ายใต้คงคา
สายติ่งแกมแซมสลับต้นตับเต่า เป็นเหล่าเหล่าแลรายทั้งซ้ายขวา
กระจับจอกดอกบัวบานผกา ดาษดาดูขาวดั่งดาวพราย
โอ้เช่นนี้สีกาได้มาเห็น จะลงเล่นกลางทุ่งเหมือนมุ่งหมาย
พี่มีเรือน้อยน้อยจะลอยพาย เที่ยวถอนสายบัวผันสันตะวา
(นิราศภูเขาทอง จากนิราศสุนทรภู่)

เห็นบัวหลวงบัวขมน่าชมดอก ช่างงามงอกนับแสนดูแน่นหนอง
เห็นบัวขาวขาวล้วนนวลละออง เหมือนบัวทองที่กระถางสำอางตา
เห็นสัตตบุษย์ผุดพ้นขึ้นบนน้ำ เหมือนจะร่ำเรียกชวนให้หวนหา
เห็นบัวเผื่อนบัวผันสันตะวา เอามือคว้าฉวยฉุดก็หลุดลอย
(นิราศสุพรรณ)

เห็นหนองน้ำใหญ่โตมีโกมุท บ้างพันผุดจากวนชลสาย
น้ำใสสะอาดเย็นมองเห็นกาย มัจฉาว่ายอยู่ในวนชลธาร
(นิราศหนองคาย)

บัวไสวใบบังระบุดอก *เผยอออกกลิ่นชวยห้วยละหาน*
ต้นไม้สูงสะพรั่งบังริมธาร *ที่ดอกบานแล้วก็หล่นละอองลง*
(บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน)

ที่บางแห่งโกมุทบุษบัน *เป็นพืชพรรณติดต่อกอไสว*
บ้างชูดอกออกฝักแล้วชักใบ *แลไปล้วนกุมุทจนสุดตา*
เหล่าบัวสายรายกอกันห่างห่าง *พอสางสางก็ตระการบานบุปผา*
ทั้งกระจับตับเต่าสันตะวา *ในคงคาหลายอย่างต่างต่างพรรณ*
พอเช้าตรู่หมู่ภมรร่อนมาถึง *หึ่งหึ่งฟังจำเรียงเสียงสนั่น*
เที่ยวซอกซอนเกสรบุษบัน *เสาะสรรรสหวานตระการใจ*
(บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน)

สัตตบุษย์บัวแดงขึ้นแฝงฝัก *พรรณผักพาดผ่านก้านบุปผา*
แพงพวยพุ่งพาดพันสันตะวา *ลอยคงคาทอดยอดไปตามธาร*
(บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน)

มีดอกปทุมมาห้าอย่าง *ตูมบานสล้างต่างสี*
สัตตบรรณนิลุบลจงกลนี *มีสาหร่ายสายติ่งสันตะวา*
(บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน)

ระเบียบสระทั้งสี่วารีทิพ *เหมือนจะหยิบเสาวรสให้ทรงสรรค์*
มีโกสุมประทุมซ้อนสลับกัน *ทั้งสันสัตวาจงกลบาน*
(สมบัติอมรินทร์คำกลอน)

คำประพันธ์ประเภทกลอนบทละคร

งามน้ำงามนางกลางชล *งามกุมุทอุตบลล้นเหลือ*
สโรชนงรามงามเจือ *งามเรือลอยน้ำอำไพ*
(กนกนคร)

เรื่อยเรื่อยภุมรินบินว่อน
รื่นรื่นรสสุคนธ์ปนไป
ดอกเอยเจ้าดอกบัวผัน
เกลือกเกสรบัวทองผ่องใส
สองใจจ่อจิตสนิทนอน
บุหงาสวรรค์ของเรียมนี่เอย
(บทเสภาเรื่องพญาราชวังสัน)

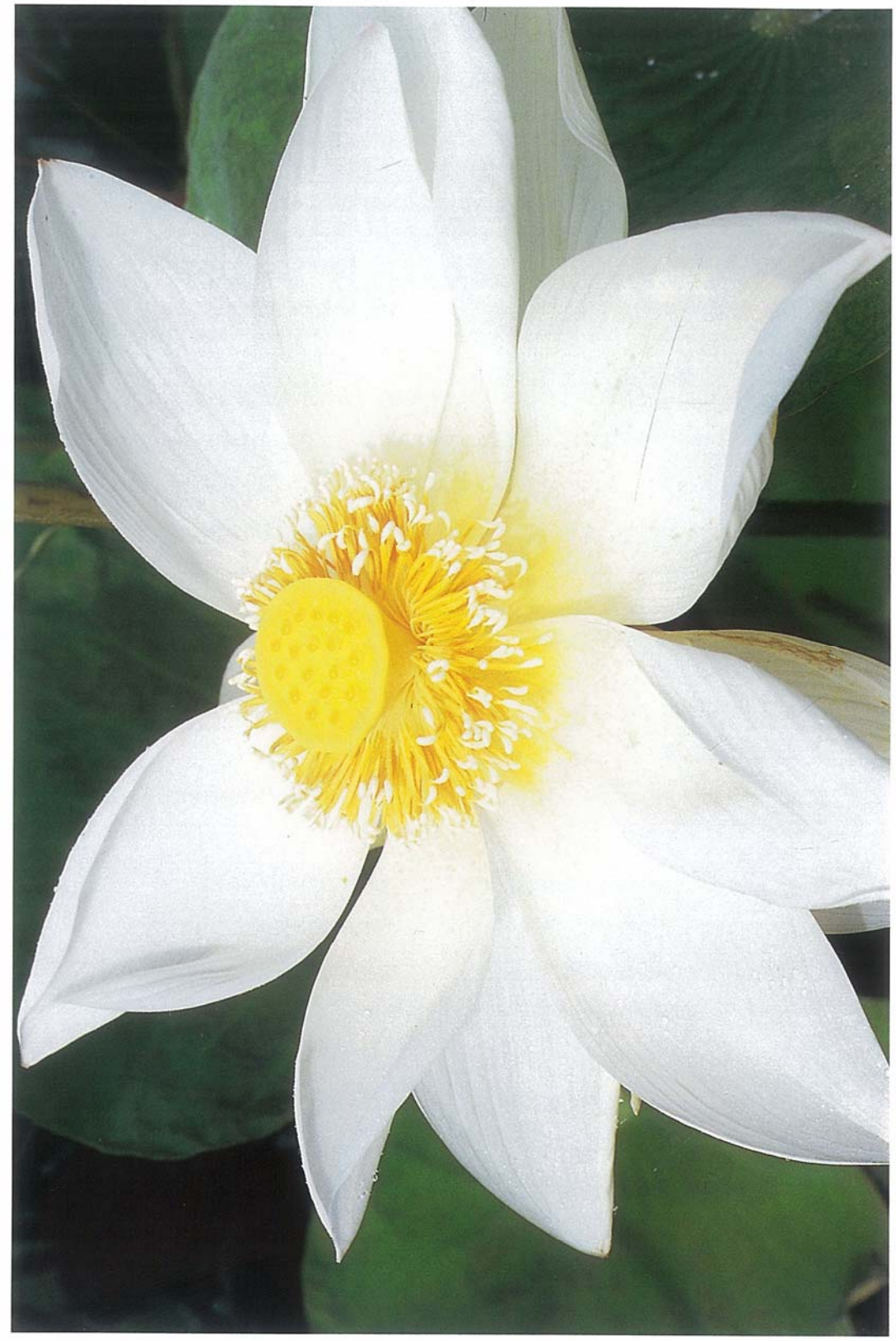
อันโบกขรณีสี่เหลี่ยม
ใสสะอาดปราศจากราคี
มีพรรณโกสุมปทุมมาลย์
เกสรร่วงลงในคงคา
น้ำเปี่ยมเทียมปากสระศรี
ดังแสงแก้วมณีรจนา
ตูมบานแย้มกลีบกลิ่นกล้า
พระพายพาหอมฟุ้งจรุงใจ
(บทละครเรื่องอิเหนา)

ประดับด้วยโกมุทบุษบง
ลินจงอุบลบัวบาน
(บทละครเรื่องอิเหนา)

หอมกลิ่นโกสุมปทุมมาลย์
น้ำใสไหลเย็นเห็นตัวปลา
นิลุบลพันน้ำขึ้นรำไร
อายอบชลธารขจรไป
ว่ายแหวกปทุมาอยู่ไหวไหว
ตูมตั้งบังใบอรชร
(บทละครเรื่องอิเหนา)

ประกอบสรรพโกสุมปทุมมาลย์
แดงขาวดวงเขียวอรชร
บ้างชูฝักดอกแฝงตูมแย้ม
โกมุทสัตตบุษย์สัตตบรรณ
เรณูร่วงในกระแสสินธุ์
ภุมเรศบินร่อนรำเพยพาน
ชูก้านบานผกาเกสร
ขาบสีม่วงซ้อนสลับกัน
จงกลแกมแนมกอเผื่อนผัน
ประชุมขั้นอุบลดวงบาน
วารินอาบรสหอมหวาน
เคล้าซาบกุสุมาลย์มาลี
(บทละครเรื่องอุณรุท)

โกสุมปทุมมาศดาษเดียร
ผจงเจียนไกรลาสบรรพตา
(บทละครเรื่องอุณรุท)

มิกอโกสุมปทุมมาศ *ขาวแดงดาดาษหลายหลั่น*
จงกลนีนิลุบลแกมกัน *อรชรซ้อนชั้นประชุมบาน*
บ้างร่วงเรณูนวลละอองโอช *พระพายสาโรชหอมหวาน*
บ้างผุดแซมแย้มสร้อยผกากาญจน์ *ตูมแนบแกมก้านบังใบ*

(บทละครเรื่องอุณรุท)

ความเชื่อในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างดอกบัวกับดวงอาทิตย์ และดวงจันทร์

ดอกไม้บนโลกมนุษย์นี้ ไม่มีดอกไม้อื่นใดมีคุณสมบัติพิเศษเทียบเท่าดอกบัว กล่าวคือ ดอกไม้ส่วนใหญ่จะอาศัยความอบอุ่นแห่งดวงอาทิตย์เบ่งบานสยายกลีบ หากแต่ดอกบัวมีความสัมพันธ์ทั้งดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ จากการสังเกตว่าบัวหลวงมักจะบานเมื่อต้องแสงอาทิตย์ บัวสายจะเริ่มบานเมื่อต้องแสงจันทร์ กวีไทยได้สังเกตธรรมชาติของบัว พร้อมกับได้นำมาพรรณนาไว้เป็นโวหารเชิงเปรียบเทียบไว้ในวรรณคดีไทยเรื่องต่างๆ คือ

ยูงยลยังเมฆห้อง *หาวคลอง*
สุริยเสด็จผยอง *อยู่น้ำ*
โกมุทศศิส่อง *สถิตต่าง ไกลนา*
จรดศศิสันล้ำ *แต่ฟ้าลงดิน*

(ประชุมโคลงโลกนิติ)

กมุทโกเมศแย้ม *กลีบขยาย*
บานเบิกรับสุริยฉาย *ส่องต้อง*
บ้างโรยร่วงกระจาย *กลีบกลาด เกลื่อนเอย*
แมลงภู่เวียนวู่ร้อง *แทรกเคล้าเชยชิม*

(โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส)

สระศรียังเกิดด้วย *บัวมี*
ยาวโยชน์เหนือนที *แม่น้ำ*
สุริยะเบ่งรวายศรี *เพียงพุ่ง มาเฮย*
บัวหุบหับเหี่ยวแห้ง *ยอบเย้าบัวโรย*

(พระลอสอนโลก จากชุมนุมเรื่องพระลอ)

ทินกรก่ายเกี้ยว เมียงบัว
บัวบ่บานหุบกลัว ภู่ย้ำ
ภุมรีภมรมัว เมาซราบ บัวนา
ซอนนอกในกลีบกล้ำ กลิ่นกลั้วเกสร
(ลิลิตพระลอ)

บุษบงส่งดอกพัน ชลธาร
พอแสงสุริยฉาน จรัสต้อง
คลายคลี่ผกาบาน แบะกลีบ
ภุมเรศรู้รสจ้อง จรดเคล้าเสาวคนธ์
(ลิลิตเพชรมงกุฎ)

พระองค์ถือดอกโกมุท เมื่อยังไป่ผุด
จากน้ำบังใบ ไป่บานเพราะถ้า
แสงสุริโยทัย พระอาทิตย์มาส่องแสงไข
บานแล้วจะกลัดกลีบไว้ จะถ้าใครเล่านา
(กาพย์ขับไม้เรื่องพระรถ)

ผกาแก้วโกสุมปทุมมาลย์ ก็แบ่งบานรับแสงสูรย์ส่อง
แมลงภู่ผึ้งภุมรินทอง ร่อนร้องเชยรสสุมาลี
(บทละครเรื่องอิเหนา)

เหลือบแลเห็นดอกปทุมมาศ ประหลาดกว่าดอกบัวทั้งหลาย
ภุมรินไม่บินกล้ำกราย ผุดพ้นจากสายชลธาร
เต่งตูมหุ้มห่อกลีบกลัด ไม่ระบัดบานรับสุริย์ฉาน
หอมรื่นชื่นชูวิญญาณ ให้คิดบันดาลอัศจรรย์
(บทละครเรื่องอุณรุท)

ผันนาวาน้อยลอยสระ ปัทมะแข่งแขแลเห็น
นงรามงามจริงยิ่งเพ็ญ นั่งเล่นในเรือเหนือน้ำ
หัตถ์ขาวท้าวคางนางน้อง เนตรจ้องอัมพุชสุดขำ

รัศมีสีครามงามล้ำ *ส่องกล้ำกลบกลั้วบัวบาน*
บัวขาวพราวน้ำจำรัส *รับรัศมีครามงามน่าน*
กลายเป็นบัวนิลกลิ่นนาน *หอมหวานวอนใจให้แล*

(กนกนคร)

อัจฉริยภาพแห่งภูมิปัญญาของกวี

ด้วยภูมิปัญญาแห่งกวี ผู้รู้จักการสังเกต จดจำธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม มารจนาเป็นบทร้อยกรอง เช่น มีการนำธรรมชาติและสรีระของบัวมาจินตนาการสร้างสรรค์เป็นเรื่องราวอย่างวิจิตรพิสดาร ดังจะขอนำตัวอย่างจากบทละครเรื่องรามเกียรติ์ บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ ซึ่งมีกล่าวถึงบทบาทของบัวหลายตอนด้วยกันคือ

ตอนกำเนิดหนุมาน

ได้นำธรรมชาติการหุบและแย้มบานของดอกบัวมาผูกเป็นเรื่องราวว่า พระเจ้ากรุงสาเกตุไม่มีโอรสธิดา เบื่อหน่ายในราชสมบัติจึงออกบวชบำเพ็ญตบะเป็นพระฤาษี ชื่อพระฤาษีโคดม ต่อมามีนกกระจาบไพรผัวเมียมาทำรังออกไข่อยู่ที่หนวดของพระฤาษีโคดม พ่อนกให้แม่นกกกไข่ ส่วนตัวเองไปหาเหยื่อที่สระบัวในป่าหิมพานต์

ครั้นมาถึงป่าหิมพานต์ *เห็นสระปทุมมาลย์กว้างใหญ่*
มีดอกบัวบานตระการใจ *ก็โผลงในดวงบุษบัน*
เสียดใส่เกสรขจรกลิ่น *จิกกินเพลินใจใหลหลง*
จนเวลาเย็นย่ำค่ำลง *บุษบงกลัดกลีบหุบลงไว้*
ครั้นรุ่งสว่างเวลา *สุริยาเยี่ยมยอดเหลี่ยมไศล*
ดอกบัวบานรับอโณทัย *ดีใจก็บินสู่รัง*

พ่อนกเพลิดเพลินต่อการจิกกินเกลือกเคล้าเกสร อันหอมหวานของดอกบัวจนถึงเวลาค่ำ ถูกดอกบัวหุบกลีบขังไว้ ครั้นสว่างบัวขยายกลีบจึงบินกลับรังได้ แม่นกโกรธมาก กล่าวหาว่าไปมัวสมสู่กับนางนกอื่น แม้พ่อนกจะชี้แจงอย่างไรก็ไม่ฟัง พ่อนกจึงขอสาบานว่าหากตนประพฤตินอกใจจริงก็ขอให้บาปทั้งหมดตกอยู่กับพระฤาษีโคดม พระฤาษีได้ยินคำสาบานเช่นนั้นก็ถามว่าตนมีบาปอะไร พ่อนกตอบว่าบาปที่ไม่มีลูกสืบวงศ์ พระฤาษีก็เห็นบาปของตน จึงตั้งพิธีกุณฑ์ร่ายเวทเกิดนางสาวสวยชื่อกาลอัจนา สมสู่อยู่ด้วยจนเกิดลูกหญิงชื่อนางสวาหะ ต่อมาพระอินทร์กับพระอาทิตย์มาเป็นชู้กับนางกาลอัจนา มีลูกชายสีกายเขียวและแดง พระฤาษีทราบความจริงภายหลัง ได้สาปให้กุมารทั้งสองกลายเป็นลิง ส่วนนางสวาหะถูกมารดาสาปให้กลายเป็นหินจนกว่าจะมีลูกเป็นพญาวานรคือ หนุมาน จึงจะพ้นคำสาป

ตอนศึกไมยราพ

ก็ได้นำคุณสมบัติของบัวตามธรรมชาติที่มีก้านเป็นรูพรุน และมีใยขาวที่บางเบา มาผูกเป็นเรื่องราวว่า เมื่อไมยราพได้ลอบเข้าไปในกองทัพพระราม และสามารถลักพาพระรามจากพลับพลาซึ่งหนุมานอมไว้ในปากได้สำเร็จ นำลงไปยังที่อยู่ ณ กรุงบาดาล พระยาพิเภกได้บอกทางให้แก่หนุมานเพื่อตามไปยังกรุงบาดาลตามก้านของดอกบัว

ภาพจิตรกรรมฝาผนังระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

จึงพินิจพิศดูสำคัญ ซึ่งพิเภกกุมภัณฑ์บอกให้
ก็ถึงต้นคงคาพนาลัย แลไปเห็นสระปทุมมาลย์
มีดอกบัวหนึ่งเท่ากงรถ บานสดกลิ่นเกสรยิ่งหอมหวาน
ขุนกระบี่ผู้ปรีชาชาญ ก็หักก้านลอดไปด้วยฤทธาฯ

ก้านบัวได้นำหนุมานไปถึงใต้บาดาล หนุมานต้องฟันฝ่าด่านป้องกันต่างๆ ได้แก่ด่านช้างตกมัน ด่านภูเขากระทบกันจนเกิดประกายไฟ ด่านยุงร้ายขนาดเท่าแม่ไก่ จนกระทั่งถึงสระบัวกว้างใหญ่

เห็นสระบัวสี่เหลี่ยมกว้างใหญ่ ดาษไปด้วยปทุมเกสร
ทรงดอกออกฝักอรชร ตูมบานสลอนสลับกัน
พระพายชายพัดมาเรื่อยๆ หอมเฉื่อยซาบจิตเกษมสันต์
ให้สงสัยไม่รู้สำคัญ ว่าจะจรจรัลไปแห่งใด
เหลือบซ้ายแลขวาทุกทิศ พินิจรอบทั่วสระใหญ่
ไม่เห็นร่องรอยก็จนใจ แต่เวียนเทียวไปเทียวมา

ทันใดนั้นมัจฉานุผู้มีหน้าที่รักษาด่านชั้นในและอยู่ในสระบัวได้เข้ามาต่อสู้ขัดขวางผู้รุกราน หนุมานแปลกใจที่มัจฉานุมีรูปร่างหน้าตาคล้ายตนแต่มีหางเป็นปลา และเมื่อได้ทราบว่ามัจฉานุเป็นบุตรของตนที่เกิดจากนางมัจฉา จึงขอให้ช่วยชี้ทางไปยังที่อยู่ของไมยราพ มัจฉานุตอบว่า

บัดนั้น มัจฉานุผู้มีอัชฌาสัย
ได้ฟังอัดอั้นตันใจ บังคมไหว้แล้วตอบวาที
ข้อนี้ขัดสนเป็นพ้นคิด พระบิดาจงโปรดเกศี
ด้วยพระยาไมยราพอสุรี ได้เลี้ยงลูกนี้จนใหญ่มา
พระคุณดั่งคุณปิตุเรศ ซึ่งบังเกิดเกศเกศา
อันซึ่งจะบอกมรดา ดังข้าไม่มีกตัญญู
บิดาลงมาทางไหน ทางนั้นจะไปยังมีอยู่
จงเร่งพินิจพิศดู ก็จะรู้ด้วยปรีชาชาญ
บัดนั้น วายุบุตรวุฒิไกรใจหาญ
ฟังมัจฉานุกุมาร ว่าขานหลีกเลี่ยงเป็นคำนัย
ขุนกระบี่ผู้มีกำลังฤทธิ์ นิ่งคิดก็คิดขึ้นได้
จึงหักก้านบุษบงด้วยว่องไว ลอดไปตามไส้ปทุมมา

ธรรมชาติของก้านบัวหลวงนั้นมีไส้เป็นรูพรุน เมื่อหนุมานลอดผ่านก้านบัวลงไปก็ซ้อนได้ไปทะลุออกยังสระโบกขรณีซึ่งอยู่ใกล้ประตูเมืองอันเป็นที่อยู่ของไมยราพ ขณะนั้นนางพิรากวน

ซึ่งไมยราพใช้ให้ออกมาตักน้ำที่สระโบกขรณี เพื่อนำไปใส่กระทะสำหรับต้มไวยวิกบุตรชาย พร้อมกับพระรามในวันรุ่งขึ้น ได้นั่งร้องไห้คร่ำครวญถึงโทษทัณฑ์ที่บุตรชายได้รับ หนุมานได้ยินเรื่องราวก็คลายพระเวทกำบังตา เข้าพูดจากับนางพิรากวนขอให้ช่วยนำเข้าเมืองเพื่อฆ่าไมยราพ นางพิรากวนรู้สึกโสมนัสบอกความแก่หนุมานว่า ขณะนี้พระรามถูกขังในกรงเหล็กที่ดงตาลท้ายเมือง การจะเข้าไปในเมืองนั้นยากยิ่ง แม้แต่แมลงวันก็ผ่านไปไม่ได้เพราะมีจักรกรด หนุมานจึงออกกลอุบายเข้าไปในเมืองอย่างง่ายดาย โดย

หนุมาน พบนางพิลากวนขณะออกมาตักน้ำ
ภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ ระเบียงรอบพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เป็นใยบัวติดสไบบาง นางพิรากวนยักษี
ด้วยเดชพระมนตร์อันฤทธี อสุรีไม่เห็นกายา

ตอนพรหมมาสตร์

สร้างจินตนาการให้เห็นภาพพจน์ ความมโหฬารในขนาดของช้างเอราวัณว่า

อินทรชิตบิดเบือนกายิน เหมือนองค์อมรินทร์
ทรงคชเอราวัณ

ภาพจิตรกรรมฝาผนังนางฟ้าบนกลีบบัว ภายในวัดปทุมวนารามวรวิหาร กรุงเทพฯ

ช้างนิมิตฤทธิแรงแข็งขัน เผือกผ่องผิวพรรณ
สีสังข์สะอาดโอพาร์
สามสิบสามเศียรโสภา เศียรหนึ่งเจ็ดงา
ดังเพชรรัตน์รูจี
งาหนึ่งเจ็ดโบกขรณี สระหนึ่งย่อมมี
เจ็ดกออุบลบันดาล
กอหนึ่งเจ็ดดอกดวงมาล ดอกหนึ่งแบ่งบาน
มีกลีบได้เจ็ดกลีบผกา
กลีบหนึ่งมีเทพกัญญา เจ็ดองค์โสภา
แน่งน้อยลำเพานงคราญ
นางหนึ่งย่อมมีบริวาร อีกเจ็ดนงคราญ
ล้วนรูปนิมิตมายา
จับระบำรำร่ายซ้ายขวา ชำเลืองหางตา
ทำที่เป็นเทพอัปสร
มีวิมานแก้วบวร ทุกเกตุกุญชร
ช้างเอราวัณอมรินทร์
เครื่องประดับเก้าแก้วโกมิน ซองหางกระวิน
สร้อยสายชนักถักทอง
ตาข่ายเพชรรัตน์ร้อยกรอง ผ้าปกกระหนกทอง
ห้อยพู่ทุกหูคชสาร
โลหันสารถีขุนมาร เป็นเทพบุตรควาญ
คัดท้ายที่นั่งช้างทรง
ตามบรรดาโยธาจตุรงค์ เปลี่ยนแปลงกายคง
เป็นเทพไทเทวัญ
ทัพหน้าอารักขไพรสัณฑ์ ทัพหลังสุบรรณ
กินนรนาคะนาคา
ปีกซ้ายฤาษิศวิทยา คนธรรพ์ปีกขวา
ตั้งตามตำราทัพชัย
ศาสตราอาวุธเกรียงไกร โตมรศรชัย
พระขรรค์คทาถ้วนตน

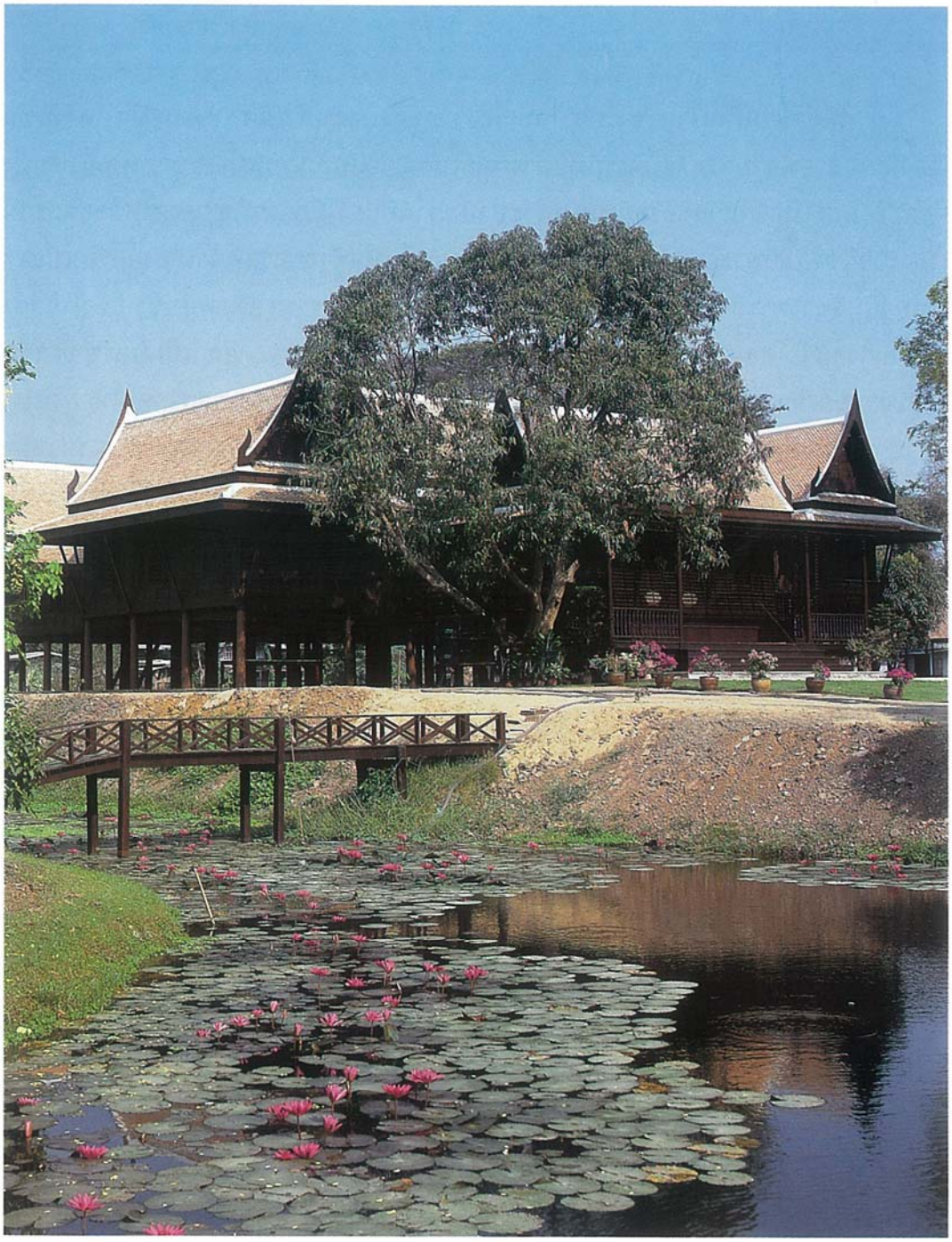
ลอยฟ้ามาในเวหน เร่งรีบรี้พล
ไปยังสมรภูมิชัย ฯ

ในตำนานพื้นบ้านของไทย ก็มีเรื่องราวของบุคคลกำเนิดจากดอกบัว อาทิเช่น เรื่องนางอุสา-ท้าวบารส เป็นเรื่องที่เล่าขานสืบกันมาอยู่ทางแถบเทือกเขาภูพานไปจนถึงฝั่งลาว และเป็นตำนานของอุทยานภูพระบาทสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญของจังหวัดอุดรธานี เรื่องราวมีว่า เมื่อพระอินทร์จุติลงมาเกิดในโลกมนุษย์ เป็นท้าวบารส เจ้าเมืองผู้ครองเมืองปะโค มเหสีของพระอินทร์ก็ได้ตามเสด็จลงมาจุติอยู่ในดอกบัว พระฤาษีมาพบเข้า ก็นำไปเลี้ยงชื่อว่านางอุสา ต่อมาพระยาพานผู้ครองเมืองศรีสัตตนาคได้ขอนางอุสาเป็นบุตรบุญธรรม ความงามของนางอุสาเป็นที่เลื่องลือระบือไกล จนพระยาพานต้องสร้างปราสาทหินให้อยู่ ต่อมาท้าวบารสเสด็จประพาสป่า เทพยดาได้อุ้มสมท้าวบารสไปยัง ปราสาทนางอุสาเป็นเวลาหนึ่งคืน จึงนำกลับ นางอุสาพยายามสืบ จนทราบว่าเป็นท้าวบารส จึงส่งข่าวให้ไปหายังปราสาทหิน พระยาพานทราบความก็ยกทัพไปขัดขวาง และถูกท้าวบารสฆ่าตาย

ความสัมพันธ์ระหว่างบัวกับวิถีชีวิตไทย

ชุมชนไทยแต่โบราณนิยมตั้งบ้านเรือนริมแหล่งน้ำธรรมชาติ นอกจากเพื่อประโยชน์ด้านเกษตรกรรมอันเป็นอาชีพหลัก ยังใช้เป็นเส้นทางคมนาคมสัญจรทางน้ำในยุคที่ถนนหนทางยังไม่พัฒนาดังปัจจุบัน เรื่องราวที่ปรากฏในวรรณคดีทุกยุคทุกสมัย นิยมพรรณนาถึงความงามของแหล่งน้ำอันอุดมด้วยพันธุ์ไม้น้ำ โดยเฉพาะบัว แสดงว่าแหล่งน้ำธรรมชาติยังคงความบริสุทธิ์สะอาดปราศจากมลภาวะ จนสามารถนำมาอุปโภค บริโภคได้อย่างสนิทใจ เพราะบัวเป็นพืชที่เจริญงอกงามได้ดีในแหล่งน้ำสะอาด

ดินแดนไทยมีภูมิอากาศแบบเมืองร้อน คนไทยจึงมีนิสัยรักความสะอาดชอบที่จะอาบน้ำชำระร่างกาย ใช้น้ำชะโลมกายให้สดชื่นเย็นใจ สิ่งที่สร้างความสนุกสนานเพลิดเพลินไปพร้อมกับการอาบน้ำชำระร่างกายในแหล่งน้ำธรรมชาติ คือการเก็บฝักหักบัวมารับประทาน นำดอกบัวและสายบัวมาประดับประดาร่างกายปลิดกลีบบัวทิ้งให้ลอยล่องตามกระแสน้ำต่างเรือน้อย หรือชวนกันซ่อนเร้นเล่นไล่ไปตามกอบัว สะท้อนให้เห็นถึงการดำเนินชีวิตความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย มีความมัธยัสถ์ และรู้จักหาความสุขพอสมควรตามอัตภาพ การเล่นน้ำ ได้ก่อให้เกิดความงามในวรรณคดีแทบจะทุกเรื่อง และให้อรรถรสในหลายรูปแบบ ซึ่งล้วนแสดงถึงความงาม ความน่ารัก ในแบบไทยๆ

คุ้มขุนแผน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ระเบียงพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ชวนกันเก็บบุบผชาติบงกชก็ทัด
ธารทรงกมลปัทม์ ขจร
จรัลจบสบณสระศรีสโรชรสสรลอน
สุคนธารกำจร ทั้งดง

(สมุทรโฆษคำฉันท์)

เก็บโกมุทสุคนธ์อุบลปทมบาน
ประดับองคนงพาล พฐู

(สมุทรโฆษคำฉันท์)

เดินมาวันหนึ่งไซร้ จึ่งถับ
บึงใหญ่ใครเห็นจับ จิตแท้
บัวหลวงแน่นแนวนับ ห่อนครบ กอเลย
ส่งสุคนธรสแล้ เลิศล้วนยวนใจ

(พระนลคำหลวง)

กินบัวอร่อยโอ้ เอาใจ บารนี
สาโรชข่าวฉันใด ใครรู้
เชิญพี่จุ่งไปใน บัวฝ้าย นั้นนา
ได้อมฤตรสสู้ อย่าแล้ไปสวรรค์

(ลิลิตพระลอ)

เด็ดดอกกุสุมชัด กรปัดกรป้องตน
เล่นไล่ละเวงวน มนธวัชกำหนดเชิง

(อิเหนาคำฉันท์)

สำแสนสุรางคบริจา ริกราชโจษจล
เก็บกาญจนโกมุทอุบล บุษปชูถวาย

(สรรพสิทธิ์คำฉันท์)

ลงสรงในสระเด็ดดวง สโรชก็สรวง
พฐูบรรทมชมผกา
เก็บกาญจนกุสุมโสภา สำอางอาตมา
แลอัครชายาศรี

(สมุทรโฆษคำฉันท์)

ชมฝักหักดอกบุษปบัน เก็บพรรณเผื่อนผัน
ผกากุสุมเสาวคนธ์

(พระสุธนคำฉันท์)

เสด็จลงโสรจสรงในสระศรี วารีบริสุทธิ์เย็นใส
ทรายทองกรวดแก้วแววไว บุษบงเบียดใบหลายพรรณ
บัวแดงแดงดั่งปัทมราช ขาวสะอาดเพียงโขมพัสตร์สวรรค์
บ้างตูมบานพึ่งแย้มแกมกัน เรณูนั้นโรยร่วงในวารี
พระเด็ดดวงโกมุทกมุทมาศ ให้อนงค์วรนาฏอัปสรศรี
ชมอุบลเชยจงกลนี สัตบุษย์คลายคลี่ผกากาญจน์

(บทละครเรื่องอุณรุท)

สัตตบุษย์พุดจีบปีปประยงค์ กรองเป็นมงกุฎอำไพ
กุณฑลวิมลปทุเมศ การะเกดกรรเจียกดอกไม้ไหว
หอมตรลบอบองค์ด้วยมาลัย เสด็จแล้วอรไทก็ไคลคลา

(บทละครเรื่องอุณรุท)

บ้างเก็บบุษบงจงกล สัตตบุษย์อุบลบัวผัน
เด็ดดวงโกมุทบุษบัน แซมถันชูชมภิรมยา

(บทละครเรื่องอุณรุท)

น้ำใสดั่งแสงแก้วผลึก เสมอรสอำมฤคหอมหวาน
ดาษด้วยโกสุมปทุมมาลย์ แลลานซ้อนซับสลับไป
แดงขาวม่วงขาบเขียวอ่อน อรชรชูก้านบานไสว
บ้างกระพุ่มตูมตั้งบังใบ งามวิไลเพียงทิพบุษบัน
พระเด็ดดวงบงกชโกเมศ ให้แก้วกินนเรศโฉมสวรรค์
นางเด็ดอุบลบานพรายพรรณ ถวายองค์ทรงธรรม์ด้วยภักดี
พระเลือกหักซึ่งฝักบัวอ่อน ให้เกสรมณฑามารศรี
แล้วทรงเก็บจงกลนี ให้จันทมาลีกัลยา
ยื่นหัตถ์ถอนสัตตบุษย์บาน ประทานนางสุวรรณเสน่หา

(บทละครเรื่องอุณรุท)

ถึงสระบัวยั่วยอพระลอรัก
ใคร่เก็บฝักหักดอกออกอดสู
ผองภมรว่อนเฝ้าเคล้าเรณู
เหมือนเย้ยภูธรระเหอยู่เอองค์
(บทละครเรื่องพระลอ จาก ชุมนุมเรื่องพระลอ)

ลางนางบ้างเก็บบัวเผื่อน
ชวนเพื่อนหักห้อยเป็นสร้อยใส่
บ้างแหวกว่ายคงคาชลาลัย
เลี้ยวไล่สัพยอกหยอกกัน
ลางนางบ้างเก็บใบบัว
มาบังตัวถือเล่นเป็นร่มกั้น
บ้างเก็บโกมุทบุษบัน
ฝูงกำนัลเล่นน้ำสำราญ
(บทละครเรื่องอิเหนา)

ต่างชิงกันเก็บโกสุม
บ้างบานตูมหุ้มกลีบกลิ่นเกลี้ยง
โฉมฉายว่ายแซงแข่งเคียง
กับบาหยันพี่เลี้ยงร่วมใจ
เด็ดฝักหักดอกปทุมมาลย์
ขาวแดงแบ่งบานอยู่ไสว
เพลิดเพลินจำเริญหฤทัย
จนใกล้อิเหนาเข้ามา
(บทละครเรื่องอิเหนา)

สรงสนานสำราญในสระศรี
วารีลึกซึ้งเย็นใส
พระสาดน้ำหยอกสามทรามวัย
นางแฝงพักตร์บังใบปทุมมาลย์
แล้วโฉมยงทรงเก็บโกสุม
ว่ายกระทุ่มธาราฉ่ำฉาน
พระเด็ดดอกบุษบงทิ้งนงคราญ
เยาวมาลย์ป้องปัดไปมา
(บทละครเรื่องอิเหนา)

เหล่าฝูงสุรางค์นางกำนัล
บ้างชวนกันซ่อนเร้นเล่นไล่
บ้างเที่ยวถอนบัวเผื่อนเกลื่อนไป
สำราญใจทุกหน้านารี
(บทละครเรื่องอิเหนา)

ชี้ชมโกสุมปทุมมาศ
ขาวแดงเดียรดาษประหลาดหลาย
ชูก้านบานกลีบคลี่คลาย
เกสรร่วงรายเรณูนวล
(บทละครเรื่องอิเหนา)

ดอกขาวเหล่าแดงสลับสี บานคลี่ขยายแย้มเกสร
บัวเผื่อนเกลื่อนกลาดในสาคร บังอรเก็บเล่นกับนารี
นางทรงหักห้อยเป็นสร้อยบัว สวมตัวกำนัลสาวศรี
แล้วปลิดกลีบปทุมมาลย์มากมี เทวีลอยเล่นเป็นนาวา

(บทละครเรื่องอิเหนา)

พระหักก้านโกมุทบุษบง ถือทรงต่างกระบี่เงื้อง่า
ชวนองค์อุณากรรณอนุชา ร่ายรำทำท่าฟันแทง

(บทละครเรื่องอิเหนา)

ครั้นถึงจึงลงสรงสนาน ในสระชลธารเย็นใส
ชมบุษบาบานตระการใจ บ้างตูมตั้งบังใบอรชร
หอมหวลอวลอบตรลบกลิ่น ภุมรินบินเคล้าเกสร
บ้างโรยร่วงลงในสาคร ฟุ้งขจรเสาวคนธมาลี

(บทละครเรื่องอิเหนา)

บ้างเก็บดอกโกมุทบุษบัน บัวเผื่อนบัวผันลินจง
เห็นบัวหลวงช่วงชิงกันเก็บมา ถวายองค์บุษบานวลหง

(บทละครเรื่องอิเหนา)

แม้สองกษัตราได้มาเห็น ประพาสเล่นแล้วลงสรงสนาน
จะได้เด็ดดอกโกสุมที่ตูมบาน ประทานให้แก้วกัลยา

(บทละครเรื่องอิเหนา)

บ้างเก็บผักหักดอกหยอกกัน สรวลสันต์นี่นั่นในสระใหญ่
บ้างเข้าแฝงตัวกับบัวใบ เล่นไล่ไขว่คว้าในวารี

(บทละครเรื่องพระศรีเมือง)

ขุนแผนชวนชมกระแสสินธุ์ มุจลินท์ลมฉ่ำน้ำกระฉ่อน
ดอกปทุมตูมตั้งอรชร บ้างเบิกบานเกสรขจรโปรย
ภุมรินบินเคล้าเข้าคลอเคียง อาบละอองซ้องเสียงอยู่หึ่งโหย

พระพายชายพัดระบัดโบย ที่กลีบโรยหล่นลงชลาลัย
หอมตรลบอบไปในคงคา ดังสุธาทิพรสอันสดใส
นางกรีดเล็บเก็บบัวทั้งดอกใบ มาเจียนตัดกลัดให้เป็นเรือนน้อย
ขุนแผนถอนสายบัวเอามาหัก สวมตัวน้องรักต่างสายสร้อย
วันทองเก็บกลีบบัวที่ล่องลอย เอามาตะบอยเป่าเล่นเป็นพองลม

(บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน)

เก็บผักแล้วหักอุบลบาน ชูก้านน่ารักเป็นหนักหนา
เจ้าพลายชมงมเอาหัวบัวมา ส่งให้แก้วกัลยาเจ้ากินพลัน

(บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน)

บัวเกี่ยวกับเสื้อผ้าและการแต่งกาย

ในวรรณคดีนิยมที่จะพรรณนาถึงการแต่งกายภายหลังจากอาบน้ำชำระร่างกายให้สะอาดหมดจดแล้ว ทำให้เราได้ทราบถึงวัฒนธรรมความเป็นอยู่ตลอดจนการแต่งกายของผู้คนในยุคของวรรณคดีเรื่องนั้นๆ เช่นการกล่าวถึงสีสันการแต่งกายของสตรีสมัยอยุธยาว่า

บัวบานในคงคา นึกผ้าสีบัวโรยบาง
นวลละอองเองขลิบนาง น้องเราห่มลอยชายงาม
บัวบานงานพี่ดิ้น แดโดย
นึกผ้าสีบัวโรย กลิ่นเผื้อง
ทรงขลิบอ่องชายโชย ยวลผาด
เห็นห่มสมบนเบื้อง บ่าเจ้าลอยชาย

(กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก-เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์)

บัวขาวคิดผ้าขาว งามเลิศล้ำฉ่ำน้ำดี
เจ้าห่มการพิธี หน้าเจ็ดชั้นกั้นทองรอย
บัวขาวคิดผ้าน้อง สาวศรี
ขาวฉ่ำน้ำเนื้อดี เอกนั้น
คราวสงฆ์พิธีมี โดยขนาด
เจ้าห่มหน้าเจ็ดชั้น เนื่องริ้วทองพราย

(กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก-เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์)

เป็นการกล่าวถึงสีของผ้าซึ่งเปรียบเทียบกับสีของดอกบัว การกล่าวถึงชื่อสีต่างๆ ในภาษาไทยส่วนมากมักเป็นการอุปมากับสีของสิ่งของที่เห็นอยู่ตามธรรมชาติ เช่นสีตองอ่อน สีหมากสุก สีเม็ดมะปราง สีทับทิม สีน้ำตาล และสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น กำหนดเรียกตามสารที่ใช้ในการย้อม เช่น สีคราม สีฝาด สีแก่นขนุน เป็นต้น สำหรับสีชมพูส่วนมากมักจะนำมาเปรียบเทียบกับสีของดอกบัว คือ

สีกลีบบัว เป็นสีชมพูอมม่วงอ่อนๆ

สีบัวโรย จะเป็นสีชมพูอมเทาเล็กน้อย

สีขาว เปรียบได้กับสีของบัวขาวที่ *ขาวฉ่ำน้ำเนื้อดี*

แลดูสง่างามนักเมื่อประกอบเข้ากับ *ริ้วทองพราย* ใช้นุ่งห่มในคราวงานบุญประกอบพิธีทางศาสนา

อีกประการหนึ่งนั้น เครื่องนุ่งห่มของผู้มีสกุลจะอบหอมกรุ่นด้วยเครื่องหอมอันประกอบด้วยกลิ่นเกสรของดอกไม้นานาพันธุ์ รวมทั้งเกสรของดอกบัวก็เป็นที่นิยม

เดินไปได้วันหนึ่ง *จึงถึงบึงในอรัญ*
แลเลิศประเสริฐสรรพ์ *ครั้นได้เห็นดูเย็นตา*
บัวหลวงมีดาษดื่น *หอมกลิ่นรื่นชื่นนาสา*
โอ้อกฟกอุรา *หอมเหมือนผ้าที่เคยทรง*

(พระนลคำหลวง)

บัวกับงานศิลปหัตถกรรม

วรรณคดีไทยได้กล่าวถึงศิลปะในการเย็บปักถักร้อยที่สำคัญ เช่น การปักม่าน ทำฉาก เรื่องราวต่างๆ นอกจากทำใช้ภายในบ้านเรือนแล้วยังมีศรัทธาทำขึ้นเพื่อถวายวัด เช่น ฉากภายในพระอุโบสถ ซึ่งจะเป็นผลงานที่แสดงความคิดสร้างสรรค์ และแสดงฝีมือความประณีตเพื่อประกวดประขันกัน จัดเป็นงานที่ยากและต้องใช้แรงงานผู้มีฝีมือจำนวนมาก ภาพที่นำมาปักมักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธประวัติ ดังเช่น ในบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ได้พรรณนาถึงม่านที่นางลาวทองปักถวายวัดว่า

ปักเป็นเรื่องพระยามารา *ยกพลโยธากองทัพชัย*
มาประจญใต้ต้นมหาโพธิ์ *กริ้วโกรธกระทืบช้างที่นั่งไล่*
พวกพลแปรร่างต่างต่างไป *บ้างสวมใส่เสนาะเกราะพราย*
บ้างแบกตะบองตะแบบมาน *ขี่สารสูงสุดพระเมรุหมาย*
กำชายศรขรรค์พรรณราย *จักรแก้วแพรวพรายคทาธร*
ตรีศูลเสน่งเกาทัณฑ์ *กั้นหยั่นโล่เขนแลสลอน*
ขี่คชสารกล้างางอน *สิงหราชฤทธิรอนระเหิดตาม*
ยิ่งม้าแม้นม้าพลาหก *ผจงยกย่ำย่างกลางสนาม*
ล้วนประดับประดาเครื่องม้างาม *บ้างขี่โคโตหลามกระบวนทัพ*
ปักเป็นธงหน้าคลาเคลื่อน *เมฆเกลื่อนอาทิตย์ก็มิดดับ*
เทพทุกราศีก็หนีลับ *ระยับด้วยทองถมทุกแห่งไป*
ที่ม่วงก็ม่วงเป็นมันแสง *ที่แดงก็แดงดังชาดใส่*
ต้นไม้ไสวพริ้วทั้งกิ่งใบ *ปักนกหกไล่ไต่ตามกัน*
สารพัดหยัดยืนเหมือนอย่างเป็น *แถเข้าจิกกินแล้วบินผัน*
ปักเขาสุทัศน์สัตตภัณฑ์ *วินันตกการวิกยุคันธร*
ถัดมาห้าแถวแนวสมุทร *คงคาใสสุดแลสลอน*
เป็นระลอกกรกระฉอกชโลทร *ฝูงกินนรวิทยามาอาบกิน*

ปักเป็นบัวบานตระการตา *ภุมราบินร่อนกระพือผิน*
ปักเป็นสัตว์จัตุมาพลาผลิน *กินรินร่อนร่ายอยู่เรียงราย*

บัวกับความงามแห่งสตรีระร่างกาย

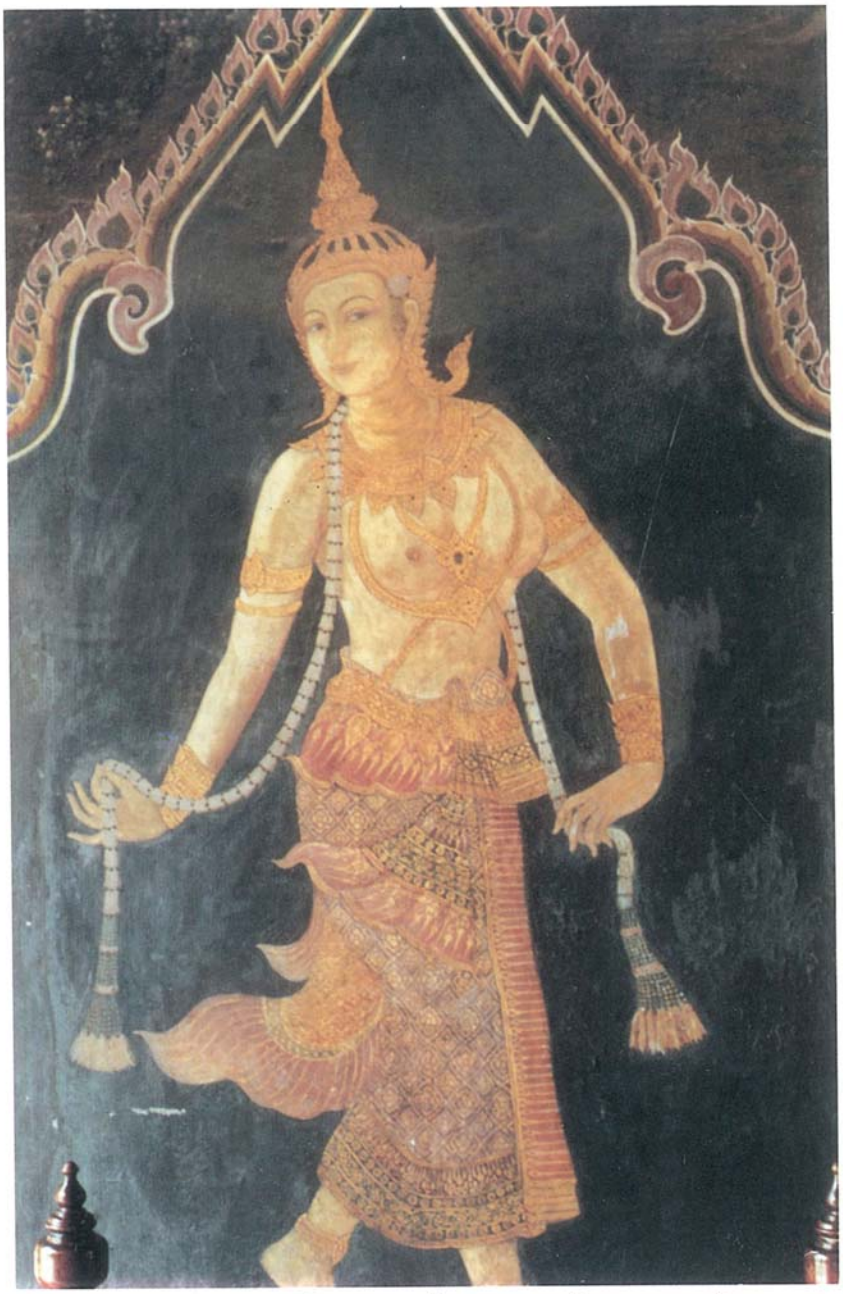
คตินิยมเรื่องความงามและคุณสมบัติอันประเสริฐของบัว ยังได้รับการนำมากล่าวพรรณนาเปรียบเทียบอยู่ในงานวรรณกรรมโดยเฉพาะความงามแห่งสตรี ชาวอินเดียมีความเชื่อในเรื่องลักษณะอันเป็นมงคล ดังปรากฏมีการรวบรวมตำราพรรณนาถึงลักษณะดีชั่วของบุรุษสตรีตลอดจนสัตว์เลี้ยง โดย วราหมิหิระ (พ.ศ. ๑๐๕๐-๑๑๕๐) นักดาราศาสตร์และนักโหราศาสตร์ผู้มีชื่อเสียงซึ่งประพันธ์ *คัมภีร์พฤหัตสังหิตา* เป็นคำฉันท์ภาษาสันสกฤตอย่างไพเราะ บัวได้รับการนำมากล่าวถึงและเปรียบเทียบกับลักษณะอันประเสริฐของบุรุษสตรีว่า

ลักษณะของบุรุษ

- เท้ามีสีเหมือนภายในกลีบบัว เป็นเท้าของผู้เป็นใหญ่
- สะดือมีประกายเหมือนเกสรบัว เป็นคนใหญ่โตเหนือมนุษย์
- มีลายมือเป็นรูปเหมือนสังข์ ฉัตร สีวิกา(วอ) ช้าง ม้า ดอกบัว เป็นพระเจ้าแผ่นดิน
- มีลายมือรูปเหมือนกลศ(เต้าน้ำ) ใยบัว ธงปฏาก ขอช้าง เป็นคนเผ้าทรัพย์ (เศรษฐี)
- ตาเหมือนกลีบบัวเป็นคนมีทรัพย์
- มือเท้ามีรูปสาก กระบอง ดาบ สังข์ จักร ช้าง มกร ดอกบัว รถ เป็นคนมีทรัพย์สมบัติมาก แต่ไม่ยอมยกโทษให้แก่บริวารของตนโดยถือความรู้ของตัวเองเป็นใหญ่
- เท้างามมีเครื่องหมายในฝ่าเท้าเหมือนพวงมาลัย ขอช้าง สังข์ ปลาคู่ กระบะเครื่องบวงสรวง หม้อน้ำ ดอกบัว จัดเป็นเท้าของมหาบุรุษสมมติว่าเป็นหงส์อันเป็นหนึ่งในมหาบุรุษห้าจำพวก

ลักษณะของสตรี

- พื้นเท้างามเหมือนกลีบบัว ถ้าจะแต่งงานก็ต้องแต่งกับพระเจ้าแผ่นดิน
- ฝ่าเท้าทั้งสองควรนุ่มนิ่ม มีรูปปลา ขอช้าง ดอกบัว เมล็ดข้าว วัชระ ไถ ดาบ
- นัยน์ตาเหมือนกลีบบัวเขียว สุกเป็นประกายวาว เป็นคนมีความสุข

นางสีดา ภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ ระเบียงพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

- ฝ่าเท้าฝ่ามือมีรูปน้ำเต้า บัลลังก์ ม้า ช้าง รถ ใบมะตูม หลักบูชายัญ ลูกศร พวงมาลัย กุณฑล จามร ขอช้าง เมล็ดข้าว ภูเขา ธงชาย โดรณ (เสาแขวนธงปฏาก) ปลา สวัสดิกะ ไพรที (แท่นตั้งเครื่องบูชา) พัดวิชนี สังข์ ฉัตร ดอกบัว จะได้เป็นราชินี
- มือทั้งสองข้างเหมือนกลีบบัวอ่อน จะเป็นราชินี

ในวรรณคดีอินเดียดังเช่น *นาฏิกา* หรือละครสันสกฤต เรื่อง*ปรียทรรศิกา* พระนิพนธ์พระเจ้าศรีหรรษวรรณ กษัตริย์แห่งอินเดียในคริสต์ศตวรรษที่ ๗ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถอดเป็นภาษาไทย ตามฉบับภาษาอังกฤษของชาวอินเดียชื่อคุษฏัสปษาห์ ไกขุโษร นริมัน มาเป็นพระราชนิพนธ์บทละคร เรื่อง*ปรียทรรศิกา* ก็มีการพรรณนาเปรียบเทียบดอกบัวกับสรีระอย่างไพเราะหลายแห่ง เช่น

ชมความงามแห่งนัยน์ตา

อุทฺยานเทวตายะ สผุฏปงฺกชกานฺติหาริณี สฺวจฺฉา
ทฤษฺฏิริว ทีรฺฆิเกยํ รมยติ มำ ทรฺศเนไนว

อ่างแก้วกอบบงกชหลาย ล่อจิตสบาย
แม้เพียงเมื่อทอดทรรศนา
งามเหมือนเนตรเทวดา เฝ้าสวนโสภา
ผู้เนตรงามยิ่งบัวหลวง

กล่าวชมท่าทางของนางอาธัณยกายามถือดอกบัว

เกยํ หสฺตตลสฺถิเตน กมเลนาโลกฺยเต ศฺรีริว

ใครหนองามตะละองค์ พระสรีวรศุภา
ถือบัวสง่างาม ณ หัตถ์?

เปรียบถึงความรู้สึกพอใจในนางอาธัณยกา

อาพทฺธมุขมปีทำ กณฺฏกิตำ กมลกานนำ ตสฺยาะ
สุกุมารปาณิปลฺลวสำสฺปรฺศสุขำ กถยตีว

ซ่อบัวแม้นหน้าหุบไซร้ ยังบอกแจ้งได้
ประหนึ่งจะส่งภาษา
โดยเกสรชันนั้นว่า มันสุขนักหนา
เพราะถูกมือหล่อนละมุน

นอกจากนี้บรรดาความงามของสตรีย่อมถูกเปรียบกับดอกบัว เช่น กล่าวชมดวงหน้าของนางอารัณยกาว่า

อยิ วสฤช วิษาทมฺ ภีรุ ภฤงฺคาสฺ ตไวเต
ปริมลรสลุพฺธา วกฺตฺร ปทฺเม ปตนฺติ
วิกิรสิ ยทิ ภูยสฺ ตฺราสโลลายตากฺษี
กุวลยวนลกฺษฺมี ตตฺ กุตสฺ ตฺวำ ตฺยชนฺติ

อ้าภีรุอย่างกลัว ภมราบ่ทำอะไร
มันตอม ณ พักตร์รไสร้ ก็เพราะพักตระปานปทุม
เนตรตื่นและกายสั่น เพราะวะพรั่นก็ยังประชุม
งามแม้นอุบลกลุ่ม ภมราจะร้างไฉน”

ตอนกล่าวชมมือธำพันว่า

สทฺโยวศยายพินฺทุวยติกรศิศิระ กิมฺภเวตฺ ปทฺม โกโส

ฤๅนี่คือปัทมตูมเย็น เพราะวะศิศิระกระเซ็น ต้อง ณ กลีบเห็นจะปานกัน?

ในวรรณคดีไทยแม้จะนิยมการพรรณนาโวหารเปรียบเทียบดอกบัวกับบุคคลตามคติอินเดีย แต่ก็มีการปรุงแต่งให้เป็นความงามในรูปลักษณ์ที่เป็นเอกลักษณ์แบบไทยๆ ดังได้รวบรวม ตัวอย่างคำประพันธ์ที่กล่าวเปรียบเทียบดอกบัวกับอวัยวะต่างๆ ในร่างกายตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้าโดยเฉพาะของสตรีในวรรณคดีไทยมาไว้ดังนี้

พระกรรณใบบาง คือกลีบบุณฑริกขจี
(อนิรุธคำฉันท์ - ศรีปราชญ์)

อ้าแม้ผู้เพ็ญพักตรคือบง กชแก้วกุสุมสวรรค์
ยินโฉมประโลมสมรนิรัน ดรเดือดฤดีดาล
(สรรพสิทธิ์คำฉันท์)

ดอกบัวดังบัวทอง ประคองหัตถ์สัมผัสเพลิน
ชมพูพิหกเมิน คือชมพูพัสตราสุดา

(สรรพสิทธิ์คำฉันท์)

บัวตูมติดขั้วบังใบ บังใบท้าวไท
ว่าเต้าสุดาดวงมาลย์
ดวงมาลย์บงกชเบิกบาน เบิกบานเปรมปาน
ประภาคยพักตรพิมล
พิมลเลงนิโลตบล นิโลตบลยล
ว่าเนตรพิศพิสมัย
พิสมัยแลลาญหฤทัย หฤทัยท้าวไท
ว่าแก้วก็ใช่ดาลฉงน
ดาลฉงนจงกลนีจงกล จงกลรสคน
ชธารสุธาทิพรส
ทิพรสรวดเร้ามานช มานชลาลด
กัลหายกัลโหยโหยใจ
โหยใจกลั้วกลิ่นบัวใส บัวใสชายไชย
ว่านวลกำโบลเปรมปราง

(อนิรุทธคำฉันท์)

ขุนช้างแอบซุ้มพุ่มชิงชี่ ฉวยผ้าส่านคลี่ขึ้นพันหัว
คอยพิมหน้ากริ่มเป็นใบบัว ยิ้มหัวเบิกบานสำราญใจ

(เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน)

เจ้างามพักตร์ผ่องเพียงบุหลันฉาย
เจ้างามเนตรประหนึ่งนัยนาทราย
เจ้างามขนงก่งละม้ายคันศรทรง
เจ้างามนาสายลดังกลขอ
เจ้างามศอเหมือนคอสุวรรณหงส์
เจ้างามกรรณกลกลีบบุษบง

เจ้างามวงวิลาสเรียบระเบียบไร

(เพลงยาวกลบทบัวบานกลีบขยาย พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๓)

ชี้ชมโกสุมภ์ประทุมมาศ ขาวแดงเดียรดาษประหลาดหลาย
ชูก้านบานกลีบคลี่คลาย เกสรร่วงรายเรณูนวล
เหล่าระเด่นเล่นน้ำในสระนั้น ยิ้มแย้มหยอกกันเกษมสรวล
พระทรงฤทธิ์คิดกระสันรัญจวน คนึงนวลโฉมงามสามสุดา
บุษบงส่งรสรวยริน หอมลม้ายคล้ายกลิ่นจินตหรา
ถวิลวันลงสรงคงคา เมื่อไปฌาปนกิจไอยกี"

(กลอนบทละครเรื่องอิเหนา)

บงบัวตูมเต่งตั้ง บังใบ
คิดคู่บัวจันทร์ใจ สั่นเริ้ม
ครัดเคร่งเต่งโตไต ติดอก อยู่แม่
อยากใคร่บีบบัวเย้ม ย่ามยื้อมือเผยอ

(โคลงนิราศกรุงเก่า)

คิดสร้อยสาโรชแก้ว บัวบง
บัดแบ่งใบย่ำยาม กลีบแกล้ง
ภู่พรรณตฤบรสสรง สระมาศ
ทรงสุคนธ์ธารแสร้ง สอดสมฯ

(โคลงนิราศหริภุญชัย)

สระบัวบงกชช้อย ชูดวง
บานเบิกเรณูตวง ร่วงรุ้ง
คิดถันยุคลพวง มาลาศ กูเอย
รวยระรินกลิ่นฟุ้ง ซาบเนื้อยังหอม

(โคลงนิราศท้าวสุภัตติการภักดี)

บัวนมบัวเนตรหน้า บัวบาน
บัวกลิ่นขจรหอมหวาน รสเร้า
บัวสมรละลุงลาญ ใจบ่า นี้นา
บัวบาทงามอวบเท้า เกศแก้วงามจริง
โกมุทกาเมศแก้ว โกมล พี่เอย
หอมกลิ่นจงกลกล กลิ่นแก้ว
จงกามินีปน รสร่วม กันนา
จงกอบอย่ารู้แคล้ว ก่อเกื้อกรีฑา

(ลิลิตพระลอ)

สัตบันบัวกลิ่นกล้า กลางชล
มารุตโบกโบยบน แบ่งแย้ม
อำมฤตยร่ำโปรยปรน ปรายบุษป
กลิ่นผกากลแก้ม กลิ่นเกล้าสองสมร
เกสรสาโรชจ้า ลินจง
กระบอกกระบรรบัวบง กชแก้ว
เผื่อนผันยิ่งยรรยง เยาวเรศ
หมู่ภมรมาแสร้ว แม่เศร้าโศกหา

(ลิลิตมัทรี)

หัตถ์ขวาฝันเคล้นดอก โกมล
กรกอดดอกจงกล ฝ่ายซ้าย
ตะเพียนหวั่นไหวชล ชมซ่อน ไส้นา
ลิงโลดพรวนทองหว้าย หว่างสร้อยสระศรี

(ลิลิตพระลอ)

บัวทิพย์ยังอายถัน ถนอมขวัญต้องบังใบ
บัวนางเนื้ออายใคร จึงบ่มผิวด้วยริ้วทอง

(บทเห่เรื่องอิเหนา จากบทเห่กล่อมพระบรรทม)

สรงสระสวรรค์ไปเพี้ยง สระพระนุชเนื้อเกลี้ยง
อาบโอ้เอาใจ
สรนุกในสระน้อง ปลาชื่นชมเต้นต้อง
ดอกไม้บัวบาน
ตระการฝั่งสระแก้ว หมดเผ้าผงเพี้ยงแผ้ว
โคกฟ้าฤๅปาน

(ลิลิตพระลอ)

บัวในความหมาย ภาษิต และสำนวนต่างๆ

กวีชาวอินเดียแต่โบราณนิยมที่จะนำบัวมากล่าวไว้ในภาษิตสอนใจอีกหลายนัยยะความหมาย อาทิเช่น

ภาษิตของภรรตฤหริ ผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มีอายุเมื่อ ๑,๒๕๐ ปี มาแล้ว กล่าวไว้ว่า

ศศี ทิวสธูสโฮ กลิตเยาวนา กามินีสโฮ วิคตวาธิขำ
มุขมฺ อนกฺษธำ สฺวากฤเตะปฺธภฺุ ธนปรายณะ สตตทุธฺคติ
สขฺขโน นฤปางฺคณคตะ ขโล มนสิ สปต ศลยานิ เม

พระจันทร์มัวในกลางวัน หญิงราคจริตพ้นวัยเป็นสาวแล้ว สระปราศจากบัว คนมีหน้างามพูดเหลวไหล คนมั่งมีละโมบทรัพย์ คนดีถูกโชคร้ายมาหาเนืองๆ คนร้ายอยู่พระราชวังเหล่านี้ คือหนามทั้งเจ็ดอันในใจข้าพเจ้า

สำปตฺสุ มหตำ จิตฺตำ ภเวทฺ อุตฺปลโกมลมฺ อาปตฺสุ จ มหาไศล ศิลา สำฆาตกฐกศมฺ

ดวงจิตของเหล่าผู้มีใจใหญ่ ย่อมอ่อนละมุนเหมือนดอกบัวในเวลาสมบูรณ์ และแข็งกร้าวเหมือนก้อนหินแห่งเขาหลวงในเวลาวิบัติ

อธิคตปรมารฺถานฺ ปณฺฑิตานฺ มาวมำสฺถาสฺ ตฤณมฺ
อิว ลฆุ ลกฺษมีธ ไนว ตานฺ สำธุณทฺธิ อภินวมทเธทศฺยาม
คณฺทสฺถลานำ นภวติ พิสตนฺตุธฺ วารณำ วารณานามฺ

อย่าเกลียดชังพวกบัณฑิตผู้บรรลุความรู้จริงแล้ว พระลักษมี (โภคทรัพย์) ยังไม่กลบลบหญ้าแพรกเสีย ใยบัวย่อมไม่เป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งเหล่าช้างสารผู้มีแก้มอันดำด้วยลายน้ำมันเปียกๆ

ใน *วุยาการศตกม* อันเป็นภาษิตเก่า ทางฝ่ายพุทธศาสนา ก็มีกล่าวไว้ว่า

อุตฺปลสฺยาธวินฺทสฺย มตฺสยสฺย กุมุทสฺยจเอกโยนิ
ปฺธสูตานำ เตษำ คนฺธาะ ปฺฤถกฺ ปฺฤถกฺ

ดอกอุบล ดอกปทุม ปลา ดอกกุมุท เกิดในกำเนิดอย่างเดียวกัน แต่มีกลิ่นต่างๆ กัน

ภาษิตเกี่ยวกับบัว

ชาติไทยซึ่งเป็นชาติที่มีคตินิยมในเรื่องบัวเช่นเดียวกับอินเดีย ได้นำธรรมชาติและคุณสมบัติของบัวมาผูกเป็นภาษิต อันมีคุณค่าทางความหมายเช่นกัน

บัวไม่ให้ช้ำ น้ำไม่ให้ขุ่น

ตามปกติบัวจะขึ้นอยู่ในน้ำที่มีพื้นเป็นโคลนตม การจะเด็ดบัวโดยวิธีฉุดหรือถอนขึ้น โดยมิให้น้ำขุ่นนั้นทำได้ยากยิ่ง และยังจะทำให้บัวชอกช้ำได้ง่าย ไม่เหมาะที่จะนำไปถวายพระ ฉะนั้นการเก็บดอกบัวให้อยู่ในสภาพสวยงามไม่มีตำหนิ รวมทั้งไม่ทำให้น้ำขุ่นข้นจากโคลนตม ก็ควรใช้การตัดอย่างทะนุถนอมแทนการเด็ด เปรียบได้กับการตัดสินใจ ทำสิ่งใดต้องไตร่ตรองอย่างรอบคอบ ว่าจะกระทบกระเทือนใจหรือขุ่นข้องหมองใจกับบุคคลใดอันจะก่อให้เกิดความร้าวฉาน หรือไม่ ควรหาวิธีประนีประนอมออมชอม ผ่อนปรนเข้าหากันเพื่อให้ได้ประโยชน์หรือเป็นความพอใจแก่ทั้งสองฝ่าย มิใช่แต่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด เพราะหากอีกฝ่ายหนึ่งเสียประโยชน์ก็ย่อมจะหนีความขัดแย้งได้ยาก บัวไม่ให้ช้ำ น้ำไม่ให้ขุ่นเป็นสำนวนไทยเก่าแก่สำนวนหนึ่ง มีปรากฏอยู่ในสุภาษิตพระร่วง

ตัดบัวไม่เหลือใย

ธรรมชาติของบัวไม่ว่าก้านใบหรือก้านดอก จะมียางสีขาวใส ยางนี้เมื่อถูกกับอากาศจะเปลี่ยนเป็นใยเหนียวสีขาวยึดติดมิขาดออกโดยง่าย จนกว่าจะดึงดอกหรือฝักนั้น

ออกห่างต้นพอสมควรใยจึงจะขาดไป คนโบราณเชื่อว่า บัวยังหวงส่วนของมัน มิอยากให้พรากจากไปง่ายๆ การจะตัดบัวโดยไม่ยอมให้มีใยติดก็จะต้องทำอย่างรวดเร็ว วิธีสะดวกที่สุดคือการตัด สำนวนไทยนี้เปรียบได้กับคนที่ทำอะไรอย่างหักหาญรวดเร็ว โดยไม่คิดหน้าคิดหลังให้รอบคอบ อาจทำให้เกิดการตัดสัมพันธ์กับบุคคลอื่นๆ โดยไม่คิดจะกลับมาประสานสัมพันธ์กันอีก หรือเปรียบเทียบกับคนที่ใช้คำพูดเจรจาอย่างห้วนๆ ตัดบทจนไม่เหลือลู่ทางให้เจรจากันได้อีกต่อไป

เห็นกงจักรเป็นดอกบัว

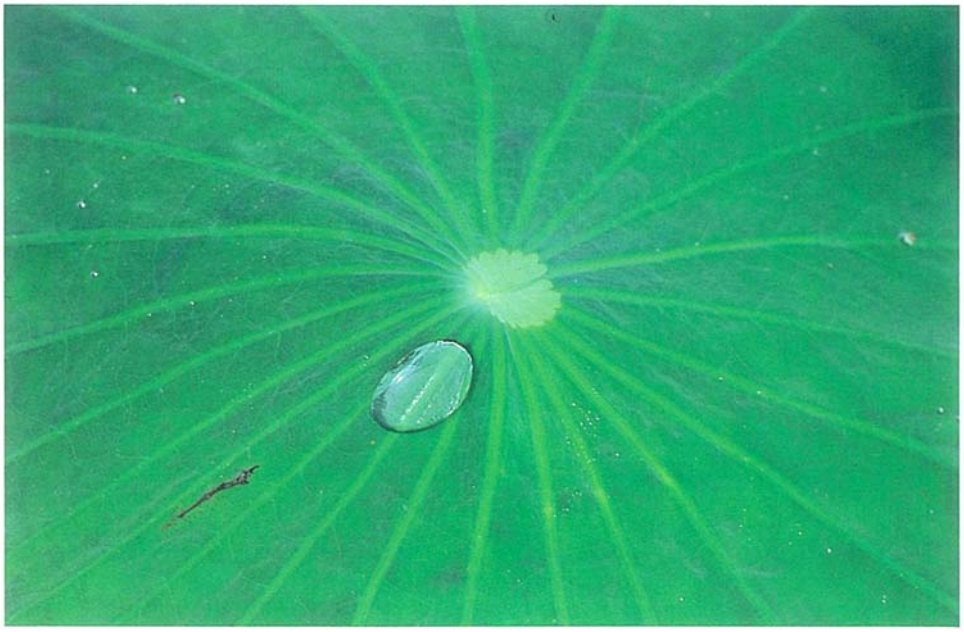
มีความหมายว่า เห็นผิดเป็นชอบ ที่มาของเรื่องเป็นนิทานภาษิตที่อยู่ในหนังสือพระมาลัย ซึ่งคัดมาจากคัมภีร์พุทธศาสนา เรียกว่า *คัมภีร์มหาวิบาก* เรื่องนิทานนั้นมีอยู่ว่ามานพผู้หนึ่งนามว่า มิตตวินทุ เป็นลูกที่เกะกะเกเรของอุบาสิกาหม้าย แต่ฐานะร่ำรวย เขาต้องการไปเที่ยวทางทะเลกับพ่อค้าสำเภา แต่มารดาห้ามไว้ด้วยความเป็นห่วง และรักลูก แต่มิตตวินทุกลับไม่เล็งเห็น ทำร้ายมารดาแล้วหนีไปทะเลจนได้ ด้วยผลกรรมที่ทำร้ายมารดาเผอิญเรือแตกทำให้เขาต้องว่ายน้ำไปพบกับเกาะอันเป็นที่อยู่ของเปรต และพบเข้ากับเปรตตนหนึ่งซึ่งเคยประกอบกรรมทำร้ายบิดามารดา ได้รับทุกขเวทนาจากกงจักร ซึ่งหมุนคว้างบนศีรษะ ตัดเฉือนศีรษะจนเลือดสาดกระเซ็นร้องครวญครางด้วยความเจ็บปวด แต่ด้วยผลกรรมมาบังตา ทำให้มิตตวินทุกลับเห็นกงจักรที่พัดอยู่บนศีรษะเปรตตนนั้นเป็นดอกบัวประดับอยู่อย่างสวยงาม พร้อมกับเห็นอาการอันทุกขเวทนานั้นเป็นอาการขับร้อง ฟ้อนรำอย่างเริงร่าสนุกสนาน จึงมีความปรารถนาจะได้ดอกบัวบนศีรษะเปรตตนนั้น เปรตนั้นทราบได้ทันทีว่ามานพผู้นี้คงทำกรรมอันแสนชั่วเช่นเดียวกัน และถึงวาระที่ตนจะพ้นกรรมนั้นแล้ว โดยมีมานพผู้นี้มาแทน จึงได้มอบกงจักรที่ว่าเป็นดอกบัวให้แก่มิตตวินทุ แล้วอันตรธานหายไป มิตตวินทุจึงเพิ่งรู้ว่าตนเห็นกงจักรเป็นดอกบัวไปเสียแล้ว ต้องกัมหน้ารับกรรมเพราะเห็นผิดเป็นชอบดังนี้

บัวใต้น้ำ

ในพระพุทธศาสนามีความหมายถึงบุคคลผู้ถูกห่อหุ้มด้วยอาสวะกิเลสอย่างหนาแน่น ไม่ว่าจะขัดเกลาอย่างไรก็ไม่มีโอกาสหลุดพ้นเข้าสู่มรรคผลนิพพานในชาตินั้นได้ ซึ่งพระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกเวไนยสัตว์ที่มีความแตกต่างทางกมลสันดาน ๔ จำพวก และจำพวกที่ ๔ ซึ่งเรียกว่า *ปทปรม* ก็คือผู้ที่เปรียบเหมือนบัวใต้น้ำ สำนวนไทยนำบัวใต้น้ำมาเปรียบเทียบกับบุคคลที่มีทิฐิดื้อรั้น ไม่ว่าจะอธิบายหว่านล้อมด้วยเหตุผลประการใดก็จะปฏิเสธไม่ยอมรับฟังหรือปฏิบัติตาม

ช้างตายทั้งตัวเอาใบบัวมาปิด

เปรียบเทียบขนาดของช้างกับใบบัวซึ่งแตกต่างกันยิ่งนัก คนโบราณได้ยกเป็นอุทาหรณ์ให้เห็นเด่นชัดว่า ช้างขนาดใหญ่เมื่อตายแล้วจะส่งกลิ่นเน่าเหม็นไปไกล และนานมาก การนำเพียงใบบัวขนาดเล็กมาปกปิดทั้งภาพและกลิ่นย่อมเป็นไปได้ยาก เปรียบได้กับความผิดหรือความชั่วร้ายแรง แม้ช่วยกันปกปิดอย่างไรก็ไม่สามารถจะซ่อนเร้นได้ ต้องเปิดเผยเป็นที่ประจักษ์แก่คนทั่วไปอย่างแน่นอนในวันใดวันหนึ่ง เป็นการสอนให้คนละเว้นจากความชั่ว เพราะความชั่วนั้นไม่สามารถปกปิดได้นานนัก

น้ำกลิ้งบนใบบัว

พืชจำพวกบัวและบอน มีคุณสมบัติพิเศษที่จะไม่ทำให้น้ำที่ตกมากระทบบนผิวใบไหลซึมหรือกระจายออกไป แต่จะมารวมตัวกันเป็นหยดกลมใสไหลกลิ้งไปตามแรงไหวของใบบัวหรือใบบอนนั้น ยิ่งต้องกระทบกับแสงอาทิตย์ จะเกิดประกายคล้ายแสงเพชรพราว คนไทยแต่โบราณได้มองลึกซึ้งถึงปรัชญาที่แฝงอยู่ภายใต้ธรรมชาติ โดยนำมาเปรียบเทียบกับจิตใจของคนที่มีความรวนเร ไม่แน่นอน ประดุจน้ำที่กลอกกลิ้งบนใบบัวหรือใบบอน

แม่สายบัวแต่งตัวค้าง

เป็นสำนวนเก่าของไทยในความหมายว่า แต่งตัวเตรียมที่จะไป แต่แล้วก็มิได้ไป ส่วนแม่สายบัวจะมีตัวตนจริงหรือไม่ ไม่มีหลักฐานยืนยัน อาจจะตั้งเพื่อให้สัมผัสในกับคำว่า

ตัวก็เป็นได้ สำนวนนี้มักใช้เป็นสำนวนพูดล้อเลียนผู้ที่แต่งตัวแล้วไม่ได้ไปเรียกว่า รอเก้อ หรือคอยเก้อ บางทีก็เรียกผู้นั้นว่า *แม่สายบัว* หรือ *พ่อสายบัว*

บัวบังใบ

มีความหมายว่า เห็นเพียงรำไร เห็นเพียงเล็กน้อย เห็นไม่ถนัดชัดเจน เป็นสำนวนไทยที่นำมาจากการสังเกตธรรมชาติของดอกบัวที่ผุดพ้นน้ำแต่ถูกร่มใบบังไว้ เห็นเพียงรำไร ยังมิได้ต้องกับแสงอาทิตย์จึงยังตูมเต่งไม่สยายกลีบเบ่งบาน สำนวนบัวบังใบมีการนำมาใช้เชิงเปรียบเทียบหลายความหมายได้แก่

- เปรียบกับสาวแรกรุ่นดรุณีว่ามีผิวผุดผ่องเป็นยองใย เรียกว่าแม่บัวบังใบ
- เปรียบกับอวัยวะอันสวยงาม และเป็นที่หวงแหนของหญิงสาวคือ นม ซึ่งมักจะปกปิดอย่างมิดชิดด้วยผ้าผ่อนท่อนสไบ จนมีความขาวนวลดังบัวบังใบ ดังคำประพันธ์ที่ว่า

บัวตูมติดขั้วบังใบ บังใบท้าวไท ว่าเต้าสุดาดวงมาลย์

บัวทิพย์ยังอายถัน ถนอมขวัญต้องบังใบ
บัวนางเนื้ออายใคร จึงบ่มผิวด้วยริ้วทอง

(บทเห่เรื่องอิเหนา จากบทเห่กล่อมพระบรรทม)

– เปรียบได้กับความรักที่ไม่สมหวัง ด้วยไม่กล้าแสดงให้คนที่ตนรักได้ทราบถึงความในใจ สู้ทนเก็บความอัดอั้นซอกช้ำตรอมตรมอยู่ภายในใจเพียงผู้เดียว เรียกว่า *รักดังบัวบังใบ*

กบใต้ใบบัว

เป็นสำนวนไทยที่มีความหมายว่า แม้ตัวจะอยู่ใกล้ชิดบุคคลหรือสิ่งใดๆ แต่ก็มิได้รับประโยชน์จากบุคคลนั้นหรือสิ่งนั้นๆ เลย เปรียบดังเช่น กบที่อาศัยอยู่ในกอบัว ถูกใบบัวปิดบังไว้ ไม่มีโอกาสได้พบพานว่าดอกบัวที่เบ่งบานอยู่เหนือตนนั้นมีความสวยงาม มีกลิ่นรสหอมหวานปานใด แต่แมลงภู่ที่อยู่ไกลนับโยชน์กลับมีโอกาสบินมาพบประสบความงาม และได้ชมเชยชิมลิ้มลองความหอมหวานของดอกบัว เช่นเดียวกับชายผู้อยู่ใกล้สตรีงาม แต่มีความชักช้าชะล่าใจ ไม่รีบพิชิตใจของสตรีนั้นเสียก่อน จนกระทั่งมีชายอื่นผ่านมาพบและได้สตรีงามนั้นไปครอง

สำนวนภาษิตและคำพังเพยเกี่ยวกับบัวเหล่านี้ ปราชญ์และกวีนิยมหยิบยกมาสอดแทรกไว้ในบทร้อยกรองประเภทต่างๆ ด้วยความไพเราะของบทร้อยกรองนั้น ย่อมง่ายต่อการจดจำหรือติดปากไว้สอนใจผู้คน

จับปลาให้กุมหัว *เปลื้องใบบัวอย่าให้หมอง*
ปลากินสิ้นทั้งหนอง *บัวมิให้ช้ำ น้ำ บ่เป็นตม*

(สุภาษิตพระร่วงในหนังสือมิวเซียมของหมอบรัดเล)

บุราณท่านว่าเขาขุดบ่อ ล่อให้ปลาหลงไม่สงสัย
ยังไม่กินค่อยประคินประคองไว้ บัวในสระศรีมิให้ช้ำ
สายชลมิให้ขันขุ่นมัว ตัวปลาปล่อยกินอยู่คลาคล่ำ
เมื่อเขาปล่อยเราไว้ยังไม่ทำ เมื่อเขากลับจับจำก็จวนเจียน

(บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน)

จำจากใช่จากด้วย ชังสมร แม่นา
จากแม่รักฤๅรอน ขาดได้
เด็ดบัวแม่ดุจอร ยังเยื่อ ใยนา
ไป่ปลีมน้องไท้ อย่าร้อน รนทรวง

(ลิลิตพระลอ)

ผูกช้างม้าหาบคอนผ่อนบรรทุก เกษมสุขเห็นหาเอื้อเฟื้อไม่
เหมือนเด็ดก้านบุษมาลย์ไม่ไว้ใย จะไปบ้านเขาชนไก่ประเดี๋ยวนี้

(ขุนช้าง-ขุนแผน)

นิยมกงจักรแม้ ดอกบัว
จับจักรมาทูลหัว จักรบาด
เลือดอาบทราบซับตัว ซัดเพื่อน กันฮือ
ตัวผิดคิดวิปลาศ โทษผู้อื่นไฉน

(สมุทรสาร พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๖)

อันตัวนางเปรียบอย่างปทุเมศ พึ่งประเวศผุดพ้นชลสาย
หอมผกาเกสรขจรจาย มิได้วายภุมรินถวิลปอง

(สุภาษิตสอนสตรี)

จากที่สะรัสแก้ว ในวิทรรภ์
ทวยเทพธปลิดนาง บุษปมาศ
เหมือนริ้งกุสุมพรรณ พันสระ
เปื้อนแปดดวงบุปผชาติ แปดเปื้อนโคลนตม

(พระนลคำหลวง)

เหมือนบึงบัวเหี่ยวแห้ง ห่างชม
ฝูงวิหคเหินไกล บ่พัก
น้ำแห้งขุ่นเป็นตม แสนขุ่น
เพราะคชเอางวงควัก ดูดน้ำมากิน

(พระนลคำหลวง)

อุบลอุบัติเบื้อง เปลือกตม
แก้วเกิดแต่ผานิยม ชอบใช้
ช้างเผือกเกิดในพนม ไพรพฤกษ์
ปราชญ์ประยูรยากไร้ ทั่วหน้านับถือ

(โคลงโลกนิติ สมเด็จฯ กรมพระยาเดชาดิศร)

วัดช้างเบื้องบาทรู้ จักสาร
วัดอุทกชักกมุทมาลย์ แม่นรู้
ดูครูสดับโวหาร สอนศิษย์
ดูตระกูลเผ่าผู้ เพื่อด้วยเจรจา

(โคลงโลกนิติ)

กบกับบัวเกิดใกล้ กันนา
รสแห่งดอกบุปผา ห่อนรู้
แมลงภู่อยู่คณนา นับโยชน์
เชยซาบเกษรสู้ สอดสร้อย แสวงหา

(โคลงโลกนิติ สำนวนเก่า)

กบเกิดในสระใต้ บัวบาน
ฤๅห่อนรู้รสมาลย์ หนึ่งน้อย
ภุมราอยู่ไกลสถาน นับโยชน์ ก็ดี
บินโบกมาค้อยค้อย เกลือกเคล้าเสาวคนธ์

(โคลงโลกนิติ สมเด็จฯ กรมพระยาเดชาดิศร)

เปือกตมชมชื่นเชื้อ *กาษร*
หงส์กับบุษบากร *ชื่นช้อย*
ภิกษุเสพสังวร *ศิลสุข ไชรันา*
บุรุษรสรักร้อย *เท่าน้อมในหญิง*

(โคลงโลกนิติ สมเด็จฯ กรมพระยาเดชาดิศร)

น้ำบัวบอกลึกตื้น *ชลธาร เที่ยงแฮ*
มารยาทส่อสันดาน *ชาติเชื้อ*
โฉดฉลาดฟังคำขาน *บอกแน่*
หญ้าเขียวเหี่ยวแห้งเรื้อ *บอกร้ายดีดิน*

(โคลงโลกนิติ สำนวนเก่า)

ก้านบัวบอกลึกตื้น *ชลธาร*
มารยาทส่อสันดาน *ชาติเชื้อ*
โฉดฉลาดเพราะคำขาน *ควรทราบ*
หย่อมหญ้าเหี่ยวแห้งเรื้อ *บอกร้าย แสดงดิน*

(โคลงโลกนิติ สมเด็จฯ กรมพระยาเดชาดิศร)

ใบบัวฝนตกน้ำ *ขาดขัง*
ลูกข่างวางบนหลัง *มิ่งม้า*
เสาเหล็กปักอยู่ยัง *กองแกลบ นาพ่อ*
คนบ่แม่นถ้อยอ้า *พูดแล้วโอนเอน*

(โคลงโลกนิติ สมเด็จฯ กรมพระยาเดชาดิศร)

เขาใดมีถ้ำราช *สีห์มา*
สระมีบุษบาหงษา *ว่อนรู้*
ต้นไม้ใบชักหนา *นกมาก ชุมนา*
สาวหนุ่มหนีตามชู้ *เพราะชู้ชอบใจ*

(โคลงโลกนิติ สำนวนเก่า)

ดอกบัวหนาม ณ ก้าน *คนฉิน*
สระก็มีมลทิน *ไป่พร้อง*
น้ำล้างสิ่งของกิน *พึงเกลียด ตินา*
คลองอาบอากูลซ้อง *สิ่งร้ายเป็นดี*

(ประชุมโคลงโลกนิติ)

น้ำลึกถมถูกถ้วม *บัวจม*
บัวย่อมตายกลางตม *มิ่งม้วย*
ปานกลางพุ่มเพียงลม *เสมอมาก ควรเฮย*
เอาเพด (ดุจ) ดังน้ำกว้าง *อยู่เลี้ยงบัวบาน*

(พระลอสอนโลก จากชุมนุมเรื่องพระลอ)

ไม่รักตัวเลยว่าบัวบงกชรัตน *ในจังหวัดสินธุวงศ์ไว้จงสงวน*
จะคลี่คลายขยายแย้มต่อยามควร *อรุณจวนจะส่องแสงจึงแบ่งบาน*
มิได้เลือกเลยอุบลทุรนแบะ *ให้ร่านบุ้งมุ่งแทะเป็นอาหาร*
แมลงภู่นั้นว่ารู้รสสุมาลย์ *ก็ควรบานกลีบรับสำหรับเชย*
เออเมื่อกบหลบร้อนเข้าอาศัย *จะแย้มให้กบกลั้วหรือบัวเอ๋ย*
มาเวียนเล่นเช่นนี้ยังมิเคย *จะดมเตยต่างดอกรสสุคนธ์*

(เพลงยาวสังวาส จากประชุมพระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว)

ในชาตินี้มิได้อยู่ชูฉลอง *เพราะคะนองหนีบุญมุ่นโมหา*
ดูกงจักรหักเห็นเป็นผกา *ต้องออกมาใช้ชาติญาติเวร*

(เพลงยาวคุณพุ่ม)

แต่แรกรักหักจิตไม่คิดกลัว *เห็นจักรหลอกเป็นดอกบัวก็เร่อมา*
ครั้นเห็นชัดสิเมื่อพลัดเข้าติดตั้ง *จะถอนทิ้งก็ไม่ขาดเหมือนปรารถนา*

(เพลงยาวกรมหมื่นสถิตย์ฯ)

มณฺฑโก สหปิ ปทุมํ คันฺเธน ลภติ ภมรา วาสทุรมฺ ปทุมมฺ ปทุมคันฺเธ สุลภติ

กบกับบัวเกิดใกล้ กันนา
รสแห่งดอกบุปผา ห่อนรู้
แมลงภู่อยู่คณนา นับโยชน์
เชยซาบเกสรสู้ สอดสร้อยแสวงหา

ชลปมาณ กุ มูทมาลํ กุลุปมาณ วินโย ปธานํ พยตติปมาณ กถิตวากยํ
ปถวีปมาณ ติณมิลาตฺ

ประมาณชลชอบชั่วก้าน โกมุท
มารยาทกอบกุลบุตร บอกแจ้ง
วาจาตอบต่อยุทธ ยกโฉด ฉลาดแฮ
หญ้าชุ่มชื่นเหี่ยวแห้ง ชั่วชี้ดีดิน

(โลกนิติภาษิต)

บัว ชื่อกลอนกลบท

การที่คนไทยมีนิสัยเจ้าบทเจ้ากลอน จึงปรากฏวิชาการแต่งโคลงกลอนที่วางไว้เป็นระเบียบแบบแผน สามารถรวบรวมไว้เป็นตำรามาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า การแต่งโคลงกลอนเจริญอยู่ในไทยตลอดมา ดังที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือสมุทรโฆษคำฉันท์ว่า *กวีฤๅ แล้งแหล่งสยาม*

ในบรรดาตำราแต่งกลอนนั้น ปรากฏมีเรื่อง *ศิริวิบุลยกิติ์* ที่เป็นหนังสือมีมาแต่ครั้งกรุงเก่า ภายในหนังสือเล่มนี้มีต้นแบบกลบทต่างๆ อาทิเช่น กลบทสารถีชักรถ กลบทหงษ์คาบพวงแก้ว กลบทมยุราฟ้อนหาง กลบทพระจันทร์ทรงกลด กลบทกระแตไต่ไม้ ฯลฯ ในบรรดาชื่อกลบททั้งหลายเหล่านี้ได้มีชื่อเกี่ยวกับบัวอยู่หลายชื่อ ได้แก่ *กลบทกบเต้นกลางสระบัว กลบทบัวบานกลีบขยาย กลบทภุมรินเชยซาบเกสร กลบทบุษบงแย้มผกา กลบทกินนรเก็บบัว* ครั้นถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้ประชุมนักปราชญ์ราชกวีแห่งรัชสมัย เลือกเอาตัวต้นแบบกลบทมาแต่งเป็นเพลงยาวกลบท เพื่อจารึกแผ่นศิลาประดับไว้ในบริเวณวัดพระเชตุพนฯ เพื่อให้ผู้ที่รักในวิชาการกวีสามารถใช้เล่าเรียนโดยไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์

กลอนกลบทจากหนังสือตำราแต่งกลอนเรื่องศิริวิบุลยกิติ์ แต่งขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้น ผู้แต่งคือหลวงศรีปรีชา (เส่ง) เมื่อครั้งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งนายกหอพระสมุดวชิรญาณ ได้มีรับสั่งให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณรวบรวมขึ้น และพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ มีสำนวนดังนี้

ชื่อกลบทบัวบานกลีบขยาย

◉ *เสียดายภักตร์ผ่องเพียงเพ่งไพบูลย์ เสียดายประยูรยอดกระษัตริย์มหาสาล เสียดายเนตรดุจนิลมฤคีปาน เสียดายขนงก่งสมานคันศรทรง เสียดายนาสาสุดดั่งแสงขอ เสียดายสอเปรียบสร้อยคิวาหงษ์ เสียดายกรรณ์ทันทัดกลีบสัตบง เสียดายทรงส่งศรีระวีวรรณ์ เสียดายวงวิลาศเลิศเชิดชูโฉม เสียดายนวลน่าประโลมภิรมย์ขวัญ เสียดายปรางเปล่งปลั่งดั่งลูกจันทน์ เสียดายโอษฐ์ผิวพรรณ์ผลไทรทอง เสียดายทนต์กลนิลวัดถา เสียดายเกษเพียงภุมราผ่อง เสียดายปีกตัดทรงมงกุฎทอง เสียดายลอองค์เอี่ยมเสงี่ยมงาม เสียดายทัดกรรเจียกผมช่างสมภักตร์ เสียดายลักษณ์เลิศลบในภพสาม เสียดายใจไรรอบเรียบระเบียบงาม เสียดายมารยาตร์แลกิริยา เสียดายเสียงดุจการะเวกร้อง เสียดายกลิ่นเกษน้องรำจวญหา เสียดายประทินรินรสกายา เสียดายรสพจนาเมื่อพาที เสียดายเบื้องปฤษฎางค์ สำอางองค์ เสียดายทรวงสมทรงมเหษี เสียดายถันเทียบสุวรรณ์ประทุมมี เสียดายกรงอนรึงวงไอยรา เสียดายนิ้วงามเสถียรดั่งเทียนทอง เสียดายนิ่มนวลลอองพระหัตถา เสียดายนัขแดงเรืองดั่งชาดทา เสียดายฝ่าพระปาณีดั่งสีครั่ง เสียดายลายวรลักขณ์พระหัตถ์น้อง เสียดายซงฆ์ซ้อยดั่งชงฆ์สุซัม เสียดายบาทยาตร์ย่างดั่งไกรสร เสียดายสมรงามสมทั้งคมขำ เสียดายละม่อมพร้อมพริ้งทุกสิ่งล้ำ เสียดายกำจัดจากให้พรากจร เสียดายงามดุจลอยล่องพะโยม เสียดายโฉมงามเฉิดประเสริฐสมร เสียดายยามเยื้องกรายเมื่อย้ายกร เสียดายออนอ่อนแอ้นทั้งเอวองค์ เสียดายศักดิ์สมบูรณ์เพิ่มภูลยศ เสียดายหมดพิศวาสที่ขาดผง เสียดายที่กรีธาจัตุรงค์เสียดายไม่พบองค์ยอดยุพมาลย์*

ชื่อกลบทบุษบงแย้มผกา

◉ *พระกุมารตรึกตรองทำนองปราชญ์ พระจอมราชเจ้าคิดน้ำจิตรเถลิง พระหน่อน้อมค้อมบังคมภิรมย์เริง พระเอี่ยมเอิงแอบองค์ประจงกร พระกราบลาว่าข้าแต่แม่เจ้า พระคุณเอ๋ยลูกนี้เล่าจะลาสมร พระคุณแม่จงอำนวยจงอวยพร พระคุณเจ้าฉันจะจรตามบิตุรา พระบิตุรงค์ป่านฉะนี้จักเป็นไฉน พระเสด็จไปนานเนิ่นเกินหนักหนา พระนางฟังราชบุตรสุดจะลา*

พระหัทยาดั่งไฟหัทไทยร้อน พระจึ่งตอบปลอบว่าดูราพ่อ พระน้อยหน่อนพคุณวิบุลสอน พระหน่อเอ๋ยพ่ออย่านึกพเนจร พระหน่ออ่อนหน่อเอี่ยมอังกุรา พระหน่อน้อยจ้อยนิดเท่านี้นี่ พระหน่อจะให้แม่ทวีเทวศหา พระหน่อเนื้อหน่อนามขัตติยา พระหน่ออย่าละแม่ให้แดเดียว พระลูกเอ๋ยอกแม่นี้อนาถา พระหิมวาป่าใหญ่ในไพรเขียว พระหน่อจะจรแม่จะอยู่แต่ผู้เดียว พระแม่จะเปลี่ยวเปล่าแต่จะแลใคร พระบิตุราเจ้าก็ร้างไปห่างแล้ว พระลูกแก้วเจ้าจะพรากไปจากไฉน พระกระมลชนนีนี้ไรไร พระหฤไทยว้าเหว่โอ้เวลา พระสุริยงลงลับเหลี่ยมไศล พระหฤไทยแม่จะเลี่ยมเหลี่ยมสังขา พระสุริเยศจะประเวศน์เมรุมา พระวิญญาแม่จะวางประเวศน์จร พระสุริยาลาโลกครรไลแล้ว พระมารดาจะลาแก้วแม่สังหร พระสุริยงส่งแสงแรงรอนรอน พระแม่จะวอนกรรแสงแรงอุรา พระลูกเอ๋ยแม่เหมือนอกนกจากพราก พระลูกจากแม่จักร่ำรำจวนหา พระองค์เดียวเปลี่ยวเดชพระเวทนา พระวิญญาแม่จะวางพ่ออย่าจร พระกุมารกราบกรานพิลาปละห้อย พระคุณเอ๋ยจิตรลูกน้อยนี้ทอดถอน พระบิตุราป่านฉะนี้ชีวีวร พระชีพจะมรณ์แล้วฤายัง ลูกคลั่งใจ

ขื่อกลบทกบเต้นกลางสระบัว

◉ *นางร้องน้องร่ำเลิศล้ำนาง เสียงร้องสองร่างสำอางเสียง เกลี้ยงสมกลมแสงแจ่มแจ้งเกลี้ยง ไพเราะเพราะเรียงสำเนียงไพร ยามค่ำย่ำฆ้องนางร้องยาม ใสต้องส่องตามภักตร์งามใส ใจว่องจ้องแว่วเสียงแจ้วใจ จิตรเนื่อยเจื้อยในน้ำใจจิตร นกร้องน้องร่ำพร่ำเสียงนกหวีดอาศหวาดอกเสียงนกหวีด คิดหวลควรหาสุดาคิด รันจวญรวนจิตรคิดรวนรัน ไทยร้าวท้าวร้อนถอนหฤๅไทย ศัลย์เจ้าเศร้าใจไวโศกศัลย์ จันทรจรแสงแจ้งพระจันทร์ ภักตร์น้องผ่องนั้นเพียงจันทร์ภักตร์ ทรวงร้อนข้อนแรงให้แห้งทรวง หนักรองหนองร่วงในทรวงหนัก รักน้องร้องเนตรสังเวชนัก ใจหวนจวนหักให้หนักใจ ทุกข์ร้อนทอนแรงไม่แห้งทุกข์ ไหวจิตรหวิดจุกทุกข์จิตรไหว ไรก้องร้องแก้เสียงเรไร แว่วจับวับใจใสเสียงแว่ว จั่นกล้าจ้าเกลี้ยงเสียงจักกระจั่น แผ้วร้องผ่องรันสนั่นแผ้ว แจ้วหวิงหริ่งหวาจ้าจ้าแจ้ว ใจหวิดจิตรแว่วเจื้อยแจ้วใจ*

ขื่อกลบทภุมรินเชยชาบเกสร

◉ *ว่าพระคุณทูลเกล้าจักเศร้าโศก ว่าพระคุณจุลโลกจะลับไศล พระเจ้าพ่อจะทรงพิราไลย พระเจ้าพ่อจะพึ่งใครไฉนนึก โอ้พระองค์ทรงเกล้าของลูกเอ๋ย โอ้พระองค์ไม่เคยในการศึก พระปิ่นเกษอยู่ในป่ามหาพฤกษ์ พระปิ่นเกษท้าวสถึกไม่ตรึกตรอง พระทูลกระหม่อมมาถลำเชื่อคำพาล พระทูลกระหม่อมหลงหวานพรานไพรสอน พระจะทรงแต่มหาโศกาวร*

พระจะทรงทุกข์ร้อนอุรารัก พระจอมเจ้าจักเศร้ากรรแสงโศก พระจอมเจ้าจะวิโยควิญญานัก โอ้พระร่มโพทองของลูกรัก โอ้พระร่มโพทองจักนิรา พระไทยท้าวจักทุกข์ถึงชนนี พระไทยท้าวจะทวีเทวศหา พระกายจักเศร้าเพราะพระอาชญา พระกายจักต้องพันธนาห้าประการ พระคุณเอ๋ยเคยเสวยสุทธาโภชน์ พระคุณจะต้องเสวยโทษเปนอาหาร พระคุณเคยทรงเครื่องอันโอฬาร พระองค์จะทรงแต่สงสารต่างเครื่องทา พระโสตเคยสดับเสียงแห่งดุริยางค์ พระโสตจะทรงแต่เสียงคร่างคร่ำครวญหา พระเนตรเคยทอดทัศนานางร่อนรา พระเนตรจะได้ทัศนาแต่ท่าประจาน พระท้าวเคยบรรทมเหนือแท่นรัตน์ พระท้าวจะนอนเหนือปัถพีถาน พระองค์เอ๋ยเคยเสวยเครื่องสุวรรณ์กาญจน์ พระองค์จะทรงแต่กระบาลน่าเวทนา

ขื่อกลบทกินนรเก็บบัว

ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ

◉ *สั่งทัพเสร็จทัพแล้วรับสั่ง ให้โหรตั้งหาตั้งคูณหารนับ ให้ดูฤกษ์ยกฤกษ์จะเบิกทัพ พวกโหรจับหาจับตำหรับครู พิเคราะห์วันหาวันวันธงไชย ได้ฤกษ์ใหญ่ยามใหญ่ปลอดราหู พระกาลปลอดห่วงปลอดปลอดมิตยู ป่ายหน้าสู่ผินสู่หมู่เทวา ให้จัดช้างแต่งช้างสำอางดี ต้องชื่อศรีนามศรีมีมหา สำหรับทรงรองทรงองค์นรา ให้จัดม้าแต่งม้ากล้าณรงค์ ต้องชื่อเดชนามเดชวิเศษศรี สำหรับที่รองที่มีประสงค์ ให้จัดรถแต่งรถที่ยศยง สำหรับองค์รององค์เมื่อทรงรถ*

ให้ต้องนามปีนามตามมนตรี แต่ชื่อดีนามดีมีกำหนด เอาใบไม้รากไม้ได้ปรากฏ ชื่อกำหนดนามกำหนดจดอังคาร เปนนามเมืองชื่อเมืองเมืองจัมบาก เรียกชื่อหลากนามหลากหลากสถานเอารองเหยียบยืนเหยียบเหยียบตัวการ ให้จอมอารย์เหยียบอานอ่านมนต์ทรง แล้วสอดองค์ทรงองค์อลงกรณ์ ดูอำภรอาภรณ์เครื่องสูงระหง สีแดงแสงแดงสอดแต่งทรง ให้สององค์ใส่องค์ล้วนทรงแดง เอาตามวันศรีวันวันอาทิตย์ ให้แปลงฤทธิ์ปลงฤทธิ์ปลอบพระแสง ชื่อพระกาลนามพระกาลอันรานแรง ให้บ่ายแบ่งเบี่ยงแบ่งพระภักตรา ให้หลีกข้างเลี่ยงข้างหว่างผีหลวง ให้ปลอดห่วงเปล่าห่วงหลาวเหล็กหา ให้ทรงเหยียบเสด็จเหยียบเศียรนาคา ให้ผินหน้าบ่ายหน้าตามนาคิน แลดูดวงแลดวงพระทินกร เห็นรังศรเรืองศรราษีสิน ไม่มีเมฆหมอกเมฆเปนเมฆมิน ดูปลอดสิ้นเปลืองสิ้นราคินดวง พระทรงนั่งเสด็จนั่งคีวังคช จิตรกำหนดใจกำหนดสกดหน่วง จะยกฉายเมฆฉายหมายจิตรล่วง พระทัยหน่วงจิตรหน่วงที่ช่วงเงา น้ำใจตั้งจิตรตั้งหวังอ่านเวท แล้วเพ่งเนตรพิศเนตรภอเนตรเฉงา ดูอากาศแลอากาศเปนลาดเลา ก็เห็นเงาแลเงาเปนเงางาม ทั้งเงาช้างเงาทรงองคกระษัตริย์ ดูผ่องจัดแผ้วจัดไม่ขัดขาม ภอคิชฌราปีกรานำน่างาม เห็นต้องนามตามนามสุริน สกุณฤกษ์ให้ฤกษ์นำฤกษ์ทัพ ชื่อก็จับนามก็จับกับทรงศิลป์ ชื่อยศกิติ์จองกิจจอมนรินทร์ นามกระบิลในกระบิลสุรินนาม หนึ่งนกแร้งนำแร้งตำแหน่งมี ช่างต้องที่ตามที่ไม่มีขาม สุรินฤกษ์ให้ฤกษ์ต้องฤกษ์ตาม พระทรงนามทรงรดน้ำน้ำพุทธมนต์ พระสงฆ์สวดพราหมณ์สวดประกวดกัน เสียงก้องลั่นกลองลั่นหวั่นไพรสณฑ์ ก็ย้ายทัพยกทัพจัตุรพล จนลุดลล่วงดลเข้าดลแดน

ครั้นต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ได้โปรดเกล้าฯ ให้นักปราชญ์ราชกวีแห่งรัชสมัยเลือกเอาตัวต้นแบบกลบทมาแต่งเป็นเพลงยาวกลบทต่างๆ เพื่อเป็นตัวอย่างลักษณะคำประพันธ์ของกลอนกลบทนั้นๆ จากนั้นโปรดฯ ให้จารึกไว้ในแผ่นศิลาประดับไว้ในบริเวณวัดพระเชตุพนฯ พร้อมกับทรงพระนิพนธ์อธิบายประวัติและความสำคัญของจารึกเหล่านั้นเอาไว้ด้วย สำนวนเพลงยาวกลบทที่เกี่ยวกับบัวมีดังนี้คือ

กลบทกินนรเก็บบัว

ฉิใจฉะใจกระไรสมร
หวังสวาทปลิดสวาทบำราศจร ตัดอาลัยอาวรณ์ให้นอนเดียว
แต่แรกรักหวังว่ารักไม่แรมสอง ไม่แหนงน้องว่านี้แสนเฉลียว
โอ้ยามลืมเลยลืมเสียจริงเจียว ช่างเด็ดเดียวเด็ดรักหักใจเมิน
นิจาน้องไฉนน้องไม่ตรองบ้าง มาด่วนร้างด่วนรานพานห่างเหิน

ฤๅช้ำใจช้ำคำที่ก้ำเกิน สบเพลินเผลอเพลินจึงเขินระคาง
ฤๅได้ลิ้นได้ลมคารมไหน ที่พึงใจพึงจิตร์จึงคิดหมาง
จงไขใจไขจริงที่สิ่งจาง อย่างหมายพรางหมายอำทำละเมอ
จะปิดความปิดควันนั้นอย่าคิด ไหนจะมิดจะมิอายขายหน้าเหนอ
ช่างทำเหินทำสะเทินจนเดิรเจอ กลับแก้เก้อแก้ขวยไม่เขินคำ
ขอออกตัวออกตนเสียพันชื่อ อย่าไขสือไขรอยให้พลอยถลำ
แต่ปางนี้ปางหน้าอย่าปิดงำ จงประจำประเจิดเชิดให้ชัดตัว
เรารับแพ้รับผิดเข็ดฤทธิ์เจ้า ค้าตะเภาตะพายซื่อให้ฦๅชั่ว
เรื่องเร่ร่อนเร่รักพักตร์หมองมัว นามกินนรเก็บบัวบทนี้เอย

(บทประพันธ์ของหลวงลิขิตปรีชา)

กลบทกบเต้นกลางสระบัว

หมายชิดมิตร์เชือนไม่เหมือนหมาย
อาจจิตร์อิดใจด้วยได้อาย นึกหวนนวลหายแต่ลายนึก
หวังใจไว้จงจำนงหวัง ตรึกหมองตรองมั่งไม่ยั้งตรึก
คึกจิตร์คิดกะเจิงดังเพลิงคึก ยามเล่นเย็นระฦกนึกทุกยาม
เหินจากหากเจ้าเฝ้าทำเหิน ขามมิตร์คิดเมินจึงเขินขาม
ทรามชมสมเชื้อใช่เนื้อทราม เชิญตอบชอบตามเนื้อความเชิญ
รักเจ้าเราเจือด้วยเหลือรัก เขินจิตร์คิดจักจะชักเขิน
เมินพักตร์มักพบเฝ้าหลบเมิน เมียงทีมีสเทินทำเมินเมียง
ฤๅเคืองเรื่องไขสิ่งไรฤๅ เที่ยงสัตย์ทัดซื่อพี่ถือเที่ยง
เพียงเอ๋ยเผยโอษฐจงโปรดเพียง คำสัจคัดเสียงไม่เลี่ยงคำ
สิทธิสถานศาลท้าเจ้าศักดิ์สิทธิ ขำใจไข้จิตรที่คิดขำ
จำดลจนได้ไปประจำ ชูเทิญเชิญประถัมภ์ช่วยค้ำชู
แก้วทองกองถ้วนแต่ล้วนแก้ว หมู่จีมีแจ่วจิ้มหัวหมู
ภูษาผ้าแสแพรชมพู ชาตรีเช้าตรู่จะบูชา
สารกล่าวสาวกลอนสุนทรสาร หาบทรู้แห่งบุราณท่านบัญหา
ซื่อกบเต้นกลางสระปทุมา เพื่อไว้นานกาลข้างหน้าปรากฏเอย

(บทประพันธ์ของจ่าจิตร์นุกูล)

กลบทบัวบานกลีบขยาย

เจ้างามพักตร์ผ่องเพียงบุหลันฉาย
เจ้างามเนตร์ประหนึ่งนัยนาทราย *เจ้างามขนง่ก่งละม้ายคันศรทรง*
เจ้างามนาสายลดังกลขอ *เจ้างามสอเสมือนคอสุวรรณหงส์*
เจ้างามกรรณกลกลีบบุษบง *เจ้างามวงวิลาสเรียบระเบียบไร*
เจ้างามปรางเปล่งปลั่งเปรมปราโมทย์ *เจ้างามโอษฐแย้มยวนจิตร์น่าพิสมัย*
เจ้างามทนต์กลนิลช่างเจียรไน *เจ้างามเกศดำประไพเพียงภุมริน*
เจ้างามปีกตัดทรงมงกุฎกระษัตริย์ *เจ้างามทัดกรรเจียกผมสมพักตร์สิ้น*
เจ้างามไรไม่แขงคดหมดมลทิน *เจ้างามประทินกลิ่นเกศขจายจร*
เจ้างามเบื้องปฤษฎางค์พ่างพิศวง *เจ้างามทรวงสมทรงอนงค์สมร*
เจ้างามถันเทียมเทพกินนร *เจ้างามกรอ่อนดังงวงเอราวัณ*
เจ้างามนิ้วนะขาน่ารักหนอ *เจ้างามลออเอวบางเหมือนนางสวรรค์*
เจ้างามเพลากลกัทลีพรรณ *เจ้างามบาทจรจรัลจริตงาม*
เจ้างามละม่อมพร้อมพริ้งยิ่งนางมนุษย์ *เจ้างามดุจลอยฟ้ามาสู่สนาม*
เจ้างามอุดมสมลักขณานาม *เจ้างามยามประจงจัดกรัชกาย*
เจ้างามศักดิ์สมบูรณ์ประยูรยศ *เจ้างามหมดประมวญสวาทพี่มาดหมาย*
เจ้างามจริงทุกสิ่งสรรพ์ดังบรรยาย *ซื่อบัวบานกลีบขยายหมายนามเอย*

(พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว)

บัวกับความหมายศัพท์ภาษาวรรณคดีบางคำ

คนไทยโดยเฉพาะผู้เป็นกวี นิยมนำดอกบัวมาเปรียบเทียบกับอวัยวะส่วนต่างๆของบุคคลอันเป็นที่รัก หรือบุคคลอันเป็นที่เคารพยกย่องเทิดทูนบูชา แม้ว่าอวัยวะส่วนนั้นจะอยู่ต่ำสุดเช่น เท้าก็ตาม

ดังในบทประพันธ์เรื่องลิลิตพระลอบทหนึ่ง พรรณนาถึงความงามของสตรีตั้งแต่ศีรษะจรดเท้าโดยเปรียบเทียบกับดอกบัวว่า

บัวนม บัวเนตรหน้า *บัวบาน*
บัวกลิ่นขจรหอมหวาน *รสเร้า*
บัวสมรละลุงลาญ *ใจบ่า นี้นา*
บัวบาทงามจวบเท้า *เกษแก้ว งามจริง*

บัวนม หมายถึง อวัยวะส่วนหน้าอกของหญิงสาว คือนม มักนำมาเปรียบว่ามีรูปพรรณสัณฐานดังดอกบัวตูม เช่นเดียวกับคำว่า บัวสมร หรือบัวนาง ดังตัวอย่างได้แก่

ดอกบัวดังบัวทอง ประคองหัตถ์สัมผัสเพลิน

(สรรพสิทธิ์คำฉันท์)

บัวตูมติดขั้วบัวใบ บัวใบท้าวไทย
ว่าเต้าสุดาดวงมาลย์

(อนิรุทธคำฉันท์)

บัวตูมเต่งตั้ง บังใบ
คิดคู่บัวจันทร์ใจ สั่นเริ้ม
ครัดเคร่งเต่งโตไต ติดอก อยู่แม่
อยากใคร่บีบบัวเยี้ม ย่ามเยื้อมือเผยอ

(โคลงนิราศกรุงเก่า)

บัวเนตร

เปรียบความงามของดวงตาที่สดใสเป็นประกายด้วยอารมณ์เบิกบานว่างามดังดอกบัวตามคติของอินเดียกล่าวถึงลักษณะของสตรีว่าถ้ามีนัยน์ตาเหมือนกลีบดอกบัวเขียวสุกเป็นประกายแสดงว่าเป็นผู้มีความสุข ตัวอย่างการเปรียบเทียบความงามของ *บัวเนตร* เช่น

งามเหมือนเนตรเทวดา เฝ้าสวนโสภา
ผู้เนตรงามยิ่งบัวหลวง

(ปรียทรรศิกา)

บัวบาน

มักนำมาเปรียบเทียบกับใบหน้าของสตรีที่มีความสดชื่นเบิกบานเป็นนิจว่า

ดวงมาลย์บงกชเบิกบาน เบิกบานเปรมปาน
ประภาคยพักตรพิมล

(อนิรุทธคำฉันท์)

อ้าแม่ผู้เพ็ญพักตรคือบง *กชแก้วกุสุมสวรรค์*
ยินโฉมประโลมสมรนิรัน *ดรเดือดฤดีดาล*

(สรรพสิทธิ์คำฉันท์)

บัวกลิ่น

สมัยโบราณเมื่อยังไม่รู้จักกรรมวิธีในการสกัดกลิ่นหอมต่างๆ นำมาทำเป็นหัวน้ำหอมดังเช่นปัจจุบัน และบางยุคหัวน้ำหอมก็เป็นของจากต่างประเทศที่มีราคาแพง สตรีไทยรู้จักการนำเกสรของดอกไม้นานาพันธุ์ โดยเฉพาะเกษรดอกบัวมาอบร่ำ เครื่องนุ่งห่มให้มีกลิ่นหอมกรุ่นจนติดอบอวลเป็นกลิ่นผิวกาย จึงเป็นที่มาของบัวกลิ่น คือกลิ่นกายที่หอมดังดอกบัว

บัวหลวงมีดาษดื่น *หอมกลิ่นรื่นชื่นนาสา*
โอ้อกฟกอุรา *หอมเหมือนผ้าที่เคยทรง*

(พระนลคำหลวง)

ดาลฉงนจงกลนีจงกล *จงกลรสคน*
ธธารสุทธาทิพรส
ทิพรสรวดเร้ามานช *มานชลาลด*
กัลหายกัลโหยโหยใจ
โหยใจกลั้วกลิ่นบัวใส *บัวใส ชายไชย*
ว่านวลกำโบลเปรมปราง

(อนิรุทธคำฉันท์)

พระทรงฤทธิ์คิดกระสันรัญจวน *คนึงนวลโฉมงามสามสุดา*
บุษบงส่งรสรวยริน *หอมลม้ายคล้ายกลิ่นจินตหรา*
ถวิลวันลงสรงคงคา *เมื่อไปฌาปนกิจไอยกี*

(กลอนบทละครเรื่องอิเหนา)

สระบัวบงกชช้อย *ชูดวง*
บานเบิกเรณูตวง *ร่วงรุ้ง*
คิดถันยุคลพวง *มาลาศ กูเอย*
รวยระรินกลิ่นฟุ้ง *ซาบเนื้อยังหอม*

(โคลงนิราศท้าวสุภัตติการภักดี ตอนตามเสด็จไทรโยค และกลอนนารีรมย์)

โกมุทกาเมศแก้ว โกมล พี่เอย
หอมกลิ่นจงกลกล กลิ่นแก้ว
จงกามินีปน รสร่วม กันนา
จงกอบอย่ารู้แคล้ว ก่อเกื้อกรีฑา

(ลิลิตพระลอ)

บัวบาท

โดยทั่วไปมักใช้ในความหมายว่า *เท้าของผู้มีบุญ* ดังเช่นพระบาทของพระพุทธเจ้าที่มีดอกบัวผุดขึ้นมารองรับพระบาทเมื่อเสด็จย่างก้าวไป อาจใช้เลือนความหมายมาเป็นพระบาทของพระเจ้าแผ่นดิน บางครั้งกวีได้นำมาใช้เป็นสำนวนเปรียบเทียบเท้าสตรี ว่ามีความสวยงามเหมือนดอกบัว ตัวอย่างคำประพันธ์ที่เกี่ยวกับบัวบาท ได้แก่

อทฺยาหำ วสนฺโตตสเว สพหุมานมาหูย นานาทิคฺเทศาทาคเตน ราชฺญะ ศรีหรษเทวสฺย ปาทปทฺโมปชีวินา

ในพิธีวสันโตตฺสวะวันนี้ ข้าพเจ้าได้เชิญให้ไปยังที่ประชุม
ท้าวพญาผู้ได้มาจากนานาทิศ เพื่อเฝ้าพระบัวบาทสมเด็จพระศรีหรรษเทพ

(ปรียทรรศิกา)

พระมหากัสสปเถรก็เหยียดออกซึ่งพระหัตถ์ยุคล ครุวนาดุจรัตนปทุมาวิกลิตชาติเข้ารองรับพระพุทธบงกชบาททั้งสอง

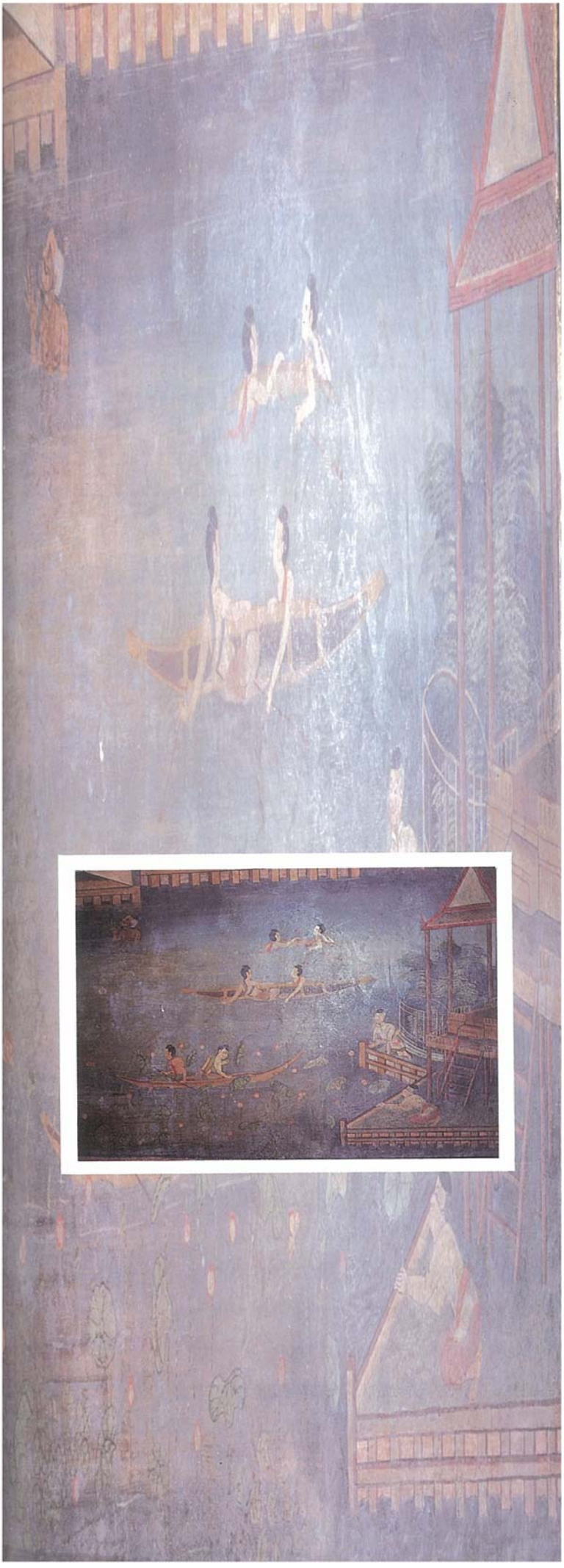
(ปฐมสมโพธิกถา)

ภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เดชะความสัตย์ที่ซื่อตรง จะร้อนเบื้องบาทบงสุ์ก็หาไม่
มีปทุมทิพมาศอำไพ เกิดขึ้นในกลางเพลิงกาล
ขยายแย้มผกาเกสร ขจายจรรื่นรสหอมหวาน
รองรับบาทบงสุ์ทรงธาร ทุกย่างบทมาลย์เทวี

(รามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่๑)

บทที่ ๕
บทสรุปและวิเคราะห์บทบาทบัว : ผลกระทบเมื่อวิถีชีวิตของสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไป

บัว บุษปชาติที่ได้รับยกย่องว่ามีความงามเป็นเลิศเหนือดอกไม้อื่นใดไม่ว่าจะเป็นรูปทรงอันสง่างาม สีสันสดสวย และกลิ่นหอมจรุงใจ ด้วยพลังมหัศจรรย์ของธรรมชาติได้ทำให้พืชเล็กๆ ที่ทับถมอยู่ภายใต้โคลนตม เจริญงอกงามผ่านความอ่อนนุ่มของชั้นดิน ความชุ่มฉ่ำของสายน้ำขึ้นมาสู่อากาศภายใต้ฟ้ากว้างเพื่อรับไออุ่นของแสงอาทิตย์ บัวจึงกำเนิดขึ้นจากการเกื้อกูลผสานสัมพันธ์กันระหว่างสรรพสิ่งทั้งมวล ปรากฏเป็นผลงานที่มีคุณค่าแห่งธรรมชาติเกินกว่าที่น้ำมือของมนุษย์จะสร้างให้ทัดเทียมได้

มนุษย์หลงใหลในความงามอันบริสุทธิ์ของดอกบัว ด้วยกำเนิดอันน่ามหัศจรรย์ ผนวกกับรูปลักษณะอันประกอบขึ้นด้วยกลไกธรรมชาติที่ซับซ้อน บัวจึงเป็นแรงบันดาลให้มนุษย์บังเกิดจินตนาการอันกว้างไกล มีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิด ตลอดจนค่านิยมของ มนุษย์ในหลายชาติหลายภาษา ที่พากันนับถือและยกย่องว่าบัวเป็นพฤกษชาติอันสูงส่ง ศักดิ์สิทธิ์ และเป็นสัญลักษณ์แห่งความดีงามทั้งปวง

บัวเป็นพืชพันธุ์ไม้น้ำที่สามารถเจริญเติบโต แพร่ขยายพันธุ์อย่างรวดเร็ว เป็นที่นิยมปลูกทั่วไปเกือบทุกภูมิภาคของโลก โดยเฉพาะทวีปเอเชีย สำหรับดินแดนประเทศไทยนั้นมีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม ประกอบกับสภาพภูมิอากาศมีลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้พัดผ่านเป็นลมประจำปี ทำให้เกิดฝนตกชุกแผ่กระจายไปทั่วพื้นที่ ผืนแผ่นดินอุดมด้วยแหล่งน้ำธรรมชาติ บัวน่าจะเป็นพืชพันธุ์ไม้น้ำพื้นเมืองที่ผู้คนซึ่งอาศัยอยู่ในดินแดนแถบนี้ได้รู้จักมักคุ้นมาแต่ดึกดำบรรพ์

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงเรื่องราวของบัวว่า เข้ามาสัมพันธ์กับวิถีชีวิตไทย ปรากฏครั้งแรกในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย โดยระบุไว้ว่าสมัยนั้นนิยมการปลูกบัวเพื่อเป็นไม้ดอกไม้ประดับ และเป็นดอกไม้สำหรับบูชาพระศาสนา สำหรับบัวพันธุ์พื้นเมืองของไทยเป็นที่รู้จักมาแต่โบราณ จำแนกได้ ๒ ชนิด คือ

บัวสาย หรือ *อุบลชาติ* มีแพร่หลายตามแหล่งน้ำ ธรรมชาติทั่วไป และในท้องนา ได้แก่ บัวเผื่อน บัวผัน บัวขาบ สายของบัวชนิดนี้ ชาวไทยรู้จักนำมาบริโภคแต่โบราณ

บัวหลวง หรือ *ปทุมชาติ* ดอกมีขนาดใหญ่ และไม่บานปริ่มน้ำเหมือนบัวสาย แต่จะชูก้านใบและดอกขึ้นสูงจากพื้นผิวน้ำ ก้านแข็งมีหนามระคายมือนำมาบริโภคไม่ได้ ฐานดอกเป็นรูปกรวย มีทั้งสีชมพู และสีขาว กลีบดอกซ้อนกันเพียง ๒-๓ ชั้น เรียกว่า *ดอกลา* และร่วงโรยเร็ว เหลือแต่เมล็ดหลายเมล็ดบรรจุอยู่ในฝักกลมสีเขียวอมเหลือง ส่วนบัวหลวง หรือปทุมชาติ ชนิดที่มีกลีบดอกซ้อนกันหนาแน่น จำพวกบัวสัตตบงกช เข้าใจว่าเป็นพันธุ์ที่นำมาจากต่างประเทศ

บัวนับเป็นดอกไม้ทิพย์ หรือ *อมฤตสยะบุษปาณี* ทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ต่างมีความเชื่อเช่นเดียวกันว่า ดอกบัวมีกำเนิดอันศักดิ์สิทธิ์ แสดงถึงความคงอยู่อันถาวร เป็นสัญลักษณ์แห่งชีวิต ที่ก่อให้เกิดมวลสรรพชีวิตทุกรูปแบบ ประเทศไทยอยู่ในดินแดนที่ได้รับถ่ายทอดอารยธรรมจากอินเดีย อันเป็นการผสมผสานลัทธิความเชื่อ ที่มีอายุยืนยาวมานาน

หลายศตวรรษ คือ พราหมณ์ ฮินดู และพุทธศาสนา ซึ่งมีวิวัฒนาการมาจากลัทธิแห่งชีวิตผูกพันกับธรรมชาติแวดล้อม เรื่องราวของจักรวาลอันมหัศจรรย์ ศักดิ์สิทธิ์ และเทพปกรณัม ดังนั้น บัวหรืออัลชะ พืชน้ำสำคัญตามคติอินเดียจึงเข้ามามีบทบาทสำคัญในดินแดนประเทศไทย นับตั้งแต่อารยธรรมอินเดียได้เข้ามาสู่ดินแดนแห่งนี้ พร้อมกับการเผยแผ่ศาสนา

เมื่อพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ได้เข้ามาสู่ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บรรดาผู้คนในดินแดนแถบนี้ โดยเฉพาะชนชาติต่างๆ ในดินแดนประเทศไทย ได้ยอมรับนับถือไปพร้อมกับการรับเอาธรรมเนียมประเพณีทั้งหลายของอินเดียมายึดถือปฏิบัติด้วย เมื่อคนไทยเริ่มอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานรวบรวมกันเป็นอาณาจักรที่เป็นปึกแผ่นแล้ว ศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธก็ได้มีอิทธิพลต่อสังคมไทยด้วยเช่นกันกล่าวคือ อิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ทำให้สังคมไทยมีความเชื่อในระบบเทวนิยม พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมุติเทพ มีอิทธิพลต่อการกำหนดระบอบการปกครองในลักษณะสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และเชื่อในเรื่องผีสางเทวดาที่มีอำนาจในการดลบันดาลให้เกิดทุกข์สุขในการดำเนินชีวิต ส่วนศาสนาพุทธนั้น มีอิทธิพลทางด้านค่านิยมและพื้นฐานการดำเนินชีวิต เป็นเครื่องประสานสัมพันธ์ให้คนไทยมีความกลมเกลียวเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน มีความสามัคคีในหมู่คณะ หลักพระธรรมคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะในเรื่องการยึดถือทางสายกลาง ได้หล่อหลอมบุคลิกลักษณะ และพฤติกรรมของคนไทยให้รักความสงบ มีใจกว้างขวาง อ่อนน้อมถ่อมตน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แสดงความเป็นมิตร รู้จักการให้อภัยไม่ผูกพยาบาทไม่ติดยึดกับสิ่งใด จึงมีอุปนิสัยร่าเริงแจ่มใสไม่วิตกทุกข์ร้อน กฎระเบียบของสังคมที่มีรากฐานมาจากพุทธศาสนาทำให้สังคมไทยมีค่านิยมการนับถือบุคคลโดยปฏิบัติต่อกันตามฐานะของบุคคล ด้วยคุณสมบัติอันเกิดจากอิทธิพลพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องหล่อหลอมนี้ ส่งผลให้ประเทศไทยมีความเป็นปึกแผ่น ดำรงความเป็นเอกราช และเป็นดินแดนแห่งความร่มเย็นสงบสุขตลอดมา

กล่าวได้ว่า การที่บัวได้เข้ามามีบทบาทในแบบแผนศิลปวัฒนธรรมขนบประเพณีและวิถีชีวิตไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ก็ด้วยมีพระพุทธศาสนาเป็นแก่นสำคัญ ชาวไทยมีความยึดมั่นศรัทธาในพระพุทธศาสนายึดถือเป็นศาสนาประจำชาติมาเป็นเวลาอันยาวนาน อาจเรียกได้ว่าตั้งแต่เริ่มการก่อร่างสร้างชาติไทยขึ้น ความนิยมบัว จึงเป็นคตินิยมของสังคมไทยอย่างสนิทสนมกลมกลืน การที่สังคมไทยเป็นสังคมที่รักความสงบสุขและสัมพันธ์ใกล้ชิดกับบัวอยู่ดั้งเดิมในธรรมชาติแวดล้อม ชาวไทยจึงได้ชื่อว่าเป็นชาติที่มีความนิยมบัวชาติหนึ่ง บัวได้เข้ามามีบทบาทเป็นองค์ประกอบแห่งประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรมไทย ด้วยวิถีทางต่างๆ ดังนี้

บัวกลุ่มหรือบัวคลุ่ม องค์ประกอบศิลปสถาปัตยกรรมไทย อันมีที่มาจากแก่นคำสอนทางพระพุทธศาสนา

ลายบัวและลวดบัว ได้รับความนิยมในงานศิลปสถาปัตยกรรมไทย

พุ่มดอกบัว และลายเฟื่องดอกบัว ประดับพระเจดีย์วัดปทุมวนารามวรวิหาร กรุงเทพฯ

บัวองค์ประกอบในประวัติศาสตร์ไทย

ประวัติศาสตร์เป็นเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างอดีตกับปัจจุบันของผู้คนในแต่ละท้องถิ่น ตั้งแต่ชุมชนขนาดเล็กไปจนถึงขนาดใหญ่เป็นประเทศชาติ โดยผ่านการถ่ายทอดเรื่องราวจากโบราณวัตถุ ตำนานพงศาวดาร ประวัติศาสตร์สามารถแยกแขนงออกไปหลายด้าน เช่น ประวัติศาสตร์ทางการเมือง ประวัติศาสตร์การทูต ประวัติศาสตร์การทหาร ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์ทางความคิดอ่าน ประวัติศาสตร์ทางสังคม ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตลอดจนประวัติศาสตร์ทางวัฒนธรรม ซึ่งการศึกษาในหลายๆด้านย่อมช่วยให้บังเกิดความเข้าใจ รู้เหตุรู้ผลของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีต ทำให้อนุชนรุ่นหลังได้รู้จักเรื่องราวความเป็นมาของบรรพบุรุษของตนดียิ่งขึ้น

ภาพจิตรกรรมฝาผนังเกี่ยวกับพระพุทธประวัติที่มีบัวเป็นองค์ประกอบ
ภายในพระอุโบสถวัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ

บัวได้เข้ามามีบทบาทอยู่ในประวัติศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และประวัติศาสตร์ทางวัฒนธรรมของไทยมากกว่าประวัติศาสตร์แขนงอื่นๆ ประวัติศาสตร์แขนงต่างๆ เหล่านี้ มิใช่เพียงแต่การศึกษาเฉพาะเรื่องราวที่สืบเนื่องของศูนย์กลางอำนาจทางการปกครอง ทางการเมือง ทางการทหารเท่านั้น แต่เป็นการศึกษาในเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของวิถีชีวิตความเป็นอยู่ การตั้งถิ่นฐาน กิจกรรมทางสังคม จารีตประเพณี ตลอดจนความคิดความเชื่อของสังคมเฉพาะถิ่น ทั้งนี้เพราะประวัติศาสตร์มิใช่เหตุการณ์เฉพาะที่เวลาใดเวลาหนึ่งเท่านั้น แต่เป็นประสบการณ์สืบเนื่องของสังคมด้วย เมื่อสังคมมีการพัฒนา คนในสังคมก็ย่อมมีการเคลื่อนไหว มีความเป็นไปตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันด้วย บัวองค์ประกอบในตำนาน พงศาวดารที่บอกเล่าถึงเรื่องราวของท้องถิ่น เป็นต้นว่า ประวัติชื่อบ้านนามเมืองที่มีความสัมพันธ์กับบัว ประวัติสถานที่สำคัญที่เกี่ยวพันกับบัว จะช่วยสะท้อนให้คนรุ่นหลังได้ทราบเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน การประกอบกิจกรรมทางสังคม จารีตประเพณี ตลอดจนความคิด ความเชื่อของสังคมในท้องถิ่นนั้น สำหรับบัวองค์ประกอบทางศิลปกรรมแต่ละยุคแต่ละสมัย และยังคงหลงเหลือเป็นโบราณสถาน โบราณวัตถุ ย่อมเป็นสื่อที่เชื่อมโยงอดีตกับความรู้สึกนึกคิดทางประวัติศาสตร์ บอกเล่าถึงประวัติความเป็นมาของสังคมที่มีวิวัฒนาการไปในทุกๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม เหล่านี้จัดเป็นประวัติศาสตร์ที่ไม่อยู่ในกรอบของเวลา หากแต่เป็นสิ่งสัมพันธ์กันระหว่างอดีตกับปัจจุบันโดยมีบัวเป็นสิ่งประสาน

บัวองค์ประกอบในศิลปกรรมไทย

นักปราชญ์ผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปกรรมไทย เห็นพ้องต้องกันว่าบัวเป็นความบันดาลใจให้ศิลปินสร้างงานศิลปกรรม หรืออีกประการหนึ่งคือ บัวเป็นบ่อเกิดแห่งงานศิลปกรรมไทยทั้งปวง แม้ว่าไทยจะรับคติและค่านิยมในเรื่องบัวมาจากอินเดียด้วยอิทธิพลทางศาสนาก็ตาม แต่การนำบัวมาเป็นองค์ประกอบในศิลปกรรมนั้น ชาวไทยมิได้ลอกเลียนแบบมาจากที่ใด หากแต่สามารถนำพุทธปรัชญา หรือแก่นคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาแปลปริศนาธรรม ออกมาในรูปลักษณะต่างๆ ที่เกี่ยวกับบัว ตามความคิดแบบไทยๆ บรรจุไว้ในศิลปกรรมแขนงต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม ประณีตศิลป์ ภาษาและวรรณกรรม นาฏศิลป์และดุริยางคศิลป์ งานช่างศิลปกรรมไทยส่วนใหญ่ จะสร้างขึ้นเพื่ออุทิศถวายแด่สิ่งเคารพบูชาสูงสุด คือ พระพุทธศาสนา และพระมหากษัตริย์ เป็นสำคัญ ด้วยพลังแห่งศรัทธาและความจงรักภักดีต่อสถาบันทั้งสอง ทำให้เกิดเป็นผลงานที่วิจิตรอลังการ สร้างสมเป็นมรดกอันล้ำค่าทางศิลปวัฒนธรรมของชาติให้อนุชนรุ่นหลังได้ภาคภูมิใจ

บัวที่ปรากฏอยู่ในงานศิลปกรรมไทยนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า ช่างศิลปกรรมไทยนิยมที่จะนำรูปทรงตามธรรมชาติของดอกบัวหลวงหรือปทุมมาเป็นองค์ประกอบเชิงศิลปะ มากกว่าดอกบัวสายหรืออุบล หากพิเคราะห์ดูประการแรก ไทยรับนับถือพระพุทธศาสนาของฝ่ายลัทธิหินยานอันมีคตินิยมดอกบัวชนิดบัวหลวงสืบทอดเป็นพื้นประเพณี เรื่องราวในตำนานพุทธศาสนาลัทธิหินยานจะเป็นเรื่องราวของ *ปทุม* เป็นส่วนใหญ่ ปทุมในภาษาบาลีแปลว่า ต้นไม้ต้นแรกที่เกิดขึ้นเมื่อเริ่มต้นแผ่นดินในกัปใหม่ จำนวนดอกปทุมที่เกิดขึ้นครั้งแรกนี้จะเป็นสัญญาณแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าในกัปนั้น ปทุมจึงเป็นสัญลักษณ์แทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วย ข้างฝ่ายลัทธิมหายานมิได้เน้นเฉพาะดอกบัว หากแต่นับถือสระบัวว่าเป็นสวรรค์ชั้นสุขาวดี มีพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ดอกบัวในสระนั้น ฝ่ายมหายานให้ความสำคัญทั้งปทุมและอุบลปะปนกันไป จึงปรากฏว่ามีทั้งปทุมและอุบลเป็นเครื่องอุปโภคประจำพระองค์ของพระโพธิสัตว์ ตลอดจนศักติหรือนางคู่บารมีแห่งพระโพธิสัตว์ อีกประการหนึ่งนั้นความงามตามธรรมชาติของปทุมหรือบัวหลวง ทั้งดอกตูมและกำลังเบ่งบานต่างก็มีรูปทรงสง่างาม อันสามารถน้อมนำจิตใจให้บังเกิดความซาบซึ้งในพระพุทธปรัชญา บัวตูมเปรียบเสมือนดวงจิตรอันสงบนิ่งภายใต้สมาธิ ส่วนบัวบานทำให้เกิดภาพพจน์ของการลอยตัวอันหมายถึงการหลุดพ้นจากห้วงทุกข์และอาสวกิเลสทั้งปวง รูปทรงดอกบัวตูมเป็นแม่แบบแห่งการกำเนิดศิลปะประดิษฐ์ เป็นลายไทยอันอ่อนช้อยวิจิตรบรรจง ส่วนรูปทรงของดอกบัวบานเมื่อสะท้อนเงาทอดสู่ผิวน้ำ เกิดเป็นบัวคว่ำบัวหงายกลายมาเป็นฐานรองรับสิ่งสำคัญต่างๆ อันมีค่าควรแก่การเคารพบูชา

ปทุมชาติ หรือบัวหลวง จึงได้รับความนิยมที่จะนำมาเป็นองค์ประกอบในศิลปกรรมไทยมากกว่าอุบลชาติหรือบัวสาย ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ สามารถจำแนกบัวองค์ประกอบเชิงศิลปะของไทยออกได้ ๓ รูป ลักษณะคือ

การนำบัวในธูปทรงธรรมชาติ ทั้งลักษณะดอกตูม ดอกบาน ใบบัว กอบัว หรือสระบัว โดยไม่มีการดัดแปลง นำมาไว้ในงานศิลปกรรมโดยตรง

การดัดแปลงเป็นศิลปะประดิษฐ์ คือการสร้างสรรค์ประดิษฐ์คิดค้นสร้างเป็น *ลายไทย* ในรูปลักษณะต่างๆ โดยได้รับแรงบันดาลใจจากรูปทรงของดอกบัว ทั้งดอกตูมและดอกบาน รวมทั้งเฉพาะส่วนกลีบบัวเรียกว่า *ลายบัว*

การนำมาเป็นศิลปะประยุกต์ คือมีลักษณะที่มิได้แสดงรูปทรงของดอกบัวอย่างเด่นชัด แต่นำชื่อบัวมาอนุโลมเรียกรูปที่คล้ายเพียงส่วนโค้งของกลีบบัวที่นูนพ้นพื้นระนาบว่า *ลวดบัว*

ช่างศิลปกรรมแต่ละยุคสมัยจะเลือกสรรนำ *บัว* มาเป็นองค์ประกอบในงานศิลปกรรมตามความนิยมเฉพาะตน แม้บัวจะได้รับความนิยมอยู่ในงานศิลปกรรมไทยทุกยุคทุกสมัย

ก็ตาม แต่รูปแบบศิลปกรรมบัวก็ได้มีความคลี่คลายไปตามวิวัฒนาการของศิลปกรรม แห่งยุคเช่นเดียวรูปแบบของลวดลายอื่นๆ

บัวองค์ประกอบวัฒนธรรมไทย

วัฒนธรรม คือวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมใดสังคมหนึ่ง ซึ่งจะมีการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยตามระดับของพัฒนาการทางวัฒนธรรม ดังนั้น วัฒนธรรมจึงมีส่วนในการพัฒนาคุณภาพชีวิตในสังคมให้ดียิ่งขึ้นเรื่อยมา และวิถีชีวิตในอดีตจะมีบทบาท ก่อให้เกิดการพัฒนาของวัฒนธรรมในยุคต่อๆ มาด้วยเช่นกัน วัฒนธรรมไทยสร้างสมขึ้นมาจากความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา คตินิยมเกี่ยวกับบัวซึ่งถือว่าเป็นดอกไม้สัญลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนาได้เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อสังคมไทย ในส่วนที่เกี่ยวกับการแสวงหาหลักยึดเหนี่ยวทางจิตใจและความสงบสุขของสังคม บัวเป็นพืชพันธุ์ไม้ที่มีประวัติความเป็นมาผูกพันกับวิถีชีวิตไทยอย่างแนบแน่นมาแต่โบราณเช่นเดียวกับข้าว แม้พืชทั้งสองชนิดจะมีความสำคัญต่อสังคมไทยแต่ต่างก็มีความสำคัญในรูปแบบที่เป็นเอกภาพ คนไทยส่วนใหญ่รู้จักข้าวและเรื่องราวของข้าวอย่างกว้างขวางเนื่องจากเป็นเรื่องของปากท้อง ข้าวมีอิทธิพลทางด้านเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของสังคมไทย โดยที่ข้าวเป็นอาหารทางกายจึงเท่ากับเป็นชีวิต ในความรู้สึกของสังคมไทยที่มีต่อข้าว จึงเป็นความรู้สึกสำนึกบุญคุณที่เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิต ประเพณีอันเนื่องด้วยข้าวจึงเป็นประเพณีเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต และการประกอบอาชีพเป็นสำคัญ ในขณะเดียวกันสังคมไทยก็เทิดทูนยกย่องบัวว่าเป็นดอกไม้แห่งพระพุทธศาสนามีบทบาทในการเป็นปรัชญาพื้นฐานของชีวิต มีส่วนทำให้สังคมไทยมีความร่มเย็นเป็นสุข มีความเป็นปึกแผ่นมั่นคง จึงเป็นอาหารทางใจ เท่ากับเป็นจิตใจ ประเพณีอันเนื่องด้วยบัวจึงมักเป็นประเพณีเกี่ยวกับศาสนา เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงและคุณค่าแห่งจิตใจเป็นสำคัญ

บัวและข้าวต่างเป็นพืชที่ก่อให้เกิดวัฒนธรรมที่มิใช่วัตถุแก่สังคมไทยเป็นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นภาษา วรรณกรรม ประเพณี พิธีกรรม ตลอดจนคติความเชื่อในวิถีทางดำเนินชีวิต แต่สำหรับวัฒนธรรมทางวัตถุแล้ว บัวดูจะมีบทบาทสำคัญในการสร้างงานศิลปกรรมให้เห็นอย่างเด่นชัด ไม่ว่าจะเป็นองค์ประกอบในงานสถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม ตลอดจนงานประณีตศิลป์ต่างๆ ทั้งนี้เนื่องมาจากเหตุผลที่กล่าวแล้วว่า งานช่างศิลปกรรมไทยทั้งปวงสร้างขึ้นด้วยพลังแห่งความศรัทธาในพระพุทธศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ บัวเป็นบุษปชาติสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา และมีค่าควรแก่การนำมาเป็นเครื่องสักการบูชาสิ่งที่เคารพเทิดทูนอันสูงส่ง วัฒนธรรมบัวในสังคมไทย จึงเป็นสิ่งที่มีคุณค่าและสำคัญยิ่งในฐานะที่มีส่วนสร้างสรรค์สมบัติทางศิลปวัฒนธรรมของชาติ

บัวบ่อเกิดวัฒธรรมแห่งจิตใจ

ข้าวบ่อเกิดวัฒธรรมแห่งชีวิต

บทบาทบัว : ผลกระทบเมื่อวิถีชีวิตของสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไป

เมื่อวิถีชีวิตของสังคมไทยมีการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ตามระดับของการพัฒนาวัฒนธรรม บัวซึ่งเคยมีบทบาทสำคัญต่อการสร้างสรรค์งานศิลปกรรม บทบาทสำคัญในการปลูกฝังพฤติกรรมทางจริยธรรม ตลอดจนบทบาทในการสร้างภาวะเหมาะสมทางนิเวศวิทยาต่อสังคมไทย ก็ได้ถูกกระทบและส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัด

การสร้างงานศิลปกรรมไทยในยุคสมัยที่ผ่านมาในอดีต มีการสืบสานถ่ายทอดแนวความคิดอย่างเป็นระเบียบแบบแผน เพราะเป็นการสร้างงานเฉพาะหมู่ แล้วมีการสืบสานถ่ายทอดแบบอย่างแนวความคิด เกิดวิวัฒนาการของรูปแบบศิลปกรรมที่ต่อเนื่องกันไปอย่างมีระบบ ดังนั้นลักษณะลวดลายเช่น ลายบัว ที่เป็นองค์ประกอบสำคัญสิ่งหนึ่งในงานศิลปกรรมไทย จึงสามารถบอกกล่าวถึงยุคสมัยของการสร้างงานชิ้นนั้นๆ ได้เป็นอย่างดี นับตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ไทยเปิดประเทศต้อนรับชาติตะวันตก และรับอารยธรรมตะวันตกเพื่อพัฒนาบ้านเมืองให้เป็นที่ยอมรับ เพื่อให้หลุดพ้นจากวิกฤตการณ์ทางการเมืองของผู้แสวงหาอาณานิคม ส่งผลให้อิทธิพลตะวันตกหลั่งไหลเข้ามามีบทบาทต่อวัฒนธรรมไทยในหลายๆ ด้าน เป็นต้นว่าการก่อสร้างอาคารสถาปัตยกรรมแบบยุโรป ที่ไม่นิยมการตกแต่งประดับประดาลวดลายอย่างอลังการเท่าใดนัก ทำให้สิ่งต่างๆ ที่เป็นองค์ประกอบสถาปัตยกรรม เป็นต้นว่าลายไทย เช่น ลายบัว เริ่มคลายความนิยมลง ไม่มีการวิวัฒนาการเป็นรูปแบบของยุคสมัยอีกต่อไป และใกล้สูญสิ้นไปในที่สุด ศิลปกรรมไทยในยุคปัจจุบันเรียกได้ว่าเป็นศิลปะยุคไร้พรมแดน คือเกิดจากการผสมผสานความคิดหลายรสนิยม จนไม่สามารถกำหนดรูปแบบที่แน่ชัด จากการสร้างงานศิลปกรรมอันวิจิตรประณีตด้วยพลังศรัทธาในอดีต กลายมาเป็นการสร้างงานเพื่อตอบสนองความต้องการของนายทุน ด้วยอำนาจเงินตราและมีเวลาเป็นเครื่องกำหนด ประกอบกับเทคโนโลยีอันทันสมัย ทำให้ผลงานศิลปกรรมต่างๆ ในยุคปัจจุบันเป็นงานที่ไร้จิตวิญญาณ และขาดคุณค่าความประณีตงดงามเสียเป็นส่วนใหญ่

ปัจจุบันสังคมไทยมีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ผิดแผกไปจากเดิมอย่างหน้ามือเป็นหลังมือ คนไทยมุ่งที่จะปรับปรุงสังคมให้เป็นไปตามค่านิยมแบบใหม่ และตาม

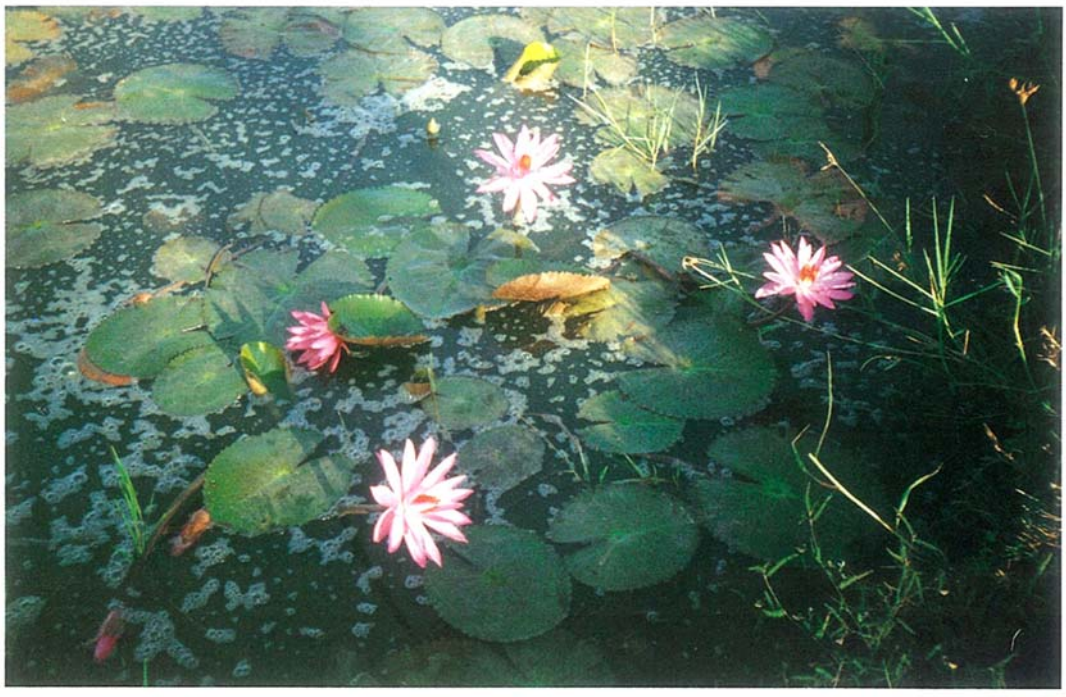
คตินิยมแบบใหม่ มีการวางระบบระเบียบแบบแผนใหม่ที่อยู่ภายใต้ทุนนิยม และวัตถุนิยม พระพุทธศาสนายังคงมีอิทธิพลต่อสังคมไทยเพียงเฉพาะในส่วนจริยธรรม และมีบทบาทสำคัญเพียงแค่ทางพิธีกรรมเท่านั้น สถานะเศรษฐกิจได้แปรเปลี่ยนพฤติกรรมของคนไทย ให้ประพฤติ ปฏิบัติ และสร้างสรรค์สิ่งต่างๆ ขึ้นเพื่อสนองความต้องการของตนเองมากกว่าเพื่ออุดมการณ์ เป็นผลให้คตินิยม ค่านิยม ตลอดจนสัญลักษณ์อันดีงามที่แสดงถึงความเป็นไทยค่อยลบเลือนหายไป คนรุ่นใหม่ไม่เข้าใจลึกซึ้งถึงความหมายความสำคัญ และไม่มีการจำแนกแยกแยะในรายละเอียดเท่าที่ควร ดังจะเห็นได้ในปัจจุบันว่าบัวมิใช่ดอกไม้เฉพาะเพื่อการพระศาสนาและประเพณีตามคติเดิมอีกต่อไป เป็นต้นว่า

การบูชาพระด้วยดอกไม้ธูปเทียนนั้น คนไทยสมัยก่อนจะบูชาพระรัตนตรัยด้วยดอกบัวเสมอ ด้วยทราบถึงคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ในเรื่องอานิสงส์แห่งการถวายดอกบัวเป็นพุทธบูชา แต่คนไทยปัจจุบันตีความหมายว่าดอกไม้นั้น คือดอกไม้ชนิดใดก็ได้ที่มีความสดและมีสีสันสวยงาม บางครั้งก็ใช้ดอกไม้ต่างประเทศที่มีราคาแพง ในขณะเดียวกันเราอาจพบดอกบัวที่เคยอยู่บนหิ้งบูชา ถูกนำมาประดับตกแต่งอาคารสถานที่ต่างๆ เช่น ห้องโถงของโรงแรม และอาจพบว่าดอกซ่อนกลิ่นที่เคยนิยมเฉพาะแต่ในงานอวมงคล ถูกนำมาใช้ประโยชน์ทำนองเดียวกันโดยมิได้คำนึงถึงค่านิยมอันเก่าแก่แต่อย่างใด เสานางจรัลที่ทำเป็นเสารูปดอกบัว กั้นอาณาบริเวณเขตพระอาราม ก็ได้รับการนำแบบมาเป็นเสารั้วบ้านเรือนเหล่านี้ ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะพื้นเพลักษณะนิสัยของคนไทยนั้น ถ้าเห็นว่าสิ่งใดดีมีประโยชน์ ก็สามารถนำมาดัดแปลงให้เข้ากับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ในปัจจุบันได้ นานไปเข้าก็กลายเป็นวัฒนธรรมไปโดยปริยาย

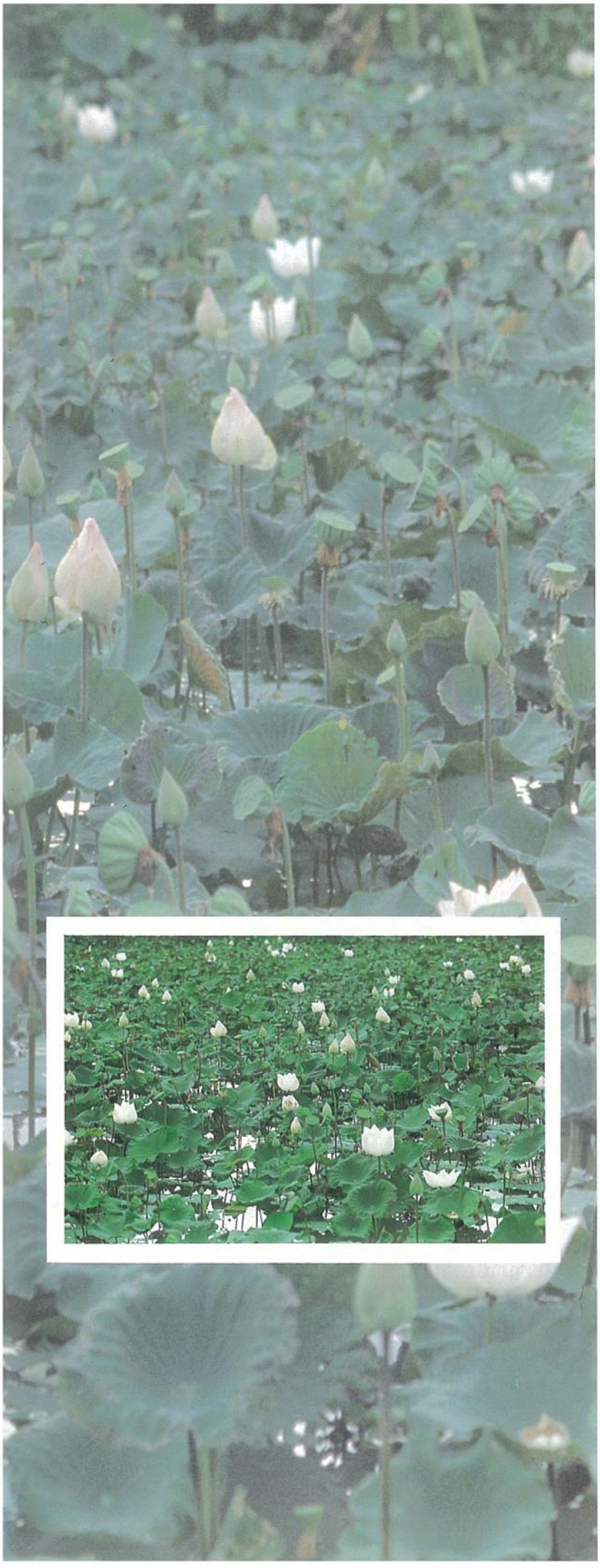
ปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ทำให้ค่านิยมบัวในสังคมไทยเริ่มถดถอยลง เมื่อประเทศไทยเข้าสู่ระดับการพัฒนาเป็นประเทศอุตสาหกรรม ย่อมต้องมีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการดำรงชีวิต โดยอาศัยวิธีการต่างๆ รวมทั้งเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างขาดความระมัดระวัง ประกอบกับจำนวนประชากรที่เพิ่มอัตราขึ้นอย่างรวดเร็ว ย่อมต้องการพื้นที่อยู่อาศัย การตัดถนนเพื่อรองรับการจราจรที่คับคั่ง ล้วนเป็นความจำเป็นให้ต้องถมคูคลองที่ลุ่มต่างๆ ที่เคยเป็นแหล่งขยายพืชพันธุ์ของบัว การทิ้งขยะมูลฝอยสิ่งปฏิกูล การปล่อยน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรม และบ้านเรือนลงสู่แม่น้ำลำคลอง ทำให้บัวซึ่งชอบเจริญเติบโตแต่ในน้ำสะอาด ต้องถูกทำลายลง บัวพืชไม้น้ำที่เคยอยู่ดาษดื่น ผูกพันใกล้ชิดกับชีวิตอันเรียบง่ายของสังคมไทย กลายมาเป็นสิ่งที่หาได้ยากยิ่งในชีวิตประจำวัน ประโยชน์ใช้สอยนานาประการที่เคยได้รับจากบัวก็ต้องหาสิ่งอื่นมาทดแทน บัวกลายเป็นพืชที่ทำการเพาะปลูก

เพื่อเศรษฐกิจ และต้องซื้อหามาใช้ด้วยราคาแพง บัวจึงมีบทบาทสร้างสรรค์ทางเศรษฐกิจแทนบทบาทเดิม ที่เคยมีอิทธิพลในการปลูกฝังพฤติกรรม จริยธรรม และการสร้างภาวะเหมาะสมทางนิเวศวิทยาให้แก่สังคมไทย

ในขณะที่ประเทศชาติกำลังได้รับการพัฒนาให้เจริญก้าวหน้าไปอย่างไม่หยุดยั้ง หากคนในสังคมไทยไม่มีความรู้ความเข้าใจในสาระที่เป็นแก่นแท้ของแบบแผนการดำเนินชีวิต ไม่มีเวลาที่จะเลือกสรรสิ่งที่ดีที่มีคุณค่าให้สอดคล้องกับระบบสังคมเดิม และขาดสำนึกที่จะอนุรักษ์วัฒนธรรม เพื่อรักษาเสถียรภาพ และเอกลักษณ์ของสังคมไทยแล้ว ในอนาคต เราจะค้นหาความเป็นไทยได้จากที่ใด เพราะแม้แต่บัวองค์ประกอบแห่งประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรมไทย ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญสิ่งหนึ่งที่ก่อให้เกิดความรู้สึกในความเป็นไทย ตลอดจนมีคุณค่านานัปการในวิถีชีวิตแบบไทยมาเป็นระยะเวลาอันยาวนานก็กำลังจะถูกลบเลือนค่านิยมไปจากสังคมไทยทุกขณะ

ปัญหามลภาวะทำให้บัวพืชไม้น้ำที่ผูกพันใกล้ชิดกับวิถีชีวิตไทยมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน กำลังจะถูกลบเลือนค่านิยมไปจากสังคมไทยทุกขณะ

บทที่ ๖

ภาคผนวก : สังเขปความสำคัญเกี่ยวกับบัว

บัวเป็นพืชพันธุ์ไม้อันทรงคุณค่าทั้งความงามตลอดจนคุณประโยชน์นานัปการ ดังนั้น บัวจึงได้รับยกย่องให้เป็นเครื่องหมาย สัญลักษณ์และความหมายอันดีงาม

บัวมีความงามเป็นเลิศ เหนือบุปผชาติอื่นใด ทั้งรูปทรงสีสัน และกลิ่นหอมละมุนละไม บัวจึงได้รับการกล่าวขานว่าเป็นราชินีแห่งไม้น้ำ ชนชาติต่างๆหลายชาติในโลกต่างมีคติความนิยม และยกย่องบัวในความหมายที่แตกต่างกัน

ชาวอียิปต์โบราณ นับถือดอกบัวสายว่าเป็นสัญลักษณ์ของเทพครองฟ้าคือดวงอาทิตย์

อินเดียนับถือบัวเป็นสัญลักษณ์เครื่องอุปโภคสำคัญประจำองค์พระเป็นเจ้าทั้งในศาสนาพุทธ และศาสนาพราหมณ์

บัว อันประกอบด้วย ดอก ก้าน ใบ ปักในแจกันเรียกว่า *ปุรณะกลศ ปุรณฆฏะ* เป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ มีความหมายว่าให้ประสบผลสำเร็จในทุกสิ่งที่ปรารถนาและช่วยให้บังเกิดทรัพย์สมบัติทั้งปวง

ดอกบัวหลวง นำมาเป็นฐานรองรับรูปเคารพเรียกว่า *ปัทมาสนะ กมลาสนะ* หรือ *ปัทมาภะปาทปีฐะ*

จีน นิยมว่าบัวมีความหมายในทางสิริมงคลหลายประการได้แก่ เป็นเครื่องหมายของความปรองดองกัน การต่อเนื่องไม่จบสิ้น การอวยพรให้สมความปรารถนาในประการต่างๆ เช่นการได้เป็นขุนนาง การมีบุตรโดยเร็ว เป็นต้น

พม่า บัวมีความหมายทางสิริมงคลเกี่ยวกับความยั่งยืน และความสำเร็จ

ไทย ถือว่าบัวเป็นดอกไม้สัญลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาประจำชาติ และเป็นดอกไม้ศักดิ์สิทธิ์

ศาสนาฮินดู ถือว่าดอกบัวเป็นโลกจักรวาล ก้านบัวเป็นเขาพระสุเมรุ ดอกบัวเป็นโลกจักรวาล กลีบและเกสรบัวเป็นภูเขาต่างๆ ที่อยู่รายรอบเขาพระสุเมรุ นอกจากนี้ยังยกย่องว่าบัวเป็นพืชน้ำสำคัญเปรียบเสมือนชีวิตที่ถือกำเนิดจากน้ำ และก่อให้เกิดมวลชีวิตทุกรูปทุกแบบ บัวจึงมีความเกี่ยวพันกับเทพเจ้าทั้งหลายมากกว่าพันธุ์ไม้ชนิดอื่นๆ

ศาสนาพราหมณ์ เทพเจ้าทั้งหลายเป็นบุคลาธิษฐานของอำนาจธรรมชาติ ซึ่งมีเรื่องราวการกำเนิดเกี่ยวเนื่องกับดอกบัว และมีบัวเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญ ดังนั้น ดอกบัวทั้งอุบลและปทุมทั้งตูมและบาน จึงนิยมเป็นสัญลักษณ์เครื่องอุปโภคสำคัญประจำองค์พระเป็นเจ้าต่างๆ ในศาสนาพราหมณ์ เช่น พระนารายณ์หรือพระวิษณุทรงถือปัทมะหรือดอกบัวแดงอันเป็นสัญลักษณ์แทนแผ่นดิน เพราะแผ่นดินหรือโลกนั้น ในปัทมบุราณะกล่าวว่า เดิมเป็นดอกบัวทอง และการที่ทรงถือดอกบัวซึ่งอนุโลมว่าเป็นแผ่นดินนั้น อีกนัยหนึ่งย่อมหมายถึงอำนาจพลังของเทพผู้คุ้มครอง ซึ่งก็คือพระวิษณุผู้บริหารโลกนี่เอง

พระลักษมี ผู้มีกำเนิดในดอกบัว และจะทรงดอกบัวแดงหรือปัทมะอยู่เสมอ พระ-ลักษมีทรงเป็นเทพนารีผู้อำนวยโชค ดังนั้นดอกบัวแดงที่นิยมใช้สักการะในพิธีบวงสรวงพระ-ลักษมี จึงมีความหมายถึงโภคทรัพย์ความอุดมสมบูรณ์

พระสุรัสวดี เทพแห่งดนตรีการขับร้องและเจ้าแห่งแม่น้ำทั้งปวง พระหัตถ์หนึ่งทรงถือดอกบัวหลวง ที่มีความหมายว่าทรงเป็นผู้กำเนิดน้ำอันนำมาซึ่งความชุ่มชื้น

พระคงคา ผู้ทรงดอกบัวหลวง มีความหมายว่า บริสุทธิ์สะอาดปราศจากมลทิน

พระคเณศ ผู้ทรงดอกบัวสายสีน้ำเงิน เนื่องจากเป็นดอกไม้ที่บานรับแสงจันทร์ในเวลากลางคืน พระคเณศนั้นทรงหนูเป็นพาหนะ และมักจะเสด็จไปในที่ต่างๆ ยามค่ำคืน

พระอัคนีหรือพระเพลิง ทรงดอกบัวแดงหรือปัทมะที่มีความหมายว่า เป็นพลังงานแห่งธรรมชาติ คือเปลวไฟอันมีศักยภาพในการชำระสิ่งที่เป็นมลทิน

พระอาทิตย์ ทรงดอกบัวแดงหรือปัทมะ ที่มีความหมายว่าพลังอำนาจเช่นกัน

ท้าวกุเวร เทพแห่งความมั่งคั่ง ทรงดอกบัวแดงหรือปัทมะ มีความหมายว่าเป็นสิ่งมีค่าซึ่งท้าวกุเวรดูแลรักษา

ดอกบัว มีความสัมพันธ์กับมนุษย์ที่มีบุญญาธิการ และสัตว์ที่นับถือว่าเป็นสัตว์ชั้นสูง มักมีเรื่องราวในตำนานศาสนาพราหมณ์ว่า ดอกบัวหลวงจะเป็นที่กำเนิดของบุคคล ดอกบัวจึงมีความหมายว่ามดลูก คือที่อยู่ของทารกในครรภ์ เป็นเครื่องเสริมบุญญาบารมี แสดงถึงความเป็นทิพย์เป็นสิ่งพิเศษเหนือสิ่งใด ดอกบัวยังเป็นที่กำเนิดของช้างสัตว์คู่บ้านคู่เมืองคู่บุญญาบารมีของพระจักรพรรดิราช และเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์และโภคทรัพย์

บัว เป็นต้นไม้ต้นแรกที่เกิดขึ้นในโลก คำว่าปทุมในภาษาบาลีจึงแปลว่าต้นไม้ต้นแรก

ดอกบัว เป็นสัญญาณหรือนิมิตให้ทราบถึงจำนวนผู้ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอสงไขยหนึ่งๆ

ดอกบัว มีความหมายเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้าทุกพระองค์

ดอกบัว เป็นปาฏิหาริย์เพื่อรองรับหรือเป็นที่ประทับของมหาบุรุษ เรียกว่า *ทิพย-ปทุมชาติ*

ดอกบัว ได้ชื่อว่าเป็นดอกไม้อันมีกำเนิดแต่เปลือกตม และสามารถหลีกพ้นขึ้นผลิบานเหนือผิวน้ำ มีความงามที่บริสุทธิ์ผุดผ่องปราศจากมลทินแห่งความต่ำทราม เปรียบกับกำเนิดของมนุษย์ที่เรียกว่า *ปัทมสมภพ* มักเป็นกำเนิดของอัจฉริยบุคคล ดอกบัวจึงเป็นสัญลักษณ์แห่งความบริสุทธิ์ และได้ชื่อว่า *ชงกช* แปลว่าเกิดแต่ตม

ดอกบัว (ปทุม) เป็นทวัสดึงสบุพนิมิต อันเป็นนิมิตรที่จะบังเกิดเฉพาะในวาระสำคัญต่างๆ ตั้งแต่เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลกไปจนกระทั่งเสด็จดับขันธปรินิพพาน

ดอกบัว เป็นอุปมาที่พระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบถึงกำเนิดของเวไนยสัตว์ที่เปรียบเหมือนปทุมชาติ ๔ เหล่า คือ อุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู ไนย และ ปทปรม

ดอกบัว เป็นความเชื่อในตำนานพระพุทธศาสนาว่า ผู้ใดฟังธรรมแล้วเปล่งเสียงสาธุอยู่เนืองๆ ผลแห่งกรรมจะทำให้บุคคลผู้นั้นมีกลิ่นหอมจากปาก ประดุจกลิ่นอุบลที่กระจายอยู่ในน้ำ

ดอกบัว เป็นความเชื่อในตำนานพระพุทธศาสนาว่าเป็นดอกไม้ที่มีความพิเศษชนิดเดียวที่มีอยู่ทั้ง ๓ โลก คือ สวรรค์ มนุษย์ภูมิ และนรกภูมิ

ดอกบัว มีความหมายแห่งพระรัตนตรัย ที่ค้ำจุนอยู่ภายในจิตใจ

ดอกบัว เปรียบประดุจพระหฤทัยแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เบิกบานผ่องแผ้ว ปราศจากราคีมาทำให้หมองมัว บัวจึงได้ชื่อว่า *กมลา* แปลว่า ใจ

ดอกบัว ได้รับยกย่องว่าเป็นสิ่งดีวิเศษ จึงได้รับการเปรียบเทียบว่าพระธรรม คือ พระมหาสติปัฏฐานอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ๔ ประการ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม เปรียบเหมือนสระน้ำอันกว้างใหญ่ใสสะอาด มีพระนิพพานประดุจดอกบัวดารดาษอยู่ในสระน้ำนั้น

ดอกบัว ได้รับยกย่องว่าเป็นสิ่งดีวิเศษจึงได้รับการเปรียบเทียบว่า พระนิพพานเปรียบเหมือนดอกบัวที่ดารดาษอยู่ในสระน้ำกว้างใหญ่ ใสสะอาด คือพระธรรมหรือพระมหา-สติปัฏฐาน

ดอกบัว เปรียบได้กับพระสงฆ์ ผู้ปฏิบัติธรรม ประการแรกคือ ไม่เป็นผู้มีอารมณ์ติดยึดด้วยสรรพกิเลส ดุจดอกบัวไม่ติดน้ำ ประการที่สอง สามารถระงับสรรพภัยและความโศกได้ และลอยอยู่ในโลกุตรธรรมเหมือนดอกบัวลอยน้ำได้โดยไม่จม ประการสุดท้ายคือ เป็นผู้สะดุ้งหวาดหวั่นต่อภัย แม้เพียงประสบกับกิเลสเพียงเล็กน้อย เปรียบเหมือนดอกบัวไหวพริ้วแม้กระทบสายลมเพียงบางเบา

ดอกบัวสัตตบุษย์ ประเสริฐกว่าดอกไม้ทั้งปวงฉันใด เปรียบได้กับพระขีณาสพผู้ประเสริฐกว่าสมณะทั้งปวง ฉันนั้น แม้ได้ชื่อว่าเป็นดอกไม้ หรือเป็นสมณะเช่นเดียวกันก็ตาม

ลัทธิมหายาน ดอกบัวทั้งบัวหลวงและบัวสายเป็นเครื่องอุปโภคของพระโพธิสัตว์ต่างๆ รวมทั้งนางคู่บารมี คือนางดาราหรือศักดิ

สระบัว ลัทธิมหายานนับถือสระบัวว่าสำคัญมาจากความเชื่อว่า บนสวรรค์หรือสุขาวดี เป็นดินแดนที่มีดอกบัวขนาดใหญ่ มีพระธยานิพุทธเจ้าพระนามว่า *พระอมิตาภะ* ประทับเป็นประธานบนบัวหลวงสีขาวขนาดใหญ่ แวดล้อมด้วยดอกบัวหลวงสีขาวขนาดย่อมอันเป็นที่จุติของเหล่าบริวารผู้เลื่อมใสในพระองค์ สระบัวหรือสุขาวดีจึงเปรียบเสมือน *อมตนิพพาน*

จำนวนดอกบัว เป็นเครื่องบอกถึงชั้นลำดับญาณแห่งการสร้างบุญบารมีของผู้ที่จะมาจุติบนสวรรค์สุขาวดี

ดอกบัว เป็นสัญลักษณ์บารมีของพระโพธิสัตว์ หากมีความงดงามสว่างไสวด้วยแสงธรรมแสดงว่าเป็นพระโพธิสัตว์ชั้นสูงสุด

ดอกบัว เป็นเครื่องประกอบการเพ่งตั้งจิตเป็นสมาธิเพื่อให้บังเกิดญาณ

บัว มีบทบาทและอิทธิพลในประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรมไทย

บัว ได้ชื่อว่าเป็นบ่อเกิดแห่งงานศิลปกรรมไทยทั้งปวง

บัวตูม (บัวหลวง) เป็นสัญลักษณ์ของความสงบนิ่งของดวงจิตที่ดิ่งลงสู่สมาธิ

บัวบาน (บัวหลวง) เป็นสัญลักษณ์ของความสงบนิ่ง อันหมายถึงการหลุดพ้นจากความทุกข์และกิเลสทั้งปวง

บัว เป็นกำเนิดของลายไทยที่ถือเอาทรงของดอกบัวที่มีเส้นรอบนอกอันโอนอ่อนมาเป็นหลักในการคิดประดิษฐ์เป็นลวดลายไทยต่างๆ เรียกว่า *ลายบัว*

บัว หมายถึงรูปแบบศิลปะประยุกต์ที่มิได้แสดงรูปทรงของดอกบัวอย่างเด่นชัด แต่เป็นการนำชื่อบัวมาอนุโลมเรียกรูปที่คล้ายเพียงส่วนโค้งของกลีบบัวที่นูนพ้นพื้นระนาบเรียกเต็มๆว่า *ลวดบัว*

ดอกบัว เปรียบเหมือนดาวที่ดารดาษบนท้องฟ้า ช่างศิลปกรรมจึงออกแบบดาวประดับเพดานพระอุโบสถเป็นรูปดอกบัวซ้อนกันหลายขนาด โดยแฝงความหมายถึงการทวีจำนวนของภาวะแห่งญาณสมาธิที่ดำเนินไปอย่างไม่หยุดยั้ง

ดอกบัว มีความหมายว่าเป็นทวีป หรืออีกนัยหนึ่งมีความหมายว่าเป็นสัญลักษณ์แทนสัตตพรรณคีรี การทำบัวหัวเสาพระอุโบสถ โบสถ์ วิหาร หรือปราสาท พระราชวัง เป็นรูปดอกบัว นอกจากเพื่อความสวยงามแล้วยังแฝงด้วยความหมายแห่งปรัชญาทางศาสนา

ดอกบัว ในสถาปัตยกรรมไทยที่นำมาเรียงซ้อนกันเป็นยอดพระเจดีย์ ที่เรียกว่าบัวคลุ่ม หรือบัวกลุ่มนั้น จำนวนเลขมีความหมายหลายประการได้แก่ หมายถึงพระพุทธเจ้าในภัทรกัป ๕ พระองค์ หมายถึงดอกบัวจำนวน ๗ ดอกในพุทธประวัติ หรือหมายถึงจำนวนพระพุทธเจ้า ๙ พระองค์ที่ปรากฏในคัมภีร์ ลลิตวิสตระ เป็นต้น

ดอกบัว ในงานประติมากรรม ปรากฏเป็นฐานพระพุทธรูป ครั้งแรกจากการสร้างของช่างชาวคันธารราฐที่สร้างพระพุทธรูปในปางมหาปาฏิหาริย์ ซึ่งพระพุทธรูปปางนี้ ตามคติพระพุทธศาสนา กำหนดว่าจะต้องประทับบนดอกบัวเป็นสัญลักษณ์พิเศษ จากนั้นมาเมื่อช่างชาวมคธสร้างพระพุทธรูปขึ้นมาบ้างก็นำเอาดอกบัวมาเป็นฐานรองรับพระพุทธรูป ทุกปางไป กลายเป็นความนิยมสืบต่อๆ มา

ดอกบัว ในงานจิตรกรรมไทย ขรัวอินโข่งจิตรกรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ-จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เขียนภาพปริศนาธรรมเป็นรูปดอกบัวขนาดใหญ่ ชูดอกบานอยู่กลางสระ มีความหมายว่า พระพุทธเจ้าผู้ทรงเปรียบเสมือนดอกบัวชูช่อกลางสระ กลิ่นหอมของดอกบัวเปรียบเสมือนพระธรรมคำสั่งสอน และเหล่าผู้คนที่ยืนสูดดมกลิ่นหอมตลอดจนชื่นชมในความงามของดอกบัวเปรียบเสมือนพระสงฆ์และเหล่าพุทธศาสนิกชน

บัวหลวง ทางโหราศาสตร์ถือว่าเป็นไม้มิ่งมงคลสำหรับผู้เกิดปีนักกษัตร ปีจอและปีกุน

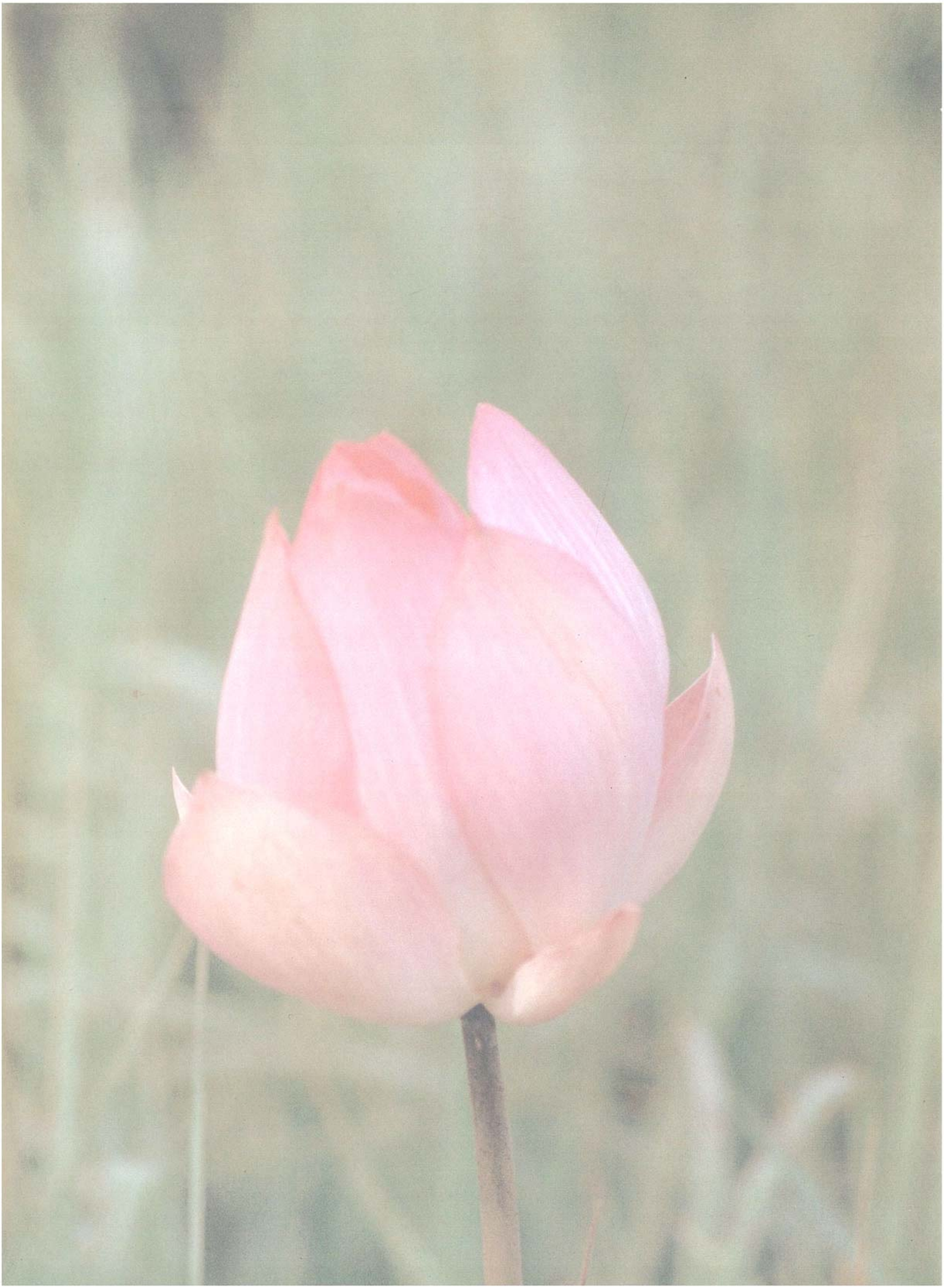
ดอกบัวห้าดอก รูปลักษณะที่ชายไทยนำมาสักไว้ที่หน้าอก มีความหมายแทนพระ-เจ้าห้าพระองค์

ดอกบัว ในทางดาราศาสตร์ หมายถึงดาวฤกษ์กลุ่มหนึ่ง

ดอกบัวตูม สัญลักษณ์ที่ชาวใต้จะสร้างไว้ที่บรรจุอัฐิที่เรียกว่า *บัว* เป็นคตินิยมให้ผู้ตายใช้เป็นพุทธบูชา

ดอกบัว เป็นหน่วยนับจำนวนประกอบด้วย อุปลำ กุมุทำ ปุณฑริกำ และปทุมำ ในมาตราการนับจำนวนกัป (ระยะเวลาอันนานเหลือเกิน)

บรรณานุกรม

กาญจนาคพันธุ์. **คอคิดขอเขียน ชุดที่ ๒.** ธนบุรี : บุรินทร์การพิมพ์, ๒๕๑๔.

คณิตา เลขะกุล. **บัวราชินีแห่งไม้น้ำ.** กรุงเทพฯ : ด่านสุทธาการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๕. (มูลนิธิสวนหลวง ร.๙ จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๕).

จรรยา มาณะวิท, อัจฉรา แข็งสาริกิจ. **ปราสาท (อุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ของกรมศิลปากร).** กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ฟ, ๒๕๓๑.

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. **อยู่อย่างไทย, บทโทรทัศน์ พ.ศ. ๒๕๒๑ เรื่องลายเลขาน่าพิสมัย.** (จัดพิมพ์โดยโครงการเผยแพร่เอกลักษณ์ของไทย พ.ศ. ๒๕๒๒.)

ฉวีงาม มาเจริญ. **บุษบกธรรมาสน์.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๐.

ชมพูนุท พงษ์ประยูร. **จิตรกรรมฝาผนัง และภาพลายเส้นในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, ๒๕๑๕. (กรมศิลปากรพิมพ์ถวายพระภิกษุสามเณรซึ่งเข้าชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนครในเทศกาลเข้าพรรษา ๒๕๑๕).

โชติ กัลยาณมิตร. **พจนานุกรมสถาปัตยกรรม และศิลปะเกี่ยวเนื่อง.** กรุงเทพฯ : ศิริมิตรการพิมพ์, ๒๕๑๘.

โชติ กัลยาณมิตร. *"สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม",* **ลักษณะไทย เล่ม ๑ ภาค ๔.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพาณิชจำกัด, ๒๕๒๕.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ตำนานพุทธเจดีย์.** (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ พ.ศ. ๒๕๐๓).

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนพับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๓๘.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, พ.ศ. ๒๕๒๑.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ.** พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕.

ธนิต อยู่โพธิ์. **นิทานกถาพระพุทธประวัติตอนต้น ฉบับพระพุทธโฆสเถระ.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ป.สัมพันธ์พาณิชย์, ๒๕๒๙.

น.ณ.ปากน้ำ. **ศิลปบนใบเสมา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๒๔.

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จฯ เจ้าฟ้า. **จดหมายเหตุระยะทางไปพิษณุโลก.** พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖.

บรรษัทเงินทุนอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย. **เครื่องปั้นดินเผาและเครื่องเคลือบกับการพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมของสยาม.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๒๘.

ปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. **ปฐมสมโพธิกถา.** กรุงเทพฯ : วิคตอรี่-เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, ๒๕๓๐.

ประเสริฐอักษรนิติ์, หลวง. **พระราชพงศาวดารกรุงเก่าและคำให้การขาวกรุงเก่า.** พระนคร : สำนัก-พิมพ์ศิลปบรรณาคาร, ๒๕๑๐.

พิสิฐ เจริญวงศ์, บรรณาธิการ. **ปราสาทพนมรุ้ง.** กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ฟ จำกัด, ๒๕๓๑.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พระบาทสมเด็จพระ. **รามเกียรติ์ เล่ม ๑-๒.** พระนคร : สำนัก-พิมพ์ศิลปบรรณาคาร, ๒๕๑๐.

ยอร์ช เซเดส์, ศาสตราจารย์ และบวสเซอลีเย่. **ประวัติศาสตร์ศิลปในประเทศไทย.** (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลและทำเชิงอรรถประกอบ เอกสารของสมาคมเพื่อการ รักษาสมบัติวัฒนธรรม ฉบับที่ ๑). พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๘.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

ละเอียด วิสุทธิแพทย์. **ช้างในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี.** วิทยานิพนธ์ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๒. (เอกสารอัดสำเนา)

วชิรญาณ, หอพระสมุด. **ประชุมบทสำโคม.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงกัญจนากร โปรดให้พิมพ์เป็นมิตรพลีในการบำเพ็ญพระกุศลพระชนมายุครบ ๖๐ ปี)

วิเชษฐ์ ค้าสุวรรณ. **การปลูกบัว.** กรุงเทพฯ : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิชจำกัด, ๒๕๓๕.

วิยะดา ทองมิตร. **จิตรกรรมแบบสากลช่างขรัวอินโข่ง.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๒๒.

วิศาลศิลปกรรม, หลวง. **ตำราวิชาช่างปะดับมุก.** สำนักวัฒนธรรมทางศิลปกรรม สภาวัฒนธรรม มปท. มปป.

ศิลปากร, กรม. **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔ อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ ๑๗–๑๘.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙.

_____. **จารึกสมัยสุโขทัย.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๗.

_____. **ตำนานกรุงเก่า. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓ อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา กับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรนิยม, ๒๕๑๕. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในงานฌาปนกิจศพนางทองแถม กมลพันธ์ ณ เมรุวัดเสนาสนาราม อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๕).

_____. **ตำนานมูลศาสนา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มิตสยาม, ๒๕๓๐. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมราชานุวัตร (ไสว ธิติธมฺโม) ณ เมรุวัดยานนาวา กรุงเทพมหานคร วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๐).

_____. **ประติมากรรมในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๕.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพนฯ.** พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕.

_____. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖.

_____. **วรรณกรรมสมัยสุโขทัย ไตรภูมิกถา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์หัตถศิลป, ๒๕๒๘.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **พัฒนาการสังคม ความเชื่อของชุมชนอีสานจากคติการปักเสมา และฐูป**

จำหลักบนใบเสมา. (เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่องความสัมพันธ์ไทย-ลาว จากมิติทางวัฒนธรรม โดยวิทยาลัยครูอุดรธานี ณ เจริญโฮเต็ล จังหวัดอุดรธานี วันที่ ๒-๔ เมษายน ๒๕๓๗).

สัจจาภิรมย์ (สรวงศรีเพ็ญ), พระยา. **เทวกำเนิด.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เสริมวิทย์บรรณาคาร, ๒๕๑๗.

สันติ เล็กสุขุม. **เจดีย์ย่อมุมสมัยอยุธยา.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๒๙.

_____. **เจดีย์ : ความเป็นมาและคำศัพท์เรียกองค์ประกอบเจดีย์ในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : บริษัทพิฆเนศ พริ้นติ้งเซนเตอร์ จำกัด, ๒๕๓๕.

_____. **ลวดลายปูนปั้นแบบอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. ๒๑๓๐ – พ.ศ. ๒๑๗๒).** กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ฟ จำกัด, ๒๕๓๒.

_____. **วิวัฒนาการของขั้นประดับลวดลายสมัยอยุธยาตอนต้น.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๒.

สมภพ ภิรมย์, ศาสตราจารย์ นาวาเอก, ร.น.ราชบัณฑิต. **พระเมรุมาศและพระเมรุสมัยกรุง-รัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า. **วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย.** ทรงแปลจากเรื่อง *"The Origin and Evolution of Thai Murals"* ของศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี. มปท. (จัดพิมพ์ในการจัดแสดงภาพจิตรกรรมฝาผนัง ณ หอศิลป กรมศิลปากร พ.ศ. ๒๕๐๒).

_____. **ศิลปในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๑๔.

แสง มนวิทูร, ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.. **คัมภีร์ลลิตวิสตระ : พุทธประวัติฝ่ายมหายาน.** พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๑๒.

อนุมานราชธน, ศาสตราจารย์ พระยา. **ลัทธิของเพื่อน.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๓. (งานนิพนธ์ชุดสมบูรณ์ หมวดศาสนา – ความเชื่อ เล่มที่ ๕, พิมพ์เผยแพร่ในวาระครบ ๑๐๐ ปี ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธน และองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ประกาศเกียรติคุณเป็นบุคคลผู้มีผลงานดีเด่นทางวัฒนธรรมระดับโลก ๑๔ ธันวาคม ๒๕๓๑).

ผู้ทรงคุณวุฒิผู้ให้คำปรึกษา แนะนำ และอนุเคราะห์ข้อมูล

คุณหญิงคณิตา เลขะกุล	การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย
นายเสรี หวังในธรรม	ผู้เชี่ยวชาญพิเศษด้านสังคีตศิลป์ กรมศิลปากร
ศาสตราจารย์ ดร.สันติ เล็กสุขุม	คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
นายพิสิษฐ์ เจริญวงศ์	ผู้เชี่ยวชาญอาวุโส (โบราณคดี) ประจำศูนย์ภูมิภาคว่า ด้วยโบราณคดี และวิจิตรศิลป์ (SPAFA) ภายใต้องค์การรัฐมนตรีศึกษา เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEAMEO)
นางประกอบ ลาภเกษร	ผู้เชี่ยวชาญพิเศษด้านภาษา เอกสารและหนังสือ กรมศิลปากร
นายพิเศษ เจียจันทร์พงษ์	ผู้เชี่ยวชาญพิเศษด้านโบราณคดี และพิพิธภัณฑสถาน กรมศิลปากร
นางสายไหม จบกลศึก	ผู้เชี่ยวชาญพิเศษด้านภาษา เอกสารและหนังสือ กรมศิลปากร
นายปัญญา นิตยสุวรรณ	ผู้เชี่ยวชาญพิเศษด้านวิชาการละครและดนตรี กรมศิลปากร
นายบรรเจิด อินทุจันทร์ยง	กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี
นายศิลปชัย ขาญเฉลิม	ที่ปรึกษาสมาคมประวัติศาสตร์ในพระอุปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
นายศิลปี ตราโมท	ผู้เชี่ยวชาญดุริยางค์ไทย กรมศิลปากร
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ฤดีมน ปรีดีสนิท	ผู้อำนวยการศูนย์ศิลปวัฒนธรรมสถาบันราชภัฏอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี
นายเลอเกียรติ มหาวินิจฉัยมนตรี	ดุริยางคศิลปิน กรมศิลปากร
ภาควิชาประวัติศาสตร์	คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่